

J-90

Національна академія наук України Інститут історії України

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Випуск 13
У двох частинах

Видавався в 1968-1973 рр. Відновлений у 1997 р.

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Збірник наукових праць і спогадів
пам'яті Павла Михайловича Калениченка
(1923-1983)

Частина 1

Київ-2003

УДК 930.1 (477)
ББК 63.2 (4 Укр)

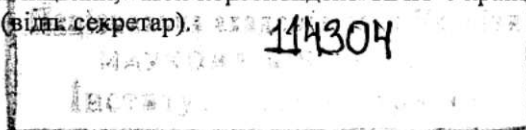
Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №3 від 18 березня 2003 р.

Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В.А.Смолій; Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка (1923 – 1983). - Ч.1. – 498 с.

Збірник наукових праць і спогадів присвячений пам'яті відомого історика-полоніста Павла Михайловича Калениченка. Висвітлюються творчий шлях ученого, його науковий доробок, актуальні проблеми історії і сучасності Польщі та українсько-польських взаємин, історіографії, джерелознавства.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією і сучасністю Польщі та українсько-польських взаємин.

Редакційна колегія: академік НАН України, д.і.н. В.А.Смолій (голова редколегії), д.і.н. Ю.А.Пінчук (відп. редактор), к.і.н. Д.С.Вирський, д.і.н. С.В.Віднянський, член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.М.Даниленко, д.і.н. Я.С.Калакура, д.і.н. М.П.Ковальський, д.і.н. В.Ф.Колесник, д.і.н. І.І.Колесник, д.і.н. С.В.Кульчицький, член-кореспондент НАН України, д.і.н. О.П.Реєнт, к.і.н. О.В.Ясь (відп. секретар).

Упорядники: А.П. Калениченко, Н.П. Калениченко.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичної науки. Див.: Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень: Зб. нормативних документів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. – К., 2000. – С.29.

Свідоцтво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ, № 6931 від 04.02.2003 р.

© Автори
© Інститут історії України НАН України

W. K. Kelly

СЛОВО ПРО П.М.КАЛЕНИЧЕНКА

2003 р. Павлові Михайловичу Калениченку – відомому вченому, докторові історичних наук, професору, Заслуженому діячеві польської культури – минуло 80 років від дня народження і 20 років з дня смерті. Він прожив усього 60 років, але, як смолоскип, згоряючи сам, світив для інших.

Народився П.М.Калениченко 17 березня 1923 р. у с. Андріївка Широківського р-ну на Дніпропетровщині в родині вчителів, але виріс у Нікополі та Кривому Розі. 1940 р. закінчив Нікопольську середню школу, рік навчався на фізико-математичному факультеті Львівського університету, а з 1941 по 1944 рр. брав участь у бойових діях Другої світової, був поранений. У 1944 р. Павло Михайлович вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Ще під час навчання був т.в.о. завідувача відділу ж. “Сучасне і майбутнє”. Після закінчення Університету від 1949 до 1954 рр. працював у газеті “Радянська Україна” – спочатку літпрацівником, а згодом – завідувачем відділу критики і бібліографії, був членом редколегії газети. У той же час навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР (науковий керівник – директор Інституту О.К.Касименко). Починаючи від липня 1954 р. і до останніх днів життя він працював в Інституті історії АН УРСР спочатку молодшим, згодом старшим науковим співробітником відділу історії зарубіжних соціалістичних країн. У 1968-1969 рр. П.М.Калениченко завідував відділом зарубіжної історіографії, а в 1972-1981 рр. очолював відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, з 1981 по 1983 рр. через тяжку хворобу перейшов на посаду старшого наукового співробітника цього відділу.

Як учений Павло Михайлович вніс значний вклад у розвиток історичної науки. Його опубліковані праці нараховують 601 позицію українською, білоруською, польською, російською та туркменською мовами, охоплюючи період з 1941 по 1983 рр. (з перервою на час війни проти нацистської Німеччини). Науковий спадок П.М.Калениченка становлять 5 монографій (у т.ч. 1 польською мовою), 13 брошур, 48 розділів наукових монографій, статей у наукових збірниках та передмов, 42 гасла в енциклопедіях, 7 тез доповідей на конференціях, 188 журнальних та 298 газетних статей.

Найбільше статей опубліковано в науковому збірнику “Питання нової та новітньої історії”, Українській радянській енциклопедії (далі – УРЕ) та Радянській енциклопедії історії України (далі – РЕІУ),

“Українському історичному журналі” (далі – УІЖ), журналах “Сучасне і майбутнє”, “Україна”, “Всесвіт”, “Вітчизна”, газетах “Радянська Україна”, “Молодь України”, “Колгоспне село”, “Робітнича газета”, “Правда України”, “Вечірній Київ”, а за межами України – в журналах “Вопросы истории”, “Новая и новейшая история”, “Славяне”, “Советское славяноведение” (всі чотири – Москва, Росія), газетах “Czerwony Sztandar” (польською мовою, Вільнюс, Литва), “Наше слово”, “Наша культура”, “Трибуна Ludu” (всі три – Варшава, Польща), “Совет Туркменистаны” (Ашгабат, Туркменія), “Українське життя” (Торонто, Канада).

Коло наукових інтересів дослідника охоплювало, насамперед, нову й новітню історію, історіографію, джерелознавство. В тематиці переважали праці в галузі полоністики й українсько-польських взаємин та міжнародної, рідше внутрішньої політики. Зустрічаються роботи, присвячені політичним, науковим та культурним зв'язкам України з іншими країнами, а також з історії дипломатії, літературознавства (в т.ч. шевченкознавства), культурології, юриспруденції, зокрема конституційного права, висвітлюються конкретні тогочасні події внутрішнього й міжнародного життя. Вагоме місце посідають публіцистичні праці.

Жанрове коло праць дуже широке: поряд з фундаментальними монографіями, брошурами, науковими розвідками та іншими статтями наявна велика кількість журнальних та газетних рецензій на нові українські і зарубіжні видання, а також аналітичні, проблемні, полемічні, біографічні, мемуарні роботи, огляди, нариси, репортажі, дописи, дорожні нотатки тощо.

Своє наукове життя П.М.Калениченко присвятив розробці багатогранної тематики, значне місце в якій посідають польсько-українські взаємини 1917-1920 рр. та періоду Другої світової війни. Досліджуючи цей спектр історії, вчений постійно займався копіткою працею вивчення вітчизняних та польських архівів, до чого залучав і своїх учнів та молодших колег. Досконало володіючи польською та англійською мовами, він дослідив невідомі польські архівні матеріали, а також використав тогочасну пресу різних політичних напрямів, що їх було чимало у Польщі, проаналізував праці польських учених, які ідеологічно були “по обидва боки барикад” визвольного руху.

В результаті напруженої роботи в 1956 р. П.М.Калениченко захистив кандидатську дисертацію, а наступного року на її основі видав монографію “Польська прогресивна еміграція в роки другої світової війни” під редакцією І.О.Гуржія. Щоправда, в архіві Інституту історії України НАН України зберігаються документи, що свідчать про те, якого цензурного вихолощення зазнала ця книжка, доки було отримано відповідний дозвіл Головліту на її публікацію. Як і багатьох учених

того часу, радянська система перемелювала тих науковців, які мали власну, незалежну від неї думку.

Незважаючи на це, він продовжував досліджувати польсько-українські взаємини, і в 1969 р. у Варшаві видав польською мовою монографію "Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie. 1917-1920", що охоплює період 1917-1920 рр. Переклад польською мовою зробив Ігор Щирба, син колишнього головного редактора української газети у Польщі "Наше слово". Тривалий час Павло Михайлович працював над темою докторської дисертації "Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917-1920)". 12 разів він виїжджав до Польщі для роботи в архівах, науково-дослідних установах, бібліотеках. У 17-ти архівних установах працював там дослідник, а саме: в Головному архіві стародавніх актів та Головному архіві нових актів у Варшаві, Архіві Інституту історії партії при ЦК ПОРП, Центральному військовому архіві, Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ. Він вивчав документи у воєводських державних архівах Варшави, Кракова, Катовіц, Ольштина та багатьох інших міст. У 1970 р. П.М.Калениченко захистив докторську дисертацію в Інституті історії АН УРСР. Одним з опонентів на захисті в нього виступав відомий історик-полоніст з Москви проф. О.Я.Манусевич. Давши високу оцінку дисертаційній роботі, опонент підкреслив, що можна було б на цій Спеціалізованій раді захищати 2 докторські дисертації, оскільки робота складається з 2-х томів і містить у собі величезну кількість маловідомих, а то й зовсім невідомих фактів, введених у науковий обіг уперше. У 1971 р. на матеріалах цієї дисертації вийшла друком фундаментальна монографія Павла Михайловича "Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 – жовтень 1919)". Згадана книжка, де вчений представив яскраву картину революційного й національно-визвольного руху на польських землях, стала результатом цілеспрямованого наукового пошуку та глибоких роздумів і по праву вважається знаковим внеском в українську полоністику.

У 1973 р. було надруковано його ще одну книжку "Брати по класу – брати по зброї" про участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні в 1917-1920 рр. В обох названих книжках, як і в книжці на матеріалі кандидатської дисертації, йому доводилося боротися з численними цензорськими правками.

Прагнучи з'ясувати історичну правду в історії Польщі та українсько-польських взаємин, П.М.Калениченко опублікував 294 праці на цю тему, але багато з них, на превеликий жаль, теж значною мірою були вихолощені цензурою.

Його перу належать роботи не лише з питань полоністики, а й загальної славістики. Серед них можна назвати статті про Ю.Фучика, генерала Л.Свободу, М.Тереза, Т.Шевченка, І.Франка, А.Потебню, про болгарсько-українські взаємини, Чехословаччину, Китай, Корею та Японію, Німеччину і Швейцарію, Англію і США та багато ін.

Водночас треба відзначити, що П.М.Калениченко був людиною свого часу. Це позначилося на деяких його дослідженнях, відтак наукова спадщина вченого має певну політичну заангажованість, але вона не втратила своєї актуальності з позицій джерелознавства й сьогодні, оскільки науковець, працюючи багато років в архівах, вперше ввів у науковий обіг безліч забутих імен та фактів. Тож цілком закономірно, що є дуже велика кількість посилань на праці Павла Михайловича в українських, московських та польських виданнях. А в 1980-х рр. на нього некритично посилалися навіть історики, які друкувались у відомому паризькому журналі "Культура".

Останнє є не таким уже й дивним, як виглядає на перший погляд. Незважаючи на тодішній величезний політичний тиск, Павло Михайлович завжди залишався справжнім українцем. Вдома він завжди спілкувався українською мовою, допомагав тим українцям, яких переслідував комуністичний режим. Так, на початку 1970-х рр. він допоміг вступити до Київського державного університету талановитому українському поетові В.Герасим'юкові, родичі якого були бандерівцями, через що йому й перекрили шлях до навчання. А тепер цей поет – лауреат Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка. Намагався допомогти Павло Михайлович, хоча, на превеликий жаль, і безуспішно, й відомому українському дисидентові В.Марченкові.

Про те, якою принциповою людиною був учений, свідчить і той факт, що в один із приїздів до Варшави він був присутній на захисті дисертації польського історика-українофоба Едварда Пруса, автора антиукраїнського пасквіля "Герої з-під знаку тризубу". Одне із запитань Павла Михайловича до дисертанта викликало бурю невдоволення серед тих польських істориків, які мали антиукраїнську позицію, і на цій підставі вони звинуватили його в українському націоналізмі.

Проф. П.М.Калениченко створив і очолив наукову школу істориків-полоністів в Україні. Навколо нього об'єдналися не лише його учні, а й усі ті, хто вирішив займатись історією і сучасністю Польщі. Близько

2-х десятків докторів і кандидатів наук у Києві, Львові, Чернівцях, Луцьку, Ужгороді, Москві, Іркутську, Самарканді, Вільнюсі та в ін. містах з удячністю згадують свого вчителя. Це доктори історичних наук, професори Г.Кожелянко, В.Колесник, Ю.Макар, О.Швидак, Б.Шостакович, С.Антонюк, кандидати історичних наук Ж.Бондаренко, Л.Зрезерцева, Н.Індутна, С.Кушинська, Л.Любимський, В.Поляк,

І.Тихонович, Ш.Файзієв, Л.Чекаленко та ін. П.М.Калениченко зумів прищепити їм не лише любов до наукової праці, а й озброїти своєю методикою копіткого наукового пошуку, скрупульозністю й документальною ретельністю, вмінням відточувати наукові формулювання. Не випадково його учні, продовжуючи справу свого вчителя, створили й свої школи істориків-полоністів у Луцьку (В.Колесник), Чернівцях (Ю.Макар)*.

П.М.Калениченко провадив велику організаційну роботу. Його дітищем, як і члена-кореспондента НАН України Ф.Шевченка, по праву можна вважати “Український історичний журнал”, де він був від моменту заснування заступником головного редактора впродовж 1957-1971 рр.; з 1972 по 1981 рр. – головним редактором; а останні 2 роки життя – членом редколегії.

Багато сил і здоров'я віддав Павло Михайлович на цій посаді, бо кожне число журналу затверджувалося Відділом науки і культури ЦК КПУ. Як головний редактор журналу, П.М.Калениченко неодноразово отримував нагінки за намагання об'єктивно висвітлити історичні події в Україні, а от за прагнення надрукувати в журналі статтю М.Брайчевського “Возз'єднання чи приєднання”, бодай як дискусійну, його суворо попередили, що знімуть з посади головного редактора, якщо ще раз звернеться з подібною пропозицією. І все ж Павлові Михайловичу вдалося посилити увагу читачів до історичного минулого України, новітньої історії, проблем зовнішньої політики й міжнародних відносин сучасності та багатьох інших питань. На сторінках цього періодичного видання друкувалися вітчизняні й зарубіжні історики, обмінюючися концептуальними ідеями та новими підходами до вивчення актуальних проблем розвитку суспільства.

Багато доброго зробив людям він, працюючи в журналі. Дуже вимогливий до авторів, він разом з тим намагався допомогти кожному, хто цього потребував. Усі три верстки журналу він обов'язково читав власноруч, навіть і тоді, коли вже був тяжко хворим. До речі, до 1980 р. головні редактори академічних журналів, що видавалися в Академії наук України, працювали, не отримуючи грошової винагороди, на громадських засадах.

Учений провадив велику науково-організаційну роботу. В 1977-1981 рр. він був відповідальним редактором 2-х випусків “Літопису комуністичного будівництва. Хроніки найважливіших подій в УРСР (1971-1980 рр.)”, наприкінці 1960-х рр. створив і був заступником головного редактора науково-реферативного бюлетеня “Зарубіжні видання про Україну”, від 1965 р. входив до складу редколегії міжвідомчого

* У цьому збірнику представлено їхні праці.

республіканського збірника "Питання нової та новітньої історії". В 1970-х–1980-х рр. Павло Михайлович був членом Ученої ради Інституту історії АН УРСР, Спеціалізованих рад із захисту докторських дисертацій цього Інституту та історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, Наукової ради з історії соціалістичних країн. Проф. П.М.Калениченко виступав на численних міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових конференціях і сесіях. Особливо часто його запрошували на різні симпозиуми та конференції до Польщі.

П.М.Калениченко був не лише справжнім ученим, а й громадським діячем. Він зробив значний внесок у зміцнення українсько-польських політичних, наукових та культурних взаємин. Від дня заснування Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби 1958 р. він був членом Правління (тоді його очолював видатний поет, академік АН УРСР М.Рильський), а від 1969 р до кінця життя заступником Голови Правління і одночасно Держтелерадіо УРСР М.Скачка (звичайно, всі вони працювали на громадських засадах). Жоден із заходів Товариства не проводився без участі Павла Михайловича, особливо таких, як Дні, Тижні, Місяці польської науки і культури, кінематографії, літератури в Києві чи окремих областях. Навколо нього гуртувалися поляки, які проживали в Україні, в т.ч. колишні військові, генерали В.Пилінський, О.Кронін, полковник С.Шалацький, підполковник С.Любимський та ін., бо вважали, що Павло Михайлович володів не лише винятковими знаннями, а й мав такт, чуйність та толерантність.

П.М.Калениченко тісно співпрацював також з Генеральним консульством ПНР у Києві, особливо з Генеральними консулами В.Міхалевською та Я.Грохульським, з якими його пов'язували також тісні особисті контакти. Він брав якнайактивнішу участь у заходах Генконсульства.

Виступаючи поборником прав народів, а саме етнічних меншин, захищаючи права українців у Польщі, П.М.Калениченко гаряче підтримав у 1956 р. створення у Варшаві Українського суспільно-культурного товариства у Польщі та його газети "Наше слово" з щомісячним додатком "Наша культура", в яких часто й сам друкував статті на різноманітні теми, зокрема такі, як "Українсько-польські зв'язки і співробітництво в галузі культури в 1944-1969 рр.", "Історики народної Польщі про минуле України періоду феодалізму", "Минуле України періоду капіталізму у висвітленні істориків ПНР", "Сучасна польська історіографія про Україну періоду соціалізму" та ін. Досить активно він друкувався також на сторінках варшавського "Українського календаря".

Активну участь брав учений і в “Колі друзів Києва” при Варшавському Правлінні Товариства польсько-радянської дружби, допомагав відшукувати матеріали до українських виставок народно-ужиткового мистецтва, дитячого малюнку, книжки тощо, що експонувалися в клубах Товариства й будинках культури Варшави та інших міст Польщі, сприяв діяльності Українського суспільно-культурного товариства у Польщі.

Уряд ПНР високо оцінив заслуги вченого у справі зміцнення польського та українського народів і в 1971 р. присвоїв йому звання Заслуженого діяча польської культури, а в 1974 р. нагородив “Відзнакою братерства зброї” та нагрудним знаком “1000-ліття Польської держави”.

Незважаючи на тяжку хворобу, до останніх днів Павло Михайлович продовжував займатися науковою та громадською роботою, плідно працювати з молоддю, контактувати з польськими вченими та співробітниками Генерального консульства ПНР у Києві. Колишній Генеральний консул ПНР у Києві В.Міхалевська згадувала, що за 9 місяців до смерті він ініціював і виступав на зборах активу Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби з доповіддю, присвяченою проблемам українсько-польських взаємин.

Усі наукові статті цього збірника, звичайно ж, не проходили цензуру, як це було за попередньої доби з працями Павла Михайловича, вони написані об’єктивно, з позицій наукової істини. Немає щонайменшого сумніву, що так само писав би нині свої праці й П.М.Калениченко. Але 30 червня 1983 р. він від нас пішов...

ПЕРЕДМОВА

Добір матеріалів у пропонованому збірникові не випадковий, оскільки пов'язаний з 80-річчям від дня народження і 20-річчям від дня смерті проф. П.М. Калениченка. Відтак збірник складається з 3-х розділів – наукових статей, спогадів про вченого та бібліографії його опублікованих праць.

Оскільки науковець був полоністом, то з цього впливає полоністичне спрямування наукових статей, уміщених у збірнику. Перший розділ, своєю чергою, розподіляється на 3 рубрики – “Історія”, “Сучасність”, “Хроніка. Події”. Це пов'язане з науковими уподобаннями вченого – більшість його праць присвячена історії Польщі, українсько-польських взаємин та сучасній міжнародній політиці. До того ж П.М.Калениченко був також журналістом: понад 7 років очолюючи “Український історичний журнал”, він завжди тримав у фокусі свого погляду окремі події внутрішнього та міжнародного життя.

В рубриці “Історія” домінують праці з новітньої історії, пов'язані з періодами Першої та Другої світових воєн, а також перших пореволюційних і 1920-х рр., на чому концентрувався науковий інтерес і проф. П.М.Калениченка. Тут переважають загальноісторичні статті, розташовані, окрім заголовної, за хронологічним принципом. Слідом за ними вміщено розвідки з конкретних питань історії журналістики, освіти, сільського господарства, мови та музики. Всі ці теми були йому не чужими. Тож не випадково тут теж зустрічаються статті такої тематики. Чимало розвідок має історіографічний та джерелознавчий характер, адже науковець залишив помітний слід і в цих галузях історії. Автори цих праць по-різному розглядають і оцінюють ті самі факти, що створює рельєфність висвітлення.

Автуру збірника становлять не лише провідні українські історики, учні та послідовники вченого-полоніста, а й наукова молодь, оскільки він завжди віддавав їй дуже багато часу, сил та здоров'я. Географія автури включає Київ, Львів, Луцьк, Чернівці, Івано-Франківськ, Житомир, а також Варшаву (Польща) і Нью-Арк (США). Саме цим регіонам проф. П.М. Калениченко приділяв особливу увагу.

Читачі збірника складуть об'єктивне уявлення про П.М.Калениченка – вченого, журналіста, людину.

ВІД РОДИНИ П.М.КАЛЕНИЧЕНКА

Уклінно дякуємо за організацію цілої низки ювілейних заходів на вшанування пам'яті доктора історичних наук, проф. П.М.Калениченка директорів Інституту історії України НАН України, головному редактору "Українського історичного журналу", академікові НАН України, доктору історичних наук, проф. В.А.Смолію; заступникам директора Інституту члену-кореспондентів НАН України, доктору історичних наук, проф. О.П.Реєнту й доктору історичних наук, проф. С.В.Кульчицькому; завідувачу відділу регіональних проблем історії України Інституту, академікові НАН України, доктору історичних наук, проф. П.Т.Троньку; вченому секретареві Інституту, кандидату історичних наук О.С.Рубльову; провідному науковому співробітнику Інституту, кандидату історичних наук Ю.З.Данилюку; співробітникам редакції "Українського історичного журналу".

Щиро дякуємо також за активну участь у підготовці збірника на пошану світлої пам'яті П.М.Калениченка директорів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, академікові НАН України, доктору історичних наук проф. Я.Д.Ісаєвичу; завідувачеві кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського державного університету ім. Лесі Українки, докторів історичних наук, проф. В.П.Колеснику; багаторічному деканові історичного факультету та факультету міжнародних відносин, нинішньому завідувачеві кафедри міжнародних відносин Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича, докторів історичних наук, проф. Ю.І.Макару; президентів "Центру українсько-польських студій", старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України, кандидатів історичних наук Т.І.Зарецькій; державному експертові Національного інституту проблем міжнародної безпеки, кандидату історичних наук, доцентів Л.Д.Чекаленко; старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України, кандидатів історичних наук О.І.Ганжі; колективам наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України і персонально її завідувачці Л.Я.Мусі та комп'ютерно-видавничого відділу Інституту й особисто його керівникові Г.О.Аплевичу.

ՀԱՅԿՈՒՆ ԵՐԱՆԻ

ІСТОРІЯ

*Володимир Литвин
(Київ)*

XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Досвід минулих поколінь, сконцентрований в історії нації, не може бути предметом часових спекуляцій. Намагання щось переінакшити, підправити, знівлювати на догоду політичному моментові неминуче перетворить історичну правду на правдоподібність, якщо не на міф.

Цінність історії як “учительки життя” якраз і полягає у відповідальному й достовірному хронометруванні часу, аби уроки її, при сумлінному засвоєнні, мали справді істинний зиск. Якою б історія не видавалась у сприйнятті, навзаєм вона вимагає лише одного – розуміння.

Співіснування українського й польського народів, що є сусідами, можна бачити по-різному. Одні висувають на перший план культурну взаємодію, економічну співпрацю, боротьбу проти спільних ворогів. Інших цікавлять війни між нашими народами, релігійні чвари, культурний антагонізм. Історичні факти для ілюстрування тенденційно підібраних концепцій завжди знайдуться. Варто тільки побудувати відповідний фактологічний ряд і подивитися на нього, залежно від потреби, крізь збільшувальне або зменшувальне скло. Як металург виплавляє сталь із заданими властивостями, так і історик, який працює на замовлення, створить працю із заданими причинно-наслідковими зв'язками.

Українсько-польські взаємини мають ту особливість, що обидва народи впродовж століть перебували в єдиних державних організаціях. Відсутність кордонів була мультиплікатором різноспрямованих контактів. Минуле цілком об'єктивно не лише об'єднує, а й роз'єднує наші народи.

Як у такій ситуації бути сучасним політикам? Здається, ідеальний вихід знайшли глави наших держав у травні 1997 р. Під час візиту Президента Польщі в Україну А.Квасьневський і Л.Кучма підписали спільну заяву "До порозуміння і єднання". Образно кажучи, вони віддали минуле історикам і заявили про свою рішучість розвивати стратегічне партнерство 2-х держав. Такий спосіб дій диктується національними інтересами обох країн і якнайбільшою мірою відповідає завданням зміцнення співпраці між усіма народами Європи.

Не можна забувати темних сторінок у відносинах між нашими народами. Справою істориків є дослідження всіх обставин, за яких виникало непорозуміння й роз'єднання. Але слідом за діями наших Церков політики повинні зайняти толерантну позицію в усіх випадках. Стосовно цієї проблеми А.Квасьневський висловився афористично: "Глибока людська формула "вибачаємо і просимо вибачення" має сенс навіть тоді, коли ні над ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалося в минулому"¹.

За чотири з половиною роки, що минули після підписання спільної заяви 2-х президентів "До порозуміння і єднання", українські та польські вчені багато зробили в галузі дослідження вітчизняної історії. Вивчено важливі документи з архівів Києва і Варшави, Москви і Санкт-Петербурга, Відня і Львова, багатьох інших архівосховищ. Опубліковано чимало збірників документів та монографій з питань, що вважалися донедавна "білими плямами". Спільними зусиллями державних і громадських організацій проведено десятки наукових конференцій і симпозіумів, де відбувався корисний обмін думками.

Як завжди, результати таких досліджень потребують певного осмислення й узагальнення. Ті або інші науковці пробують себе в цій ролі. Мабуть, варто до них приєднатися й політикові, який продовжує залишатися професійним істориком.

У тисячолітніх українсько-польських взаєминах є 2 епохи, що потребують детального розгляду: середина XVII ст. та три десятиліття XX ст., починаючи з утворення в 1918 р. Другої Речіпосполитої.

Епоху 1918-1947 рр. доцільно розглядати з урахуванням конкретного історичного матеріалу. Річ у тому, що конкретика часто служить обґрунтуванням наперед заданої концепції, а не вивчається у повному обсязі. Оскільки прихильники протилежних за знаком концепцій є кваліфікованими істориками або не менш досвідченими політиками, то для кожної сторони фактологічна заданість усєї конструкції не є таємницею. Сподіваюся, цю спробу об'єктивно висвітлити всю суму фактів буде належним чином оцінено обома сторонами.

Починати слід з українсько-польської війни 1918-1919 рр., її місця в типології воєн. Монографії, присвячені цій війні, вже з'явилися як у

Польщі, так і в Україні. Зрозуміло, насичені вони протилежними висновками, але солідарні в тому, що це був збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою і Польською державою.

Справді, українсько-польська війна 1918-1919 рр. за типологією мало відрізняється від українсько-російських воєн 1917-1918 рр. і 1919 р. Це – міжнаціональна війна, що нерідко траплялися в різні часи внаслідок розпаду багатонаціональних країн. Нації борються одна з одною за життєвий простір, за визначення кордону, якого раніше не існувало. Українці і поляки разом жили у Східній Галичині з часів короля Казимира III (тільки Західна Галичина з центром у Кракові – корінна етнічна територія поляків). За довгі століття лінія розмежування між ними перетворилася на смугу завширшки в десятки кілометрів. Осередки компактного розселення поляків виникли за сотні кілометрів на схід від цієї уявної лінії. Львів, заснований князем Данилом Галицьким, спочатку перетворився на історичний центр Східної Галичини, а згодом став польським містом як за демографічним складом, так і за культурою.

На результати українсько-польської війни вирішальним чином вплинула конфігурація національних територій (тобто приналежність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання їм державного статусу з боку країн, що виявилися переможцями у світовій війні. Врешті-решт Польща перемогла, але її перемога була неостаточною, бо зав'язала вузол об'єктивних суперечностей. Цим вузлом у майбутньому могла скористатися або переможена сторона, або той, хто діяв від її імені.

Дві імперії, де перебували українські й польські землі, розпалися з різницею в часі у півтора роки. Однак, ця різниця абсолютно не вплинула на перебіг подій. Польські землі у складі Російської імперії, як уже зазначалося, перебували під німецькою окупацією з 1915 р. Розпад Австро-Угорщини й загибель Другого рейху в Німеччині сталися практично одночасно.

У відродженні Польщі особливо велику роль відіграла Франція – країна, котру можна вважати основним переможцем у світовій війні. Створення сильної Польщі на східних німецьких кордонах було в її власних національних інтересах (так само, як у довоєнні часи – економічне зміцнення Росії). Правлячі кола Франції вже в 1918 р. думали над тим, як унеможливити німцям майбутній реванш.

Як тільки в Галичині спалахнула війна, Варшава надала місцевим полякам ефективну допомогу, а трохи згодом перевела на театр воєнних дій сформовану у Франції армію. Адекватної допомоги місцевим українцям з боку Києва не надійшло.

Антанта була настроєна вороже щодо української державності у будь-якій формі, оскільки мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. Тим часом у Росії точилася громадянська війна. Сторони, що брали в ній участь, однаково негативно ставилися до незалежності України й бажали її окупувати якомога швидше. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалася тільки декларацією добрих намірів.

Галицькі українці зазнали поразки, бо не могли протистояти об'єднаному і підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі.

Зайнятий боротьбою з білогвардійськими арміями, уряд радянської Росії тривалий час не звертав уваги на Польщу. Проте було ясно, що російсько-польська війна не за горами. Цю війну, що спалахнула тільки в 1920 р., лиш умовно можна називати міжнародною. Тут не йшлося про виживання двох різних народів на спільній території, що залишилася після розпаду імперії. Більшовики "збирали" регіон за регіоном царську імперію, що розпалася, тобто провадили імперіалістичну політику. Після перших успіхів вони вже не задовольнилися тільки цим і почали планувати прорив у Центральну і Західну Європу з гаслами "світової революції". Антанта вже провела післявоєнну демобілізацію армій, і більшовикам здавалося, що західноєвропейські країни стануть легкою здобиччю для 5-мільйонної Червоної Армії.

Ці наміри Москви легко читалися політиками Антанти. Відтак останні поспішили створити між радянською Росією і Західною Європою "санітарний кордон". У рамках цього курсу Антанта дала дозвіл Польщі на тимчасову окупацію Західної Волині, тобто території на захід від Збруча, що належала до війни Російській імперії.

У 2001 р. в Інституті історії України НАН України із залученням провідних спеціалістів інших наукових установ було створено першу в українській історіографії фундаментальну монографію з історії української дипломатії. В ній чільне місце приділяється ключовим аспектам історії України та сусідніх країн у переломну епоху 1917-1920 рр. Використані авторами документи неспростовно свідчать, що країни Антанти (за винятком Франції, яку найбільше турбували власні інтереси) мали намір встановити східний польський кордон за етнографічним принципом².

Даючи 25 червня 1919 р. дозвіл Варшаві окупувати Східну Галичину й Західну Волинь до Збруча, Рада Міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції керувалася тільки одним: перешкодити більшовицькій інтервенції цих територій. Найвища рада Антанти того самого дня підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ, відклавши проте питання про політичний статус Східної Галичини на

майбутнє. Польща отримувала право лише на "тимчасову військову окупацію"³.

Одержавши дозвіл на використання переведеної з Франції армії Ю.Галлера для окупації Східної Галичини, уряд Ю.Пілсудського в середині липня 1919 р. остаточно розгромив військові сили ЗУНР, завершивши цим українсько-польську війну.

Правлячі кола Польщі сподівалися у визначенні західного кордону на сприяння Антанти, а в утвердженні східного – на власні збройні сили, оснащені тією самою Антантою. Це була гнучка політика, що приносила найкращі дивіденди. Інструктуючи прем'єр-міністра І.Падеревського, Ю.Пілсудський у травні 1919 р. так визначив курс своєї політики: "До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки – поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, через які ми можемо конфліктувати з Антантою, гальмувати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над "і". Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукаються, вирішити справу на свою користь."⁴.

Неминучим наслідком поразки Німеччини у війні стали територіальні втрати на користь держав-переможниць. Новостворювана Польща теж очікувала територіальних прирощень за рахунок Німеччини. Однак розраховувати на повернення всіх своїх західних земель, що були втрачені ще в середньовічну добу, поляки не могли. Після створення Німецької імперії в 1871 р. стихійні процеси асиміляції були доповнені масштабними державними заходами, спрямованими на цілковите понічечення польського населення. Ця політика вже за одне покоління дала свій результат. Розраховувати на підтримку місцевого населення на референдумах з приводу визначення державної приналежності територій польському урядові вже не доводилось.

Антанта примусила Німеччину передати Польщі Познаньщину й частину Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря. Порт Данціг (Гданськ) діставав статус вільного міста. Союзні держави погодилися також на передачу Польщі третини території Верхньої Сілезії. На інших територіях населення проголосувало за входження до складу Німеччини.

Здійснюючи політику доконаних фактів, Ю.Пілсудський розраховував на те, що рано чи пізно великі держави погодяться визнати встановлені силою східні кордони його держави. Тим більше, що проблема Східної Галичини посідала своє місце у порядку денному Паризької мирної конференції й після підписання Версальського миру.

В Комісії у польських справах, діяльність якої стала на конференції основною, було утворено спеціальну підкомісію з проблеми Східної Галичини. Англійські представники в ній наполягали на наданні Польщі мандата на управління Східною Галичиною не більше, ніж на 10-річний термін. Франція була схильна до формального визнання приналежності до Польщі цієї території. Після поразки армій А.Денікіна, американці виступили за надання Польщі права довічного управління Східною Галичиною. Вони були переконані: самостійне існування ЗУНР у непростій геополітичній ситуації, що склалася в Центрально-Східній Європі, - неможливе⁵.

Після багатьох дискусій 8 грудня 1919 р. з'явилася "Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі". Лінія кордону проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешева через Крилів і далі на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля до Карпат.

В історії України й Польщі знайдеться мало документів доленосного значення, подібних до Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р. Однак у момент свого оприлюднення вона не викликала якихось особливих емоцій у політиків і була фактично проігнорована світовою громадськістю, оскільки йшлося в ній про тимчасовий кордон, тобто про щось не зовсім певне й визначене. Тільки делегація УНР на засіданнях підкомісії з проблем Східної Галичини у Парижі висловила свій протест, вказуючи на те, що накреслена лінія не відповідає етнографічним кордонам Польщі й залишає в її межах істотну частку українських етнічних земель: Холмщину, Лемківщину, Підляшшя та Посяння. Проте на Паризькій мирній конференції українці не мали права голосу. До того ж лінія тимчасового східного кордону Польщі, визначена Антантою, була компромісною. На схід від цієї лінії, тобто у межах етнічних земель України, проживали мільйони поляків.

Після поразки ЗУНР у липні 1919 р. 40-тисячна Українська галицька армія перейшла Збруч і влилася в розпорядження С.Петлюри, який воював одночасно і з червоноармійцями, і з білогвардійцями. Директорія УНР контролювала на той час лише невеличку частку земель на північному заході України. На основній її території відбувалася громадянська війна між червоноармійцями і білогвардійцями.

Українська галицька армія істотно посилила Директорію. Головний отаман С.Петлюра зміг суттєво зміцнити свою владу у протиборстві з ватажками напівпартизанських загонів, з яких переважно складалась Армія УНР. В.Винниченко про це згадував так: "Силою, яка тримала

на світі отаманську владу, була галицька армія, що була витіснена поляками зі своєї території на той куточок, де притулилась отаманщина"⁶.

Чергові поразки на фронті восени 1919 р. і несподіваний перехід УГА на бік А.Денікіна змусили С.Петлюру з рештками своїх військ перейти за Збруч, на контрольовану Польщею територію. Саме в такій ситуації визрів союз С.Петлюра – Ю.Пілсудський, що й досі викликає (вже серед учених, а не політиків) цілу низку запитань.

Цей союз можна оцінити тільки в геополітичному вимірі, з урахуванням планів і намірів радянської Росії щодо Польщі. У жовтні і грудні 1919 р. у Мікашевичах (Білорусь) проводилися таємні польсько-російські переговори, котрі закінчилися безрезультатно. Дипломатичне листування між Варшавою і Москвою, що тривало з лютого по квітень 1920 р., теж виявилось безплідним. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю.Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С.Петлюри. Проте, оскільки С.Петлюра перебував у Польщі на становищі емігранта, союз із УНР не міг стати рівноправним.

Переговори про укладення союзу з Польщею відбувалися довго й проходили з великими труднощами. Першу місію на чолі з колишнім міністром шляхів П.Пилипчуком було направлено С.Петлюрою до Варшави ще в серпні 1919 р.⁷ На перебіг переговорів, окрім усього іншого, впливала ще й давня відчуженість між поляками та українцями. Врешті-решт, лід недовір'я потроху почав розтавати. Про це свідчить, зокрема, виступ І.Дашинського на політичному банкеті в ресторані "Полонія", де 25 березня зібралися учасники переговорів. Один з найвпливовіших на той час польських політиків тоді заявив: "В історії ми читаємо, що не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська й українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесилила обидва народи і довела до втрати самостійності й Україною, й Польщею перед ворогами сильнішими, які тільки чекали нашого знесення, щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я тут урочисто заявляю, що, на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України без вільної Польщі."⁸

У ніч під 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ А.Лівицький і Я.Дембський підписали в Бельведері українсько-польську політичну угоду з 9-ти позицій. Польща визнавала незалежну УНР. Кордон між обома державами встановлювався по річках Збруч і Горинь, тобто по лінії фактичного контролю території польськими військами. Це означало, що до Польщі відходили Східна Галичина, всі західні повіти Волині та кілька повітів Поділля. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР або Польщі.

24 квітня політичну угоду було доповнено військовою конвенцією із 17-ти статей. Польща зобов'язалася надати Директорії УНР військову допомогу. Спільний наступ на контрольовану радянськими військами Україну мав розпочатися під загальним польським командуванням. Передбачався контроль польських військових над українськими залізницями на весь період воєнної кампанії. Уряд УНР зобов'язувався забезпечувати польські війська продовольством і гужовим транспортом, а в разі невиконання цієї умови польська армія мала право провадити реквізиції у місцевого населення⁹.

Укладені у квітні 1920 р. угоди дістали узагальнену назву Варшавського договору. В українському і польському суспільствах він викликав неоднозначну реакцію. Проти договору виступила більшість українських політичних партій. Прем'єр-міністр уряду УНР І.Мазепа на знак протесту подав у відставку. Польські націонал-демократи, яким належала більшість у сеймі, також не схвалювали договір, вважаючи українців союзниками Німеччини. Польські соціалісти не схвалювали війни з Росією, що ставала неминучою після укладення Варшавського договору. Вони відстоювали мирні переговори з Москвою¹⁰.

Чи були можливими результативні переговори з Росією? У 1919 р. польсько-радянський фронт перебував у стані затишшя. Навіть більше: під час наступу армій А.Денікіна на Москву Ю.Пілсудський дав зрозуміти радянській стороні, що не збирається провадити активні дії. Це дало їй змогу передислокувати з польського на білогвардійський фронт близько 40 тис. червоноармійців. У своїх мемуарах А.Денікін скаржився, що Ю.Пілсудський таким чином украв у нього перемогу¹¹.

Поведінка керівника Польської держави була прогнозованою. Він не піддавався на вмовляння лідерів Антанти створити єдиний антибільшовицький фронт (як не піддався й фінський маршал К.Маннергейм), адже в разі перемоги А.Денікіна Польщі довелося б обмежитися етнографічним кордоном на сході, як того вимагала Антанта, а в разі перемоги більшовиків Антанта втрачала б інтерес до визначення її східного кордону.

Після розгрому денікінських армій, від кінця 1919 р., Москва під акомпанемент заспокійливих заяв про необхідність радянсько-польських мирних переговорів почала стягувати на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання з усіх регіонів країни. Виданий у Москві в 1999 р. додатковий том до 55-томного "повного" зібрання творів В.Леніна, рясніє документами, що показують справжні наміри більшовиків щодо Польщі. Зокрема, в телеграмі Й.Сталіну від 14 лютого 1920 р. В.Ленін наказував: "Сообщите точнее, какие меры предлагаете для создания галицкого ударного кулака и для того, чтобы не тасовать дивизий; дипломатия наша должна не шуметь, а молчать о

Галиції; зв'язались ли с Тухачевским; налегайте на восстановление транспорта"¹².

Підготовка радянського вторгнення в Польщу пояснювалася не тільки й навіть не стільки всією попередньою політикою "збирання" земель імперії, що розпалася. В 1920 р. більшовики ставили перед собою набагато масштабніші завдання. Йшлося про здійснення силами 5-мільйонної Червоної Армії "світової революції". Радянська преса вже почала називати В.Леніна і Л.Троцького вождями світового пролетаріату. Польща цікавила вождів як плацдарм для вторгнення в Німеччину. В телеграмі Й.Сталіну від 17 березня 1920 р. В.Ленін викладав свої наміри: "Для нас необходимо максимально ускорить овладение Крымом, чтоб иметь вполне свободные руки, ибо гражданская война в Германии может заставить нас двинуться на Запад на помощь коммунистам"¹³.

Кремлівські вожді прагнули спровокувати Ю.Пілсудського на перший удар, що цілком зрозуміло: війна йшла безперервно з 1914 р., і народ міг не витерпіти її продовження. 28 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло спеціальну постанову про розгортання пропагандистської роботи, основна мета якої формулювалася так: "Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські й польські маси – як напад імперіалістичної Польщі на угоду Антанті на Радянську Росію, що бажає миру"¹⁴.

Ю.Пілсудський справді вдарив першим, не чекаючи, коли буде цілком відмобілізована радянська армія вторгнення. 25 квітня 1920 р. польські війська, підсилені двома дивізіями Армії УНР, розпочали наступ. Три галицькі бригади, що перейшли на бік С.Петлюри, були роззброєні й інтерновані: Ю.Пілсудський не довіряв галичанам. Не довіряв він і петлюрівцям. В кожному разі, військову конвенцію Варшавського договору не було реалізовано. С.Петлюра не одержав нових дивізій, як було передбачено.

7 травня польські війська захопили Київ. С.Петлюра розраховував, що його поява в столиці України викличе повсюдні антибільшовицькі повстання, подібні до повстань улітку 1919 р. Однак, т.зв. "куркульський бандитизм" широкою хвилею розлився по Україні тільки в зимові місяці 1920-1921 рр. Вторгнення польських військ викликало зворотню реакцію. На поверхню вийшли антипольські настрої, поширилося патріотичне піднесення. Вміло побудована радянська пропаганда закликала записуватися в Червону Армію і йти на польський фронт.

Перші невдачі Реввійськрада РСФРР сприйняла спокійно. Війська, що обороняли Київ, відійшли організовано й закріпилися в середині травня на нових рубежах. Ні в кого не виникло сумнівів у тому, що Червона Армія незабаром перейде в наступ. Збройні Сили Радянської

Росії багатократно перевищували за чисельністю сили Другої Речіпосполитої.

Червона Армія перейшла в контрнаступ наприкінці травня, а на початку липня вийшла до Збруча. Спроби польських військ закріпитися на Німану зазнали невдачі. Війська Західного фронту під командуванням М.Тухачевського почали просуватися на Варшаву, а Південно-Західного фронту під командуванням О.Сгорова – на Львів.

У Варшаві спалахнула урядова криза. Новий уряд звернувся до керівників Антанти із закликом врятувати Польщу. Останні обіцяли допомогу за умови визнання Польщею східного кордону, визначеного Декларацією Антанти від 8 грудня 1919 р. Коли польський уряд погодився на це, міністр закордонних справ Великої Британії Дж.Керзон 11 липня звернувся до радянського уряду з нотою, де запропонував зупинити Червону Армію за 50 км на схід від лінії східного кордону, визначеного в грудні 1919 р. Після цієї ноти запропонований Антантою східний польський кордон дістав назву лінії Керзона.

Ігноруючи ноту Дж.Керзона, Ленін дав директиву "шаленого прискорення наступу". Одночасно він почав розробляти план радянізації Польщі. Цікавою є його телеграма І.Уншліхту (Реввійськрада Західного фронту) від 15 липня. В ній накреслювався механізм пропагандистського прикриття радянізації, що мав бути далі випробуваний в інших країнах – жертвах "світової революції":

"Сообщите Вашу оценку такой тактики:

1) Мы заявляем очень торжественно, что обеспечиваем польским рабочим и крестьянам границу восточнее той, которую дает Керзон и Антанта.

2) Мы напрягаем все силы, чтобы добить Пилсудского.

3) Мы входим в собственно Польшу лишь на кратчайший срок, чтобы вооружить рабочих, уходим оттуда тотчас.

4) Считаете ли вы вероятным и как скоро советский переворот в Польше?"¹⁵.

Коли Червона Армія вже наближалася до етнічної території Польщі, почав реалізуватися головний пункт цього плану пропагандистського прикриття вторгнення. Суть його полягала в заяві про готовність радянського уряду надати Польщі велику територію за рахунок українських і білоруських земель.

20 липня в газетах було надруковане звернення Раднаркому Російської Федерації до громадян Росії та України. Воно цілком присвячувалося ноті Керзона й пояснювало, чому уряд не погоджувався ні на посередництво Великої Британії у припиненні радянсько-польської війни, ні на лінію Керзона при встановленні східного кордону Польщі.

У документі, підписаному В.Леніним, Л.Троцьким, народним комісаром закордонних справ Г.Чичеріним та наркомом юстиції Д.Курським, стверджувалося, що радянський уряд стоїть за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і виявляє готовність погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, що був утворений у грудні минулого року. Стверджувалося, що не вигідний для Польщі кордон встановлювався під тиском "контрреволюційних російських елементів". Причини такої дискримінації польських національних інтересів полягали нібито в тому, що Антанта підтримувала антипольську політику царизму та імперіалістичної російської буржуазії.

У цій частині звернення філігранно обігрувалися дебати на Паризькій мирній конференції, що передували появі Декларації від 8 грудня 1919 р. У ході дебатів дипломатичні представники білогвардійської Росії В.Маклаков, С.Сазонов та ін. прагнули провести лінію кордону таким чином, щоб Холмщина, Підляшшя й Посяння не потрапили до Польщі. Однак вони не мали вирішального голосу і не вплинули на рішення Антанти. Це рішення, як уже вказувалося, було компромісним.

Етнографічний принцип, що покладався в основу Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р., Раднарком Російської Федерації розглядав як поступку "російській імперіалістичній буржуазії". Позиції Антанти протиставлялася позиція радянської Росії, що від січня 1920 р. нещиро закликала Польщу до мирних переговорів. У перебігу переговорів, як указувалося в заяві Раднаркому РСФРР, переданому по радіо 28 січня, лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою для визначення державного кордону. Тобто йшлося про закріплення за Польщею всіх українських земель по лінії річок Збруч і Горинь.

Тут варто навести характеристику цього кордону, що Ленін називав "лінією Пилсудського". На ІХ Всеросійській конференції РКП(б) у вересні 1920 р. він говорив так:

"Перед польской войной мы предложили мир на условиях, в высшей степени выгодных для них, поляков, мир, невыгодный для целого ряда национальностей, рабочих и крестьян (sic), которые были под игмом польских помещиков и буржуазии. Мы предложили мир на основании линии Пилсудского, т.е. той линии, на которой поляки стояли до начала наступления 26 апреля текущего года, т.е. линии, по которой они получали всю Белоруссию и порядочный кусок Украины."¹⁶

Наведені слова настільки відверті, що не потребують коментарів. Не випадково цей виступ В.Леніна в радянські часи не друкувався, хоч

він був офіційним звітом Центрального Комітету черговій конференції РКП(б).

Переговори з Польщею в січні-квітні 1920 р. провадилися, як уже зазначалося, при одночасній підготовці до збройного вторгнення. Тоді радянська сторона з демагогічних міркувань могла собі дозволити щедрість у територіальному питанні. Проте у зверненні Раднаркому від 20 липня 1920 р. критика лінії Керзона була позбавлена демагогії. Перед очікуваним вторгненням своїх армій в етнічну Польщу радянський уряд висловлював готовність віддати їй істотно більше польської території на сході, ніж Антанта. Використовуючи ленінську лексику, Кремль готовий був віддати сусідній державі всю Білорусь і "порядочный кусок Украины".

"Питання територіальне не може являти для нас жодних ускладнень, – запевняв Раднарком у зверненні. – Разом із справжніми представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний, що відповідає інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його прибічники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоруської білогвардійщини"¹⁷.

Чим пояснити дивні, на перший погляд, факти: у момент найвищого воєнного успіху, коли Польща перебувала на крок від загибелі, Кремль розкритикував лінію Керзона (хоч з грудня 1919 р. не звертав на неї будь-якої уваги) і висловив готовність, цілком ігноруючи інтереси "братніх" Білорусії та України, встановити кордон по лінії Ю.Пілсудського? Саме цим і треба пояснювати: перебуванням Польщі на крок від загибелі. За планами Кремля, загинути мала "панська" Польща. Замість неї планувалось утворити маріонеткову "робітничо-селянську" Польщу. Лінія Ю.Пілсудського, а з нею – національні інтереси України та Білорусії, були подаровані не польській дипломатії, а, як підкреслювалось у цьому зверненні, "справжнім представникам польського народу"¹⁸.

Персональний склад цих представників ЦК РКП(б) визначив буквально через кілька днів. 30 липня в захопленому Білостоку було створено Тимчасовий революційний комітет Польщі, більш відомий під скороченою назвою – Польревком. До нього увійшли Ю.Мархлевський (голова), Ф.Дзержинський, Ф.Кон, Є.Прухняк та І.Уншліхт. Польревком негайно почав створення 1-ої Польської червоної революційної армії. Командувачем призначався колишній штабс-капітан царської армії Р.Лонгва.

Польревком і маріонеткові збройні сили, що він почав формувати, були тільки оболонкою, за якою приховувалися справжні дійові особи та виконавці на польській політичній арені. Ці сили готувалися до

радянизації Другої Речіпосполитої. Звернення Раднаркому від 20 липня навіть не приховувало цієї мети. "Ми допоможемо польським робітникам і селянам звільнитися від своїх польських і чужоземних гнобителів", - говорилося в ньому³⁰.

Територіальне питання було причиною, за допомогою якої Польща мала потрапити на гачок радянзаторів. Те, що Кремль обіцяв Польщі, він мав забрати в українців. В.Леніна це аніскільки не турбувало, тому що Україна була вже "заспокоєна" внаслідок перенасиченості радянськими військами. Вона і з урізаною територією нікуди б не поділася. Кремль грав на об'єктивно існуючих українсько-польських територіальних суперечностях, щоби поряд з поневоленою Україною дістати поневолену Польщу.

Тут немає потреби спинятися на загальновідомих подіях радянсько-польської війни. Досить сказати, що наприкінці вересня 1920 р. фронт знову перемістився в район Житомира й Бердичева. Сподіватися на радянизацію Польщі вже не доводилось, але гучних заяв Раднаркому про східний польський кордон по лінії Ю.Пілсудського ніхто не забув. Доводилося підтверджувати заявлену позицію.

25 вересня сесія ВЦВК за доповіддю В.Леніна опублікувала заяву, де вказувалося, що Російська Федерація готова негайно підписати прелімінарні умови миру. Кордон між Польщею і Росією пропонувався встановити по лінії, "що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною Союзною Радою 8 грудня 1919 р., з тим, що Східна Галичина залишається на захід від цього кордону"²⁰. Ті, хто готував цю заяву до друку, у поспіху забули, що між Польщею і Російською Федерацією немає спільного кордону. Така обмовка дає уявлення про справжню вагу "братніх" України та Білорусії у свідомості російських більшовиків. Укладений у березні 1921 р. Ризький мир встановлював кордон по лінії розмежування сил напередодні війни.

Поляки приклали максимум зусиль, щоб у 1918-1920 рр. відродити свою державу з небуття, де та перебувала від 1795 р. Відроджувати можна було тільки те, що існувало, тобто Річпосполиту – державу, де у XVIII ст. на величезній території від Балтики майже до Чорного моря жили мільйони поляків, литовців, українців, білорусів та євреїв.

Гуртуючися навколо "начальника держави" Ю.Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями, використовуючи багатосторонню допомогу Франції та інших держав-переможниць у світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість та винахідливість, аби здобути контроль над максимально можливою територією на сході.

Проведений у Сілезії, Вармії та Мазурах плебісцит виявився несприятливим для Польщі. Основна частина середньовічних польсь-

ких земель на заході залишилася за Німеччиною. Зате Польща здобула перемогу в українсько-польській війні 1918-1919 рр. і окупувала майже всю Білорусію та українські землі по Збруч і Горинь. Опинившись влітку 1920 р. на краю загибелі у двобої з налаштованою на "світову революцію" Червоною Армією, Польська держава все-таки витримала військовий тиск і відповіла ударом на удар. Звичайно, "чудо на Віслі" пояснювалося не військово-економічними перевагами Польщі, а крахом авантюристичної політики "воєнного комунізму" в радянських республіках. Якраз цей крах і врятував Європу від "світової революції".

Наступним кроком Ю.Пілсудського було захоплення в жовтні 1920 р. населеного переважно поляками литовського Вільно (Вільнюса) з околицями.

Завоювання на сході були підкріплені дипломатичними методами. Зокрема, про відсутність зазіхань на українські землі під польським контролем офіційно оголосили як УНР (Варшавський пакт), так і УСРР та РСФРР (Ризький мирний договір).

Українські етнічні землі міжвоєнної Польщі обіймали територію в 120 тис. кв. км. Цю площу варто порівняти з територією довоєнної Польщі (388 тис. кв. км), тодішньою територією УСРР (450 тис. кв. км) та територією Польщі без українських земель (258 тис. кв. км).

На українських землях проживало понад 10 млн. осіб або майже 30% населення Польщі. Основну частину населення становили українці, хоч ця земля була батьківщиною для мільйонів поляків та євреїв. Вона складалася з територій, що мали різну історичну долю: Східної Галичини з Лемківщиною, Холмщини з Підляшшям, Західної Волині з Поліссям.

Основною частиною населення Східної Галичини були українці – 3 млн. 293 тис. осіб. У містах нерідко переважало польське населення. Зокрема, в 200-тисячному Львові в 1918 р. налічувалося 112 тис. поляків (57%) і тільки 27 тис. українців (12%)²¹.

Територія Холмщини (Забужжя) і на півночі від неї Підляшшя від X ст. заселялася русинами (дулібами й бужанами) та поляками. З кін. XIV ст. вона перейшла під владу Польщі, а з поч. XIX ст. – Росії. Під час світової війни царський уряд перед відступом депортував звідти бл. 120 тис. українців. За переписом 1931 р. серед населення основної частини Холмщини з Підляшшям (за винятком населеної майже повністю поляками західної частини) українці становили 32%, "латинники" (тобто українці за мовою і римо-католики за віросповіданням) – 26%, поляки – 30%, євреї – бл. 10%.

За Ризьким мирним договором 1921 р. Волинську губернію було поділено на 2 частини: Західна Волинь з Поліссям відійшли до Польщі, а Східна Волинь (Житомирщина) залишилася в складі УСРР. За

Всесоюзним переписом населення 1926 р. на радянській Волині польське населення не перевищувало 12%; єврейське – 9%; німецьке – 7%. За переписом 1931 р. у польській частині колишньої Волинської губернії поляки разом з "латинниками" становили 15% населення, а євреї – бл. 10%. Основною масою населення тут були українці²².

Вже в самому механізмові відродження Польської держави були закладені гострі міжнаціональні суперечності. Річпосполита XVI – XVIII ст. була союзом тільки 2-х народів – поляків і литовців. Українська й білоруська еліти цієї країни переважно за вільним вибором приєдналися до панівної верхівки, а з часом і зовсім полонізувалися. Щоби протидіяти гнобителям, українському народові довелося відродити в собі нову, козацьку еліту. Подібно попередній, вона також стала з часом неспроможною задовольняти народні прагнення землі й волі. На новому історичному етапі українці витворили в собі на території Російської імперії та Австро-Угорщини ще одну, вже 3-тю за ліком інтелектуальну й підприємницьку еліту, яка очолила національно-визвольну боротьбу на поч. XX ст. Хоч тоді ця боротьба не увінчалась успіхом, у ході її вперше виникла згуртована українська нація.

На відміну від Речіпосполитої XVI-XVIII ст., що складалася з крихких середньовічних народностей, Польська держава 1918-1939 рр. увібрала у свої кордони набагато об'єднаніші нації. Механічне відтворення етнічної структури попередньої Речіпосполитої без наділення її непольських народів державними правами призвело до появи міжнаціональних і міждержавних напруженостей.

Польські панівні кола не ставили перед собою завдання цілковитого поглинення Литовської держави. Литовсько-польські суперечності були зав'язані на територіальній проблемі (Вільно). Білорусько-польські взаємовідносини внаслідок недостатньої зрілості і згуртованості білоруської нації не були особливо небезпечними для польської державності, хоча жодною мірою не могли послужити їй опорою. Українсько-польські взаємини, що нагромадили негативний потенціал протистояння у попередні історичні епохи, в новій політичній ситуації набули особливої гостроти.

Так або інакше польські правлячі кола повинні були пристосуватися до цієї гостроти взаємовідносин з багатомільйонною українською громадою. Погодитися на етнографічний принцип формування держав, що з'явилися на місці колишніх імперій, вони не могли. В добу середньовіччя польські етнічні землі на заході були понімечені, а об'єднання з Литвою в XVI ст. зробило для Польщі можливим компенсаційний тиск на східних сусідів. Упродовж багатьох століть такого розвитку смуга етнічно чистих польських земель дуже звузилася. За цих умов відроджувати державність на етнографічній

основі польська національна еліта вважала неможливим. Тож вона відмовилася від запропонованої їй Антантою лінії Керзона й обрала тактику просування кордону якомога далі на схід суто військовими засобами.

Народжена в такий спосіб (не без допомоги В.Леніна, який прорухувався у своїх планах), Друга Річсполита виявилася надзвичайно крихким державним утворенням у складній геополітичній ситуації Центрально-Східної Європи. Половину її території займали т.зв. "східні креси", тобто регіони в основному з непольським населенням, яке не вважало новонароджену державу своєю. На цій особливості могли добре пограти сусіди Польщі на її західних та східних кордонах – Німеччина й Радянський Союз. Ці держави вважали післявоєнний політичний устрій в Європі для себе не вигідним. Польща, що була матеріалізованим породженням версальського устрою, потрапляла в небезпечну ситуацію в разі узгоджених дій 2-х сусідніх держав. Її природний союзник Франція, що доклала особливо багато зусиль для створення саме такої, етнічно неоднорідної Польщі, знаходилася надто далеко, щоб надати негайну й ефективну допомогу. Створюючи таку Польщу, керівники Франції думали лиш про одне: щоб на протилежних кордонах Німеччини з'явилася велика за територією та населенням країна, здатна замінити за балансом сил дружню дореволюційну Росію.

Деякі вчені у минулому пробували довести наявність в Ю.Піلسудського "федераційної" моделі творення Польської держави. Про "федераційну" концепцію згадує навіть О.Павлюк у своєму аналізі Варшавського договору з С.Петлорою. Щоправда, він тут же зазначає, що цю концепцію ніколи не було розроблено в деталях і навіть не було офіційно проголошено²³.

Насправді ж Ю.Піلسудський навіть не замислювався над моделями державотворення, а здійснював усупереч волі керівників Антанти просування польського кордону на схід шляхом доконаних фактів. Це вже пізніше дослідники взяли за теоретизування його політики. Фактично в усі часи політика Польщі на кресах визначалася сформульованою націонал-демократами "інкорпораційною" моделлю.

Поглинення, за польськими ендеками (бо були й українські), мало здійснюватися поетапно. Спочатку слід було здійснити державну колонізацію непольського населення, тобто підпорядкувати його установам, обов'язкам та правилам, що існували в усій Польщі, й одночасно витіснити на манівці громадсько-політичного життя або й зовсім зліквідувати організації, створені українцями на попередніх історичних етапах. Більш глибока, етнічна колонізація була розрахована на триваліший період і мала охоплювати переважно сфери освіти й виховання, особливо підростаючого покоління.

Ця політика у перші роки провадилась обережно, надто у Східній Галичині, що зберігала статус "міжнародної території". У березні 1921 р. польський сейм затвердив Конституцію Польщі, що проголосувала: "Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема, органів загального самоврядування"²⁴.

Насправді такі обіцянки були розраховані тільки на міжнародну громадськість. Виконувати їх ніхто не збирався. Після виборів 1922 р. до сейму, котрі населення Східної Галичини бойкотувало, лідер ендеків С.Гломбінський з тривогою заявив: "духовна єдність кресів з батьківщиною до цього часу не забезпечена"²⁵. Незабаром було створено колонізаційний фонд для поселення на кресах протягом 3-4 років не менше 40 тис. поляків-осадників²⁶.

У листопаді 1922 р. у Великій Британії перемогли на виборах консерватори, ставлення яких до Польщі було більш прихильним, ніж у лейбористів. Польський прем'єр-міністр В.Сікорський зробив усе можливе, аби переконати новий уряд у необхідності зміцнення "санітарного кордону", що мав відділяти Європу від Радянського Союзу. Незабаром англійський посол у Варшаві натякнув на те, що його країна разом з Італією готова переглянути міжнародний статус Східної Галичини.

12 лютого 1923 р. польський сейм у зверненні до західних держав поставив вимогу узаконити умови Ризького договору від 18 березня 1921 р. як чинника "господарської і політичної необхідності, неодмінної умови стабільності в Європі"²⁷. Одночасно уряд В.Сікорського проголосив декларацію, де пообіцяв на підставі Конституції 1921 р. урегулювати відносини у Східній Галичині й захищати права місцевого українського населення. Цього було досить, щоб Рада послів Антанти у Парижі 19 березня 1923 р. надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною і офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким мирним договором.

Українсько-польські взаємовідносини міжвоєнного періоду визначалися стосунками між українською громадою всередині самої Польщі і Польською державою. Безсумнівно, існували взаємини й між Польщею та УСРР (від 1936 р. – УРСР), але вони були лише певним нюансом радянсько-польських відносин, тож і повинні оцінюватися в контексті останніх.

Взаємостосунки між українською громадою у Польщі та польською державністю в її різних формах (урядом, парламентом, костьолом, політичними партіями тощо) повинні цікавити нас не самі по собі, а тільки у міжнародному контексті. Причина проста: ці взаємостосунки

не могли залишитися внутрішньою справою. 19 березня 1923 р. у польських політичних колах стали вважати, що більш не треба озиратися ні на міжнародну громадськість, починаючи від Ліги Націй, ні на позиції тієї чи іншої країни, якщо мова йде про Західну Україну. Проблеми Західної України розглядалися правлячими колами як внутрішні.

Як географічний регіон, Західна Україна з'явилася після втрати Східною Галичиною міжнародного статусу. Вона складалася з 3-х воєводств, утворених у лютому 1921 р. на українських землях, успадкованих Польщею від Російської імперії (Волинського, Поліського та Новгородського), а також з інших 3-х воєводств, утворених у 1921 р. на місці постімперського намісництва "Галиції і Лодомерії" (Львівського, Станіславівського та Тернопільського). Регіон не знайшов будь-якого відображення у польському адміністративно-територіальному поділі. Навпаки, влада штучно зберігала т.зв. "сокальський кордон", що до революції відділяв українські землі Російської імперії від таких самих земель Австро-Угорщини. Мета була зрозумілою: обмежити вплив політично розвинутої галицької інтелігенції в основному на селянські маси українського населення колишньої Російської імперії.

Тим не менш, українці 2-х різних імперських регіонів об'єдналися для спільної боротьби за свої національні права. Точкою відліку такої боротьби можна вважати 20-тисячний мітинг біля Собору св. Юра у Львові, скликаний для визначення позиції української національної меншини у Польщі напередодні опублікування рішення Ради послів Антанти. Думку всіх присутніх у своїй промові висловив колишній віце-президент парламенту Австро-Угорщини, 82-річний проф. Ю.Романчук. Свою промову він закінчив словами присяги, котру присутні повторювали поодинокими реченнями, піднісши догори праву руку: "Ми, український народ, клянемося, що ніколи не погодимося на панування Польщі над нами й кожную нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі"²⁸.

Для присутніх на мітингу тоді не було ясно, коли і яким чином буде досягнуто соборність українських земель. У прийнятій резолюції мітингу говорилося тільки про те, що "недалека ся хвиля, коли цілий український народ по обох боках Збруча і Дніпра зірветься до боротьби й роздавить ненависного ворога"²⁹. Не йшлося про возз'єднання західноукраїнських земель з радянською українською республікою. Питання про практичну реалізацію домагань щодо соборної України ще залишалося відкритим.

Не можна сказати, щоб українські політичні діячі центристського спрямування не шукали порозуміння з польською владою. Незабаром після втрати Східною Галичиною статусу "міжнародної території" в найбільш впливовій партії українських націонал-демократів (від 1919 р. мала назву Української народно-трудової) взяли гору помірковані лідери на чолі з В.Охримовичем. Вони висунули гасло автономії для всіх українських земель у складі Польщі. Це гасло свідчило про те, що партія трудовиків відмовлялася вважати Польщу окупаційною державою і робила спробу налагодити діалог з державною владою. На відміну від неї, закордонна група трудовиків у Відні продовжувала відстоювати доцільність існування Української національної ради й уряду ЗУНР в екзилі.

Небажання польської адміністрації йти на компроміс у національному питанні підірвало позиції В.Охримовича. У грудні 1923 р. він залишив посаду голови партії. Нове керівництво заявило, що відмовляється від "добровільного признання панування чужої нації на українській землі навіть на перехідний період"³⁰.

Тим не менш, центристські сили, що були представлені, перш за все, партією трудовиків, улітку 1925 р. згуртувалися в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Воно залишалося до 1939 р. провідною політичною силою серед українців Польської держави.

УНДО вперше поставило питання не тільки про співробітництво з польським адміністративним апаратом, а й про ставлення до Радянського Союзу. Отже, слід коротко спинитися на політиці радянського керівництва щодо Західної України.

У 20-х рр. основні засади радянської політики щодо Польщі диктувалися Ризьким мирним договором. Радянська дипломатія робила спроби скористатись етнополітичною нестабільністю Польської держави для остаточного підпорядкування її собі. Через це багатомільйонна українська громада викликала в керівників СРСР підвищену увагу.

Після радянсько-польської війни 1920 р. десятки тисяч людей з обох боків кордону виявили бажання переселитися до своєї країни. За Ризьким договором радянські республіки й Польща були зобов'язані надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу й моральну підтримку. До українських радників та секретарів повноважних представництв у Варшаві, Берліні, Празі стали звертатися бажаючі набути громадянство УСРР і переселитися до Радянського Союзу.

Загальну кількість тих, хто приїхав до радянської України з Польщі, визначити важко. Дипломатичними каналами користувалася в основному інтелігенція. Існував і нелегальний спосіб перетину кордону, що ним користувалася в основному молодь, яка намагалася отримати працю або фахову підготовку в радянських школах. За оцінками

М.Грушевського, у 1-й пол. 20-х рр. з Галичини в УСРР переселилося не менше 50 тис. осіб³¹. Надалі можливості несанкціонованих радянськими прикордонниками переходів кордону вичерпалися. Його охорону вони організували належним чином.

Керівники СРСР домагалися впливу на українську громаду Польщі через насаджені серед неї комуністичні групи, що діяли нелегально. В червні 1923 р. шляхом злиття цих груп виникла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). В радянській пресі інформація про діяльність КПЗУ була завжди. Тому за межами Польщі складалося уявлення про неї як про серйозну політичну силу. Насправді вплив КПЗУ на суспільство був мінімальним: на поч. 1924 р. вона об'єднувала 1,8 тис. осіб; у 1928 р. – не більше 600; на жовтень 1934 р. – 4,3 тис.³². Після вбивства С.Кірова в УРСР піднялася хвиля політичних репресій. Через Комінтерн члени Комуністичної партії Польщі та її територіального відгалуження – КПЗУ, викликалися в СРСР і репресувалися. В 1938 р. усю КПП (і КПЗУ в її складі) було оголошено Комінтерном "бандою шпигунів і провокаторів".

Більш істотний вплив на українську громаду в Польщі здійснювався із СРСР шляхом фінансового "підгодовування" місцевих організацій. Уряд радянської України щорічно витрачав на це із санкції Москви сотні тисяч золотих рублів. Найбільшими споживачами таємного кошторису були Львів і Варшава. Фінансувалися різноманітні культурно-просвітницькі та економічні організації – Сельроб, УНДО, приватні українські школи, кооперативні спілки й видавництва, журнали "Культура", "Праця", "Нові шляхи", газети "Рада", "Сила", "Світло", Національний етнографічний музей у Львові, Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Від фінансованих організацій не вимагалось жодних послуг, бо інакше переважна їх більшість відмовилася б від пропонуваного асигнувань.

Фінансувалися навіть антикомуністично настроєні організації. Зокрема, у підготовленому уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О.Шліхтером листі, що мав підписати генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович (адресувався лист у січні 1927 р. Й.Сталінові разом з проектом таємного кошторису), необхідність фінансування НТШ обґрунтовувалася так:

"НТШ і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка гуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодшої сестри ВУАН (Всеукраїнської академії наук. – В.Л.), яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілком ясно: якщо воно почне субсидуватися з інших джерел, то не збереже свого

сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до "більшовицьких експериментів" і т.п. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас – велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій."³³

На установчому з'їзді УНДО в липні 1925 р. головою українських націонал-демократів було обрано Д.Левицького. Його, як і багатьох інших товаришів по партії, дезорієнтували широкомасштабні заходи Москви на розгортання українізації. Готуючи передумови до об'єднання націонал-демократів, він мав розробити їхню політичну лінію щодо радянської України. Програмною щодо цього стала стаття Д.Левицького в найбільш популярній українській газеті "Діло" (від 21 лютого 1925 р.) під назвою "Ще про наше становище до радянської України". В ній підкреслювалося:

"Як демократи ми були, є й будемо противниками всякої диктатури, та зокрема ніколи не примиримося з напрямками большевицького режиму, основаними фактично на диктаторському пануванні одної офіційної партії. Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так само й форма правління рад. устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо добачувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім давно відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности наповнюються рідним змістом справжньої державности."³⁴

На поч. 30-х рр. навіть відчайдушні оптимісти в середовищі націонал-демократів зрозуміли – орієнтація на "золотоверхий Київ" заводить у глухий кут. Можна хронологічно точно позначити зміну ставлення до радянської України і причини цієї зміни. Це – інформація про арешти української інтелігенції, пов'язані з т.зв. "Спілкою визволення України". Політичні репресії в УСРР викликали бурхливу реакцію у Польщі та цілому світі. 14 листопада 1929 р. українські націонал-демократи засудили більшовицький терор над українською інтелігенцією. 21 листопада організована ними молодь провела демонстрації протесту перед радянським консульством у Львові³⁵.

Процес СВУ, що готувався цілком відкрито, не випадково збігся в часі з переходом керівників ВКП(б) до суцільної колективізації сільського господарства. Націонал-демократи зрозуміли глибинну суть переходу Кремля до політики "наступу соціалізму по всьому фронту". В опублікованій заяві Української парламентської репрезентації висловлювався протест "проти червоного наступу московських

комуністів на українській національній рух, проти переслідувань українських учених і діячів культури, проти арештів українських селян і робітників, а також проти грабіжницької політики і руйнівного експерименту в галузі сільського господарства, який цілковито руйнує добробут українського села, а тим самим підриває існування всієї української селянської верстви, яка є фундаментом українського народу"³⁶.

Суцільна колективізація сільського господарства, голодомор 1933 р. і масові репресії 1933-1938 рр. у радянській Україні остаточно переконали українських політиків у тому, що треба розраховувати тільки на власні сили. З іншого боку, Москва після переходу до "наступу соціалізму по всьому фронту" з власної ініціативи припинила загравання з українцями у Польщі. Будь-які переслідування українців і білорусів навіть не висвітлювалися в радянській пресі. Окреслюючи період після 1929 р., нарком закордонних справ СРСР В.Молотов у вересні 1939 р. визнав у конфіденційній бесіді з німецьким послом у Москві фон Шуленбургом, що СРСР не цікавився долею своїх меншин у Польщі³⁷.

За умов, що сталися, націонал-демократи прийняли єдино правильне рішення: скористатися залишками демократичних свобод у Польщі, щоб збільшити своє представництво в сеймі й сенаті, а потім повести з парламентських трибун діалог з владою, спрямований на поліпшення становища українців, на відстоювання їхніх національних прав.

Правлячі кола Польщі не змінили своєї позиції в українському питанні, але не проігнорували змін у курсі найбільш впливового серед українців політичного об'єднання. Можна сказати, що вони змушені були пом'якшити ставлення до українців під загрозою, що чимдалі більш зростала, для Польщі з боку нацистської Німеччини. Від досягнутого в 1935 р. компромісу виграли обидві сторони. Проте на кресах не так багато залежало від центрального уряду. Під гаслом "зміцнення польськості" місцеві чиновники поводитись як окупанти й завойовники. Підтримувана польським населенням, особливо колоністами-осадниками, влада чинила насильство над українцями.

Польський історик В.Серчик у своїй "Історії України" стверджував: "[...] упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття Польща рішуче виступала проти спроб підкреслити відрубність західноукраїнських земель. Це викликало опір, ої не раз призводив до одиничних актів тероризму й відкритих опозиційних виступів."³⁸.

У цьому висновку відповідальність за українсько-польське протистояння опосередковано покладається на польську владу. Антиурядові акції з боку українців кваліфікуються як відплатні. Наскільки об'єктивним виглядає висновок відомого польського вченого?

Мабуть, не треба довго доводити, що важко встановити державну й громадську єдність при цілковитому ігноруванні національних меншин у країні, поділеній не тільки в соціальному плані (такий поділ неминучий навіть у країнах, котрі проголошували в недавньому минулому курс на цілковиту соціальну однорідність), а й у національному та релігійному. Відповідні спроби завжди наштотувалися на опір, форми якого могли бути різними, аж до тероризму включно. Тероризм видається зброєю сильних, хоча насправді є актом відчаю.

Коли мова заходить про державну й громадську єдність, на авансцену суспільно-політичного життя завжди виходять націоналісти. Бути націоналістом означає над усе любити свій народ – тож не випадає засуджувати цю рису в характері, поведінці та діяльності людей. Проте грань між любов'ю до свого народу і протилежними почуттями до інших стає інколи непомітною. Особливо тоді, коли народи є сусідами. Між сусідами по-всякому буває, і в таких випадках релігія вчить: не роби ближньому своєму того, чого ти не хочеш, щоб зробили тобі. Цей архетип поведінки є універсальним, він присутній в усіх великих релігіях. І все-таки становище завжди ускладнюється, коли сусідів релігія не зближує, а поділяє.

У суспільно-політичному житті Другої Речіпосполитої панували поляки, і це, зрештою, зрозуміло. Дискримінація українців у призначеннях на посади адміністративно-управлінської діяльності мала зміцнювати політичний курс на утвердження національної державності. Польська політична еліта відмовилася від апробованих усім попереднім досвідом людства шляхів досягнення суспільної гармонії в країнах з великими національними меншинами. Стати на такий шлях їй заважало й ставлення самих переможених: українці розглядали її владу як окупаційну. Проте вони жили на своїй землі й мали право на таку думку.

В цій ситуації раціональні державні заходи у процесі реалізації нерідко деформувалися, перетворюючися на свою протилежність. Найбільш яскравий приклад дає земельне законодавство Другої Речіпосполитої.

У липні 1919 р. польський сейм прийняв закон "Основи земельної реформи". Держава зобов'язувалася скуповувати поміщицькі маєтки, ділити їх на дрібні ділянки (парцели) і продавати через банк усім бажаючим. Це була нормальна реформа ринкового типу, що становила альтернативу радянському гаслу "землю – селянам!". Реформа передбачала створення сильних, придатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, заснованих на праві приватної власності. Подібні реформи в інших країнах, де зберігалася землеволодіння

феодалного типу, забезпечували економічний прогрес і позитивно впливали на всю господарську кон'юнктуру.

Проте в липні та грудні 1920 р. сейм затвердив додаткові закони, що значною мірою спрямували аграрну реформу в бік колонізації східних кресів поляками-осадниками. У місцевостях, що завжди страждали від малоземелля, штучними засобами створювався великий земельний фонд, призначений для роздачі ветеранам польської армії та адміністративно-управлінського апарату. Зрештою доступ до нього дістали всі поляки. Українці могли не турбуватися. "Опрацьовуючи план осадництва східних кресів, насамперед слід враховувати національні мотиви, оскільки без зміцнення польськості креси не залишаться надовго у Польщі", – вказувалося в рапорті "Товариства східних кресів" до міжміністерської комісії з питань військового осадництва³⁹.

Польський уряд цілком солідаризувався з позицією різноманітних патріотичних товариств, подібних до названого вище. 6 вересня 1921 р. відбулося засідання Ради міністрів, де було прийнято постанову про бажаність і необхідність польської колонізації, особливо у прифронтовій смузі та пунктах стратегічного значення. Отже, через багато місяців після укладення Ризького миру уряд усе ще розглядав кордон як прифронтову смугу. Один з головних натхненників політики осадництва, лідер аграрної партії і прем'єр-міністр Польщі В.Вітос визнав за можливе підкреслити на цьому урядовому засіданні, що впровадження земельної реформи на таких засадах "розширить кордони нашої вітчизни, зміцнить стан нашого національного володіння і посилить нашу здатність у боротьбі за землю як за основу національної території"⁴⁰.

Осадники могли розраховувати на істотну допомогу держави, що, зрештою, суперечило ринковим критеріям і зумовлювало неефективність землекористування. Згідно із законом від 17 грудня 1920 р. колишні воїни та інваліди, які відзначилися у боях або вступили до війська добровільно чи служили у фронтових частинах, могли безкоштовно отримати з державного фонду до 45 га землі⁴¹.

Протягом 1921-1922 рр. більшу частину землі, виділеної під колонізацію, було роздано заявникам. На Волині осадники дістали 112 тис. га; на Поліссі – 113 тис. га; у Східній Галичині – бл. 200 тис. га⁴².

Аграрна політика Речіпосполитої викликала колосальну національну напруженість. Нерідко осадники не витримували ворожнечі, що оточувала їх звідусіль, і поверталися додому. Ще частіше вони змушені були відмовлятися від земельних наділів через несвоєчасну й неповну допомогу держави коштами, що передбачалися законом. Державний бюджет не витримував закладених керівниками Речіпосполитої темпів осадництва.

Колонізаційна політика уряду була одним з важливих чинників формування еміграції. За 1925-1938 рр. Західну Україну покинуло 370 тис. осіб, у т.ч. поляків та євреїв. Проте емігрантами в основному були українські селяни. Понад 200 тис. із них подалися до США і Канади на вільні землі. В регіоні залишилося не більше 47 тис. осадницьких господарств, що не могли істотно вплинути на національний склад населення⁴³.

Особливим впливом у польському сеймі користувалися польські націонал-демократи (ендеки). Це була найбільш радикальна серед польських націоналістів партія, що задавала тон суспільно-політичному життю столиці та периферії. Разом з тим ця партія цінувала демократичні цінності й протистояла спробам обмеження демократії з боку Ю.Пілсудського та його прибічників. Незважаючи на сильні авторитарні риси, що утвердились у політичному устрої Польщі міжвоєнного періоду, цю країну не можна називати ні тоталітарною, ні фашистською (хоч у тогочасній радянській пресі її інакше не називали).

В українському політичному спектрі теж існувала партія націонал-демократів, що послужила основою для створення міцного однойменного партійного блоку – УНДО. Незважаючи на подібність назви, вона мала інше політичне обличчя, ніж партія польських ендеків на чолі з Р.Дмовським і С.Грабським. Ця партія займала помірковані позиції і була налаштована на співробітництво з владою. Як було показано вище, вона здобула в цьому певні успіхи. Не її вина, що суспільно-політичне життя в довоєнній Речіпосполитій розвивалося на конфронтаційних засадах.

Подібний характер суспільно-політичного життя стимулював появу в українському середовищі націоналістичної організації, цілком пристосованої до боротьби в особливо тяжких умовах. Назвати її партією неможливо, оскільки умови політичного життя не дозволили б їй існувати як партії парламентського типу. Вона діяла як нелегальна організація, використовуючи широкий спектр засобів боротьби від військових, підпільно-партизанських дій до пропагандистської роботи в масах.

Український націоналізм у його міжвоєнному теоретичному вигляді дістав назву інтегрального або чинного (від слова "чин", тобто дія). Він народився після поразки національно-демократичної революції 1917-1920 рр., і його основні осередки базувалися на українських землях у складі Польщі.

Свою основну мету націоналісти бачили у звільненні українських земель з-під влади Росії, Польщі, Румунії та Чехословаччини з об'єднанням їх в єдиній суверенній соборній державі. Вони розуміли,

що досягти такої мети демократичними засобами неможливо. Тому родоначальник інтегрального націоналізму Д.Донцов знехтував гаслами добросусідського співіснування, що пропагували ідеологи визвольного руху в ліберальному ХІХ ст. (М. Драгоманов), а також лідери Української національної революції поч. ХХ ст. (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра). Замість їхніх лозунгів відроджувалося гасло М.Міхновського "Україна – для українців!". Однак Д.Донцов формулював його у більш толерантній формі: "Українці – для України!".

Авторитаризм польського політичного устрою, так само як і зневіра у можливостях демократичного розв'язання проблеми української державності, спонукали молодих борців за національну справу покласти свої надії на силові засоби, а також на ідеологію, що виправдовувала їх застосування.

Інтегральний націоналізм не був довершеною доктриною, подібною до нацизму, фашизму чи комунізму. Можна лише сказати, що він був, як згадані тут доктрини, тоталітарною ідеологією. Подібно до нацистів і комуністів, українські націоналісти заперечували можливість існування в суспільно-політичному житті будь-яких партій, окрім власної. Україна мала стати націократичною державою на чолі з провідником. Продуманої соціально-економічної програми націоналісти не розробили. Єдність усіх осіб, які склали етнічну націю, була, на переконання послідовників Д.Донцова, органічною, тобто впливала з біологічних чинників та безповоротних наслідків спільного історичного розвитку⁴⁴.

Організаційні витoki українського націоналізму пов'язані з діяльністю Української військової організації (УВО). УВО було створено старшинами Українських січових стрільців та Української галицької армії. Ця організація під незмінним керівництвом Є. Коновальця мала здійснювати акти саботажу (підпали, руйнування телеграфної і телефонної мереж, диверсії на залізницях тощо) й експропріації майна державних установ (цим займався до революції Ю.Піلسудський), а також політичні вбивства. Перший терористичний акт здійснив колишній старшина УГА С.Федак 25 листопада 1921 р. Замах на життя Ю.Піلسудського і львівського воеводи К.Грабовського виявився невдалим⁴⁵.

28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся перший великий збір Організації українських націоналістів (ОУН). Провід ОУН очолили Є.Коновалець, М.Сциборський, В.Мартинець. Військова організація не одразу розчинилася в ОУН. До поч. 30-х рр. вона зберігала певну автономність і виступала в ролі бойової фракції ОУН.

Існуюче в Польщі соціальне напруження, особливо на селі, загострила Велика депресія 1929-1933 рр. Соціальні суперечності негайно набули форму міжнаціональних. ОУН і (до певної міри) КПЗУ провели восени 1930 р. на території Східної Галичини 2200 актів саботажу. Об'єктом нападів бойовиків УВО й прокомуністично настроєних селян стали передусім маєтки поміщиків і садиби осадників.

Ю.Пілсудський відповів на спалах насильства кампанією пацифікації (умиротворення), що тривала від середини вересня до кінця листопада. Не маючи часто змоги виявити й покарати справжніх винуватців терористичних акцій, польська влада застосувала на селі принцип колективної відповідальності. Селян били різками, спалювали їхні будинки, штрафували.

Пацифікація розглядалася польським урядом як репресивно-відплатна акція. У відповідь на неї новий керівник проводу ОУН у Західній Україні С.Бандера організував 15 червня 1934 р. вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Відповіддю уряду стало створення концтабору в Березі Картузькій для політв'язнів. За ґратами опинилося керівне ядро крайової ексекютиви ОУН. За 1929-1934 рр. було ув'язнено 1024 члени ОУН⁴⁶.

На поч. 1935 р. Крайову ексекютиву ОУН на західноукраїнських землях очолив Л.Ребет. Він припинив бойові акції і зосередив діяльність організації на відбудові структурної мережі та вишколі. Радикально настроєні члени організації (Р.Шухевич та ін.) запротестували, але марно. Курс Л.Ребета дав свої результати: відновилися зв'язки центру з низами, почала зростати чисельність організації⁴⁷.

У 2-й пол. 30-х рр. український націоналістичний рух активізувався. Під впливом оунівців українці саботували польські державні установи. Загострювалися взаємостосунки у польсько-українських сільських громадах. Польські селяни все більш тяжіли до ізольованого проживання на території переважно українського заселення. Немало осадників кидали свої господарства й тікали в етнічну Польщу⁴⁸.

Природними союзниками у боротьбі з державами-окупантами для українських націоналістів були їхні однодумці в Німеччині. Є.Коновалець вважав, що Німеччина будь-якою ціною прагнучиме ревізії Версальського мирного договору 1919 р., і не помилявся в цьому. Оунівці налагодили тісні зв'язки з абвером. Однак Берлін розігрував "українську карту" у власних інтересах, з метою дестабілізації внутрішньополітичного становища у Польщі. Надії українських націоналістів з допомогою А.Гітлера відновити українську державність були марними.

Загибель Є.Коновальця в травні 1938 р. стала невинною втратою для ОУН. Голова проводу ОУН став жертвою таємного агента

НКВС П.Валюха (Судоплатова). Організація націоналістів залишилася без керівництва напередодні вирішальних подій на європейському континенті. Незабаром вона поділилася на 2 організаційно роз'єднані фракції, очолювані С.Бандерою і А.Мельником.

У грудні 1999 р. у Москві відбулася спільна наукова конференція Інституту російської історії РАН та Інституту історії ПАН. У центрі уваги вчених перебувала проблематика радянсько-польських взаємин у міжвоєнний період. Учасники конференції дали собі "карт-бланш" у висловленні позиції, що вони займали щодо гострих кутів обраної проблеми, і через це опублікований збірник статей читається з особливим інтересом.

С.Случ у статті "Польща у політиці Радянського Союзу 1938-1939" з осудом цитує антипольські висловлювання в радянській історіографії. Разом з тим він засуджує керівників Польщі, які нібито провадили в 2-й пол. 30-х рр. "весьма амбициозную политику, во многом лишенную реалистической оценки ближайших перспектив международного развития". Переходячи до конкретики, С.Случ звинувачував Польщу у прагненні зміцнити свої взаємовідносини з Берліном, щоб, спираючися не в останню чергу на його підтримку, реалізувати свої територіальні претензії до інших держав⁴⁹.

Тут важко знайти логіку. На відміну від Першої світової війни, коли протистояння 2-х воєнно-політичних блоків наростало поступово, ще з кін. XIX ст. (за цей час Італія встигла помінати свій блок), у переддень Другої світової війни було важко прогнозувати події. В Європі склалися 3, а не 2 воєнно-політичні сили, і стали можливими різні комбінації.

Безсумнівним був лише один факт: Польща знаходилася між 2-ма тоталітарними монстрами, а її природні союзники перебували на великій відстані від неї. Єдине, що її рятувало – це ворожі взаємовідносини між Німеччиною та Радянським Союзом – міждержавні та міжпартійні. Проте кожен з 2-х супротивників мав свої агресивні наміри щодо Польщі, що підсилювалося її нестабільністю внаслідок міжнаціональних чвар.

С.Случ наводить надзвичайно цікавий факт – лист-інструкцію заступника наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкіна повпредові у Франції Я.Суріцу. Радянський повпред повинен був через лояльних французьких журналістів організувати антипольську кампанію у пресі, роз'яснюючи "судьбу, очікувану Польщу, якщо вона і далі пойдеть по шляху, намеченому Гітлером"⁵⁰.

В.Потьомкін у цьому листі давав свій прогноз розвитку подій у трикутнику Берлін-Варшава-Москва. "Гітлер, - писав він, - учитываєт неизбежность разгрома Польши нашими войсками. Когда мы займем

некоторые области Польши, Германия сделает то же самое со своей стороны. Фактически, выполняя план Германии, Польша готовит себе четвертый раздел и утрату национальной независимости."⁵¹.

Виходячи з того, що В.Потьомкін входив до невеликої групи людей з оточення Й.Сталіна, які розробляли зовнішню політику Кремля, С.Случ доходить обґрунтованого висновку про те, що можливість радянсько-польської війни й поділу Польщі не виключалася вже навесні 1938 р. До цього можна додати, що у згаданому конфіденційному листі, як і в статті В.Потьомкіна, опублікованій у квітні 1938 р. під псевдонімом у партійному журналі⁵² (говорячи мовою дипломатів, це був "витік інформації"), йшлося про територію Польщі безвідносно до її складових частин – Західної України й Західної Білорусі. Цей факт надзвичайно промовистий у зв'язку з реальними подіями, що сталися через півтора року. Навіть у випадках, коли можна було би показати просто стурбованість становищем братніх народів у сусідній державі, радянським дипломатам таке навіть не спадало на думку.

Не раз доводилося чути від польських істориків, спеціалістів у галузі польсько-радянських взаємин, що український народ мусить завдячувати Й.Сталіну возз'єднанням своїх земель в єдиній державі. Власне, й українські вчені переконані в цьому, адже возз'єднання Західної України з УРСР сталося в 1939 р.

Факти – річ уперта, але в даному разі йдеться про зовнішній збіг послідовності явищ, що перебувають у різних системах координат. Возз'єднання українських земель не ставилося метою кордону, визначеного Антантою в грудневому рішенні 1919 р., але майже автоматично впливало з нього (у світлі Декларації про злуку УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р.). Возз'єднання також не було метою секретного протоколу (т.зв. пакту Ріббентропа - Молотова) до радянсько-німецького договору про ненапад, хоч теж впливало з нього. Великі держави виявилися байдужими до проблеми соборності українських земель і в 1919 р., і в 1939 р. Проте Й.Сталін спекулятивно використав проблему возз'єднання земель України й Білорусі, щоб подолати перешкоди морального плану, що виникли після підписання пакту. Між укладенням радянсько-німецького договору про ненапад і возз'єднанням українських земель немає прямого причинно-наслідкового зв'язку.

Справді, погляньмо на зміст статті 2-го секретного протоколу, що стосувалася Польщі. Розмежувальна лінія між німецькою і радянською "сферою інтересів" пролягала по Нареву, Віслі та Сяну. Це означало, що більша частина території довоєнної Польщі відходила до "сфери інтересів" СРСР. Навіть частина Варшави (передмістя Прага, розташоване на правому березі Вісли) теж мала належати Радянському Союзові.

Вересневі події 1939 р. відомі буквально по днях. 3 вересня Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині. В цей день міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп через посла у Москві Ф. фон Шуленбурга звернувся до В.Молотова з листом, де попросив роз'яснити, "чи не вважає Радянський Союз необхідним, щоб російські збройні сили в теперішній час виступили проти польської армії у межах російської сфери інтересів і зі свого боку оволоділи цією територією". В.Молотов відповів тільки 5 вересня, і ця відповідь не приховувала розгубленості, в якій опинилися радянські керівники після того, як спалахнула Європейська війна: "Ми, - говорилося у відповіді, одержаній Й.Ріббентропом, - визнаємо, що у потрібний момент неодмінно повинні будемо розпочати конкретні дії. Проте ми вважаємо, що цей момент ще не настав. Можливо, що ми помиляємося, проте нам здається, що зайвим поспіхом можна лише зашкодити справі і сприяти згуртуванню супротивників."⁵³.

Важко сумніватися в тому, що оголошення війни Німеччині Францією і Великою Британією було несподіванкою для Й.Сталіна. Він вважав, що через свою невідповідність до великої війни західні держави не наважаться зупинити агресора, як вони не наважилися це зробити вже двічі – у випадках з Австрією і Чехословаччиною.

Незважаючи на дійсну невідповідність до війни (цим пояснюється т.зв. "дивна війна" 1939-1940 рр.), західні демократії вступили у боротьбу з гітлеризмом. З моральної точки зору це рішення цілком виправдане. Небезпека, в якій вони опинилися, влаштовуючи опір відмобілізованим арміям сильного супротивника, була неминучою за будь-яких умов. Поглинення Австрії і Чехословаччини зробило гітлеризм більш сильним і небезпечним, ніж раніш.

У перші дні після початку європейської війни в Кремлі прораховували военно-стратегічні варіанти можливого розвитку подій. Політичні аспекти ревізії не піддавалися: Польща мала бути знищена й поділена між змовниками, як це передбачалося пактом Ріббентропа - Молотова. Запис у щоденнику генерального секретаря виконкому Комінтерну Г.Димитрова про бесіду з Й.Сталіним, що мала місце 7 вересня, так передає хід думок останнього: "Знищення цієї держави в сучасних умовах означало б однією буржуазною фашистською державою менше! Що поганого було б у тому, якби ми в результаті розгрому Польщі поширили соціалістичну систему на нові території і поселення."⁵⁴.

Німецькі війська успішно просувалися вперед, а союзники Польщі не могли надати їй негайну допомогу. Через нерівність сил опір польських військ згасав. Тим часом у Кремлі вже розроблялася нова ідеологія вторгнення, пристосована до ситуації, коли Німеччина вела війну з Польщею, Францією та Великою Британією.

14 вересня 1939 р. газета "Правда" виступила з передовою статтею "Про внутрішні причини поразки Польщі у війні". В ній повідомлялося, що головною причиною воєнної катастрофи була неправильна політика Польської держави щодо національних меншин, котрі склали близько 40% населення, особливо на східних теренах, де самі поляки становили його меншість. "Правда" стверджувала, що там здійснювалася експлуатація селян, панували гноблення й безправ'я, білий терор з карними експедиціями та польовими судами.

У радянських засобах масової інформації негайно почалася кампанія звинувачень польського уряду в поганому ставленні до мільйонів українців та білорусів. Звинувачення були в основному правдиві, але до вересня 1939 р. радянські газети не виявляли такої турботи про "братів по крові".

Під акомпанемент подібних звинувачень Червона армія 17 вересня перетнула польський кордон і, порушуючи умови Ризького мирного договору, почала окупацію Речіпосполитої. Вторгнення відбувалося нібито з метою допомогти єдинокровним народам – українцям і білорусам, яких спіткала біда. Дезорієнтоване пропагандою населення сприймало його як "визвольний похід".

За 10 днів війська Українського фронту під командуванням С.Тимошенка вийшли на Сян. Обложений німецькими військами Львів тримав оборону, але 22 вересня здався Червоній Армії.

Радянсько-німецьке комюніке, опубліковане 23 вересня, визначило таку лінію розмежування збройних сил: по річці Піса, Наревом до Бугу, вздовж Бугу до Вісли, далі Віслою до Сяну, Сяном аж до його витоків біля угорського кордону. Литва мала залишатись у "сфері інтересів" Німеччини. Отже, ця лінія розмежування відповідала пактові Ріббентропа - Молотова. Проте вона не відповідала, як правильно зауважив Р.Тожецький, новій ідеології вторгнення⁵⁵.

Інтерпретація радянського вторгнення у Польщу як рятування "єдинокровних братів" від німецьких окупаційних військ викликала різко негативну реакцію Берліна. Однак А.Гітлер вибору не мав. Перебуваючи в стані війни з Францією і Великою Британією, за якими вимальовувалися контури ще нейтральних Сполучених Штатів, він погоджувався на все, чого бажав радянський вождь.

25 вересня Й.Сталін запропонував новий обрис кордону між СРСР і Німеччиною, що утворювався після поглинення Польщі. Він відмовлявся від Люблінського й частини Варшавського воєводства. Разом з тим за відмову на користь Німеччини від етнічних польських земель він вимагав передачу Литви з німецької в радянську "сферу інтересів".

27 вересня в Москву прибув Й.Ріббентроп. Наступного дня Німеччина й Радянський Союз уклали новий договір – "Про дружбу і кордон". Він зафіксував кордон практично по лінії Керзона.

"Визвольний похід" Червоної Армії на землі, зайняті Польщею 1919-1920 рр. усупереч волі Антанти, вибив ґрунт з-під ніг протестантів. Крім того, Франція і Велика Британія не мали бажання далі штовхати СРСР в обійми А.Гітлерові. Залежний від них польський еміграційний уряд теж не виявив бажання бачити себе в стані війни із СРСР.

Обмінюючи етнічні польські землі на Литву, Й.Сталін нічого не втрачав з тих територіальних загарбань, що "належали" йому за пактом Ріббентропа - Молотова. Разом з тим здійснене рокирування загарбаних територій не тільки забезпечувало пристійне ідеологічне прикриття вторгнення, а й обіцяло надалі менше турбот в управлінні ними. За німецькими документами, у переговорах з Й.Ріббентропом Й.Сталін заявив, що "поділ території із суто польським населенням видається йому сумнівним кроком. Історія показала, що польське населення постійно прагне до об'єднання. Тому розчленування польського населення легко призведе до виникнення вогнищ хвилювань."⁵⁶

До СРСР відійшла територія площею бл. 200 тис. км² з населенням 13 млн. осіб, у т.ч.: бл. 5 млн. поляків і понад 1 млн. євреїв. Німеччина, розгромивши Польщу, зайняла тільки 188 тис. км² її території. Віленський округ (6,7 тис. кв. км із 458 тис. населення), що входив до частки Радянського Союзу, було незабаром передано Литві⁵⁷.

Організація влади на приєднаній території здійснювалася на засадах Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. Як відомо, це були надзвичайно прогресивні конституції. Проте ступінь їх прогресивності аж ніяк не впливав на політичний режим, що приховувався за оболонкою радянської влади.

Представницька влада радянських органів будувалася в Західній Україні цілком гласно і з використанням місцевих кадрів. Революційні комітети, призначувані силовими структурами, що заповнили весь край, запроваджували тимчасові управління в центрах воеводств та повітів. Тимчасові управління утворювали селянські комітети. Львівське тимчасове управління звернулося до населення із закликом влаштувати вибори до Українських Народних Зборів.

Диктаторський політичний режим у регіоні було представлено компартійними комітетами та органами державної безпеки. На відміну від представницьких органів влади, він створювався без зайвої гласності, швидко, але непомітно.

22 жовтня 1939 р. пройшли вибори в Народні Збори. Вони відбувалися за демократичною формулою, з таємним голосуванням, але кожна кандидатура, яка повинна була обиратися, ретельно вивчалася в

компартійних комітетах. Компартійно-радянський апарат чудово опанував технологію "виборів без вибору", що пам'ятає переважна більшість населення колишнього Радянського Союзу. Однак організатори виборів доклали зусиль (це теж входило до виборчих технологій), щоб населення обрало місцевих діячів, які користувались авторитетом. Одночасно депутатами було обрано немало вихідців із східних областей України, які приїхали на постійну роботу.

Радянізація Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала 2 сторони. Одна з них пов'язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про "золотий вересень". Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Заявки підприємств в устаткуванні та сировині негайно задовольнялися. Майже 0,5 млн. безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн. га поміщицької землі. Було створено 182 машинно-тракторні станції, що взяли на себе обробіток селянських земельних наділів. Техніку й кадри для МТС надали прикріплені до кожної області Західної України східні області УРСР у порядку шефської допомоги⁵⁸.

Проте була й інша, тіньова сторона радянізації. Керівники Кремля вирішили депортувати з краю всіх тих людей, хто не відповідав встановленим стандартам за соціальним походженням, національністю або політичними переконаннями. З цією метою розпочалася паспортизація (у східних областях її було проведено ще в 1933-1934 рр.). Запровадження внутрішніх паспортів фіксувало соціальне походження та національність кожного громадянина, що дало потім можливість каральним органам здійснювати свої заходи на планових засадах.

У 90-х рр. ряд російських та українських істориків запровадив в обіг перебільшені дані про масштаб депортацій. Здебільшого вони базувалися на розрахунках польських учених, які працювали на Заході. Ці дані було проаналізовано і зведено у фундаментальній монографії С.Чесельського, Г.Грицюка та А.Сребраковського, виданій у Вроцлаві в 1994 р.⁵⁹ Вони й дотепер – у науковому обігові. Зокрема, в згаданій вище праці В.Серчика стверджувалося, що з території Західної України і Західної Білорусі було депортовано понад 1 млн. осіб, з них – до 60% поляків, 20% євреїв і до 20% українців та білорусів⁶⁰.

Статистика репресій населення Західної України й Західної Білорусі стала відомою набагато раніше, ніж усі інші злочини радянського режиму.

22 червня 1941 р. Радянський Союз і Польща опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні взаємовідносини з польським урядом у Лондоні й тепло вітала польського посла С.Кота. Той чемно, але твердо попросив списки депортованих поляків і польських

громадян інших національностей. Заступник наркома закордонних справ СРСР А.Вишинський змушений був назвати офіційну цифру репресованих – 388 тис. осіб⁶¹.

Цю цифру, звісно, було занижено.

Зокрема, як тепер відомо, до неї не увійшло 14587 польських офіцерів, розстріляних у Катині, Харкові та Твері. Однак, як показують розрахунки польських істориків, базовані на радянських архівах, цифра А.Вишинського не так сильно відрізнялася від реальної, як думали раніше. В рапорті експертів, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі (до складу експертів входив і С.Чесельський), радянські репресії 1939 - 1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені та інтерновані – 43,1 тис.; заарештовані на “східних кресах” – 110,0 тис.; депортовані – 320,0 тис.)⁶².

Жахливі репресії незабаром розвіяли всі надії, що їх населення Західної України плекало щодо радянської влади. Незважаючи на те, що від репресій у першу чергу постраждали поляки (службові особи, поміщики, осадники та ін.), все населення гостро відчувало несвободу, котру ніс із собою радянський політичний режим.

Війна, оголошена Німеччині 3 вересня 1939 р. Великою Британією і Францією, була європейською за масштабами. Напад А.Гітлера на СРСР перетворив її на світову. Країна, що її західні демократії вважали мало не союзником нацистської Німеччини, волею А.Гітлера раптом стала їх власним союзником.

Не мало жодного значення те, що Польща і Франція були розгромлені, а Велика Британія воювала з нацистським рейхом наодинці. Зарозумілість А.Гітлера, який відкрив фронт на Сході, не закриваючи фронту на Заході, була його особистою рисою характеру. Французький і польський народи, як і всі інші народи окупованої Європи, зброї не склали. Раптовий поворот у війні відкривав перед Великою Британією і європейським рухом Опору нові перспективи.

Однак, слід зазначити, що поляки прийняли нового союзника зі змішаними почуттями. Цей союзник у змові з Німеччиною (Прусією) двічі знищував їхню державу. На окупованій території Західної України й Західної Білорусі жодний поляк не був певен того, що його завтра не вивезуть туди, куди вивозили предків після придушення польських повстань у ХІХ ст.

Через це всі польські політичні діячі міцно трималися за ідею відродження Польської держави після розгрому нацистської Німеччини в її попередньому вигляді. Вони хотіли переконати свого нового союзника дотримуватись укладеного ним у 1921 р. Ризького мирного договору.

Уже двічі польська політична еліта робила спробу просунутись у бік, протилежний панівному векторові історичного процесу. Початок ХХ ст. був не схожий на кінець ХVІІІ ст. Так само не уподібнювався 1921 рік 1941 рокові.

В 1941 р. польський еміграційний уряд перебував у Лондоні. Звідти він намагався робити спроби тиску на Велику Британію, аби вона засудила несправедний напад на Річпосполиту в 1939 р. і підтримала її відродження у попередньому вигляді. Англійський уряд усією душею був на боці поляків, але рахувався з новою реальністю. Його прагматичну позицію найкраще охарактеризував В.Черчіль у своїх мемуарах, опублікованих після війни. Політика Великої Британії, говорив він, повинна виходити з тези, що "на цьому життєво важливому етапі війни все мусить бути підпорядковане завданню збільшення загальних воєнних зусиль, а польсько-радянська проблема повинна бути врегульована так, щоб не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу"⁶³.

23 червня 1941 р. прем'єр-міністр Польщі В.Сікорський у радіозверненні до громадян своєї країни заявив про можливість зникнення у міжнародній політиці польсько-радянської проблеми⁶⁴. Британському міністрові закордонних справ Е.Ідену довелося добре попрацювати з польським прем'єр-міністром, щоб він не сказав у цьому зверненні нічого зайвого.

У переговорах, що почалися за посередництвом англійців, радянська сторона заявила про те, що СРСР стоїть за відновлення незалежної Польської держави в кордонах національної Польщі. Шляхом великих зусиль англійцям вдалося переформулювати вимоги польської сторони. Остання відмовилася від вимоги відновлення кордонів, передбачених Ризьким мирним договором, і стала наполягати на денонсації угод СРСР та Німеччини, підписаних 23 серпня і 28 вересня 1939 р. Ця формула була більш нейтральною за звучанням, але незмінною за суттю поставлених вимог. Радянські дипломати опинилися перед фактом денонсації договорів, укладених з Німеччиною. В ситуації, коли Німеччина перетворилася на ворога, ця вимога за формою і суттю ставала природною.

30 липня 1941 р. між СРСР і Польщею було укладено договір. Його ст. 1 визнавала радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Згода Й.Сталіна була вимушеною. Проте вона не означала, що СРСР відмовлявся від набутих за пактом Ріббентропа – Молотова територіальних надбань. Йшлося лише про те, щоб ці надбання були визнаними, тобто легітимізованими його новими союзниками, не виключаючи й Польщі. Радянська сторона визнавала польськими громадянами лиш етнічних

поляків. Українців та євреїв, які до вересня 1939 р. проживали в східних воеводствах, вона розглядала як радянських громадян⁶⁵.

Для українців спірного регіону радянське громадянство зовсім не було високою честю. Тоталітарна радянська держава ставилася до всіх своїх громадян з патерналістською безцеремонністю. Кожного з них вона могла перетворити будь-якої хвилини на "табірний пил", але тими, хто їй не суперечив, опікувалась у міру сил і можливостей. До поляків ця держава ставилася з такою самою безцеремонністю, але позбавленою патерналізму. Про це яскраво свідчить катинська справа.

З не меншою байдужістю до українців ставилася й польська сторона. Яскраве свідчення тому – позиція В.Сікорського на прийомі в Кремлі 4 грудня 1941 р. Коли польський генерал В.Андерс спробував нагадати, скільки клопоту германофільство багатьох українців завдало в недавньому минулому полякам і більшовикам, Й.Сталін заявив: "Ми їх спільно знищимо!". В.Сікорський, однак, відмовився шукати єднальні моменти між Річчюпосполитою і Радянським Союзом у спільному протистоянні поляків та росіян щодо українців. Наголошуючи на основній тезі про східний кордон Польщі, він заявив: "Мені йдеться не про українців, а про територію"⁶⁶. Це непогана, майже на побутовому рівні, ілюстрація до тези про роль Й.Сталіна у воз'єднанні українських земель в єдиній державі.

Розглядаючи питання про те, як вирішувався зав'язаний у вересні 1939 р. вузол радянсько-польських взаємин на дипломатичному рівні, не треба забувати про нижній поверх протистояння, тобто про дії озброєних людей, які підпорядковувалися тій або іншій владі безпосередньо "на території". Конкретні дії висвітлюватимуться далі. Тут лиш слід зазначити, що польський лондонський уряд не покладався у своїй східній політиці (як і Ю.Пілсудський у 1918-1920 рр.) тільки на допомогу Великої Британії і США. Він мав намір утворити на окупованих після вересня 1939 р. територіях ефективні військові підрозділи⁶⁷.

У 6-томному виданні "Армія Крайова в документах", інших фундаментальних публікаціях є немало документів, що підтверджують намір польського еміграційного уряду створити власні збройні сили на окупованій уже німцями території, які могли б відіграти, у поєднанні з дипломатичними зусиллями, свою роль у відродженні Польщі в її довоєнних кордонах. У "Розпорядженні на випадок радянського маршу через польські землі" від 3 березня та "Персональній таємній інструкції для головнокомандувача в країні" від 8 березня 1942 р. В.Сікорський, у разі можливої перемоги СРСР у війні, наполягав на тому, щоб "тримати в цей час у Вільно і Львові сильні військові підрозділи". Ця армія мала виступити зі зброєю в руках, щоб "роззброїти німців, взяти

у свої руки Службу безпеки в тих місцевостях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду"⁶⁸.

Питання про кордони держав у післявоєнний період було вперше поставлене у спільній декларації президента США Ф.Д.Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В.Черчіля, що дістала назву Атлантичної хартії. У документі, підписаному 14 серпня 1941 р. на борту британського військового корабля "Принц Уельський" в Атлантичному океані поблизу Ньюфаундленда, проголошувалися загальні принципи національної політики 2-х держав: недоторканність територій, право будь-якого народу вільно обирати форму правління, рівноправне післявоєнне співробітництво, відмова від застосування сили у міжнародних відносинах, створення системи загальної безпеки й роззброєння.

Прийняття цих принципів засвідчувало відмову великих держав від імперіалістичної політики. Уроки виходу країн-переможниць із Першої світової війни не були марними. Перед державами, що бажали приєднатися до антигітлерівської коаліції і зупинити поширення коричневої чуми по всій планеті, відкривалася перспектива встановлення справедливого світового порядку.

24 вересня 1941 р. до Атлантичної хартії приєднався Радянський Союз. Тим самим він брав на себе зобов'язання відмовитися від територіальних зазіхань у майбутньому або, в крайньому разі, добиватися їх у дозованому вигляді, хоча б і мотивуючи це об'єктивними обставинами. Таке обмеження імперіалістичних апетитів керівництва Радянського Союзу було вимушеним, особливо в 1941 р., коли Й.Сталін потребував допомоги західних держав. Від 1 січня 1942 р., коли представники 26-ти країн заявили про свою згоду з принципами Атлантичної хартії і оголосили себе Об'єднаними Націями у підписаній у Вашингтоні відповідній декларації, епоха "законів джунглів" у світовій політиці закінчилася.

Тим часом у ставленні СРСР і Польщі до проблеми кордону між ними не відбувалося жодних зрушень. 20 лютого 1943 р. газета "Правда" помістила як свою передовицю статтю О.Корнійчука "Возз'єднання українського народу у власній державі", котру напередодні було опубліковано в "Радянській Україні". В цій безперечно замовній статті український письменник звинувачував польський еміграційний уряд та окремі групи польських емігрантів у США й Великій Британії у бажанні створити Польщу "від моря до моря" й намірі "відірвати від Радянського Союзу західну частину України".

Відповіддю на цю статтю була постанова Ради міністрів Речіпосполитої від 25 лютого 1943 р., де нагадувалося, що у справі кордонів між Польщею і СРСР "обов'язковим є статус-кво до 1 вересня 1939 р.,

що відповідає Атлантичній хартії". Порушення статусу-кво визнавалося "шкідливим для єдності союзників"⁶⁹.

У квітні 1943 р. набула розголосу "катинська справа", що призвело до розриву дипломатичних взаємовідносин між СРСР і Польщею. Після загибелі в липні 1943 р. генерала В.Сікорського на чолі еміграційного уряду став С.Миколайчик, позиція якого з територіального питання була такою самою жорсткою.

Проблему польського східного кордону, що існувала від 1918 р., було у принципі розв'язано на Тегеранській конференції керівників 3-х союзних держав – СРСР, США та Великої Британії (28 листопада – 1 грудня 1943 р.).

Вже наближався той момент, коли Червона Армія мала підійти до кордонів і вступити на територію Польщі. Виходячи з досвіду 1920 р., В.Черчіль розумів, що Кремль утворить тоді якийсь новий Польревком і оголосить його законним урядом Польщі. Тож він був у край зацікавлений відновити контакти лондонського польського уряду з радянським. Зробити це ставало можливим тільки при задовільному для обох сторін розв'язанні проблеми східного польського кордону. Всупереч Атлантичній хартії Німеччина повинна була зазнати територіальних втрат. Адже хтось мусив втрачати територію.

У бесіді з Й.Сталіним 29 листопада В.Черчіль висловив ідею шляхом пересунення кордонів перетворити ягеллонську Польщу на п'ястівську. Він продемонстрував, якими мають бути кордони між СРСР, Польщею та Німеччиною, на 3-х сірниках, що позначали ці країни: всі сірники послідовно пересувалися в західному напрямі.

Наступного дня на загальній зустрічі глав урядів В.Черчіль оформив свою пропозицію в письмовій формі: "Осердя польської держави й народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією річки Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії та Опельнської провінції"⁷⁰.

Пропозиція В.Черчіля не викликала заперечень у Й.Сталіна, який вимагав лише одного: "між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською Конституцією"⁷¹. Ф.Рузвельт теж не заперечував, щоб кордони Польщі були пересунуто зі сходу на захід – аж до Одера. Проте він заявив, що з політичних міркувань поки що не може брати участі в розв'язанні цієї проблеми: у США налічувалося від 6 до 7 млн. громадян польського походження, і до президентських виборів піднімати цю тему ризиковано⁷².

З цього випливає, що Ф.Рузвельт розумів неприйнятність "пересування сірників" для поляків. Справді, ідея відродження п'ястівської Польщі із середньовічними кордонами здавалась абсолютно нереальною. Поляки ще пам'ятали несприятливі результати референдуму в

Німеччині на землях зі змішаним німецько-польським населенням. Присутність у відроджуваній державі мільйонів німців замість мільйонів українців та білорусів здавалась їм невідповідною національним інтересам.

На зустрічі 1 грудня, у відповідь на заяву Й.Сталіна про встановлення між Польщею і Росією кордону 1939 р., Ф.Рузвельт задав запитання, що мало в наступні роки визначальне значення для українсько-польських взаємин: "Чи можливо буде організувати в добровільному порядку переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу?". Й.Сталін недбало відповів, вважаючи це питання незначним: "Це можна буде зробити"⁷³.

Проблему переселення німців з територій, що відходили до Польщі, в розгорнутому вигляді не порушувалось. Лиш у продиктованій записці В.Черчіля зазначалось: "Остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах"⁷⁴.

"Польревком" Й.Сталін все ж таки створив. На звільненій з-під німецької окупації частині польської території в Любліні 22 липня 1944 р. виник Польський комітет національного визволення (ПКНВ) – альтернативний лондонському польський уряд. У травні-липні 1944 р., під час підготовки до створення ПКНВ, відбувались інтенсивні консультації радянських керівників із Союзом польських патріотів у СРСР. У цей час М.Хрущов, посилаючися на клопотання мешканців т.зв. "Закерзоння", висунув пропозицію утворити Холмську область. Пропозиція була використана як засіб тиску на люблінських поляків, які теж не бажали коритися диктату. Делегація ПКНВ 26 липня підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував лінію Керзона як основу радянсько-польського кордону. Таємний характер договору визначався тим, що визначення кордону було прерогативою мирної конференції. Радянський Союз мав поки що попередню і неформальну згоду союзників на кордон по лінії Керзона. Крім того, орган, з котрим укладався договір, не мав легітимних владних повноважень⁷⁵.

На Кримській конференції керівників 3-х союзних держав (лютий 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію вважати східним кордоном лінію Керзона з відхиленнями від неї в деяких районах не більше 5-8 км на користь Польщі. Західний кордон мав простягатися від Штеттіна (Щеціна) по річці Одер і далі по річці Нейсе. Пропозиції Й.Сталіна ґрунтувалися на рішеннях Тегеранської конференції, сформульованих В.Черчілем. Натомість тепер останній вважав, що Велика Британія і США не зобов'язані давати згоди на таку територіальну компенсацію новому польському урядові, який сформувався на

базі люблінського всупереч їхній волі. Вони готові були надати велику територіальну компенсацію тільки емігрантському урядові, щоб добитися розв'язання польської проблеми⁷⁶. Хоч як це дивно, але лідери західних країн потрапили в ту саму пастку, що й ленінський Раднарком, який у 1920 р. змушений був віддати "чужому" польському урядові Західну Україну і Західну Білорусь.

За радянським протоколом вечірнього засідання глав урядів у Лівадійському палаці 7 лютого 1945 р., В.Черчіль висловився вкрай цинічно: "Польша должна иметь право взять себе такую территорию, которую она пожелает и которой она сможет управлять. Едва ли было бы целесообразно, чтобы польский гусь был в такой степени начинен немецкими яствами, чтобы он скончался от несварения желудка."⁷⁷.

Остаточне розв'язання проблеми західного кордону Польщі було відкладено до мирної конференції. Проблема знову виникла на Берлінській конференції керівників 3-х союзних держав (17 липня – 2 серпня 1945 р.). У резолюції "Західний кордон Польщі" було підтверджено узгоджену думку про те, що остаточне визначення західного кордону треба відкласти до мирного врегулювання. Однак господарем становища в Центрально-Східній Європі був Й.Сталін. Тому західний кордон врешті-решт було визначено за радянськими пропозиціями. Берлінська конференція зафіксувала таку реальність: "Глави трьох Урядів погодилися, що до остаточного визначення західного кордону Польщі колишні німецькі території, розташовані на схід від лінії, що проходить від Балтійського моря трохи на захід Свинемюнде і звідси вздовж річки Одер до злиття з річкою Західна Нейсе і вздовж річки Західна Нейсе до чехословацького кордону, включаючи ту частину Східної Пруссії, яка у відповідності з рішенням Берлінської конференції не поставлена під управління Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і включаючи територію колишнього вільного міста Данціга, мають знаходитися під управлінням Польської держави, і щодо цього вони не повинні розглядатися як частина радянської зони окупації в Німеччині"⁷⁸.

За підсумками Другої світової війни територію міжвоєнної Польщі було зменшено на 180 тис. кв. км на користь Радянського Союзу внаслідок передачі останньому Західної України й Західної Білорусі. Тут важливо відзначити, що приєднання цих земель до Української держави, яку в ті часи представляла УРСР, остаточно відбулося в лютому 1945 р., а не у вересні 1939 р. Відповідно святкувати цю подію слід не у вересневі дні, як це робилося в радянські часи, а в лютому.

Спекуляції на тему про те, що вільна й демократична Україна морально зобов'язана віддати сусідам землі, неправедно загарбані за пактом Ріббентропа-Молотова, почалися в румунській (не польській!)

пресі одразу після 1991 р. Однак, фактичні територіальні здобутки УРСР 1939-1945 рр., що успадкувала сучасна Україна, не мають стосунку до цього зловісного пакту. Вперше в 1999 р. звернув на це увагу український історик С.Кульчицький.⁷⁹

Територія, що була в розпорядженні веймарської Німеччини, зменшилася в 1945 р. на 120 тис. кв. км. У масштабах європейського континенту це велика втрата: вона майже удвоє перевищує сукупну територію 3-х країн Бенілюксу. Ці територіальні зміни були викликані тим, що Об'єднані Нації перемогою в Європі завдячували в основному Радянському Союзові. Суть проблеми полягала не в тому, що західні держави виявилися нездатними стримати імперіалістичні апетити свого тоталітарного союзника (окрім випадку з Кенігсбергом та його округою). Вона корінилася в нерозв'язаному територіальному вузлі, що дістався у спадщину від Першої світової війни (лінія Керзона).

Країна, з нападу на яку почалася Друга світова війна, не могла не одержати територіальної компенсації (хоч під час Берлінської конференції глави західних держав перестали погоджуватися на той її розмір, що самі визначили в Ялті, за півроку до зустрічі у Потсдамі). Відтак треба зробити трохи несподіваний для українця висновок: активна політика Ю.Пілсудського щодо східного кордону, котра провадилася всупереч волі Антанти й поставила державу на край загибелі в 1920 р., все ж таки, в тривалій перспективі, виявилася такою, що найбільш відповідала національним інтересам Польської держави.

Слід констатувати очевидне: незважаючи на урочисту заяву Атлантичної хартії не допускати анексії територій у переможеного ворога, післявоєнна карта Європи істотно змінилась у порівнянні із сер. 30-х рр., тобто до гітлерівських завоювань. Це було пов'язане з необхідністю компенсувати територіальні втрати Польщі.

Польща одержувала 105 тис. км² німецької території – переважно свої етнічні землі, втрачені за часів середньовіччя: Помор'я, Сілезію, а також основну частину Східної Пруссії. Кенігсберг з округою площею в 15 тис. км² було передано СРСР. Отже, в результаті втрат і прирощень територія сучасної Польщі зменшилася порівняно з міжвоєнною від 388 до 313 тис. км². Нова, п'ястівська Польща, виявилася не набагато меншою за територією (на 75 тис. км²), ніж довоєнна, ягеллонська. Якби не прирощення за рахунок Німеччини, вона була б удвоє меншою.

Польський уряд у Лондоні даремно турбувався, що відроджена Польща виявиться державою 2-х народів – поляків і німців. Німецьке населення нещадно зганялося з територій, що відходили до Польщі, Чехословаччини та Радянського Союзу. В.Черчіль в Ялті обережно вказав Й.Сталіну, що в Англії є кола, яких лякає думка про виселення великої кількості німців. Й.Сталін відповів з удаваною наївністю, що в

тих частинах Німеччини, які займає Червона Армія, німецького населення майже немає⁸⁰. Фактично ж із земель, де проживало багато поколінь німців, було виселено не менше 13 млн. осіб⁸¹.

Вище йшлося про дипломатичну боротьбу 1941-1945 рр., метою якої було визначення державної приналежності Західної України. Не важко переконатися в тому, що українсько-польське протистояння цього періоду не могло мати самостійного значення. І поляки, і, особливо, українці, були пішаками на європейській шахівниці. Разом з тим такий невеликий у масштабах континенту регіон, як Західна Україна, зіграв непропорційно велику роль у становленні післявоєнного устрою в Європі. Цьому сприяло ціле сплетіння причинно-наслідкових зв'язків між подіями, корені яких заглиблювалися в часи попередньої світової війни.

Тепер слід з тих висот, на яких спілкуються дипломати, спуститися на землю – ту саму "територію", за яку йшла боротьба. Учасники її не знали, як проляже кордон між Польщею і Радянським Союзом: до лютого 1945 р. це не було відомо нікому. Вони не знали також, хто перемаже у війні. Для багатьох із них світова війна була тільки тлом, на якому розігрувалася інша війна – та, в якій вони безпосередньо брали участь. Все це треба враховувати, коли постає проблема оцінки їхніх воєн (бо було кілька), а також проблема відповідальності за трагедії воєнного часу.

Наближається 60-та річниця волинської різанини, коли від рук озброєних українців загинули десятки тисяч цивільних мешканців польських сіл. Як таке стало можливим? Якою мірою цей злочин може обтяжити конкретну воєнно-політичну силу з числа тих, що були представлені на тогочасній Волині, конкретних політичних або військових діячів? Як ми, українці і поляки, відзначатимемо цю сумну річницю?

Не ставлячи остаточних оцінок, що мають бути зроблені спеціалістами після ретельного вивчення фактичного матеріалу, хотілося б у цьому розділі звернути увагу читачів на деякі важливі деталі українсько-польського протистояння доби німецької окупації, означити певні акценти.

Розстановка правильних акцентів є найважливішим завданням українських і польських істориків. Слід підкреслити: істориків, а не політиків. За домовленістю між нашими президентами, важкі питання історії передано на розгляд ученим і виведено зі сфери політики. Це – мудре рішення, що дозволить будувати взаємини з нашим стратегічним партнером, виходячи із сучасних реалій.

Так, науковцям треба знати й оцінювати історичні факти, піднімати на щит або скидати з п'єдесталів політичних діячів. Але ми повинні

пам'ятати, що політичні діячі доби Другої світової війни – це вже не наші сучасники. Якщо хтось із них ще живий, то він перейшов рубіж 100-річного ювілею. Ветерани Другої світової, з якими ми тепер спілкуємося – це тогочасна молодь (у 20 років політиками ще не стають).

Як уже підкреслювалося, радянізація західних областей УРСР у 1939-1941 рр. полягала, перш за все, в знищенні національних суспільно-політичних структур. Через це перед гітлерівським вторгненням залишалися незруйнованими (хоч сильно постраждалими від чекістів) тільки фракції ОУН, що мали досвід роботи у підпіллі.

На українських землях, розташованих на захід від радянсько-німецького кордону, бандерівці й мельниківці діяли відкрито. Обидві ОУН розгорнули в Кракові підготовчу роботу щодо створення в Україні майбутніх державних структур. Тепер ці документи опубліковано, і ми можемо оцінити колосальний масштаб продуманого й проробленого за короткочасний краківський період їхньої збройної бездіяльності.

Керівники ОУН сподівалися, і не без підстав, що протиприродний союз А.Гітлера і Й.Сталіна довго не триватиме. Майже вся Європа вже була біля ніг А.Гітлера. Тому їм, як і німецькому фюрерові, здавалося, що завоювання Радянського Союзу – справа лічених місяців. Радянсько-німецька війна, як вважалося, буде блицкригом. У розвалі Радянського Союзу С.Бандера й А.Мельник вбачали необхідну й достатню передумову для відродження української національної державності.

Взаємини між нацистами та українськими націоналістами напередодні вторгнення в СРСР були такими самими, як і з радянськими офіційними структурами. Весною 1941 р. у складі спецпідрозділів абверу з'явилися вкомплектовані бандерівцями батальйони "Роланд" і "Нахтігаль".

У суспільно-політичному спектрі сучасної України є сили, що ведуть свій початок від націоналістичних організацій, очолюваних С.Бандерою та А.Мельником. Вважається, що тодішніх й теперішніх націоналістів об'єднує ідеологія. Насправді це не так, адже націоналізм – це не ідеологія, а стан душі. Патріотизм бездержавної нації приймає вигляд націоналізму, а хто скаже, що патріотизм – це ідеологія?

Об'єднавчі моменти слід вбачати в традиціях. Кожній патріотично спрямованій людині слід їх поважати. Звідси – небажання сучасних націоналістів об'єктивно оцінити ідеологію, стратегію, тактику та конкретні справи ОУН доби С.Бандери й А.Мельника. Героїзація тієї ОУН тим більш необхідна, вважають сучасні націоналісти, що з боку деяких інших політичних сил вона зазнає шалених атак.

Сучасні послідовники С.Бандери й А.Мельника не є впливовими політичними силами. Тепер інша епоха, перед суспільством стоять інші завдання. Люди живуть здебільшого сьогоднішнім днем і завтрашніми перспективами. Але жити без традицій неможливо, і суспільство хотіло би поважати тих, хто веде свій родовід від борців, які одягали кокарди з тризубом і йшли у бій під синьо-жовтими прапорами. Разом з тим наше суспільство виховане в радянських традиціях, вплив яких відчувається й досі, особливо серед людей старшого покоління. Серед серйозних проблем, до яких по-різному ставляться громадяни України, лише одна має історичний характер. Це – проблема ОУН-УПА.

Від 1998 р. працює Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, а при ній – робоча група істориків. Члени робочої групи, діяльність яких координує Інститут історії України НАН України, опублікували вже кілька десятків ґрунтовних досліджень, у т.ч. з питань українсько-польського протистояння довоєнного, воєнного та післявоєнного періодів. Ці праці використовуються як українськими, так і польськими істориками. Однак донести їх до широких кіл суспільства й подолати живучі радянські стереотипи – це завдання, що може бути реалізоване лиш протягом тривалого часу. Відтак висновки робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА не сприймаються ні лівими, ні правими громадськими організаціями та політичними силами. Природно, що внесений до Верховної Ради України урядовий законопроект про відновлення історичної справедливості щодо борців з радянською політичною системою нашоухується на істотні перешкоди.

За всіх умов, завдання істориків полягає в наданні суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо проблеми ОУН-УПА. Політичні та юридичні оцінки цієї інформації можуть різнитися залежно від обставин. Однак політичне життя швидкоплинне, а наука – вічна.

Повернімося, проте, до подій 1941 р. Після гітлерівського нападу на СРСР, боївки обох ОУН розгорнули диверсійно-підривні та розвідувальні дії в тилу радянських військ. Похідні групи оунівців створювали на окупованій території органи місцевого самоврядування, які діяли в контакт з підрозділами вермахту і відділеннями гестапо.

У 2000 р. було опубліковано попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА під грифом названої вище робочої групи. Це – авторська праця, оскільки підходи до оцінки різних аспектів діяльності ОУН і УПА різні навіть усередині цього наукового колективу. Після висновку про співробітництво оунівців з вермахтом і гестапо автор перериває послідовний виклад подій, щоб зробити

ремарку щодо емоційної оцінки такого співробітництва суспільством тоді й тепер.

Гітлерівська окупація була колосальним нещастям для України. Тож усе, що трапилося після 1941 р., відкидає густу тінь на попередні події. Якщо підійти до проблеми без емоцій, як у названому тут висновкові про діяльність ОУН і УПА, то слід не забувати й межі історичного досвіду тодішніх націоналістів. Вони могли оцінювати тільки те, що вже відбулося на той час, тобто співробітництво кайзерівської Німеччини з гетьманською державою П.Скоропадського. Перша ж спроба скористатися відступом радянських військ з України, щоб проголосити 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави, показала різницю між німецькими монархістами й нацистами. Верхівка ОУН опинилася в концтаборі, батальйони "Нахтігаль" і "Роланд" було розформовано, а націоналістів, які потрапляли до рук гестапо, почали розстрілювати на місці⁸².

Щоб охарактеризувати українсько-польський конфлікт в умовах німецької окупації, слід представити його дійові особи. Передусім треба спинитися на Українській повстанській армії (УПА).

Від літа 1941 р. уродженець Полісся Тарас Бульба (Боровець) організував у цьому регіоні за завданням еміграційного уряду УНР військове підпілля, назване "Поліською січчю". Загони його боролися з радянськими партизанами, але не були визнані окупантами. В листопаді 1941 р. отаман розпустив їх і почав формувати повстанську армію. Не бажаючи боротися з німцями, він все ж таки змушений був захищати місцеве населення від непосильних поборів. Окупанти відповіли у березні 1942 р. показовим спаленням 10-ти сіл на Волині й Поліссі.

Т.Бульба-Боровець завжди вважав Німеччину потенційним союзником у боротьбі з Росією. Відтак він звернувся до рейхскомісара Е.Коха з пропозицією припинити боротьбу⁸³. Хоча звернення й залишилося без відповіді, він забороняв своїм підлеглим витрачати сили на німецьких окупантів, коли перед ними було двоє інших ворогів – Армія Крайова та радянські партизани.

На території Волині й Полісся з 1940 р. розміщувалася польська підпільна організація "Союз збройної боротьби" (в лютому 1942 р. перейменований на Армію Крайову). Польське підпілля теж не виявляло бажання боротися з німецькою окупаційною адміністрацією. Розміщені в Західній Україні загони повинні були вийти з підпілля тільки після відступу німців, щоб утвердити збройною силою адміністрацію лондонського еміграційного уряду.

Зрештою, порівняно нечисельні на Волині і Поліссі боївки ОУН(б) теж не виявляли бажання боротися з окупантами. Вони збирали сили для ситуації, що настала би після відступу німців, і гостро виступали

проти несанкціонованої партизанської активності (зокрема, з боку загонів Т.Бульби-Боровця). Партизанів вони називали агентами Й.Сталіна та В.Сікорського⁸⁴.

Звідси можна дійти висновку, що українське й польське підпілля не бажало мати справу з радянсько-німецькою війною, а в широкому розумінні – з війною Об'єднаних Націй проти держав Вісі. Вони готувалися до іншої війни, після неминучої, як їм здавалося, поразки німців. Ця війна теж мала різні виміри: Армія Крайова збиралася відстоювати цілісність Другої Речіпосполитої від зазіхань Радянського Союзу, а бульбівці, бандерівці та мельниківці готувалися до боротьби з поляками й російськими комуністами.

Радянсько-німецька війна прийшла у Полісся й на Волинь несподівано для 4-х вище означених військово-політичних сил. Восени 1942 – навесні 1943 рр. у регіон було перекинуто партизанські загони С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова та С.Руднева, а пізніше – диверсійно-розвідувальну спецгрупу на чолі з полковником НКВС Д.Медведевим. За даними Р.Тожецького, вони мобілізували не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків⁸⁵.

Дії радянських партизанів були спрямовані, як завжди, на допомогу фронтів: "війна на рейках", винищення живої сили й техніки супротивника, розвідувальна діяльність тощо.

У жовтні 1942 р. ОУН(б) створила перші значні військові формування. В лютому 1943 р. бандерівці перейшли до збройної боротьби з німецькими окупантами, а у березні керівник ОУН(б) М.Лебедь дав наказ назвати ці збройні загони Українською повстанською армією. Загони отамана Бульби й ОУН(м) поступово було приєднано (перекошуванням або примусом) до створюваної УПА.

Територію діяльності УПА поділено на 4 військові округи. В окрузі Волинь-Полісся головна команда на чолі з Д.Клячківським ("Клим Савур") запровадила воєнно-польові суди і ревтрибунали. Великий збір ОУН(б) у серпні 1943 р. затвердив верховне командування УПА на чолі з Р.Шухевичем і проголосив, що повстанська армія матиме позапартійний статус. Однак організаційне відокремлення УПА від проводу ОУН(б) мало формальний характер⁸⁶.

Радянсько-німецьку війну ОУН(б) розглядала як боротьбу 2-х імперіалістичних сил за оволодіння Україною. В травні 1943 р., поблизу спаленого німцями с. Кортеліси, загинув шеф спецвідділів СА генерал В.Лютце. Після цього німці виділили великі сили і 3 місяці поспіль намагалися знищити повстанців. Коли ця воєнна кампанія зазнала невдачі, між ворогами склалося неофіційне й дуже хистке перемир'я. Причиною його було небажання втрачати людей перед

приходом в Україну головного для обох сторін ворога – Червоної Армії.

Боротьба УПА не являла собою руху Опору в західноєвропейському розумінні. За цією повстанською структурою не стояла національна держава, навіть окупована ворогом. Навпаки, вона протистояла не тільки окупантові, а й державі, що офіційно контролювала Україну, а також іншій державі, котра бажала відновити загублену в 1939 р. владу над Західною Україною. Першим ворогом УПА вважала СРСР, другим – Польщу, і лише на третє місце ставила гітлерівський рейх.

Чисельність УПА, як і будь-якої іншої партизанської структури, важко визначити. В 1943 р. вона налічувала до 20 тис. бійців, у 1944 р. – до 30 тис. За підрахунками українського історика М.Коваля, протягом усього існування УВО-ОУН-УПА (1920-1955 рр.) через партизансько-підпільні структури пройшло не менше 400 тис. чоловік⁸⁷.

Перед тим, як перейти до аналізу причин і наслідків волинської трагедії, треба спинитися на деяких думках учасників "круглого столу" у польському авторитетному журналі "Венж", що відбувся у квітні 2002 р. "Круглий стіл" було організовано до 55-ї річниці операції "Вісла", однак його учасники більше говорили про волинську трагедію, все ще маловідому.

За часів народної Польщі будь-яка інформація про польсько-український конфлікт на Волині й у Східній Галичині, що мав місце в 1943-1944 рр., не пропускала цензуру. Тільки наприкінці 80-х рр. з ініціативи ветеранської організації 27-ї Волинської піхотної дивізії АК почалися приватні опитування постраждалого населення⁸⁸.

З іншого боку, впродовж півсотні років у свідомості поляків цілеспрямовано формувався негативний образ українського націоналіста – як фашистського найманця, колабораціоніста, вбивці, гвалтівника та грабіжника. Оскільки в трагічній історії польсько-українського протистояння вистачало фактичного матеріалу для ілюстрування таких висновків, у польському суспільстві склалося вкрай негативне уявлення про антикомуністичні військово-політичні структури. На думку громадськості, аж до 1989 р. домінуючий вплив здійснювали книги фанатичного українофоба Е.Пруса, що видавалися величезними накладками⁸⁹.

До цих суджень, висловлених журналістом А.Талагою і ветераном АК, професором історії А.Фрішке, я б додав одне зауваження: антикомуністично налаштовані польські громадяни піддалися радянській пропаганді, що показувала їм у кривому дзеркалі власних антикомуністів. Це засвідчує глибоку закоріненість національних пересудів, що формувалися об'єктивно. Інакше пропагандистські навіювання не спрацювали б.

Варто звернутися до узагальненого визначення волинських подій, поданого на цьому "круглому столі" А.Талагою: "Під час Другої світової війни дійшло безсумнівно до війни двох народних стихій, представлених різними силами. На польській стороні це була підпільна армія – АК, на українській – лісова УПА. В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Чинила їх АК на Грубешівщині, чинила їх ОУН обох фракцій – бандерівської і мельниківської, чинила їх дивізія СС "Галичина", не кажучи вже про польську й українську поліції, що служили німцям. Здається мені, що на Волині, в рамках цієї війни двох етносів, дійшло до народовбивства, відповідальність за що несе бандерівська ОУН. Навпаки, в інших випадках, особливо на Грубешівщині, це була звичайна війна двох партизанських армій, під час якої обидві сторони чинили вбивства."⁹⁰ Отже, називаючи війну двох партизанських армій "війною без правил", польський журналіст виокремлює волинську трагедію, даючи їй інше визначення: народовбивство, тобто геноцид.

Шукаючи причини, що призвели до масових антипольських акцій, А.Талага знаходить три: фашистська ідеологія оунівців, національна політика Польщі щодо української меншини у міжвоєнний період та викликана війною бруталізація всіх суспільних верств – від селян до "джентльменів" у мундирах, які видавали накази на масове знищення цивільних громадян⁹¹.

Волинські події, що почалися у квітні й досягли свого апогею в липні 1943 р., мали ознаки етнічної чистки. В липні бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці "за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше смерть!". Польське підпілля видало наказ: "сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь". 11 липня відбулися напади бандерівських, мельниківських та бульбівських загонів одночасно на 167 польських поселень⁹². Польські загони самооборони відповідали нападами на українські поселення. З обох сторін участь у масових винищувальних акціях брали цивільні з косами й сокирами. Здавалося, що повернулися часи середньовіччя. Кров лилася рікою.

Ю.Киричук записав у 1997 р. розповідь мешканки містечка Рудня-Почаївська Рівненської області В.Боголуцької: "Я була заміжня за поляком. У нас було двоє хлопчиків – 7 і 4 років. Тільки що народилася дівчинка, яка ще лежала в колисці. 20 липня поляки вирізали хутір біля нашого містечка. Не пожаліли нікого. Всіх вирізали впень. Наступного дня в нашу хату зайшло п'ятеро з УПА. Дівчинку підняли з колиски, розставили ніжки, подивились, що дівчинка, і поклали назад. Оскільки мама українка, її пожаліли. А батька і двох хлопчиків вивели на подвір'я і зарубали сокирою."⁹³

Жахливі описи нищення польських сіл містяться у монографіях І.Ільюшина⁹⁴. Отже, українські автори більше не уникають теми, що замовчувалась і в радянські, і навіть пострадянські часи. Розповіді про одну з найбільш темних сторінок недавнього минулого – це їхній моральний обов'язок.

На жаль, наші вчені не займалися конкретними прорахунками жертв українсько-польського протистояння. В останніх дослідженнях польських науковців такі дані наводяться. Зокрема, у вже згадуваній праці В.Серчика "Історія України" вказано, що кількість жертв серед поляків доходить до 100 тис., а серед українців – від 15 до 20 тис. осіб (с. 340). У колективній монографії "Тигель народів", яку видав Інститут політичних студій ПАН восени 2002 р., Г.Мотика оцінює польські жертви в діапазоні 80-100 тис., а українські – 15-20 тис. осіб⁹⁵.

Найбільш авторитетний як у Польщі, так і в Україні дослідник польсько-українських взаємовідносин під час Другої світової війни Р.Тожецький погоджується з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількості полеглих українців він не називає). Така цифра впливає з аналізу повідомлень делегатур і АК до польських урядових кіл. Цифру, що називають польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), він вважає неймовірно завищеною.

Не вірять Р.Тожецький і публікаціям В.Семашка та Ю.Туровського – до 100 тис. жертв тільки на Волині. Застосовувану ними методику подвірного опитування свідків він вважає ненадійною. Коли в лютому 1945 р. В.Черчіль повідомив поляків радіозверненням, що за основу східного кордону Польщі взято лінію Керзона, багато хто покинув Волинь. Встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, практично неможливо⁹⁶. Контрбстеження волинських сіл, проведене з ініціативи Інституту українознавства НАН України, теж засвідчує істотне перевищення кількості жертв, зафіксованих польськими дослідниками (результати ще не опубліковано).

Етнічні чистки – не таке вже й рідкісне явище в історії. Як правило, вони мають місце в країнах, охоплених анархією. Чи можна сказати, що в "Рейхскомісаріаті Україна", столиця якого знаходилася в Рівному, замість окупаційного режиму панувала анархія?

Невідомо, чому УПА й АК з рідкісною одностайністю ігнорували німецьку присутність, розгортаючи між собою міжнаціональну війну. Як показують останні дослідження українських учених, німецький чинник у провокуванні поширення цієї війни на безборонне цивільне населення був надзвичайно різнобарвним, багатоаспектним та ефективним. Поки позбавлені державності українці й поляки сперечалися щодо того, кому повинна належати Західна Україна, нацисти працювали

над створенням Тисячолітнього рейху, що мав простягатись у південно-східному напрямі аж до Криму. Честолюбні плани наштовхувалися на перешкоди у вигляді присутності на цих територіях десятків мільйонів слов'ян-унтерменшів. Але це не лякало А.Гітлера та його підручних. За генеральним планом "Ост" на території, що підлягала входженню до Великої Німеччини, треба було за 30 років знищити, переселити або понімечити 31 млн. осіб. Протягом цього часу мало зникнути 65% українців, 75% білорусів, 85% поляків. Існували й пропозиції розширити план "Ост" до 51 млн. осіб при скороченні терміну їхньої "обробки" до 10 років⁹⁷.

Ворожнеча поляків та українців була дарунком долі для нацистів. Вони всілякими провокаціями готували обом народам ґрунт для взаємного винищення. "Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів би його забити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його забити", - повчав своїх підлеглих Е.Кох⁹⁸.

Не наводячи конкретних даних про режисування окупаційною владою українсько-польської ворожнечі (вони містяться в згаданих монографіях І.Льюшина та Ю.Киричука), процитую уривок з наказу коменданта АК у Волинському окрузі полковника К.Бомбінського:

"Упродовж вже двох тижнів (наказ підписано 22 квітня 1943 р. – В.Л.) польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу."⁹⁹

Звичайно, окупаційна адміністрація ліс не контролювала. Проте вона могла тримати під контролем кожне село, мешканцям якого не було куди податися – хіба що в ліс. Створення штучного безладдя являло собою один з прийомів провокування міжнаціональної війни. В такій ситуації часто виявлялися найгірші людські інстинкти. На поверхню життя випливали й вільно себе почували всілякі покидьки, які не мали ні зброї, ні бажання її застосувати в чесному двобої з іншою озброєною людиною. Мордування людей часто відбувалося в найжахливіший спосіб, з допомогою сокири й коси.

Українські автори твердили, що волинська трагедія була спричинена масовими вбивствами українців (перш за все – політично впливових) польськими боївками на Холмщині. Як правило, польські вчені не вбачали безпосереднього зв'язку між цими подіями. Отже, треба поглянути, що відбувалося у безпосередньому сусідстві з "Рейхско-

місаріатом Україна", у Польщі, котру окупанти перейменували на Генеральне губернаторство (подібно до того, як царі перейменували її на Привіслянські губернії).

В листопаді 1942 р. нацисти почали акцію виселення з 4-х повітів Люблінського дистрикту, щоб заселити їх німецькими колоністами. Українських селян подекуди свідомо залишали, заселяючи їх у звільнені від поляків господарства. Окупаційна адміністрація переслідувала подвійну мету: посилити існуючий між поляками та українцями антагонізм і створити з цих українців поліцію для охорони колоністів. Після цього польські підпільні загони "Кедив" (Керівництво диверсіями) почали планомірно знищувати всіх українців, які виконували адміністративно-поліцейські функції.

Від листопада 1943 р. спрямовані проти німецьких колоністів та українців дії польського підпілля набули масовості на всій території Генерал-губернаторства, за винятком дистрикту Галичина. І.Льюшин пов'язує це з наказом головного коменданта Армії Крайової генерала Т.Коморовського ("Бур") від 4 серпня 1943 р. про початок загальної "відплатної акції" за участь українців у німецьких "паціфікаціях". Зокрема, на території Грубешівського і прилеглої до неї ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько 150 українських сіл, в яких мешкало бл. 15 тис. осіб¹⁰⁰.

В основі українсько-польського антагонізму воєнної доби корінився, як видно, той самий чинник: територія. Безпосередньо на території ця боротьба часто набувала кривавого характеру, бо вже йшлося не про визначення державної приналежності регіону, а про володіння конкретною ділянкою землі, що годувала.

В кожного з мешканців Волині була своя правда: в того, хто тут жив завжди, в того, чиї предки прийшли з Польщі в XVI ст., і навіть у того, кому Польська держава за безсумнівні заслуги перед нею дала ділянку землі, щоб підтримати "польськість кресів". Соціальні фактори протистояння були не менш вибуховими, ніж національні. Але не слід забувати, що соціальна напруженість штучно створювалася відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої.

Підсумовуючи своє дослідження волинської трагедії, Ю.Киричук занотував: "Спроба вияснити, хто ж перший на Волині розпочав збройну боротьбу, як правило, є безнадійною. Відповіді ніхто не дасть, навіть у Судний день."¹⁰¹

Це слушне зауваження, скільки б не говорили політики або вчені про "відплатні акції". Ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями дуже довгий і потопає у п'ятмі віків. Це стає особливо зрозумілим, коли зробити спробу прослідкувати динаміку українсько-польських взаємин за 1000 років. Можна висловити тільки жаль з

приводу того, що не завжди цілком природні суперечки між сусідами своєчасно гасилися. Що хтось третій здобував свою вигоду, цілком свідомо роз'ятрюючи рани у 2-х сусідів, аж поки вони починали з'ясовувати стосунки між собою за допомогою підручних засобів.

Редактор журналу "Венж" проф. А.Фрішке під час виступу на згаданому вище "круглому столі" пішов у своєму аналізі ще далі, ніж Ю.Киричук. "Коли кажемо про "польську сторону", - підкреслив він, - то вона, так само як українська, дуже різношарова. Коли, наприклад, маємо справу з акціями, що є наслідком наказів головного командування або Волинського округу АК, то це справді польська сторона. Але маємо також справу з рядом інших дій, коли рішення вироблялися на локальному щаблі, приймали їх керівники якихось підрозділів. Рішення приймали законспіровані органи, і часто не відомо до кінця, хто приймав те або інше рішення."¹⁰²

Проте навіть аналіз публічних документів керівних осіб здатний показати (всупереч їхнім власним намірам) ступінь відповідальності за те, що відбувалося на волинській землі. У відозві крайового проводу ОУН(б) від 18 травня 1943 р. Д.Клячківський звинувачував польське населення в тому, що після дезертирства української поліції в ліс поляки займають місце українців в німецькій поліції і допомагають окупантам винищувати українські села. Звернення закінчувалося словами: "Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара!"¹⁰³

Існувала сувора заборона волинського керівництва АК, адресована всім полякам: не вступати до польських загонів допоміжної поліції, що формувалися після дезертирства української поліції. Проте немало поляків вступало у поліцію, щоб одержати зброю і помститися українцям. Безсумнівно й те, що німці використовували польських поліцаїв у своїх каральних акціях. Тут Д.Клячківський був цілком правий. Але вони використовували й українських поліцаїв перед їхньою масовою втечею в ліс за розпорядженням центрального проводу ОУН(б). Чи міг, однак, Д.Клячківський, обіймаючи найвище становище в крайовому проводі ОУН на північно-західних українських землях, ставити перед польським населенням такий ультиматум?

І.Льюшин цілком слушно відповідає на це питання в такий спосіб: "На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людність за службу її представників в допоміжній поліції (шудманшафтах), об'єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями"¹⁰⁴.

Обтяження колективною відповідальністю – цілком звична норма для тоталітарних держав та людей з тоталітарним мисленням. Ідеологію ОУН не можна однозначно назвати фашистською, але тільки через те, що фашизм має яскраво виражені національні риси, і його не варто поширювати на всі інші тоталітарні ідеології, в т.ч. на російський комунізм або німецький націонал-соціалізм. Вистачить того, що ідеологія ОУН була тоталітарною й впливала на її дії.

Виходить, що УПА теж не можна обтяжувати колективною відповідальністю за рішення, що приймалися партійними структурами та окремими політичними діячами. Цей розділ доцільно завершити посиланням на коротку репліку визначного українського філософа М.Поповича щодо законопроекту про пільги ветеранам УПА, що перебуває на розгляді у Верховній Раді України: "Чому я вважаю, – писав він у газеті "День", – що воюки УПА можуть одержати всі права? Кожен народ згідно з принципами лібералізму має право підняти зброю проти деспотизму, якщо права його зневажено. Ці сотні тисяч хлопців і дівчат йшли в ліс, щоб вибороти самостійну Україну! І можуть відповідати тільки тоді, якщо робили військові злочини. А військових злочинів було достатньо, зрештою, як і з боку Червоної Армії."¹⁰⁵

До речі, в цій замітці М.Попович твердить, що в архівних фондах СБУ є неопублікований документ з рішенням проводу ОУН від 4 вересня 1943 р. про акцію винищення (етнічну чистку) поляків на Волині. Сам він його не бачив, але чув від заступника голови СБУ. Ця ремарка не залишилася поза увагою громадськості, в т.ч. польської. Мабуть, серед масштабних проєктів українських і польських архівістів, що вже кілька років поспіль успішно реалізуються, потрібно передбачити підготовку збірника документів про волинську трагедію 1943 р. Зважаючи на те, що зовсім близька 60-та річниця цих подій, збірник документів треба готувати й публікувати швидко.

Операція "Вісла" – тема, що з кінця 80-х рр. інтенсивно висвітлювалася в науковій літературі й публіцистиці. Нас цікавить, однак, не фактичний перебіг подій, – тут від колишньої "білої плями" не залишилося жодних неясностей, – а оцінка операції "Вісла" під кутом зору українсько-польських взаємин. Тобто треба виявити, які зовнішні чинники вплинули на те, що процес українсько-польських переселень після встановлення кордону прийняв ту форму, котрій свого часу було присвоєно кодову назву "Вісла".

Корені цієї операції слід шукати в деяких графаретах поведінки європейських політиків міжвоєнного періоду. В новонароджені держави тоді потрапили території з іншонаціональним населенням (Чехословаччина, Польща, Румунія) або, навпаки, метрополії колишніх

імперій були позбавлені частини своєї етнічної території (Угорщина, Німеччина). Неважко здогадатися, що до перших належали країни, котрим сприяла Антанта, а до других – переможені держави. Боротьба останніх з версальським післявоєнним устроєм відбувалася під гаслом возз'єднання етнічних територій, або, в крайньому разі, переселення співвітчизників на етнічну батьківщину. Домагання такого переселення саме й стало трафаретом поведінки політиків. Десятки тисяч німецьких колоністів, які спокійно жили майже півтора століття в околицях Арцизу (Південна Бесарабія), були негайно переселені в Німеччину після приєднання цього краю до СРСР у 1940 р.

Переселення завжди були небажаними для населення, навіть за максимального матеріального сприяння приймаючої держави та держави виселення (як у випадку з німцями Арцизу). Найчастіше, однак, держави мало турбувалися про тих, кого вони переселяли без їхньої прямої згоди. Нерідкими були й випадки примусових переселень – депортацій. Депортації є одним з видів масових репресій.

Лінія Керзона з'явилася в 1918 р. для того, щоби встановити польський східний кордон за етнографічною ознакою. Коли вона стала державним кордоном, то зумовила дальші кроки урядів Польщі і СРСР у напрямі її перетворення на дійсну лінію етнографічного поділу. Поляки, які залишилися на схід від державного кордону, підлягали переселенню до Польщі, а українці Закерзоння – до СРСР.

Домовленість про обмін населенням Москва вирішила оформити у вигляді угоди між Польщею і союзними радянськими республіками – Україною, Білоруссю та Литвою. У вересні 1944 р. таку угоду було підписано з УРСР. Протягом року переселення справді були добровільними. Коли залишилися ті, хто не бажав переселятися, застосовано силові засоби. Від 3 вересня 1945 р. до Закерзоння було введено 3 піхотні дивізії, що формувалися з мешканців “східних кресів”¹⁰⁶. Переселення здійснювалися за їхньої прямої участі.

Львівська історико-просвітницька організація “Меморіал” утворила комісію з вивчення обставин українсько-польських переселень, що в 2001 р. провела опитування вихідців з Надсяння. 72% опитаних заявили, що їх було виселено примусово. Ось розповідь Ганни Онишко: “В нашому селі Стебелець Перемишльського повіту налічувалося 150 дворів, з них 7 поляків, 10 євреїв, а всі решта – українці, були виселені 5 вересня 1945 р. Перед цим польські власті ще сказали здати зерно, хто здасть, той буде обивателем (громадянином. – В.Л.) Польщі і залишиться. Люди зібрали все зернятко і звезли до читальні. А новий урожай ще не був обмолочений в стодолах. Після обіду в село приїхала польська армія, оточили село і сказали до 10 хвилин зібратися і виїхати. Що могли, взяли на віз – одяг, взуття, перини, решту майна

залишили. Тато тягнув віз, а ми пхали, бо коня нам вкрали під час одної акції (в 1945 р. польська армія і поліція весь час проводили акції, під час яких грабували і вбивали людей, третя частина села згоріла). Доїхали до станції Медика, там два тижні стояли під відкритим небом, чекали на вагони, не мали що їсти. Потім погрузили в товарні вагони нас і худобу, і майно, і повезли в Україну.¹⁰⁷

В депортації українських селян брали участь не тільки регулярні частини Війська Польського, а й воєнізовані підрозділи добровольців. Вони діяли у повному порозумінні з радянськими підрозділами внутрішніх військ, що контролювали виселення з Польщі й розміщення депортованих на території Західної України (зазвичай, у садибах виселених поляків). Боївки УПА чинили опір виселенню, але страждали від цього самі переселенці. Справа доходила до жахливих ексцесів. Володимир Фещур згадував: "В селі Піскоровичі на цвинтарі стоїть багато пам'ятників жертвам бандитизму поляків, де поховано по 5-10 чоловік, а на одній могилі напис, що тут поховано 386 українців, знищених в 1945 р. Пам'ятник поставлений українцями Канади. А скільки пішло людей рікою Сян, яких чекали озброєні бандити коло переправи м. Лежайськ, що верталися додому з Німеччини і других місць! Ріка Сян була червона від людської крові.

В селі Піскоровичі в школу були зібрані люди для переселення. На вечір охорона з НКВД була відкликана в Ярослав, а ополчення в 10 тисяч поляків під керівництвом поляка, що його називали "Волинякою" і "Кудлатим", оточило всі села по ріці Сян і зробило кінцеву акцію. Про решту сіл не маю відомостей, а пишу лише про Піскоровичі тому, що там були вбиті моєї мами сестра і брат, Базилевичі Михайлина і Павло. Люди збилися на другому поверсі школи так тісно, що потім трупи не можна було витягнути. Все це було спресовано, а стріляли їх знизу, з першого поверху з автоматів. Кров текла по стінах, і перший поверх був залитий кров'ю".¹⁰⁸

У підручниках з історії України від цих жахів залишились узагальнені цифри переселень. З території Західної України прибуло до Польщі 742 тис. 543 поляків, 33 тис. 105 євреїв та 12 тис. 114 репатріантів інших національностей, а з інших регіонів України – 35 тис. 288 репатріантів. У свою чергу, з Польщі виїхало до України 482 тис. 880 українців.¹⁰⁹

Українці Закерзоння робили спроби повідомити світову громадськість про своє становище. Зокрема, провід ОУН передав до американського посольства у Варшаві документ "Нові Лідіце" – про знищення польським військом с. Завадка Морохівська. Однак будь-якої реакції американські дипломати не виявили.¹¹⁰

Розміщені на Закерзонні загони УПА та боївки ОУН розгорнули під час переселення збройну боротьбу з польськими карателями й організували цілий ряд "відплатних акцій". Від жовтня 1945 р. вони нападали на польські села Дилячів, Бартківку, Лончки, Сільницю, а також на Павлокову, що мали нещастя заселити польські селяни після того, як тут було замордовано всіх українських мешканців (березень 1945 р.). 22 жовтня вони взяли штурмом містечко Бірчу, де було вбито 150 поляків, здебільшого мирних жителів. Пізніше на Бірчу було здійснено ще 2 напади.

Проте навіть за умов міжнаціональної війни таких масштабів і тривалості між окремими загонами УПА та АК у 1945-1946 рр. було домовлено про спільні дії. В даному разі антикомуністичне спрямування обох підпільних армій перемогло національні пересуди. Польська влада провадила операції проти УПА і АК із застосуванням літаків і танків¹¹¹.

Термін домовленості про обмін населенням між Польщею і УРСР закінчувався в липні 1946 р. Після цього польський уряд почав готуватися до депортації українців Закерзоння, які залишалися у своїх оселях – але не до Радянського Союзу, а на нові польські землі, що залишалися незаселеними після виселення німців.

Акція "Вісла" розпочалася 28 квітня 1947 р. уночі о 4 годині. До неї було залучено 15 полків, дивізію корпусу внутрішньої безпеки, полк саперів та інші підрозділи, а всього до 20 тис. солдатів. Чехословацький уряд, зі свого боку, виставив на кордоні оперативну групу "Теплице" чисельністю 13,6 тис. солдатів. Радянське командування перекинуло до кордону танкову дивізію і спеціальні протипартизанські загони, які заблокували можливість проникнення з Польщі підрозділів УПА. Таким чином, хоча чехословацькі й радянські сили відігравали пасивну роль, акція "Вісла" мала, без сумніву, міжнародний характер.

Акція тривала 3 місяці – до кінця липня 1947 р., хоч переселення здійснювалися й пізніше. Останню групу переселенців було вивезено до Щецінського воєводства з повіту Новий Тарг (переважно змішані родини, які не одержали дозволу на перебування у прикордонній смузі).

Польська влада знищила антикомуністичне підпілля (УПА й АК) та позбулася українців у південно-східних воєводствах країни. Бл. 150 тис. українців було розпорошено невеликими групами на всій території північної і західної Польщі. У місцях нового поселення українці одержали значною мірою знищені господарства (польські переселенці тут оселилися ще в 1944-1946 рр.). Вони дістали згодом деяку матеріальну і фінансову допомогу від держави, але витратили цілі роки, щоб вирватися із злиднів, куди потрапили внаслідок депортації. Південно-

східна частина Польщі досі залишається менш заселеною, ніж інші регіони країни.

Операції "Вісла" було присвячено кілька спільних українсько-польських наукових конференцій. 6-8 листопада 2000 р. у Варшаві відбувся науковий семінар, спеціально присвячений цій проблемі (з 10-ти семінарів, що відбулися по чергово у Польщі та Україні, де розглядалися т.зв. "важкі питання" українсько-польських взаємин). На цих семінарах учені узгоджували між собою протокол, а коли не могли дійти згоди з тих або інших питань, готували окремий протокол розходжень. Варто навести кінцевий протокол, підготовлений науковим семінаром з цієї теми (його ще не опубліковано):

Гене́за і перебі́г акції "Вісла" та політичні, економічні і демографічні наслідки акції "Вісла"

Українські і польські історики вважають, що з обох тем повинен бути ухвалений один спільний протокол.

Незважаючи на складність порушеної в доповідях проблематики, стверджуємо, що сторони спромоглися повністю погодити свої позиції. Протокол складається з трьох частин:

1. Гене́за та мета.
2. Методи і перебі́г акції.
3. Наслідки.

I. Гене́за та мета:

1. Незважаючи на закінчення війни, визначення кордону між СРСР і Польщею, припинення переселення українців до УРСР, українське підпілля продовжувало діяльність на теренах Південно-східних воєводств Польщі. Вона полягала в здійсненні різноманітних акцій проти Польської держави. Ця діяльність знаходила підтримку серед тамошніх українців.

2. У зв'язку з діяльністю українського підпілля на згаданих теренах польські власті, з метою збереження територіальної цілісності, прийняли військово-політичне рішення ввести туди військові сили.

3. Головною метою акції "Вісла" була ліквідація українського підпілля і гарантування безпеки в південно-східних воєводствах Польщі. На прийняття рішення про проведення акції "Вісла" не мала впливу політична орієнтація тодішніх польських властей.

II. Методи і перебі́г акції:

1. Щоб позбавити ОУН і УПА суспільної бази здійснено переселення польських громадян української національності та змішаних родин на північно-західні землі.

2. Для проведення на південно-східних теренах акції "Вісла" польські власті залучили понад 20 тис. солдатів Війська Польського,

Корпусу внутрішньої безпеки, прикордонних військ, міліції та Служби безпеки. Складовою частиною протипартизанських дій було виселення, з наступним розпорощеним поселенням, бл. 150 тис. (за офіційними даними) польських громадян української національності і змішаних родин на північні та західні землі Польщі. Здійснення акції "Вісла" супроводжувалося актами насильства щодо українців.

III. Наслідки:

1. Діяльність українського підпілля і протидія йому з боку польських властей, включно з акцією "Вісла", завдали величезних матеріальних збитків, що спричинилися до зруйнування земель південно-східної Польщі, внаслідок чого наступило погіршення економіки держави.

2. У місцях нового поселення українці отримали господарства, значною мірою знищені. Польська держава надала переселенцям матеріально-фінансову допомогу.

3. Південно-східні землі Польщі мали бути заселені поляками. Поселенська акція не принесла бажаних результатів. Через виселення українців означені терени до сьогоднішнього дня найменш заселені у Польщі.

4. Переселення спричинило глибоке й тривале відчуття кривди і особистої трагедії у свідомості багатьох переселенців та їх нащадків.

* * *

Операцією "Вісла" завершуються "важкі питання" українсько-польської історії. Спільне перебування в складі радянської імперії впродовж наступних 4-х десятиліть ознаменувалося постійним зростанням економічних та культурних зв'язків між Україною і Польщею. Коли обидві держави вийшли з-під тіні радянського тоталітаризму, можливості для зміцнення зв'язків між ними різко зросли.

Одразу після опублікування результатів референдуму 1 грудня 1991 р. спеціальний посланник польського уряду в Києві Єжи Козакевич офіційно повідомив міністерство закордонних справ про визнання незалежності України. Отже, Польща стала першою країною світу, що визнала самостійну Україну й привітала український народ із здобуттям незалежності.

Незабаром, у травні 1992 р., президенти Лех Валенса і Леонід Кравчук уклали Договір про добросусідство, дружні взаємини і співробітництво між Польщею і Україною. Його статті (всього – 21) стосувалися сфер політичного співробітництва на міжнародному й регіональному рівнях, а також проблем міжнародної безпеки. Сторони заявили про взаємну відмову від територіальних претензій, про

необхідність забезпечення національних прав українців у Польщі та поляків в Україні.

Українсько-польські взаємини стали ще теплішими після обрання Президентом Речіпосполитої Польської Александра Квасьневського. Польща й Україна стали стратегічними партнерами. Політичні цілі стратегічного партнерства полягають у тому, щоб запобігти появі нової лінії поділу Європи на українсько-польському кордоні. Партнерство між 2-ма країнами виходить за межі двостороннього співробітництва і спрямоване на європейську інтеграцію.

¹ Віче. – 2001. - № 9 – С. 38.

² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 376.

³ Там само.

⁴ *Наленч Д., Наленч Т.* Юзеф Пилсудский: Легенды и факты. – М., 1990. – С. 97-98.

⁵ Нариси з історії дипломатії України. – С. 376-377.

⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 3. – Київ-Відень, 1920. – С. 386.

⁷ Нариси з історії дипломатії України. – С. 382.

⁸ *Даценко О.* Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції (1917-1923). – Харків, Львів, 1924. – Т. 2. Кн. 5. – С. 251.

⁹ Нариси з історії дипломатії України. – С. 385.

¹⁰ Там само. – С.385.

¹¹ Див.: *Кульчицький Станіслав.* Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1923 рр. // Україна - Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – С.190.

¹² Ленин В.И.: Неизвестные документы. 1918-1922. – М., 1999. – С. 326.

¹³ Там само. – С.331.

¹⁴ Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 9. – С. 145.

¹⁵ Ленин В.И.: Неизвестные документы. 1918-1922. – С. 354.

¹⁶ Там само. – С. 371. Початок війни зазначений помилково. Насправді радянсько-польська війна почалася 25 квітня.

¹⁷ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 58.

¹⁸ *Гетьманчук Микола.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998. – С. 49.

¹⁹ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 62-63.

²⁰ Там само. – С. 205.

²¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С. 269.

²² Там само.

²³ *Павлюк О.В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 383.

²⁴ Див.: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – С. 284.

- ²⁵ *Красівський Орест*. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - К., 1998. - С. 165.
- ²⁶ Там само. - С. 153.
- ²⁷ Там само. - С. 252.
- ²⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 2. - Мюнхен, 1983. - С. 52.
- ²⁹ Там само. - С. 53.
- ³⁰ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 293.
- ³¹ Див. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 276.
- ³² Там само. - С.301-302.
- ³³ *Кульчицький Станіслав*. Міжнародна діяльність керівництва УСРР (за матеріалами "особих тек" Політбюро ЦК КП(б)У (1924-1930 років) // Політика і час (Київ). - 1997. - № 2. - С. 79.
- ³⁴ Українська соціально-політична думка в 20 столітті. - Т. 2. - С. 102.
- ³⁵ *Когутяк Микола*. Історія української націонал-демократії. 1918-1929. - Т. 1. - Київ - Івано-Франківськ, 2002. - С. 444.
- ³⁶ Там само. - С. 445.
- ³⁷ СССР-Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. - Т. 1. - Вильнюс-Москва, 1989. - С. 94.
- ³⁸ *Serczyk Władysław*. Historia Ukrainy. Wydanie 3. - Wrocław, Warszawa, Kraków, 2001. - S. 318.
- ³⁹ *Красівський Орест*. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - С. 152.
- ⁴⁰ Там само. - С. 153.
- ⁴¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 289.
- ⁴² Там само. - С. 289-290.
- ⁴³ *Serczyk Władysław*. Historia Ukrainy. - S. 324.
- ⁴⁴ *Кульчицький С.* Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). - К., 2000. - С. 16-17.
- ⁴⁵ *Грицак Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К., 1996. - С. 197.
- ⁴⁶ Там само. - С. 309.
- ⁴⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Істор. нариси. - К., 2002. - С. 569.
- ⁴⁸ Там само. - С. 571.
- ⁴⁹ *Случ С.З.* Польша в политике Советского Союза. 1938-1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. - М., 2001. - С. 256.
- ⁵⁰ Там само. - С.162.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Гальянов В.* Куда идет Польша? // Большевик. - 1938. - № 8. - С. 68.
- ⁵³ *Фляйшхауэр Ингеборг*. Пакт Гитлер-Сталин и инициативы Германской дипломатии 1938-1939. - М., 1991. - С. 311.

- ⁵⁴ *Dimitroff G.* Tagebücher 1933-1943. – Berlin, 2000. – Bd. 1. – S. 274. Запис від 9 вересня 1939 р.
- ⁵⁵ *Torzecki Ryszard.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 31.
- ⁵⁶ *Фляйшхауер Ингеборг.* Пакт Гитлер-Сталин и инициативы германской дипломатии 1938-1939. – С. 469-470.
- ⁵⁷ *Madajczyk Cz.* Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. – Warszawa, 1970. – Т. 1. – S. 208.
- ⁵⁸ *Кульчицький Станіслав.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 91.
- ⁵⁹ *Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – 316 s.
- ⁶⁰ *Serczyk Władysław.* Historia Ukrainy. – S. 331.
- ⁶¹ *Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander.* Назв. пр. – S. 27-31.
- ⁶² *Ciesielski Stanisław, Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej.* Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich. – Warszawa, 2000. – S. 26.
- ⁶³ *Черчилль У.* Вторая мировая война. – Кн. 2. Т. 3. – М., 1991. – С. 182.
- ⁶⁴ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. – Львів, 1998. – С. 35.
- ⁶⁵ Там само. – С. 51.
- ⁶⁶ Там само. – С. 53.
- ⁶⁷ *Polska w latach 1937-1945 w świetle dokumentów.* – Т. 3. – Gliwice, 1996. – S. 327.
- ⁶⁸ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, czerwiec 1941 – kwiecień 1943.* – Wrocław- Warszawa- Kraków, 1990. – S. 201.
- ⁶⁹ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону. – С. 64.
- ⁷⁰ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 дек. 1943 г.: Сб. докум. – М., 1984. – С. 150.
- ⁷¹ Там само. – С. 148.
- ⁷² Там само. – С. 151.
- ⁷³ Там само. – С. 148.
- ⁷⁴ Там само. – С. 150.
- ⁷⁵ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. – С. 112-113.
- ⁷⁶ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февр. 1945 г.: Сб. докум. – М., 1979. – С. 34.
- ⁷⁷ Там само. – С. 127.
- ⁷⁸ Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 17 июля – 2 авг. 1945: Сб. докум. – М., 1984. – С. 440.
- ⁷⁹ *Кульчицький Станіслав.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 80-96.

- ⁸⁰ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С. 127.
- ⁸¹ Гобсбаум Ерик. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку (1914-1991). – К., 2001. – С. 56.
- ⁸² Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Істор. висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). – К., 2000. – С. 23.
- ⁸³ Дзьобак Володимир. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.). – К., 2002. – С. 89.
- ⁸⁴ Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996. – С. 245.
- ⁸⁵ Torzecki Ryszard. Polacy i ukraińcy. – S. 234.
- ⁸⁶ Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Істор. висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). – С. 27.
- ⁸⁷ Коваль М.В. ОУН-УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Укр. істор. журнал. – 1994. - № 2. – С. 98.
- ⁸⁸ Z Ukraïncami po Jedwabnem // Więź. – 2002. – Nr. 4 (522). - S. 23.
- ⁸⁹ Там само. – S. 21-22.
- ⁹⁰ Там само. – S. 31.
- ⁹¹ Там само. – S. 27.
- ⁹² Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 69.
- ⁹³ Там же. – С. 69-70.
- ⁹⁴ Ільошин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 52-135; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 121-198.
- ⁹⁵ Motyka Grzegorz. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygel narodów. – Warszawa, 2002. – S. 282.
- ⁹⁶ Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – S. 267-268.
- ⁹⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Істор. нариси. – К., 2002. – С. 601-602.
- ⁹⁸ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 67.
- ⁹⁹ Ільошин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – С. 149-150.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 168-174.
- ¹⁰¹ Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 68-69.
- ¹⁰² Z Ukraïncami po Jedwabnem // Więź. – 2002. – Nr. 4 (522). – S. 31.

- ¹⁰³ *Льюшин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 66.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 66-67.
- ¹⁰⁵ *Попович Мирослав:* "Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН" // День (Київ). – 2002. – 11 жовт.
- ¹⁰⁶ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 211.
- ¹⁰⁷ *Щерба Іван, Яремкевич Ліліяна.* Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Електронна бібліотека "Nova doba", <http://ukretho.com> (ukretho/lib).
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Serczyk Władysław.* Historia Ukrainy. – S. 346.
- ¹¹⁰ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 213.
- ¹¹¹ Там само. – С. 215-216.

*Ярослав Ісаєвич
(Львів)*

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ ТА ГНІЗНЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВ: ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ

Перші літописні згадки про взаємини київських князів з володарями Польщі, резиденцією яких було Гнізно, пов'язані з територією, відомою в літописах як "Червенські гради" або "Червен і ині гради". Уявлення про те, що "Червенські гради" займали всю Галичину, частину Волині й Полісся¹ або принаймні землі Волині аж до межиріччя Стиру і Горині², виявились безпідставними. Насправді, це була порівняно незначна територія за Бугом – південна частина пізнішої Холмщини. Проте, попри невеликий розмір, роль Червенських градів у політичному житті була істотною, а визначення їх меж та політичної приналежності необхідне як для відтворення західних кордонів Київської держави в найдавніший період її історії, так і для

* У цьому випадку "гради" недоцільно перекладати як "міста", оскільки не всі ранньосередньовічні укріплені поселення мали характер міст. Написання "град" – південнослов'янське. У давньокиївських пам'ятках панівним є варіант "город". Нагадаємо, що в них завжди повноголосу форму має ім'я (і топоніми) Володимир і Владимир у російських текстах з'явився внаслідок південнослов'янського впливу. Слово "город" в російській мові набуло значення "місто", але в давні часи не кожний город-"град" (польською "gród") був містом у економічному і правовому сенсі.

уточнення етнічних територій предків українців та їхніх сусідів поляків. Наявність суперечностей між окремими джерелами, що стосуються цього питання, створює сприятливий ґрунт для появи різноманітних гіпотез, котрі переважно виключають одна одну.

Єдині писемні джерела про Червен та Червенські гради містять “Повість временних літ”, Київський і Галицько-Волинський літописи. Під 981-982 рр. (в оригіналі 6489)** читаємо, що в результаті походу “к ляхомъ” Володимир Святославович приєднав до своєї держави “Перемышль, Червень и ины грады”.

Під 1018 р. говориться, що польський король Болеслав I “городы червеньскыя зая собѣ”.

Під 1031 р.: “Ярославъ и Мстиславъ... заяста грады червеньскыя опять”.

Далі в літописах є згадки про Червен (1097, 1121, 1157, 1163, 1173, 1205, 1221, 1231, 1268, 1299 рр.) і Червенську землю (1225)³.

Ще З. Доленга-Ходаковський, а за ним Д.І. Зубрицький, М.П. Барсов та інші дослідники вважали, що Червен містився там, де тепер с. Чермно – при впадінні річки Синюхи до Гучви, лівої притоки Бугу. Ця локалізація була прийнята не одразу. С. Церха та деякі інші автори доводили, що Червен – це сучасне село Чорніїв (поблизу м. Холма), інші шукали Червен аж на Поділлі, на місці пізнішого Червоногорода або в околицях Перемишля⁴. Неможливість 2-х останніх версій очевидна, бо літопис виразно вміщує Червен недалеко від Белза й Холма. Спір між Чорніївом і Чермно на основі літописних та археологічних даних було вирішено на користь Чермна, де виявлено велике (площею бл. 100 га) давньоруське поселення з городищем X–XIII ст.⁵. Така локалізація підтверджується й лінгвістичними даними. Назва Червен (Чървьнь) – це коротка форма прикметника, що відповідає повній формі чървьный (чърмьный). Топоніми на *-ен*, дуже поширені в X–XIII ст., пізніше були замінені формами на *-но* (*-не*), *-на* та ін.: замість Дубен, Колодяжен, Пісочен, Городен стали говорити Дубно, Колодяжне, Пісочна, Городно та ін. Хоч у літописі всюди йдеться про Червен (Чървьнь, Червень), багато істориків пишуть його “Червень”, мабуть, під впливом прикметника червенський, в якому *-ськ* є суфіксом (пор. Понтъ – понтський, Еюпетъ – еюпетський та ін.). Заміна назви Червен на Червно>Чермно є цілком зрозумілою з огляду на те, що форма прикметника чоловічого роду пізніше стала узгоджуватися з іменниками середнього роду, такими як місто, місце, село⁶.

** Не торкаємося тут питання, чи події, описані під цією датою, не трапилися раніше (можливо, 979 р.).

Локалізація Червена дає змогу уточнити також територію Червенських градів, згаданих в літописі в записах 1018 і 1031 рр. Історики ХІХ ст. найчастіше вважали, що в обох випадках ідеться про ту саму територію, що й у записі 981 р., іншими словами “гради червенські” – це те саме, що “Перемишль, Червен і іни гради”. Подальші дослідження, однак, встановили, що Перемишль не входив до числа Червенських градів. Якщо так, то залишаються дві можливості інтерпретації другої частини запису 981 р.: 1) що, називаючи Червен, літописець мав на увазі й залежну від нього територію, отже, той район, який у 1018 і 1031 рр. названий Червенськими градами. Тоді “іни гради” означали б ті гради, що не входили до складу Червенського й Перемишльського територіально-політичних утворень, хоч і безпосередньо межували з ними (ймовірно, Берестя, Белз, Сянік)⁷; 2) що поняття “Червен і іни гради” в 981 р. ідентичне з поняттям “гради Червенські” в 1081 і 1091 рр. Природнішим видається друге твердження.

Не можемо погодитися з твердженням А. Поппе, що термін “город” у значенні певної території не відомий не лише західним, а й східним слов’янам⁸.

Так чи інакше, найприродніше вважати, що термін Червен у 981 р. і термін “Червенські гради” в 1018 р. і 1031 р. охоплювали приблизно ту саму волость^{***}, що в 1225 р. названа Червенською землею. Політичним осередком цього району був град Червен. Питання, чи в основі політичної організації цієї території була якась племінна група, залишається відкритим⁹. Як здається, плем’я *zvireani* Баварського Географа не могло означати Червен, бо це слово в літописі означає лише мешканців міста. Згідно з археологічними даними, на території Червена є сліди поселення ІХ–Х ст., хоч оборонні конструкції датуються поки що першою половиною ХІ ст.¹⁰, а можливість більш раннього датування потребує дальших студій.

Після заснування в кін. Х ст. Володимира околиці Червена були підпорядковані Володимирові – новому політичному осередкові західних окраїн Київської держави. Під 1112 р. літопис згадує червенського посадника Фому Ратиборича. Треба гадати, що червенським посадникам володимирських князів була підвладна вся територія, відома під назвою Червенських градів. Основним її ядром була родюча долина р. Гучви. Природну межу зі сходу становив Буг, із заходу – русько-польська етнічна межа. На півдні Червенські гради межували з Белзь-

^{***} Слово “волость” означало будь-яку територіальну одиницю, де була окрема влада. Місцевий варіант «волость» і південнослов’янський “власть” вживалися, без розмежування, в обох значеннях – територія і влада.

кою землею, а північною їх окраїною міг бути район градів Угровеська, Верещина, Столп'я, Комова¹¹.

Бл. 1170–1171 рр. і на поч. XIII ст. (кілька років, починаючи з 1209–1210 рр.) Червен був центром окремого княжого уділу, однак Угровеськ, Верещин, Столп'є, Комов до нього вже не належали, отже, це був приблизно той самий район, що пізніше утворював Тишівецький та Грубешівський деканати Холмської православної та уніатської єпархії ще й у XVI–XVII ст. У 2-й пол. XIII ст., після заснування князем Данилом Холма, гради, очевидно, ввійшли до Холмської землі. У зменшеному обсязі Червенська земля продовжувала існувати ще наприкінці XIII ст., уже як складова частина Белзького уділу. Лише в XIV ст. Червен перестав бути політико-адміністративним центром, а територія Червенської землі остаточно розподілилася між Белзькою і Холмською землями.

Досліджуючи найдавніший період історії Червенських градів (до 981 р.), їх доводиться розглядати разом з іншими південно-західними окраїнами Київської Русі (насамперед – Белзькою і Перемишльською волостями), оскільки відомості ранніх джерел стосуються переважно більших регіонів. В історичній літературі під “проблемою Червенських градів” часто розуміють саме весь комплекс історико-географічних питань, пов'язаних з південно-західними окраїнами Київської Русі¹².

Деякі українські й російські історики були впевнені, що Червенські гради були руськими (східнослов'янськими) не лише етнічно, а й політично ще до 981 р. Проте нерідко, поряд із справді поважними аргументами, вони наводили докази, засновані на цілком довільному й штучному тлумаченні джерел, чим, зрештою, лише підживляли довір'я до тез, що намагалися довести. В польській історіографії окремі дослідники, виходячи з того факту, що Краків і вся Малополяща в 981 р. належала не Польщі, а Чехії, категорично стверджували, що в цей час Червенські гради не могли належати до Польської Гнезненської держави¹³, а згадка про похід Володимира “к ляхом” і зайняття “градів їх” означає – ці гради були польськими в етнічному, але не в політичному розумінні. Інші польські історики, враховуючи культурно-етнічні матеріали, вважали, що не можна заперечувати руського характеру населення Червенських городів, і ніякі суто наукові мотиви не дають права на таку інтерпретацію¹⁴. При тому, щоб не відмовлятися від згадки про похід “к ляхом”, доводилося тлумачити їх не в етнічному сенсі, а тільки в сенсі державної приналежності¹⁵. Як гадаємо, переконливішими були саме ті аргументи, що наводилися першою групою істориків у питанні про політичну належність Червенських градів, а другою – в питанні про етнічний склад їхнього населення.

***

Багато дослідників вважає, що при визначенні етнічного характеру населення Червенських градів вирішальне слово може сказати топоніміка. Так, А. Шельонговський писав, що характер найстарших географічних назв є “єдиним, але зате рішучим” аргументом при розв’язанні питання про етнічну приналежність людності Надбужанщини¹⁶. Також інші автори робили категоричні висновки про етнічний характер Підкарпаття й Надбужанщини, ґрунтуючися виключно або майже виключно на звучанні географічних назв¹⁷. Проте ґрунтовний аналіз топонімії вказаних районів досі не було проведено ніким з дослідників. Свого часу Ю. Відаєвич зробив спробу визначити західну межу розселення польських племен, наносячи на карту топоніми типу Ляшки, Ляцька Воля тощо¹⁸. Але назви такого типу виникають швидше не на межі суцільного розселення “ляхів”, а як анклав серед іншомовного оточення. А головне, подібні топоніми не обов’язково визначають етнічну приналежність населення відповідних сіл. Вони могли походити від прізвиськ типу Ляшок, Ляшко, а такі прізвиська, своєю чергою, надавалися тим людям, що служили полякам, повернувшись з польського полону і т.ін. Зрештою, – і це найважливіше, – нема ніяких даних, що топоніми типу Ляшки існували вже в X–XI ст. Навпаки, найімовірніше, що села з такими назвами виникали щойно в XIII–XIV ст. і пізніше. Тому аргументація Ю. Відаєвича не може мати значення для визначення етнічного складу Надбужанщини й Підкарпаття до 981 р.

Хоч топонімічні матеріали цього аж ніяк не підтверджували, деякі науковці вважали, що корінне населення Червенських градів спершу було “лехітським” (давньопольським), і лише пізніше денационалізувалося в результаті “нешадної колонізаційної політики руських князів”¹⁹. Не наводячи жодних доказів, К. Вольський писав, що руська влада “переселяла місцеве населення на схід, а звідтіля привозила руське населення або кочовиків, які швидко русифікувалися”²⁰. Нічим не підтвержене твердження Ю.Скшипєка про заселення Верхньої Надбужанщини вихідцями з Мазовії²¹. Також припущення, що східнослов’янське населення просунулося на західні околиці Київської Русі лише внаслідок монгольської навали²², є бездоказовим не меншою мірою, ніж прямо протилежні концепції – начебто предки сучасного українського населення в Наддніпрянщині з’явилися лише після монгольського спустошення, внаслідок переселення туди

великих мас людей з галицько-волинських земель (теорія Погодіна–Соболевського).

Деякою модифікацією старих концепцій про викликану політичним тиском Київської держави зміну етнічного складу населення Червенських градів є гіпотеза про існування між західно- і східнослов'янською територією широкої смуги з етнічно невизначеним населенням. Таку точку зору найпоследовніше обстоював С.М.Кучинський, який писав: “Між суцільним і виразно визначеним східно- і західнослов'янським населенням існувала, без найменшого сумніву, широка смуга з мішаними оселями. Людність тієї граничної смуги, найправдоподібніше, не почувала себе ні східно-, ні західнослов'янською, а тільки “тутешньою”, подібно до того, як це траплялося на Поліссі ще в ХХ ст.”²³. Проте якщо б навіть прикордонне населення й справді не усвідомлювало своєї етнічної приналежності, з цього ще не випливає, що це населення об'єктивно не належало до тієї чи іншої мовно-етнічної групи. “Поліщуки”, які в 30-х рр. ХХ ст. називали себе “тутешніми”, розмовляли українським діалектом у південному й західному Поліссі, в той час як білоруські риси є визначальними для говірок східного й північного Полісся. Досить активна денаціоналізаційна політика польської держави в 1919–1939 рр. не змогла позбавити “тутешніх” тих мовних та побутових рис, що свідчили про об'єктивну приналежність їх до українського або білоруського етносів. Гіпотеза про “рутенізацію” західнослов'янського “етнічно проміжного” населення заперечується й висновком філологів про відсутність доказів існування в давньому минулому говірок, перехідних від української мови до польської²⁴. Про це ж говорить і той факт, що найстарші серед відомих за письмовими джерелами форми топонімів з Червенської землі й суміжних територій, як і ряд топонімів з поселень, давність яких засвідчена археологічними знахідками, засвоєні польською мовою в південноруському фонетичному й морфологічному оформленні: *Norodysko*, *Norodyszczce*, *Serebryszczce*, *Husypne*. При наявності в найдавніші часи у вказаних районах суцільних масивів польських поселенців польська мова, напевно, засвоїла б від них полонізовані форми типу *Grodzisko*, *Srebrzyszczce* або *Srebrzysko*.

Припущення про асиміляцію неруського чи “етнічно перехідного” населення не узгоджується і з даними археології. Дослідження поселень волинян у Пліснеську (VII–XIII ст.), Ріпневі (кінець VI – початок XI ст.) та інших підтверджують безперервність розвитку корінного населення Надбужанщини протягом указаних століть. Також і в Червені (Чермні), Волині (Городку) та інших археологічних пам'ятках за Бугом матеріали IX–XIII ст. свідчать не про зміну населення, а про різні фази розвитку того самого населення. Природно,

що в давніших шарах сильніше представлені архаїчні загальнослов'янські форми. Але той факт, що культура Червена кінця X–XI ст. нічим не відрізнялася від культури решти Київської Русі, дозволяє зробити висновок про відсутність впливів етнічного відмінного субстрату. Як справедливо підкреслював визначний польський археолог В. Антоневич, від часу великих переселень народів (IV – VII ст.) на території галицько-волинських земель цілком певно не було істотних змін в етнічно-культурному складі населення²⁵. Це стосується й західної частини давньої Волині – Червенської землі. Якби перед включенням до Київської держави населення цього району не було східнослов'янським, то воно б таким і залишилося. Відомо, що перебування території колишніх Червенських градів у складі Польського королівства протягом XIV–XVIII ст. не призвело до хоч би трохи значного скорочення української етнічної території на заході. В попередній період (1031–1349 рр.), коли ці землі належали Русі, панівні кола Київської держави та Галицько-Волинського князівства мали, слід гадати, незрівнянно менше можливостей для проведення “денационалізаційної акції” (вживаю тут лексику цитованих вище авторів) та й навряд чи ставили таку акцію собі за мету. Польський історик А.Яблоновський свого часу підкреслював, що на цих землях “пізніші польські впливи могли б встановити церковний обряд, але так легко не перетворили б народної маси, якби вона спершу належала до групи західнослов'янських наріч”²⁶.

Як слушно відзначав Г.Ловм'янський, Червенські гради безпосередньо стикалися з руськими оселями на Волині, а тому “Червенські поселення становили одне ціле з волинськими поселеннями, безперечно руськими. Натомість від суцільної польської території вони були відгороджені смугою безлюдних або напівбезлюдних пусток над р. Вепром.”²⁷. Можна припустити, що, незважаючи на це, певні групи східнослов'янського населення оселилися на польських землях, а певні групи поляків – на руських. Однак безслідна асиміляція цих та інших меншостей свідчить, що їхня роль у колонізації суміжних земель обох країн не була значною. Що істотного колонізаційного руху в Польщі на схід у X–XI ст. не було, видно саме з того, що східні землі Польщі ще довго були найрідше залюдненими (див. про це, зокрема, дослідження Т.Ладогурського (Ляденбергера). Водночас, західні околиці Русі належали до числа найгустіше заселених.

Східнослов'янський етнічний характер Червенських градів був однією з основних причин включення цієї території до Давньоруської держави, що виникла внаслідок об'єднання східнослов'янських племен²⁸. Етнічний характер населення даної області зумовив і невдачу спроб Давньопольської держави закріпитися на цій території²⁹.

Нагадаємо, що під час нетривалого перебування Червенських градів під контролем Польщі (1018–1031 рр.) Болеслав I кілька разів випускав для місцевого населення захоплених районів монети з кириличними написами³⁰. Після 1031 р. Червенські гради повернулися до Київської Русі. Очевидно, стійкість русько-польського політичного кордону в XI–XIV ст. пояснюється тим, що він збігався з лінією етнічного розмежування давньопольських і русько-українських племен. Характерно, що в XII ст. навіть Галл Анонім, представник тих кіл духівництва, які вороже ставилися до Русі³¹, не висуває руським князям жодних територіальних претензій.

Упродовж тривалого часу населення Червенських градів брало участь у політичному й культурному житті Волині. І коли виникли об'єктивні передумови для формування української народності, то в цей процес було втягнене також населення економічно й політично розвинутих Червенських градів. Свого часу Б.Д. Греков, говорячи про етнічний характер Червенських градів, зазначав, що сучасне українське (переважно сільське) населення цієї території не прийшло, а автохтонне, при тому "абсолютно ні з чого не видно, щоб раніше від українців там жили поляки"³². Проти цього деякі історики висували той "аргумент", що в джерелах X ст. немає ніякої згадки про українців³³. Проте такий "доказ" важко назвати інакше, як щонайменше несумлінним. Адже ж та східнослов'янська народність, що стала відома під назвою української, існувала набагато раніше, ніж сам термін "український" став уживатись як етнімічний. Зміна самоназви є лише відбиттям двох послідовних етапів етнічного розвитку того самого східнослов'янського населення³⁴.

***

Червенські гради були західною частиною племінної території східнослов'янських дулібів (бужан, волинян)³⁵, а землі східнослов'янських "карпатських" хорватів лежали від них на південь****. Таким чином, політична історія Червенських градів є складовою частиною історії дулібів і, ймовірно, пов'язана з історією хорватів. Як гадають, одним з племінних центрів дулібів у VII–X ст. міг бути "град" Волинь на місці сучасного села Городка при впадінні Гучви в Буг, тобто на східній межі Червенських градів. Вважаємо, що цей "град" Волинь лежав у західній частині дулібської території, але не на

**** Мусимо тут зробити застереження: карпатська локалізація східнослов'янських хорватів є гіпотетичною, однак цілком ясно, що їх не можна ідентифікувати з білими хорватами – без сумніву, південнослов'янськими.

самому міжплемінному кордоні, тож немає підстав вважати Буг східною межею первісного розселення дулібів, як це робить Г.Ловм'яньський³⁶. Щодо основної частини волинської території положення граду Волині було, по суті, не більш окраїнне, ніж розташування пізнішого політичного центра всієї Волинської землі – м. Володимира. Численні дослідники на підставі згадки у творі Масуді та археологічних даних роблять висновок про існування в VI–VII ст. на Волині племінного об'єднання на чолі з дулібами, що пов'язують із початковим етапом формування державності східних слов'ян. Якщо дулібське об'єднання справді існувало, то воно включало також територію пізніших Червенських градів. У той же час деякі автори літописну розповідь про дулібсько-аварські відносини пов'язують не зі східними, а з паннонськими слов'янами. Як справедливо вказував В.Д.Корольок, це не є достатньою підставою, щоб заперечувати факт існування східнослов'янського племені дулібів³⁷.

У минулому дослідники вважали доказом входження дулібів і хорватів до Київської держави їхню участь у поході князя Олега на Візантію. Однак, навіть якщо прийняти без корективів літописний перелік племен, що взяли участь у поході, цей факт сам по собі не обов'язково означає цілковитого входження цих племен до Київської держави: ймовірніші союзницькі взаємини прикарпатського і волинського населення з наддніпрянським. Якщо й була якась форма залежності, то, напевно, вона зводилася до зобов'язання місцевих князів і племінної знаті надавати військову допомогу, можливо, сплачувати час від часу данину. Верхівка племінних князівств ішла на це не тільки задля того, щоб шукати опори на випадок протистояння із сусідами, а й, імовірно, для стабілізації своєї влади з допомогою більш розвиненої держави.

Під час деревлянського повстання, котре завершилося вбивством князя Ігоря 945 р., вплив Києва на заході мусив ослабнути, однак після остаточного підкорення деревлян Ольгою і Святославом, шлях із Києва на захід знову був відкритим; цілком можливо навіть, що Святослав мав конфлікт з Польщею³⁸. Непевною ситуацією після смерті Святослава Ігоревича, ймовірно, скористався південно-західний сусід – Чеська держава. Вже відзначалося, що в 60-х – 80-х рр. X ст. вона надійно володіла Краківською землею, що включала, очевидно, й район Сандомира. Для уточнення північно-східної межі сфери впливу чехів історики часто використовують Празьку грамоту 1086 р., котра, як припускають, може відбивати межі чеських політичних впливів бл. 973 р. – до річок Буг і Стир. Дослідники історичної географії вже не раз указували на те, що складно собі уявити, як міг проходити кордон уздовж цих річок, оскільки у верхній течії вони пропливають майже

паралельно. На більшості історичних карт цей кордон, незалежно від того, кому його приписують – Чехії X ст. чи навіть Великій Моравії IX ст. – , проводять уздовж Західного Буга й тільки в його верхній течії зображують звужений клин у напрямі витоків Стиру. Приймаючи цю версію, В.Назаренко називає кордон біля витоку Буга й Стира “не лінійним, а точковим”³⁹. Однак, така конфігурація сконструйована штучно, без урахування фізіографічних особливостей місцевості. Ще більш неприродним є припущення, що межа йшла вздовж лінії, що сполучає витоків обох річок. Набагато простіше можна уявити кордон, описаний Празькою грамотою, якщо прийняти, що “Ztir” у цій грамоті – це Стрий, притока Дністра. Адже, як уже було відзначено, 981 р. Володимир закріпив за Київською державою Червенську й Перемишльську землі, перша з яких доходила до Буга, а друга – ймовірно, до р. Стрия – саме такою була пізніша межа Перемишльської землі Руського воеводства. Таким чином, напередодні 981 р. політичні впливи Києва могли сягати саме Буга й Стрия. Це означало, що південно-західні сусіди Русі могли тоді претендувати не на всі хорватські і дулібські землі, а на їхні західні окраїни – до річок Буга й Стрия⁴⁰. Отже, вважаємо можливим, що Празький документ зафіксував наявність певного політичного впливу Чеської держави до р. Буга, тобто в Червенських містах, і до р. Стрия, тобто в Перемишльській землі.

Належні до Чехії в цей час південнопольські землі – це територія віслян з Краковом і територія лендзян, пізніша Сандомирщина. Слово лендзяни, тотожне дещо пізнішому слову “ляхи”, дало початок загального найменування польських племен їхніми сусідами: лях на Русі, лендел у мадьярів, ленкас у литовців. Воно спершу вживалось у вужчому значенні (Сандомирщина, як доводить Ловм’янський) і в ширшому (Сандомирщина й Краківщина разом). (Лише з часом ця назва поширювалася на Русі щодо всіх польських племен.) Через це контрольована чехами краківсько-сандомирська територія сприймалася на Русі як земля ляхів^{****}. Проте 981 р. похід “к ляхом”, очевидно, означав похід на залежних від чехів лендзян з південної Польщі. Г.Лябуда, до речі, вважає, ґрунтуючися на житті Константина Багрянородного, що за Ігоря (913–945) лендзяни були підкорені Руссю, натомість у сер. X ст. опинилися під владою чехів. Тим самим, ідучи на ляхів, київський князь відновлював свій попередній кордон⁴¹.

**** Див. докладніше: Исаевич Я. Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. - Москва, 1981. - С. 156-170.

Залежність Червенської і Перемиської земель від Чехії була слабшою, ніж залежність від неї лендзянських (віслянсько-лендзянських) земель. Оскільки підпорядкованість Краківської землі Празі була цілком визначеною, вона недвозначно відбилася в джерелах. Що ж стосується східнослов'янських земель, то навряд чи було можливе їх пряме входження до складу Чеської держави, більш певно треба говорити про союзницькі взаємини, ніж про пряме підпорядкування. Щодо цього тут є повна аналогія зі згадуваними вище взаєминами київського князя Олега з хорватами й дулібами. Обіцянку племінних князів і знаті надавати військову допомогу й навіть платити данину чехи могли сприймати як визнання залежності, однак, для місцевої верхівки це радше був викуп за право вирішувати внутрішні справи, уникаючи втручання сусідів або навіть використовуючи їх у своїх інтересах. Ймовірно, політика лавірування між сусідніми державами допомагала забезпечувати місцевим політичним об'єднанням якийсь рівень незалежності від цих держав. Цілком можливо, що князі та знать брали на себе якісь політичні зобов'язання і перед Києвом, і перед чехами.

Напевно, схрещення різних впливів у прикордонних районах було однією з причин того, що літописець не виробив чіткого погляду на політичну належність Перемишля й Червена напередодні походу 981 р. І хоч у той час Краків і краківсько-сандомирські землі контролювали чехи, похід Володимира Великого в напрямі Червена й Перемишля був скерований не так проти них, як саме проти "ляхів", тобто лендзян, які могли поширити свої впливи на Червен і Перемишль, діючи не самостійно, а, власне, як васали або трибутарії Чеської держави. Так чи інакше ясно, що, починаючи з 981 р., політичне становище Червенських градів усталюється: вони входять до складу Київської середньовічної держави. Похід Володимира був закономірним етапом у його політиці об'єднання східнослов'янських народів; додатковим мотивом могло бути прагнення забезпечити для Києва вихід на торговельні шляхи: сухопутний шлях до придунайських країн та Візантії. Немає підстав для тверджень, що похід 981 р. не міг змінити політичних впливів Києва, бо, мовляв, тривав надто коротко й або взагалі не мав військового характеру, або ставив за мету лише "пограбування й вивезення рухомого майна – людей, домашніх тварин та речей"⁴². Короткочасність походу була зумовлена тим, що Володимир не зустрівся з істотним опором, – очевидно, на саму звістку про його наближення дулібська і хорватська верхівки відмовилися визнавати суверенітет чехів і проголосили свій перехід під владу Києва. Це не виключає можливості збройної сутички Володимира з іншими претендентами на Червенську територію, проте ймовірно, що війська

цих претендентів стояли вже за межами Червенських градів, котрі залишались у руках місцевої родоплемінної верхівки. Не треба навіть припускати, що Володимир змушений був залишити в Червенських градах свої гарнізони. Проте від 981 р. почався процес інтеграції місцевої племінної знаті у панівний клас усіх інших частин Київської Русі. Включення Червенських градів до Давньоруської держави стало вирішальним фактором у подальшому соціально-економічному й культурному розвитку цієї території.

Внаслідок приєднання Червенських градів Київська Русь, мабуть, стала межувати з Польщею. Знаменитий документ “*Dagome iudex*”, сам по собі не досить ясний у зіставленні з іншими джерелами, також, по суті, стверджує цей факт. Згідно з ним бл. 991 р. володіння Мешка I межували з Руссю і Краківською землею⁴³. 1018 р. король Польщі Болеслав I (Хоробрий) під час походу на Київ захопив Червенські городи, очевидно, й Белз. Прагнення приєднати до своїх володінь ці міста не без підстав вважають одним з головних мотивів його східної політики в той час. Проте захоплення Червенських міст з погляду державних інтересів Польщі навряд чи було успіхом – це додало їй тільки нового ворога. Болеслав I намагався перетягнути на свій бік місцеву верхівку Червенсько-Белзької землі: саме так, мабуть, можна пояснити карбування з його наказу монет з кириличними написами. Таким чином, у 981–1018 рр. і від 1031 р. до сер. XIV ст. політичний кордон Київської Русі (пізніше Галицько-Волинського князівства) приблизно збігався із західною межею Червенських градів – головню, у басейні р. Вепра.

¹ Лонгинов А. Червенские города. – Варшава. – 1885. – С. 183.

² Ісаєвич Я. [Рец. на кн.: *Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich*. Warszawa, 1962] // УДЖ. – 1965. – № 2. – С. 141.

³ Повесть временных лет. – Т. 1. – М., 1950. – С. 58, 97, 101; Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962. – Стлб. 69, 131, 137, 286, 487, 522, 564, 721, 739, 766, 865, 911; Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 49, 153, 178, 269, 285, 302, 375, 379, 388, 392, 426, 442, 448.

⁴ Цілком довільним є твердження Я. Котлярчика, що “Червень” був на місці городищ в Аксманичах і Новосілках Дидинських поблизу Перемишля, оскільки в оточенні цих городищ виступають червонясто-вохристі ґрунти. Див.: *Kotlarczyk J. Grody Czerwieńskie a karpacki system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu* // *Acta Archaeologica Carpatica*. – 1970. – Т. 11. – З. 2. – С. 239-269.

- ⁵ *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // *Kwartalnik Historyczny*. – 1953. – Nr. 1. – S. 61-62; *Poppe A.* Gród Wołyń // *Studia Wczesnośredniowieczne*. – T. 4. – 1958. – S. 278; *Krzywicka W.* Lokalizacja Czerwienia i Grodów Czerwieńskich // *Region Lubelski*. – T. 5. – Lublin, 1993. – S. 16-17.
- ⁶ Про топонім Червен і непов'язаність з ним назви Червона Русь докладніше див.: *Исаевич Я.Д.* О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси*. – Киев, 1980. – С. 72-76.
- ⁷ *Semkowicz W.* Geograficzne podstawy Polski Chrobrego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 311.
- ⁸ Приклади пізнього вживання поняття “городи” в значенні округ див., зокрема: *Тихомиров М.Н.* Россия в XVI ст. – М., 1926. – С. 31.
- ⁹ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 59; *Назаренко В.* Вказ. пр. – С. 68-69.
- ¹⁰ *Urbański A.* Nowe badania grodziska w Czerminie nad Huczwą // *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu Gnieźnieńskiego*. – Warszawa, 2000. – S. 242.
- ¹¹ На відміну від більшості істориків, М. Кордуба вважає літописні записи 1030 і 1031 рр. доказом входження Белза до Червенських градів. Див.: *Кордуба М.* Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 84.
- ¹² *Łowmiański H.* Studia nad wczesną Słowiańszczyzną // *Kwartalnik Historyczny*. – 1960. – Nr. 3. – S. 775.
- ¹³ *Małeki A.* Z przeszłości dziejowej. – T. 1. – Kraków, 1897. – S. 26; *Koneczny F.* O pierwotnej polskości Rusi Czerwonej // *Świat Słowiański*. – R. 9. – T. 1. – 1913. – S. 215; *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // *Rocznik Wołyński*. – T. 3. – Równe, 1934. – S. 25; *Labuda G.* Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku // *Rocznik Przemyski*. – T. 24-25. – 1988. – S. 276-277.
- ¹⁴ *Semkowicz W.* Вказ. пр. – S.310.
- ¹⁵ *Grodecki R., Zachorowski S.* Dzieje Polski średniowiecznej. – T. 1. – Kraków, 1926. – S. 53.
- ¹⁶ *Szelągowski A.* Kwestia ruska w świetle historii. – Warszawa, 1911. – S. 19, 22.
- ¹⁷ *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny*. – 1906. – S. 665; *Zakrzewska S.* Historyczne prawo Polski do Rusi Halickiej // *Tygodnik ilustrowany*. – 1908. – Nr. 20. – S. 385; *Bujak F.* Studia historyczne i społeczne. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1924. – S. 62.
- ¹⁸ *Widajewicz J.* Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XII w. – Poznań, 1937.
- ¹⁹ *Bujak F.* Studia historyczne i społeczne. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1924. – S. 63.
- ²⁰ Під “русифікацією” цей автор, очевидно, розумів рутенізацію (*Rocznik Przemyski*. – 9. – Z. 1. – S. 70).
- ²¹ *Исаевич Я.* [Рец. на кн: *Skrzypek J.* Studia...]. – С. 143.
- ²² *Koneczny F.* O pierwotnej polskości Rusi Czerwonej // *Świat Słowiański*. – R. 9. – T. 1. – S. 224.

- ²³ *Kuczyński S.M.* Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // *Początki Państwa Polskiego: Księga tysiąclecia.* – T. 1. – Poznań, 1962. – S. 232.
- ²⁴ *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 194-197.
- ²⁵ *Antoniewicz W.* Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru // *Wiadomości Archeologiczne.* – 1921. – S. 97-98.
- ²⁶ *Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej. – Kraków, 1912. – S. 13.
- ²⁷ *Łowmiański H.* Lędzianie // *Slavia Antiqua.* – 4. – 1953. – S. 112.
- ²⁸ *Grabski A.F.* “Повесть временных лет” jako źródło do historii Polski – w świetle nowszej literatury // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* – 1955. – Nr. 1-2. – S. 67.
- ²⁹ *Poppe A.* Grody Czerwieńskie // *Słownik starożytności słowiańskich.* – T. 2. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S. 168.
- ³⁰ *Kiersnowski R.* O tzw. “ruskich” monetach Bolesława Chrobrego // *Studia Historica: W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa, 1958. – S. 101.
- ³¹ *Grabski A.F.* Polska w opiniach obcych X-XIII w. – Warszawa, 1964. – S. 48.
- ³² *Греков Б.Д.* Київська Русь. – Київ, 1951. – С. 458.
- ³³ *Paszkiwicz H.* The Making of the Russian Nation. – Darton, 1963.
- ³⁴ *Isajewicz J.* Rusini a Ukraińcy: dwa etapy rozwoju jednego narodu // *Historiae peritus: Księga Jubileuszowa Jerzego Kłoczowskiego.* – Cz. 1. – Lublin, 1998. – S. 443-446.
- ³⁵ *Исаевич Я.* До питання про розселення східнослов’янських племен у X ст. [Рец. на кн: *Persowski F.* *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI w.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962] // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* – 1964. – № 6. – С. 84-87.
- ³⁶ *Łowmiański H.* Rola Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu // *Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2, Historia.* – Warszawa, 1963. – S. 26, 30-31.
- ³⁷ *Королюк В.Д.* Древнепольское государство. – Москва, 1957.
- ³⁸ *Крип’якевич І.* – Вказ. пр. – С. 63.
- ³⁹ *Назаренко В. А.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых и политических связей. – Москва, 2001. – С. 396.
- ⁴⁰ Див. про це: *Исаевич Я.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец X – начало X в.) // *Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи.* – Москва: Наука, 1972. – С. 107-124; *його ж.* Перемишль і Перемишська земля протягом віків: 36. наук. пр. і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої Наук. Тов-вом ім. Т.Шевченка в Польщі 24-25 черв. 1994 р. в Перемишлі. – Перемишль-Львів, 1996.
- ⁴¹ *Labuda G.* Вказ. пр. – С. 291-292.

⁴² *Kuczyński S.M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku w XII // Slavia Orientalis. – 1958. – Nr. 2.*

⁴³ *Sułkowski Z. Geografia dokumentu “Dagome iudex” // Slavia Antiqua. – T. 4. – 1954. – S. 237.*

*Олександр Ресніт
(Київ)*

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ в XIX – на початку XX ст.

Інтенсивність, характер та результативність наукових контактів між ученими України та Польщі за останнє 10-річчя дають підстави обнадійливо дивитися у майбутнє. Українські вчені схильні вбачати в цьому не лише суто наукову зацікавленість, а й природний взаємний потяг представників 2-х народів і держав на етапі, що відкриває нові можливості для реалізації їхнього інтелектуального, політичного та економічного потенціалу. Науковці мають відіграти активну позитивну роль у реалізації міждержавних угод між Україною і Польщею, сприяючи взаємному порозумінню та співробітництву між обома країнами.

З давніх-давен історія українців та поляків була тісно переплетеною. Протягом століть обидва сусідні народи неодноразово перебували в складі тих самих державно-політичних утворень – Речіпосполитої, Російської і Австро-Угорської імперій, Польської республіки міжвоєнного періоду тощо. Як наслідок, між ними розвинулися міцні історичні, культурні та особисті зв'язки. Це обумовлювало значні взаємовпливи і взаємозалежності обох народів. Багато європейських ідей, політичних традицій та інтелектуальних напрямків прийшли в Україну саме з Польщі. Водночас таке взаємозбагачення й мирне співжиття часто густо супроводжувалося непорозуміннями, тривалими політичними конфліктами, національною конфронтацією і навіть кривавими війнами. Неспроможність українців та поляків дійти згоди й віднайти взаємоприйнятну форму політичного співіснування часто використовувалася їхніми могутніми сусідами, що призводило до катастрофічних наслідків для обох народів аж до втрати їхньої незалежності та державності¹. Тож не дивно, що протягом майже всього XX ст. чимало яскравих представників інтелектуальної думки й політичних сил як України, так і Польщі намагалися знайти оптимальну форму двосторонньої співпраці між 2-ма державами.

Не одне покоління політиків, громадських діячів, представників

творчої та наукової еліти ставило перед собою питання доленосної ваги. Як узгодити реалізацію власних національних інтересів з інтересами іншого народу? Яким має бути співвідношення права націй на самовизначення та суверенітету поліетнічної держави, закріплених конституційним устроєм і міжнародним правом? Де межі інтеграційних процесів, взаємопроникнень та взаємодій, за якими настає деструкція національної субстанції, її розчинення в домінантному етнонаціональному, політичному та соціально-економічному масиві? Пошуком відповіді на ці та інші питання історики зайняті й сьогодні.

Природа й діалектика українсько-польських відносин детермінована процесами, що обумовлювали їх націогенез. Політичні паралелі в долі обох народів стосуються того періоду, коли вони були не лише бездержавними, а й штучно поділеними між різними країнами. Нам уявляється цілком логічний асоціативний ряд, де постане аргументована типологізація споріднених явищ етнонаціонального, соціокультурного та політичного життя. Й поляки, й українці свого часу перебували на становищі національних меншин. Щоправда, на долю останніх випав більш тривалий та складний період боротьби за власну державність.

На українських етнічних землях, що входили до складу Австрійської імперії, витоки національного відродження сягають кін. XVIII – поч. XIX ст. Вони пов'язані з відомими освітніми та релігійними реформами Марії-Терезії та Йосифа II, відкриттям україномовної греко-католицької духовної семінарії 1783 р. і Львівського університету 1784 р. На поч. XIX ст. унаслідок інтерпеляції уніатського митрополита Михайла Левицького й крилошанина Івана Могильницького австрійський цісар санкціонував навчання української молоді рідною мовою, хоч обов'язковим вважалося також вивчення польської.

У 20-30-х рр. XIX ст. єпископ І.Снігурський очолив гурток, до складу якого ввійшли ректор греко-католицької семінарії у Львові І.Лаврівський, автор граматики української мови Й.Левицький, етнограф і філолог Й.Лозинський, історик А.Добрянський. Члени гуртка ініціювали друкування українських книжок. Як бачимо, австрійський уряд пішов на поступки в справі розвитку національних меншин у культурно-освітній сфері. Однак це не змінило суспільно-політичний статус українців, які стали об'єктом тиску на них 2-х впливів: австро-німецького та польського.

Втім, незважаючи на відсутність традиції незалежного державного життя, неструктурованість національної еліти, Австрія не спромоглася цілковито інкорпорувати українське населення Галичини. Віддаленість, периферійність цієї провінції, що ускладнювали управління нею, невдалі спроби понімечення краю змусили Йосифа II змінити політику:

в обмін на лояльність Відня місцева еліта одержала можливість зайняти посади у владних структурах нижчої й середньої ланки. Та оскільки українську еліту репрезентувало головним чином греко-католицьке духовенство, майже всю галицьку адміністрацію було обсаджено польськими шляхтичами.

Ще одним інструментом забезпечення насамперед інтересів польської шляхти став Галицький становий сейм, що з дозволу австрійського уряду діяв протягом 1817-1845 рр.

За цих умов єдиним чинником, що протидіяв чужорідним впливам, стала греко-католицька церква. Проте згодом частину її кліру й мирян було втягнуто в австро-польське культурне життя, тож вона почала схилитися до латинизації та проавстрійської орієнтації, що мали забезпечити національну самобутність і гарантувати автономію краю. Інша частина греко-католицьких священників та громадських діячів звернула погляд на Росію, вбачаючи в ній порятунок від полонізації.

Таким чином, у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії, виразно окреслилися польська, українська, австрійська та російська орієнтації в українському середовищі. Протягом тривалого часу (до кінця визвольних змагань 1917-1921 рр.) вони визначали український рух у цьому регіоні.

До 1-ї пол. XIX ст. належать спроби співробітництва українських і польських громадських діячів. Так, члени напівлегального літературно-просвітницького гуртка "Руська трійця" (1833-1837) М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький та інші друкувалися на шпальтах польських видань. Однак індиферентність демократів Польщі в ставленні до українського питання спричинила розрив галицьких "будителів" з польським політичним і культурним рухом.

Нові спроби пошуку "паралельних курсів" належать до сер. XIX ст. Революція 1848 р. сколихнула Європу, викликала сплеск національної свідомості бездержавних народів, стимулювала демократизацію політичних режимів. Унаслідок активних дій польської інтелігенції 13 квітня 1848 р. у Львові було створено Центральну Раду Народову – своєрідний орган самоврядування. Однак, спроба залучення до цього українських демократів позитивних наслідків не мала. Водночас вимоги українців було передано австрійському наміснику в Галичині. В них ішлося про запровадження української мови у школах та установах, дозвіл займати державні посади, рівні права духовенства різних конфесій.

Здатність українців до суспільної самоорганізації з особливою силою виявилась у створенні національного самоврядного органу - Головної Руської Ради на чолі з перемишльським єпископом Григорієм

Яхимовичем (пізніше — священиком Михайлом Куземським). У маніфесті цього органу проголошувався заклик до єдності 15-мільйонного українського народу Галичини та Наддніпрянщини.

На відміну від австрійської орієнтації ГРР члени створеного 11 травня 1848 р. Руського собору виступали поборниками польсько-українського єднання. Представлений сполонізованими аристократичними українськими родами, РС прагнув зайняти домінуючі позиції в краї. Однак виразна українська позиція Головної Руської Ради, що спиралася на національно-свідомі інтелігенцію і селянство, забезпечила їй перемогу над опонентами. На виборах до австрійського парламенту депутатами стало 39 кандидатів від ГРР. З її ініціативи в Галичині було зібрано 200 тис. підписів під меморандумом до австрійського цесаря, де ставилася вимога поділити цей край на українську й польську частини з окремими органами влади.

Ще один шанс для зближення польського та українського національних рухів з'явився завдяки зусиллям чеських науковців і громадських діячів П.Шафарика, Й.Єлачича та Ф.Палацького, які домоглися скликання Слов'янського конгресу. Під час його роботи було вироблено угоду, до якої приєдналися й посланці ГРР та РС. Проте на практиці втілити ідею компромісу не вдалося. Глибокі розходження у політичних, культурних, релігійних питаннях стали нездоланною перешкодою для спільних дій польського та українського таборів. Свідченням цього було збройне повстання у Львові (1-2 листопада 1848 р.), організоване радикальною частиною польського студентства й робітничої молоді. Українці його не підтримали. Після розправи над польським національно-визвольним рухом австрійські правлячі кола перестали підтримувати українські організації.

Узагальнюючи вищенаведене, слід підкреслити, що в сер. XIX ст. український національний рух переростає з культурно-просвітницького у політичний. Усвідомлення власної мети та самодостатності диктували українським діячам необхідність вироблення самостійного, відокремленого від польських впливів курсу. Водночас обмежені можливості української еліти та її соціальна база ще не дозволяли створити постійно діючий представницький орган, що відстоював би інтереси українців у Галичині.

Свої особливості українсько-польські відносини мали на Правобережжі, що після поділів Польщі відійшло до Росії. За словами Д. Дорошенка, "панування польщизни на Правобережній Україні найбільш скріпилось вже по упадку Речіпосполитої під російською владою, коли в перших десятиліттях XIX в. край під зручним керуванням Т.Чацького вкрився цілою сіттю польських шкіл та культурних інституцій, а на чолі цього культурного польського руху

став лицей у Крем'янці на Волині". Й далі відомий політичний діяч зазначав: "Однак і серед української шляхти на Правобережжі дець на глибині душі тліла, жевріла іскра певного національного почуття - не польською, а українською. З погляду етнічного ця шляхта ще й тепер уявляє доволі чистий український тип, котрий одрізняє її, наприклад, од польської шляхти з етнографічної польської території."² На підтвердження останньої тези Д.Дорошенко посилався на історика з Польщі І.Талько-Гринцевича³.

Саме в цьому середовищі з'явився такий феномен, як "українська школа" літераторів, представлена А.Мальчевським, Б.Залеським, С. Гощинським, А.Грозою, Т.Олізаровським, Тимком Падурою (під цим псевдонімом автор писав українською мовою). Свою частку у зведенні польсько-українського містка внесли історики, етнографи, письменники М.Грабовський, Е.Руліковський, Ю.Отецький, Г.Оссовський, А. Новосельський, І.Коперницький та пізніше - О.Яблоновський, М. Дубецький, Ф.Равіта-Гавронський, Й.Третяк.

Залишаючися людьми свого часу та історичних обставин, вони симпатизували Україні, але не бачили її поза межами Польщі.

Однак, поряд з ними із середовища спольщеного громадянства Правобережної України виокремилася група, що залишила польський табір та присвятила себе розв'язанню "українського питання". Так, наприкінці 50-х рр. у Києві виникла "Українська громада" на чолі з Володимиром Антоновичем, Костем Михальчуком, Борисом Познанським, Тадеушем Рильським. За оцінкою того самого Д.Дорошенка, "цей поворотний рух потомків української шляхти мав і має досі своїх представників серед усіх дальших поколінь, раз у раз даючи українській національній справі талановитих і глибоко відданих робітників"⁴. Проте громадівці не виробили чіткої ідеології й не вийшли за межі культурно-освітньої роботи, впливаючи на український визвольний рух опосередковано та менш ефективно, ніж були здатні.

Іншим фактором, що міг стимулювати український рух, стало польське повстання 1831 р., що охопило Польщу, Литву, Правобережну Україну. І знову наданий історією шанс спільно виступити проти національного гноблення з боку російського самодержавства не було використано. Українські селяни не сприйняли заклик підтримати виступ поляків, повіривши обіцянкам царських урядовців звільнити їх з кріпацтва за умови участі у придушенні повстання.

Тут доречно хоча б стисло спинитися на російській національній політиці. Геополітичною доктриною російського уряду стала ідея об'єднання слов'ян під егідою династії Романових. Німецький дослідник Д.Гайер у праці "Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики" наголосив, що фактори, котрі визначали життєві

інтереси імперії, пов'язані з категорією "історичної відповідальності", "обов'язком Росії". Ірраціональні за змістом, вони, на думку Гайера, підживлювали російський націоналізм. Від себе додамо до цього переліку ще й месіанізм Росії, що за допомогою теорії "третього Риму" завоював певні позиції в самосвідомості росіян. Гайер простежує вплив ідеології націоналізму та панславізму на внутрішню й зовнішню політику царизму (польське повстання 1863 р., "балканське питання", Прибалтика).

Враховуючи сказане, можна дійти висновку, що традиційний потяг Російської імперії до гегемонії в слов'янському світі наштовкувався на суперечливу тенденцію, що виявлялася, з одного боку, в русифікації та асиміляції споріднених етносів, а з другого – у брутальному придушенні будь-яких спроб заявити про суверенні права залежних, пригноблених народів. Очевидно, історикам ще належить з'ясувати, як у теорії й на практиці самодержавство здійснювало принцип "поділяй і пануй" щодо поляків та українців, наскільки це вплинуло на характер їхніх взаємин у майбутньому.

Середина 60-х років ознаменувалася кристалізацією різних за орієнтацією груп в українському національному русі. Аналізуючи причини піднесення й поширення останнього, відомий польський учений та дипломат Леон Василевський вказував, що функцію його рушія взяв на себе спочатку невеликий прошарок української еліти. "Якщо раніше полонізувався вищий прошарок руського суспільства, - писав він у праці "Україна і українська справа", - то з появою руської інтелігенції, культурного руху русинів, руської школи, полонізувалася тільки менша культурна частина руської народності в місцевості, де переважали поляки"⁵.

У 1886 р. Галичина отримала автономний статус, що дало можливість польським урядовцям зайняти панівне становище в краї. Це прискорило формування староруського консервативного табору, що пов'язував усі сподівання на визволення виключно з Росією. На іншому полюсі перебували народовці, які відстоювали ідею "відрубності "руського населення" й від поляків, і від росіян. Втручання уніатської церкви визначило перевагу "москвофілів" та втрату позицій народовцями.

Поряд з розколом українського руху в Галичині відбувалося поглиблення конфлікту між галицькими й "російськими" українцями. Дослідник Т. Гранчак так характеризує ситуацію, що склалася: "Таким чином на галицькому ґрунті зав'язується новий вузол протиріч між демократичними ідеями російських українців і консерватизмом галицьких русинів. Цей конфлікт набуває ще більшої ваги з огляду на загальну нечисленність українофільських діячів як в Україні російській, так і в Галичині, не кажучи вже про їх поділ на течії та напрямки. Український загал настійно потребував об'єднання сил з

метою протистояння зовнішнім (польським і російським) впливам і забезпечення більш-менш стабільного розвитку українського народу."⁶.

Подальша диференціація українського руху створила умови для появи його радикальної гілки. А всього на кінець XIX ст. у Галичині, за визначенням Л.Василевського, існувало декілька національно-політичних течій: 1) опозиційні народовці, які стояли на чисто національному ґрунті, але й не поривали зв'язків зі старорусинами; 2) урядові народовці, які співпрацювали з польськими консерваторами, намагаючися здобути концесії для української спільноти; 3) радикали (в особі "Русько-Української радикальної партії"); 4) соціал-демократи (фракція РУРП, що 1899 р. утворила "Руську соціал-демократичну партію")⁷.

Розгалуження українського руху на різні течії послаблювало його позиції не лише перед "москвофілами", а й перед польськими шовіністичними силами. Водночас поява популярного у масах радикально-соціалістичного напрямку створювала умови для наднаціональних політичних (хоч і тимчасових) коаліцій. Саме з широкою програмою демократичних свобод та міжнародного порозуміння РУРП академік НАН України Григорій Вервес пов'язував ряд "компромісних рішень над зближенням соціалістів-радикалів з москвофільськими, народовськими, а також соціалістичними і людськими польськими угрупованнями й партіями та їхньою пресою"⁸.

На кін. XIX ст. припадає оформлення ідеї самостійної Української держави. В 1895 р. у доповненні до своєї програми про це заявили галицькі радикали. А на поч. 1900 р. це гасло висунули теоретики й керівні діячі "Революційної української партії" (РУП): брошура М.Міхновського "Самостійна Україна" поклала початок націоналістичній ідеології в Україні.

У той час активно формувалася політична інфраструктура, що характеризується широким ідеологічним спектром, а також у загальних рисах створювалася стратегія боротьби за національну державність.

Перше 10-ліття XX ст. відзначалося бурхливим розповсюдженням ліворадикальних ідей та появою партій соціал-демократичного спрямування. Від 1902 р. почала діяти "Українська партія самостійників-соціалістів". 1904 р. сформовано "Українську демократичну партію" (УДП). На поч. 1905 р. РУП розпалася на "Українську соціал-демократичну партію" ("Спілку") та "Українську соціал-демократичну робітничу партію" (УСДРП). Того самого року Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Левицький створили "Українську радикальну партію" (УРП), що після об'єднання з УДП оформилася в "Українську демократично-радикальну партію" (УДРП). 1906 рік став початком діяльності "Української народної партії" (УНП), що в особі М.Міхновського обстоювала ідею

самостійності Української держави. Серед ліворадикальних партій слід назвати також українські партії соціалістів-федералістів (створена 1905 р.) та соціалістів-революціонерів (1906 р.).

Значна кількість політичних об'єднань лівої орієнтації не змогла приховати їх вузьку соціальну базу, невиразність програмних засад, стратегії й тактики досягнення задекларованих завдань. За цих умов більшу конкурентну здатність виявили російські партії. Здавалося б збалансувати це співвідношення могли угоди про спільні дії, координація зусиль з польським соціал-демократичним табором. Однак брак волі, політична зашореність, а часом і амбіції українських та польських діячів перешкодили реалізації даної історичної альтернативи.

Революційні події 1905-1907 р., а також 1917-1921 рр. виявили силу та слабкість українського руху.

На поч. ХХ ст. доля підготувала цілу низку випробувань для українсько-польських взаємин. Деякі з них (Перша світова війна, події 1917-1921 рр.) стали визначальними на кілька десятиліть наперед.

Взагалі ж видається надзвичайно важливим привернути увагу дослідників до таких аспектів теми, що потребують дальшої наукової розробки: форми економічного життя поляків і українців, їхні взаємовпливи й суперечності між ними, роль римо-католицької, православної та греко-католицької церков в українсько-польських взаємовідносинах, місце спецслужб і дипломатії Австро-Угорщини, Росії, Німеччини в ескалації українсько-польського протистояння, взаємопроникнення і взаємовпливи польської та української культурної і політичної традицій, українсько-польські взаємостосунки у період Першої світової війни і 1917-1921 рр.

На часі опрацювання також проблем методології і термінології, що має супроводжуватися відповідними публікаціями та науковою полемікою. Не втрачають своєї актуальності питання, пов'язані з впливом подій минулого на ментальність українців і поляків.

Це далеко не повний перелік багатообіцяючих пошукових напрямів, що матимуть не лише вагомий теоретичний, а й прикладний результати.

¹ Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by Peter Potichnyi. – Edmonton-Toronto, 1980.

² Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – Київ, 1996. – С. 124-125.

³ Talko-Hryńcewicz I. Szlachta ukraińska: Materiały antropologiczno-archeologiczne. – Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie, 1897. – Т. 11.

⁴ Дорошенко Д.І. Вказ. пр. – С. 127.

⁵ Wasilewski Leon. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – S. 163.

⁶ Гранчак Т.Ю. Розкол в українському національному русі другої половини XIX ст. в оцінці польського історика Л.Василевського // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 1999. – Вип. 8. – С. 181-182.

⁷ Wasilewski Leon. Вказ. пр. – S .150.

⁸ Вєрвєс Григорій. Українці на рандеву із Європою. – Київ, 1966. – С. 150.

Феодосій Стеблій
(Львів)

УКРАЇНЦІ І ПОЛЯКИ ГАЛИЧИНИ в 30-40-х рр. XIX ст.: ПОШУКИ ПОЛІТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

30–40-ті рр. XIX ст. – важливий етап в історії визвольних змагань поляків і українців Галичини, етап формування чи коригування програм їхніх національних рухів та інтенсивних пошуків шляхів їх реалізації. При тому кожна із сторін відчувала потребу й виявляла зацікавленість у надійних союзниках і партнерах та намагалась їх знайти. Саме від початку 30-х рр. у зв'язку із зростанням національної свідомості серед українців, посиленням українського національного руху й поступовою його політизацією почалися пошуки польсько-українського політичного партнерства.

Це був час значного громадського пожвавлення, викликаного польським визвольним повстанням 1830–1831 рр. Після його невдачі в Галичині опинилося чимало учасників, з ініціативи яких організувався ряд таємних антиабсолютистських організацій, що ставили своїм завданням відродження незалежної Польщі в кордонах 1772 р. як демократичної республіки з входженням до її складу українських земель. У конспіраціях поруч з польською молоддю нерідко, особливо на початках, брала участь і українська. Стимулом до їхніх спільних дій був принцип побудови майбутньої польської держави на федеративних засадах, за які висловлювалася більшість учасників перших конспірацій, напр., “Союзу друзів народу” (1833–1835 рр.)¹, намагання засновників цих конспірацій, за свідченням одного і них, Г. Дмоховського, “відроджувати велику думку Бєстужєва про союз слов'ян”².

Перспектива відродження Польщі на засадах демократичної федерації, що мала гарантувати забезпечення національних прав, суверенітет кожного народу, який входив би до її складу, притягувала до антиабсолютистського підпілля найкращу частину української молоді³, насамперед із числа студентів Львівського університету та вихованців Львівської генеральної греко-католицької духовної семінарії.

В стінах останньої активно діяла секція “Союзу друзів народу”, до якої увійшло 12 семінаристів, з-поміж них М.Гадзінський, Й.Константинович, Р.Крижанівський, Т.Кульчицький, М.Мінчакевич, С.Мійський, Й.Охримович, І.Покінський, К.Слоневський, І.Станчак та ін.⁴. Згодом частина семінаристів входила до складу “Співдружності польського народу” (1835–1837) та “Союзу синів вітчизни” – допоміжної ланки “Молодої Сарматії” (1837–1839)⁵. Пізніше чимало їх разом із своїми польськими партнерами в конспіраціях заповнили каземати фортеці Шпільберг. Важливу роль у залученні семінаристів до конспіративної діяльності відігравав довголітній префект семінарії (1831–1837) М.Гординський, який зумів забезпечити серед вихованців атмосферу польсько-української взаємності і співпраці, не допускаючи будь-якого тертя на національному ґрунті⁶. Підтриманню толерантних взаємин у громадсько-культурній сфері Львова й Галичини сприяли започатковані ще у 20-х рр. традиції Товариства прихильників Слов’янщини, що в 30-х рр. продовжували відомі польські письменники-романтики А.Бельовський, К.В.Вуйціцький, Л.Семеньський, К.Ю.Туровський та ін., які згуртувалися навколо альманаху “Ziemia” (т.1: Львів, 1834; т.2: Прага, 1838 – Страсбург, 1839)⁷.

Загальне громадсько-політичне піднесення 30-х рр. у Галичині спричинило активізацію й українського національного руху, започаткованого в 2-му й 3-му десятиліттях ХІХ ст., головним чином, діячами Перемишльського культурно-освітнього осередку⁸.

Від 30-х – 40-х рр. центром національного руху став Львів, а в його авангарді – громадсько-культурне об’єднання романтиків “Руська Трійця”. Засновники й лідери об’єднання М.Шашкевич (1811–1843), І.Вагилевич (1811–1866) та Я.Головацький (1814–1888), тоді студенти Львівського університету й одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії, глибоко переживаючи територіальну розчленованість України та щиро вболіваючи за долю народу, прагнули своєю власною діяльністю сприяти прискоренню його емансипації, національному самоутвердженню.

Свою громадсько-політичну діяльність засновники “Руської Трійці” розпочали в атмосфері польсько-українських конспірацій поч. 30-х рр., де задавали тон революційно настроєні демократичні кола й прихильники міжслов’янської взаємності. Як згадував пізніше у своїх спогадах Я.Головацький, на поч. 30-х рр. польський фольклорист Жегота Паулі познайомив його, М.Шашкевича та І.Вагилевича з учасниками конспірацій, прихильниками слов’янської взаємності, письменниками-романтиками А.Бельовським, К.В.Вуйціцьким, Л.Семеньським, К.Ю.Туровським, залучив засновників “Руської Трійці” в організовані поляками таємні гуртки. Діячі останньої брали

участь у засіданнях таємних гуртків, дискусіях з питань повалення абсолютизму й запровадження народного правління – республіки або монархії. Вони були поінформовані про підготовку повстання проти Габсбургів. І.Вагилевичу й М.Шашкевичу ці плани не були байдужі, а останній навіть “був радий, що ідея слов’янства вкорінюється на польському ґрунті і що Паулі стоїть за демократичний принцип”, вважаючи, що “на основі демократичного устрою поляки для нас не становлять небезпеки”⁹. В цих словах не можна не бачити вияву солідарності українських діячів – послідовних прихильників співробітництва слов’янських народів з планами перших польських конспірацій.

Важливою стороною жвавого спілкування “Руської Трійці” з учасниками конспірацій була активізація українсько-польського співробітництва в галузі науки, літератури, видавничої діяльності. Наукові славістичні інтереси тісно єднали І.Вагилевича з А.Бельовським, а Я.Головацького з І.Мацейовським. На ниві української фольклористики плідно співробітничали М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький з В.Залеським і Жегою Паулі. І.Вагилевич був своєю людиною в гуртку літераторів-романтиків, прихильників слов’янського єднання і водночас конспіраторів, що формувався навколо Ю.Борковського¹⁰.

Не менш вагомими були літературні взаємини. У виданнях “Руської Трійці” цитувалися поезії Б.Залеського, М.Шашкевичу належали переклад з польської на українську мову творів поета-романтика “української школи”, революціонера С.Гошинського (уривок з поеми “Канівський замок”), переспів одного з віршів поета-сентименталіста Ф.Карпінського (вірш “До Юстини. Скарга на весну”), а І.Вагилевичу – переклад польською мовою “Слова о полку Ігоревім” та “Повісті минулих літ”. М.Шашкевич та І.Вагилевич були авторами ряду поезій польською мовою. Останній опублікував деякі з них на сторінках польських журналів. У львівських “Rozmaitościach” І.Вагилевич друкував інформації про культурне життя України й Росії¹¹. Тісно спілкувалися діячі “Руської Трійці” і з українськими учасниками “Союзу друзів народу”, за свідченням Я.Головацького, найбільш надійними молодими людьми, з-поміж яких декотрі передавали М.Шашкевичу літературні матеріали¹².

Співпраця української молоді з антиабсолютистськими конспіраціями та їх оточенням, з одного боку, розширяла фронт антиабсолютистських сил, радикалізувала його, спонукала їх організаторів до пошуків демократичних шляхів розв’язання поставленого життям на порядок денний національного питання, а з другого – була для цієї молоді справжньою школою політичного виховання. Тут вона проходила науку не тільки демократизму, а й національного патріотизму. Самопосвята в боротьбі за незалежність вітчизни, що демонстрували

польські патріоти-конспіратори, служила стимулюючим прикладом для українських діячів, заохочувала їх до самовідданого служіння справі національного визволення власного народу¹³.

Приклад поляків був немалим стимулом до патріотичної діяльності й “Руської Трійці”. У відповідності з основоположною засадою романтизму про визначальну роль духовного чинника в консолідації і забезпеченні життєдіяльності нації, діячі “Руської Трійці” вважали працю на ниві культури головною передумовою не тільки культурного, а й політичного відродження рідного народу. Виходячи з такого розуміння проблеми, вони всю свою багатогранну діяльність (народознавчу, літературну, публіцистичну, видавничу) спрямували на максимальне використання легальних можливостей для забезпечення насамперед культурного відродження як вирішальної передумови майбутнього відродження політичного¹⁴.

Вінцем діяльності “Руської Трійці” стала стаття Я.Головацького “Становище русинів у Галичині” в “Щорічниках із слов’янської літератури, мистецтва і науки” (Ляйпціг, 1846) – перший у Галичині виклад програмних засад українського національного руху, що передбачали забезпечення урядом політичних умов національної самостійності українців і піднесення їх до рівня інших національно відроджуваних народів Австрії в дусі австро-славістської федералістичної доктрини чеха К.Гавлічка-Боровського¹⁵.

Значний резонанс діяльності “Руської Трійці”, в т.ч. статті Я.Головацького, можна розцінювати як ознаку сприйняття її чималим колом сучасників. Один із них – С.Качала, наприкінці 30-х – на поч. 40-х рр. семінарист і студент Львівського університету, очевидець і співучасник спілкування тогочасної патріотично настроєної молоді, прихильної ідеям “Руської Трійці”, а пізніше один із лідерів народовського руху, стверджував, що серед тодішніх молодих українців, які за прикладом чехів, сербів та інших слов’ян – почали задумуватися над своєю народністю, будитися з летаргічного сну, а вивчаючи історію, вдаватися до політики, до роздумів над системою правління, почали відлунювати засади колишнього декабристського Товариства об’єднаних слов’ян, що пізніше знайшли свій розвиток у Кирило-Мефодіївському Братстві (1846-1847) та на Слов’янському з’їзді у Празі (1848). Ідеалом кола молодих політиків була федерація вільних народів, насамперед слов’янських, на основі самоврядування, повної рівноправності й самостійності у внутрішньому житті з виключенням будь-якої нетолеранції і гегемонії¹⁶. Інший сучасник, дуже прихильний до поляків, колишній львівський семінарист Михайло Свідзинський, у 1845 р. засвідчив великий вплив на українців Галичини греко-католицького духовенства,

яке, на його думку, прагнуло до незалежності України ("Русі") і не бажало бути під пануванням ні Москви, ні Польщі¹⁷.

Таким чином, можна стверджувати, що внаслідок діяльності "Руської Трійці" на середину 40-х рр. ХІХ ст. в українському національному русі Галичини стала помітною тенденція до здобуття політичної самостійності українства та були сформульовані програмні засади її забезпечення, підтримані багатьма представниками тогочасної інтелігенції (І.Головацьким, А.Могильницьким, М.Устияновичем, Р.Мохом, Й.Сокульським та ін.)¹⁸.

Погляньмо, як зреагувала на ці зміни польська сторона, зокрема, представлена конспірацією. Піднесення національного руху в Галичині, репрезентованого "Руською Трійцею", яка ставила своєю метою відродження українського народу до самостійного національного життя на ґрунті взаємності з іншими слов'янськими народами, не могло зустріти її схвалення. Від середини 1830-х рр. у конспіраціях вже намітився поступовий відхід від федеративних засад побудови майбутньої польської республіки на користь ідеї унітарної держави. Це стало помічатися вже в останній період існування "Союзу друзів народу", коли в ньому, як свідчить у спогадах один з чільних конспіраторів Генрик Богданський, почала брати верх ідея централізованої республіки¹⁹. У "Співдружності польського народу" ця тенденція посилювалася, всупереч програмному положенню про майбутню Польщу як федерацію, котра мала стати й "зародком єдності слов'янської, вільної, республіканської, без переваги будь-якого народу, що належить до слов'янського племені"²⁰.

Керівні кола "Співдружності" зайняли неадекватну позицію щодо визначення національної ідентичності українців. Дотримуючись історичного принципу у визначенні "польська нація", ідентифікуючи їх з усім населенням, яке жило на територіях, підвладних у минулому Речіпосполитій²¹, вони не помічали існування окремої української нації, що ставало реальністю, нації, котра заявляла про себе творчістю Т. Шевченка на Подніпров'ї і "Руської Трійці" в Галичині – і відтак відмовляли українцям у праві на окремий національний розвиток та державну незалежність, створення власної національної культури. Польські конспіратори із "Співдружності" й наступних конспірацій, висловлюючи нерідко на словах свої симпатії до українського народу, захоплюючися фольклором, цінуючи визвольну боротьбу в минулому, не допускали думки про його право на незалежне політичне існування та про союз із ним як рівноправним партнером. У діяльності "Руської Трійці" вони вбачали не природний вияв галицько-українського національного відродження, а інтригу російського царизму, спрямовану на підрив польського визвольного руху, і відповідно намагались їй

протидіяти²². Міф про русофільство "Руської Трійці" набув значного поширення серед конспіраторів²³, але від цього не переставав бути міфом.

Все це вносило дисонанс у життя конспірацій та спричиняло охолодження польсько-українських відносин у Галичині взагалі. Як засвідчив дослідник "Співдружності" Болеслав Лопушанський, брак реалізму в керівництва "Співдружності польського народу", як, зрештою, й наступних конспірацій щодо українського національного руху, цілковите нерозуміння його справжньої суті завдали шкоди, насамперед, самим конспіраціям, відштовхнувши від них значну кількість потенційних учасників з числа української молоді і, тим самим, звуживши їх шанси на успіх в українській частині Галичини²⁴.

Приблизно так само оцінив тогочасну ситуацію дослідник історії польсько-українських взаємин Владислав Серчик, який зауважив, що вперте й чимраз більш анахронічне перед обличчям національної свідомості українців, котра чимдалі зростала, підкреслювання необхідності відродити майбутню польську державу в кордонах до 1772 р. порізнило обидві народності, спричинивши появу на схилі 1840-х рр. XIX ст. виразно антипольської української політичної програми²⁵. Треба сказати, однак, що позиція конспірації ще не виражала позиції всієї польської громадськості.

Більш толерантно до українського національного руху в 40-х рр. поставилися представники польської монархічної еміграції на чолі з князем А.Чарторийським (напр. Ф.Духіньський), які, дбаючи про союзників напередодні повстання 1846 р., як свідчить М.Гандельсман, висловлювалися за політичну незалежність українців²⁶. Завдяки цьому на співробітництво з А.Чарторийським пішов син греко-католицького священика з Галичини, колишній семінарист, шанувальник польських письменників-романтиків з т.зв. української школи (Б.Залеського, Т.Падури, М.Чайковського) – звеличників давньої козацької України - Михайло Свідзинський. Нововиявлені документи з Віденського архіву засвідчують, що цей юнак, бажаючи служити ідеї політичної незалежності України, влітку 1845 р. прибув до агента А.Чарторийського в Константинополі М.Чайковського й запропонував свої послуги у підбурюванні азовського, чорноморського та донського козацтва проти Росії, вважаючи своїм моральним обов'язком усіма силами допомогти підготовці польського визвольного повстання в ім'я відродження незалежної Польщі як передумови визволення України. Відправлений з цією місією до Таганрогу, він незабаром, однак, був заарештований, засуджений військовим трибуналом і став, очевидно, першим галичанином-українцем на сибірській каторзі, де й помер²⁷. Тим не

менш сам факт жертвовної самопосвяти українського юнака в ім'я незалежності Польщі та України вельми промовистий.

Ускладнення на шляху пошуків польсько-українського політичного партнерства, започатковані в 30-х рр., стали ще більшими в 1848 р. Революція дала поштовх демократичним перетворенням (скасуванню панщини, декларуванню свободи преси, зборів, організацій і т.п.), що забезпечили небувале піднесення українського національного руху в Галичині й надали йому від самого початку явно політичного характеру.

2 травня 1848 р. у Львові засновано першу легальну українську політичну організацію – Головну Руську Раду, котра очолила національний рух. Головна Руська Рада в дусі традицій, що йшли від "Руської Трійці", стала на позицію визнання національної єдності 15-мільйонного українського народу і в той же час, ніби розвиваючи пакет вимог, викладених Я. Головацьким у статті "Становище русинів в Галичині" (1846), сформулювала програму, котра передбачала проведення демократичних реформ і забезпечення вільного національного розвитку українців у складі конституційної Австрійської монархії через поділ Галичини на 2 провінції і надання східній частині національно-територіальної автономії, з її об'єднанням у самостійну адміністративно-політичну одиницю з українським Закарпаттям. З ініціативи, за участю і при підтримці Головної Руської Ради та бл. 50-ти її філій – місцевих руських рад – у Східній Галичині набув поширення рух за створення українських військових та воєнізованих формувань (національної гвардії у містах, селянської самооборони на Прикарпатті, батальйону т.зв. гірських стрільців), за демократизацію народної освіти й запровадження в усіх навчальних закладах викладання українською мовою, проведено перший з'їзд української інтелігенції, засновано товариство "Галицько-Руська Матиця" для видання популярних книг, започатковано українські часописи, перші прилюдні українські аматорські театральні вистави, українські читальні, організовано український Народний Дім у Львові. Автономістські аспірації повноважні представники Головної Руської Ради маніфестували і відстоювали на міжнародних форумах: Слов'янському з'їзді у Празі та Віденському парламенті, а також зі сторінок європейської преси²⁸.

Таким чином, український національний рух періоду революції намагався якнайповніше реалізувати основні пункти своєї програми, сформульованої ще до 1848 р. і вдосконалюваної в ході її реалізації.

Піднесення українського національного руху в Галичині на політичний рівень, створення ним власних національно-політичних і культурно-освітніх структур, висунення й поступова реалізація програми національного самоутвердження українців на території

їхнього компактного проживання – у східній частині Галичини в рамках конституційної Австрійської монархії – все це стало великою несподіванкою для польських громадських кіл, що продовжували уявляти себе єдиними повноправними господарями краю, а від початку революції виношували плани відродження польської державності, спочатку хоча б у вигляді крайової автономії для всієї Галичини, включно з її українською частиною.

Дії української сторони для них були тим більш незрозумілими, що ці кола продовжували дотримуватися застарілих стереотипів, згідно з якими українці вважалися частиною польського народу, яка відрзнялася від поляків тільки релігійним обрядом; їхня мова була діалектом польської, а культура й література – складовою частиною культури й літератури польської²⁹.

Розрив цього уявного зв'язку був визнаний польською стороною за зраду національних інтересів. Польська громадськість переважно опинилася в опозиції до українського руху³⁰. Щоправда, серед поляків мали місце й окремі спроби виваженого підходу до оцінки українського руху та ставлення до нього, пошуків розв'язання проблеми на шляху угоди або компромісу. Виходили вони здебільшого із середовища польської магнатерії, зв'язаної з монархічним табором еміграції, очолюваним князем А.Чарторийським. На дотриманні принципу повної рівноправності в налагодженні польсько-українських взаємин у Галичині наполягали князі Л.Сапіга³¹ та Є.Любомирський. Останній навіть висловлювався за пробудження в українців ідеї власної державності³². Схилялася до концепції незалежності Польщі у федеративному союзі з Україною та іншими слов'янськими землями³³ спонсорована графом Л.Жевуським газета "Postęp". Саме завдяки такому виваженому підходу до справи на Слов'янському з'їзді у Празі 7 червня 1848 р. польській і українській делегаціям, до речі, за участю Л.Сапіги і Є.Любомирського, вдалося після тривалих дискусій виробити компромісну угоду, що гарантувала рівноправність усіх національностей і віросповідань Галичини в адміністративних справах, створення спільної українсько-польської національної гвардії, керівного органу влади й сейму. Позиції угоди було включено до адресу з'їзду на ім'я імператора³⁴. Ця угода аж до 1914 р. залишилась єдиним прикладом розумного польсько-українського компромісу³⁵. Проте вона не набула чинності, оскільки після розгону Слов'янського з'їзду військовою силою керівні органи польського та українського національного рухів не вважали за потрібне з нею рахуватися³⁶. Загалом же спроби виваженого трактування українського питання траплялися рідко й не знаходили підтримки загалу.

Офіційну лінію з польського боку в українському питанні провадила Центральна Рада Народова, що оголосила себе репрезентантом обох народностей Галичини – польської і української, зобов'язувалась усіма силами підносити їх на засадах рівності, закликала галичан-українців як частину українського народу впливати на Україні у пропольському дусі з метою створення спільної держави, ім'я якій Польща³⁷. Отже, запевнення в рівноправності ні в якому разі не стосувалося політичного утвердження українства. Для більш ефективного здійснення своєї політики в українському питанні Центральна Рада Народова інспірувала створення підпорядкованого собі органу – Руського Собору, з метою спрямування українського руху в пропольське русло. Проте він не знайшов підтримки в українському суспільстві і своєї мети не досягнув³⁸, а в жовтні 1848 р. саморозпустився й приєднався до Центральної Ради Народової як її філія³⁹.

Україн нетерпиму позицію в українському питанні зайняли ті кола інтелігенції, що згуртувалися навколо газети "Dziennik Narodowy" й намагалися задавати тон у громадсько-політичному житті. Її автори категорично заперечували існування окремого українського народу, Галичину вважали однорідним в етнічному плані краєм і таке бачення справи пропонували громадській думці Європи⁴⁰.

Внаслідок неадекватного сприйняття українського національного руху в польському суспільстві польсько-українські стосунки в Галичині під час революції значно загострилися, набуваючи інколи характеру міжнаціонального протистояння. Навколо українського питання виникла гостра полеміка. З польського боку в ній, крім авторів "Gazety Narodowej" і "Dziennika Narodowego" брали участь А.Домбчанський⁴¹ і К.Ценглевич⁴², з українського – Т.Леонтович⁴³, А.Петрушевич⁴⁴, Т.Полянський⁴⁵, Є.Прокопчиць⁴⁶, анонімний автор трактату "Умови згоди між Польщею і Руссю"⁴⁷ та ін. Якщо перші з них здебільшого захищали лінію Центральної Ради Народової і Руського Собору та їх періодичних органів, то другі – переважно позицію тих кіл, що гуртувалися навколо Головної Руської Ради.

У перебігу полеміки дещо відмінну позицію української демократії у справі відстоювання національної незалежності українців та налагодження українсько-польського співробітництва на демократичній і рівноправній основі найбільш аргументовано висловив о. Василь Подолинський (1815-1876). Свої погляди на проблему він виклав у брошурі "Слово перестороги", що написав по-польському влітку 1848 р. і намагався опублікувати в друкарні Карла Полляка в м. Сяніку⁴⁸.

Брошура "Слово перестороги"⁴⁹ – це гострий публіцистичний твір, спрямований проти всього, що пережило себе й перешкоджало суспільному прогресові. Його автор, у минулому вихованець

Львівського університету і греко-католицької семінарії та учасник польсько-української конспірації "Союз синів вітчизни" – низової ланки "Молодої Сарматії" (1837-1840), постає зі сторінок брошури як непримиренний противник абсолютизму, вітає його поразку та проголошення конституції, хоча й розуміє, що справжня свобода ще не настала (444, 462). Він гнівно засуджує будь-яке поневолення й насильство. Його ідеал – рівноправність усіх людей. Без громадянської рівності, на його думку, немає свободи. З цих позицій В.Подолинський розглядає й національне питання, а також проблему міжнаціональних взаємин.

На підставі того, що галицькі українці⁵⁰ – це корінне населення краю, яке становить невід'ємну частину багатомільйонного українського народу (452), він, продовжуючи традицію, започатковану "Руською Трійцею", висловлюється за їхню безумовну національну самостійність.

Автор заперечує тенденційні твердження деяких польських публіцистів (напр., Й.Супіньського, Й.К.Цибульського в газеті "Dziennik Narodowy", 1848, № 39, 55), начебто українці не є окремою нацією, а становлять частину польського народу. Він вважає, що історія з давніх часів пам'ятає українців як окремих слов'янський народ із своєю власною мовою (450) і тому немає жодного сенсу заперечувати це. В. Подолинський високо оцінює тих польських демократів, які прагнули залучити українську молодь до польського національно-визвольного руху й підтримували ідею національної незалежності українців, вважаючи, що це допомогло лише посилити національну свідомість галицьких українців і тим самим сприяло зростанню їхнього національно-визвольного руху (455).

"Так, ми – русини, – заявляє він, – і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі [...]. Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи [...]. Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами [...]. Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно." (453). На його переконання, національна ідея ("дух руської свободи і національності"), що пробудилася в українців, уже не згасне, і поляки у власних же інтересах повинні не ставати на перешкоді, а, навпаки, всіляко сприяти і розумно її скеровувати з тим, щоб завоювати прихильність українців (455-456, 461). Автор бачить серед українців різні політичні течії ("партії"), в т.ч. зорієнтовані на підтримку зовнішніх сил – Польщі, Австрії чи Росії (456), але найбільш імпонує йому "чисто українська течія", яка прагнула безумовної національної незалежності українського народу та його рівноправ'я в колі вільних слов'янських народів. Однак, рахуючися з реаліями сучасної йому епохи, національну свободу свого народу він ставить у залежність від досягнення національної свободи всіма слов'янськими

народами й влаштування ними свого буття на федеративних засадах. Прагнення українців до незалежності, як він заявляє, здійсняться "не раніше, ніж воскресіння усієї Слов'янщини, федеративної і ліберальної" (456).

Позиція В.Подолінського в цьому питанні була співзвучна позиції значної частини європейської демократії середини ХІХ ст., напр., Кирило-Мефодіївського Братства в Києві (1846-1847 рр.)⁵¹, росіянина М.Бакуніна й поляка К.Лібеля під час Слов'янського з'їзду у Празі (1848 р.)⁵², української і польської студентської молоді Відня (1848 р.)⁵³, Товариства визволення слов'янських народів у Парижі (1848 р.)⁵⁴, радикально-демократичного крила Франкфуртського парламенту (1848 р.)⁵⁵, українського політичного мислителя й церковного діяча І.В. Терлецького (1849 р.)⁵⁶

Високий патріотизм В.Подолінського поєднується в нього з почуттям поваги й доброзичливого ставлення до інших народів. Він найбільше любить рідну Україну, але й любить Польщу як сестру, а всю Слов'янщину – як рідну матір (454).

З особливою теплотою ставився В.Подолінський до польського народу, вважаючи його таким же "нешасним і поневоленим", як і український. Він відзначає великі досягнення в галузі польської культури, високо цінує боротьбу цієї нації за свободу й демократію. Відзначивши, що в силу історичних умов у Галичині поруч з українцями живе чимало поляків, автор вважає: вони могли б співжити і в майбутньому, але за умови цілковитої відмови від панування однієї нації над іншою та дотримання принципу їхньої рівноправності. Зберігаючи союз із поляками, українці стали б сильнішими і їм легше було б домогтися своїх національних прав. Натомість будь-яка безоглядна колонізація чи українізація всього населення краю, на його думку, відгонила б давнім абсолютизмом. "Не вартий польського імені той, – заявляє він, – хто не хоче визнати українця, але й не вартий українського імені той, хто не хоче визнати поляка" (445).

В.Подолінський не схвалює гострої полеміки між представниками польської і української громадськості, вважаючи, що вона може лише завдати шкоди обом народам. Він докоряє представникам польського демократичного табору за те, що вони, закликаючи українців до згоди й братерства, самі не роблять практично нічого для цього, а своїми нападами на український рух лише поглиблюють розбрат (445) і тим самим допомагають бюрократії зміцнювати свої позиції. Автор вважає короткозорими тих, хто вперто твердить українцям про польську свободу, не згадуючи нічого про українську. Це дає підставу українцям здогадуватися про небезпеку їхнього цілковитого ополячення. Проте спроби ополячення заздалегідь приречені на провал (446), а країна, де

денаціоналізується великий і монолітний народ, є зразком політичної недосконалості (451). Відтак польські демократи, борючися за визволення свого народу (що можна лише вітати), не повинні відмовляти у праві на свободу іншому народові й заперечувати національну ідентичність українців (451).

В інтересах зближення українського і польського народів та забезпечення їхнього успіху в боротьбі за національну свободу, В.Подолінський закликає польських демократів відмовитися від своїх безперспективних позицій в українському питанні, визнати українців самостійним народом, гарантувати їм у Галичині рівні права з поляками. Він вважає, що українці можуть допомогти полякам відродити їхню державу, вони готові принести на вівтар незалежності Польщі такі самі жертви, як і найбільші польські патріоти, однак, та має шанувати й захищати їх, повинна бути федеративною, а не ідентичною, егоїстичною (455). Польща може постати й бути сильною навіть за умови, що її східна половина збереже свій український характер і буде розмовляти українською мовою (457).

Такі головні думки брошури "Слово перестороги". Вони відображали політичне кредо демократичної течії українського національного руху в Галичині доби "Весни народів", конкретніше – станом на кінець 1848 р., що, однак, не було прийнятне ні для безпосередніх адресатів – польських громадських кіл, всю увагу яких у той час було спрямовано на підготовку збройного повстання й захоплення влади в Галичині, ні для пересічних, зорієнтованих на співробітництво з урядом українських австро-славівців, які задавали тон у національному русі.

За цих обставин брошура не побачила світу. Залишившись невідомою сучасникам, брошура В.Подолінського не виконала свого прямого призначення. Але вона стала визначною пам'яткою української політичної думки епохи "Весни народів", зорієнтованої на пошуки рівноправного політичного партнерства з поляками у боротьбі за національну свободу.

Єдиний друкований (коректорський) примірник брошури знайшов В.Щурат у 1913 р., тобто через 65 років після написання⁵⁷, а її вперше опубліковано у польському оригіналі й перекладі сучасною українською мовою в 1994 р.⁵⁸

Як бачимо, 30-ті–40-ві рр. ХІХ ст. дали немало прикладів усвідомлення представниками дедалі міцніших польського й українського національних рухів, що набували політичного характеру, необхідності взаємного політичного партнерства у боротьбі за національну свободу й перших спроб його пошуків. Та все ж таки ці ініціативи були спорадичними, виходили від мало впливових суспільних сил, були позначені відбитком нелегітимності і, позбавлені

підтримки впливових офіційних чинників, не мали шансів бути почутими й використаними в політичній практиці. Натомість впливові кола, як наприклад, Центральна Рада Народова й Головна Руська Рада, у 1848 р. через відмінність стратегічних політичних цілей і тактичних засобів очолюваних ними національних рухів, на компроміси не погоджувалися. В результаті польсько-українські взаємини під час революції 1848-1849 рр. зайшли в глухий кут і були приречені на нелегкі випробування у майбутньому.

І все ж вони не були позбавлені історичної перспективи. Далекоглядним виявився прогноз В. Подолинського, який на хвилі політичного піднесення доби "Весни народів" обґрунтував неминучість національної емансипації українців за умови підтримки їхніх аспірацій поляками в контексті здобуття національної свободи всіма слов'янськими народами та їх входження в коло вільних народів Європи. Історією було визначено так, що український народ, витримавши випробування, котрі принесло йому ХХ ст., подолавши круті повороти польсько-українських взаємин у минулому, в 1990-х рр. став на шлях відродження своєї національної державності, а незалежна Польща першою з незалежних слов'янських держав визнала незалежну Україну, і вони разом бачать своє майбутнє у складі Європейського Співтовариства. Ідеї автора "Слова перестороги", висловлені в середині ХІХ ст., стають реальністю на поч. ХХІ ст.

¹ "Руська Трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987. – С. 28-29.

² *Kieniewicz S.* Konspiracje galicyjskie (1831-1845). – Warszawa, 1950. – S. 93.

³ *Шанковський А.П.* Воспоминания из недавней бувальщины // Родимый листок. – 1880. – № 1. – С. 9; *Аб.* Послідні руські борці з польських повстань // Діло. – 1888. – № 182.

⁴ *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843). – Львів, 1916. – С. УП-С XXVIII; *його ж.* Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831-46 // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 88.

⁵ "Руська Трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – С. 31-32.

⁶ *Łopuszański B.* Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835–1841). Geneza i dzieje. – Kraków, 1975. – S. 134.

⁷ *Niedziela Z.* Słowiańskie zainteresowania pisarzy lwowskich w latach 1830–1848. – Lwów, 1966. – S. 12–14; *Poklewska K.* Galicja romantyczna (1816–1840). – Warszawa, 1976. – S. 157, 176-178.

- ⁸ *Стеблій Ф.* Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. наук. конф. / Під ред. *Степана Заброварного*. – Перемишль-Львів, 1996. – С. 103-130.
- ⁹ Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К., 1965. – С. 233-234.
- ¹⁰ *Гербільський Г.Ю.* До питання про зв'язки українських і польських прогресивних діячів у Галичині в першій половині XIX ст. // Вісник Львівського університету. – Серія істор. – № 1. – 1961. – С. 97; *Kozik J.* Українські рух narodowy w Galicji w latach 1830-1848. – Kraków, 1973. – S. 213-215.
- ¹¹ “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – С. 107.
- ¹² Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – С. 265.
- ¹³ *Steblij F.I.* Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. – Wrocław i in., 1984. – S. 106-108.
- ¹⁴ “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – С. 33-40, 104-129; *Стеблій Ф.* Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 63-70.
- ¹⁵ *Стеблій Ф.* Ідея української незалежності в політичній думці Галичини середини XIX ст. // 3-й Міжнародний конгрес українців. 26-29 серп. 1996 р. Політологія. Етнологія. Соціологія.: Доп. та повідом. – Харків, 1996. – С. 292.
- ¹⁶ Там само. – С. 293.
- ¹⁷ Там само. – С. 293.
- ¹⁸ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49. – Львів, 1909. – С. 188-189, 204-207, 219; *Устиянович Н.* Возрождение Галицкой Руси и Маркиян Шашкевич // Родимый листок. – 1880. - № 1. - С. 12.
- ¹⁹ *Bogdański H.* Pamiętniki 1832-1848. – Kraków, 1971. – S. 73.
- ²⁰ *Kieniewicz S.* Вказ.пр. – S. 127.
- ²¹ Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim: Gustaw Ehrenberg i "Świętokrzyszcy". – Wrocław i in., 1978. – S. 163.
- ²² *Łopuszański B.* Вказ.пр. - S. 222, 224, 225, 228; “Русалка Дністрова”: Докум. і матеріали. – С. 118-119; Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. – С. 284; *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С. 23.
- ²³ “Русалка Дністрова”: Докум. і матеріали. – С. 93, 178, 188, 203-224, 240.

- ²⁴ *Łopuszański B.* Вказ.пр. – S. 229.
- ²⁵ *Serczyk W.* Polska-Ukraina: dziesięć wieków nieporozumienia // Польсько-українські студії. – 1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р. – Київ, 1993. – С. 13.
- ²⁶ *Handelsman M.* Українська політика ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. – Warszawa, 1937. – S. 98-99, 105, 108-115.
- ²⁷ *Стеблій Ф.* Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. // Краківські українознавчі зошити. – Т. 5-6. – Краків, 1997. – С. 265-269.
- ²⁸ *Стеблій Ф.* Український національний рух в Карпатському регіоні як компонент європейської "Весни народів" 1848-1849 рр. // Проблеми регіональної політики: Зб. наук. пр. – Львів, 1995. – С. 198-212.
- ²⁹ *Kozik J.* Między reakcją a rewolucją: Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849. – Warszawa-Kraków, 1975. – S. 184.
- ³⁰ Там само. – S. 185.
- ³¹ *Horoszkiewicz J.* Notatki z życia. – Wrocław-Kraków, 1957. – S. 236-237.
- ³² *Wisłocki W.* Jerzy Lubomirski. 1817-1872. – Lwów, 1928. – S. 84-90; *Žaček V.* Slovanský sjezd v Praze 1848: Sbirka dokumentů. – Praha, 1958. – S. 348-352.
- ³³ *Postep.* – 1848. – Nr. 21, 22, 23.
- ³⁴ *Žaček V.* Slovanský sjezd v Praze 1848. – S. 314-315, 372-373.
- ³⁵ *Rudnytzky I.L.* Essays in Modern Ukrainian history. – Edmonton, 1987. – P. 320.
- ³⁶ *Kozik J.* Вказ.пр. – S. 193.
- ³⁷ Там само. – S. 187-188.
- ³⁸ Там само. – S. 188-189, 204-205; *Турій О.* Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848-1849 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 228. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 200-204.
- ³⁹ *Kaczala S.* Polityka Polaków względem Rusi. – Lwów, 1879. – S. 292.
- ⁴⁰ *Kozik J.* Вказ.пр. – S. 194.
- ⁴¹ *Dąbczański A.* Wyjaśnienie sprawy ruskiej. – Lwów, 1848.
- ⁴² *Cieglewicz K.* Rzecz Czerwonoruska 1848 roku. – Lwów, 1848.
- ⁴³ *Leontowicz T.* Odpowiedź na artykuł o nieistnieniu Rusinów. – Lwów, 1848.
- ⁴⁴ *Pietruszewicz A.* Słów kilka w obronie ruskiej narodowości. – Lwów, 1848.
- ⁴⁵ *Polański T.* Słowo jedno w celach wzajemnego porozumienia się. – Lwów, [1848].
- ⁴⁶ [*Prokopczyk E.*]. Die ruthenische Frage in Galizien vom Anton Dąbczański Landrat zu Lemberg. – Lemberg, 1849, 1850.

- ⁴⁷ *Borys W.* Głos z 1848 r. w sprawie zgody polsko-ukraińskiej // *Przegląd Historyczny*. – 1972. – Nr. 4. – S. 717-724.
- ⁴⁸ *Стеблій Ф.* Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ століття – "Слово перестороги" Василя Подолинського // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. – Т. 228. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 434-487.
- ⁴⁹ Посилання на сторінки брошури подаються в тексті за її публікацією: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. – Т. 228: Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 444-462.
- ⁵⁰ Для означення понять "Україна", "український", "українець" автор вживає загальноприйняті тоді терміни "Русь", "руський", "русин".
- ⁵¹ *Сергієнко Г. Т. Г.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – Київ, 1983. – С. 62, 74-75, 98, 103.
- ⁵² *Žaček V.* Slovanský sjezd v Praze 1848. – Praha, 1958. – S. 383-386; 208.
- ⁵³ Там само. – С. 213-215.
- ⁵⁴ *Gazeta Narodowa*. – 1848. – Nr. 72.
- ⁵⁵ Там само. – Nr. 48.
- ⁵⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Іполіт-Володимир Терлецький // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – Київ, 1994. – С. 238-244.
- ⁵⁷ *Щурат В.* На досвітку нової доби. – Львів, 1919. – С. 154.
- ⁵⁸ *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові*. – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 444-487.

*Юрій Макар
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМНИМИ НА БУКОВИНІ ЗА ЧАСІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРИЇ: РОЗДУМИ ІСТОРИКА

Відомо, що Буковина з давніх-давен – багатонаціональний край. Корінними її жителями є українці та румуни. Перші переважають на півночі краю, другі – на півдні. Проте, в різні часи тут осіло чимало представників інших етносів, у т.ч. і поляків.

З входженням Буковини до Австрії, що сталося в останній чверті ХVІІІ ст., туди інтенсивно прибували, крім румунів, німці, поляки тощо. Проживали тут євреї, вірмени-католики¹.

Якщо говорити про стосунки українців з представниками інших етносів, що населяли Буковину в минулому, то слід пам'ятати одну

особливість. Століттями чужоземні правителі домагалися того, щоб українці не сформувалися в окрему націю, а поступово стали складовою частиною державного етносу. Хочемо ми того чи не хочемо, але мусимо відверто собі сказати, що українці в силу історичних обставин, через свій етнічний менталітет, упродовж століть не набирали тих національних рис, на які спромоглися їхні сусіди. Вони стали на шлях національного пробудження значно пізніше від навколишніх народів. І якщо в останніх був уже певний (або навіть значний) досвід власного державотворення, то українці його не мали.

Приєднавши до себе Буковину австрійські власті, цілком зрозуміло, подбали перш за все, щоб вона стала інтегральною частиною їх держави. Не лише українці, а й інші народи, що тут проживали, мали стати лояльними громадянами своєї нової батьківщини, а з плином часу асимілюватися². Проте, як показує досвід, процес асиміляції досить складний. Навіть у тих державах, власті яких намагаються прискорити його засобами примусу, він не йде так швидко, як їм того хотілося б. Що ж стосується Австрії, а потім Австро-Угорщини, то в цій державі, незважаючи на притаманні їй вади (як, до речі, й будь-якій іншій державі), асиміляційний процес ніколи не набрав таких брутальних рис, як деінде. Однак він ішов. Державною мовою, вживаючи нинішню термінологію, була німецька. Тривалий час у навчанні, наприклад, допускалося вживання румунської та польської мов, і лише згодом української.

Як же склалися взаємини української і польської етнічних груп на Буковині? З початком австрійського панування, а особливо після приєднання в 1786 р. Буковини до Галичини, туди масово прибували поляки. Як правило, це були різного рівня чиновники, навіть досить високого рангу, різноманітні фахівці, представники інтелігенції. Вони були носіями онімечення місцевих жителів у його австрійському виданні. Але з іншого боку, щоправда меншою мірою, ополячення. Цьому сприяла й постава місцевих і центральних австрійських властей, що байдуже ставилися спочатку до національних запитів українців³. Заради правди слід зазначити, що ті запити практично до "Весни народів" проявлялися дуже кволо. Тому говорити про якісь рівнозначні взаємини українців з поляками на тому етапі складно.

Ситуація суттєво змінилася після революції 1848-1849 рр. Інтенсифікувався процес українського національного пробудження, що піднімало українців до рівня тих народів, що розуміли потребу мати свою національну державу. Творилися українські культурні, молодіжні та інші організації, а також політичні партії, виходили газети, інші видання рідною мовою⁴.

Можна говорити про те, що після згаданих подій виникала, часами досить плідна, взаємодія між українськими та польськими осередками. Впливав на це ряд причин. І український і польський національний рух розвивалися тоді досить динамічно, переживали піднесення й займалися більш-менш тими самими проблемами – розширенням прав своїх народів у політичному житті, у справах соціально-економічних, освітніх та культурних. В останніх декадах XIX ст. стосунки між українцями та поляками значно пожвавилися, набрали характеру взаємної допомоги, хоч не варто запліщувати очі на певні суперечності, що мали місце.

Українські й польські громадські діячі добре розуміли особливості суспільного життя на Буковині, відмінності у поставі політичних і національних сил краю у порівнянні з Галичиною. Підтвердженням цьому може служити серпнева дискусія 1883 р. між львівською „Gazeta Narodowa” і чернівецькою „Gazeta Polska”. Перша писала про існування на Буковині народу “польсько-русинського”, що повинен намагатись об’єднатися з Галичиною (це вже був час після роз’єднання обох історичних областей, що сталося 1861 р.). У відповідь “Gazeta Polska” заявляла, що автор із львівської газети зовсім не орієнтується у буковинських проблемах. „Русини (українці. – Ю.М.) нарівні з румунами і німцями є однією з визнаних народностей краю і користуються правом вживання власної мови в судах, державних установах та школах. Якщо мало цим користуються, то це їхня власна вина”, – так писала 16 серпня 1883 р. “Gazeta Polska”. Ідею об’єднання Буковини з Галичиною “Gazeta Polska” вважала нереальною і деструктивною, навіть шкідливою.

Однією з найгостріших суспільних проблем Буковини, через яку завжди зіштовхувались інтереси національних груп краю, були вибори до представницьких органів влади – парламенту Австро-Угорщини та Крайового сейму. Протягом перших скликань Буковинського крайового сейму українці не досягли успіхів на виборах до нього. Вони або зовсім не мали своїх представників у Сеймі, або туди від них потрапляли випадкові люди, не готові представляти українські національні інтереси. Причиною цього, як і раніше, були слабка організація, а також ще низький рівень національної свідомості переважної більшості українців. Наприклад, Буковинський сейм у жовтні 1869 р. ухвалив рішення, згідно з яким державними мовами краю були німецька та румунська. Українці не змогли відстояти в Сеймі позицій своєї мови. Польський депутат А.Кохановський пояснив їм, чого і як вони повинні домогатися. Про це, до речі, повідомляла українська газета „Слово” 22 вересня 1869 р.

У 70-х рр. українці здійснили спробу виробити свою власну виборчу платформу, намагаючися при тому заручитися підтримкою

інших етнічних груп, у т.ч. поляків. Останні, чисельно незрівнянно менші, постійно мали в сеймі щонайменше декілька своїх представників, які проходили по курії великих землевласників. На виборах 1870 р. дійшло до створення спільного українсько-польсько-німецького виборчого комітету⁵. Цікаве свідчення про ці вибори залишив тодішній російський консул у Чернівцях Д.Кіра-Дінжан, котрий намагався завадити українсько-польському поєднанню, доводячи необхідність православної солідарності українців з румунами⁶. Товариство "Czytelnia Polska" в 1873 р. закликала "Руську Бесіду" до спільного виступу на чергових виборах. Українська громадськість позитивно поставилася до пропозиції, підтримавши по міській курії поляка А.Кохановського⁷.

Новий сплеск українсько-польської співпраці у передвиборній боротьбі спостерігався після 1884 р. Як згадував І.Тимінський, один з активних учасників тодішніх подій, кожна із сторін визначила по 5 своїх представників, які виробили умови спільних дій. Акцію підтримали як українська, так і польська громади⁸. Першим спільним кроком виниклого союзу стало висунення до Буковинського сейму спільних кандидатів по міській виборчій курії – поляка, крайового голову Антона Кохановського та українця, радника крайового суду Ізидора Вінницького. Незважаючи на програш останніх виборів, "Gazeta Polska" писала, що „поляки і русини (українці. – Ю.М.) вперше виступили спільно. На жаль, для кандидата-русина не вдалося здобути більшості – це було зрозумілим заздалегідь. Однак цей перший крок став передусім маніфестацією засад і як такий заслуговує на визнання.”⁹.

Відтоді і до кін. 80-х рр. українсько-польські взаємини розвивалися досить інтенсивно. Цьому сприяло взаємне зацікавлення. Поляки розраховували знайти в українцях союзника для зміцнення своїх впливів на різноманітних рівнях влади та перетворення польського національного руху на такий, що організаційно не поступався б німецькому чи румунському. Українці, у свою чергу, розраховували на вихід, за допомогою поляків, із стану політичної ізоляції, де вони перебували, незважаючи на свою чисельну перевагу серед населення краю, а також на досягнення відповідного представництва у виборних органах місцевої влади та подолання своїх внутрішніх ворогів – москвофілів.

Стратегічні цілі союзників, цілком зрозуміло, не співпадали. Однак, по досягненні згоди, суперечності спочатку відступили на другий план. Українсько-польський союз, якщо доцільне таке означення, доповнювався широкою співпрацею на ниві культури, взаємодопомогою в інших сферах суспільного життя. Наприклад, на відкриття читальні польського товариства „Bratnia Pomoc” у жовтні 1869 р. прибула представницька українська делегація. Дружню щодо поляків промову

виголосив голова “Руської Бесіди” В.Продан. Подібний акт сприяв розвитку взаємного порозуміння¹⁰. Не маючи свого друкованого органу, українці в 1884 р. скористалися з доброзичливості поляків і друкували на сторінках їхньої “Gazety Polskiej” свої відозви та інші документи. Одна з відозв стосувалася безпосередньо поляків. Після створення в Чернівцях товариства “Руський Народний Дім” започатковано збір коштів на придбання приміщення для нього. Ініціатори його створення звернулися до “Gazety Polskiej” з проханням помістити „відозву до наших братів про надання допомоги для нашого товариства, а також про започаткування в газеті рубрики для висловлення публічної вдячності за цю добротність”¹¹.

“Gazeta Polska” відзначала, що хоч поляки самі переживали фінансові труднощі, та, однак, почуття братерства не дозволяло їй замовчувати проблеми українців. Тим більше, що попередньо вона підтримувала такі самі звернення хорватів, чехів. Під час виступів у 1886 р. у Чернівцях польського театру Бачинського кошти від однієї з його вистав передано українському „Народному Домові”¹².

Та сама “Gazeta Polska” систематично інформувала своїх читачів про українські музично-театральні заходи, котрі організовувала „Руська Бесіда”, про вимоги українців у галузі національної освіти. В той час істотно поширилися контакти поміж молодіжними організаціями, зокрема українським „Союзом” та польським „Ogniskiem”. Доброю традицією ставали взаємні запрошення на різноманітні зустрічі, урочистості тощо¹³. Польська делегація взяла, наприклад, участь у відзначенні 25-річчя літературної творчості Юрія Федьковича¹⁴. У свою чергу, чимало українців брало участь у польських заходах. Зокрема це сталося під час урочистостей з нагоди освячення Польського дому в Чернівцях 19 вересня 1886 р. Тоді навіть частину польських гостей, що прибули з Галичини, було розквартировано у приміщенні “Руської Бесіди”. Оцінюючи діяльність польської громади в Чернівцях, українська газета “Буковина” писала: “[...] горстка буковинських поляків має вже свою хату. Ось, що може зробити любов до свого рідного, невпинне прямування до досягнення поставленої мети.”¹⁵.

Після 1881 р., коли в Чернівцях перестала виходити українська газета “Рідний Листок”, товариство “Руська Бесіда” виношувало заміри видання нового пресового органу. 1884 р. знаний український громадський діяч О.Попович запропонував започаткувати політичну газету. Безпосередньо роботу в цій справі при значній підтримці редактора “Gazety Polskiej” Клеменса Колаковського проводив один з тодішніх українських лідерів Іван Тимінський. Перше число нового українського часопису “Буковина” побачило світ у січні 1885 р.¹⁶. “Gazeta Polska” опублікувала на своїх шпальтах видавничі плани

„Буковини”, розповіла про її рубрики, привітала українців з такою важливою подією в їхньому національному житті. На згадку про неї І.Тимінський та К.Колаковський разом сфотографувалися, тримаючи в руці кожен свою газету¹⁷.

Справжнім святом українсько-польської дружби на Буковині стало святкування річниці слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія. Ініціювали захід українці, видавши відозву, де зазначалося: “Руські буковинські товариства врочисто святкуватимуть пам'ять тисячоліття смерті Мефодія, першого апостола слов'ян, у зв'язку з чим прагнуть zorganizувати загальнослов'янські урочистості Кирила і Мефодія”¹⁸. До створеного 7-особового підготовчого комітету було запрошено поляків та чехів. Комітет очолив український громадський діяч Ізидор Вінницький. Згодом комітет розширився до 24 осіб. Серед них було 10 українців та 7 поляків і чехів. Комітет опрацював відозву “Браття Слов'яни!”. Урочистості пройшли 8 червня 1885 р. Програма передбачала богослужіння в греко-католицькій церкві та римокатолицькому костюлі, а також урочисту академію і святковий концерт у міському театрі. Щоправда керівництво православної церкви заборонило проведення богослужіння в себе¹⁹. Давалися взнаки роз'єднаність української спільноти та чужих їм політичних впливів, спрямованих на денаціоналізацію українців.

Дохід від урочистостей пішов на стипендію ім. Кирила й Мефодія для студентів Чернівецького університету – українців, поляків та чехів²⁰.

На ґрунті зміцнення українсько-польських стосунків виникло декілька спільних культурно-освітніх товариств. 1 липня 1886 р. у Кіцмані відкрито українсько-польську читальню. Керівником її став Кирило Окуневський, членами управи – Ружанковський, Мілінкевич та ін. У день відкриття до читальні записалося 37 осіб²¹. Здійснювалися протягом 1887-1888 рр. спроби створити в Чернівцях українсько-польську друкарню. Підозріливість австрійських властей не дозволила довести справу до завершення²².

У 2-й пол. 80-х рр. на Буковині та в Галичині посилилася боротьба за впровадження в українських школах етимологічного фонетичного письма. “Gazeta Polska” однією з перших підтримала вимоги вчених і всього українського загалу. Кінець-кінців українські народовці домоглися свого. Сталося це 1892 р.

Протягом цього часу буковинські поляки підтримували українських народовців у їх боротьбі проти москвофілів. Тут опосередковано збігалися інтереси обох народів. Діяльність москвофілів підтримувалася і спрямовувалася російськими царськими властями, метою яких була повна денаціоналізація як українців, так і поляків²³. Тому “Gazeta

Polska" закликала українців до розриву будь-якої співпраці з московфілами. В цьому плані певною мірою позиція польської громади Буковини сприяла процесові національного пробудження українців²⁴.

Деяко інший характер носили взаємини українців з поляками в релігійній сфері. Абсолютна більшість українців Буковини була православною. Але церковний клір переважав румунський. Він то й пристосовував релігію до потреб румунізації краю. До українських сіл скеровувалися священники, котрі не володіли українською мовою. Всіх православних називали волохами, що, само собою, нівелювало національні відмінності українців. Російський консул у Чернівцях 1892 р. повідомив свій уряд про те, що "серед 115 місцевостей з виключно російською (Росія теж ігнорувала національні риси українців, вважаючи їх росіянами. – Ю.М.) людністю лише 78 мають священників руського (російського в розумінні консула. – Ю.М.) походження"²⁵. Православний митрополит Буковини Сильвестр Мораріу-Андрієвич у своїх "Апологіях" відкидав греко-католицизм і римо-католицизм, твердячи, що в краї має панувати виключно православ'я в його румунському виданні, чого церковний ієрарх відверто напроголошував, але що саме собою малося на увазі. Перша з "Апологій" з'явилася в липні 1885 р., а друга – в лютому 1890 р. "Буковина" і "Gaseta Polska" рішуче виступили проти подібного тлумачення місця й ролі релігії на Буковині. К.Колаковський видав книжку "На захист правди", а український діяч С.Дашкевич відповів митрополитові працею "Становище православних русинів у Буковинській архидієцезії"²⁶.

Задовільна політична співпраця між українцями та поляками тривала на Буковині до кін. 80-х рр. Але попередні вибори 1889 р. цей союз значно похитнули. Польська політична верхівка, розраховуючи на здобуття мандатів як до місцевого сейму, так і до віденського парламенту по курії великих землевласників, уклала угоду про координацію передвиборних дій з румунами. 11 березня того самого року було утворено польсько-румунський виборчий комітет. Українська "Буковина" відповіла гострим засудженням угоди, сприйнявши її як зраду попередніх спільних дій²⁷.

Газетна українсько-польська полеміка загострилася наступного року з наближенням виборів до Буковинського сейму. У 8-му числі "Gazety Polskiej" за 1890 р. з'явилася критична стаття про українських політиків за невизначеність політичного курсу, хитання між централізмом і автономізмом, надмірне "хлопоманство". Більше того, газета характеризувала діяльність українських політиків як таких, що "прямує до соціалізму"²⁸. Не всі висунуті звинувачення були обґрунтованими, про що писала, своєю чергою, "Буковина"²⁹.

Українсько-польські розбіжності впливали з відмінних можливостей та бачення розв'язання національних проблем. Серед поляків, як уже зазначалося, значну більшість становили міщани й заможні землевласники. Українці здебільшого були селянами, переважно незаможними. З розвитком українського національного руху політичні лідери прагнули спертися на селянство, залучивши його до активного політичного життя. Український рух міг розраховувати на успіх, лише ставши масовим, що, у свою чергу, лякало поляків можливістю виникнення соціально-політичних конфліктів³⁰.

Перед виборами 1890 р. крайовий польсько-румунський комітет т.зв. партії автономістів запропонував українцям прилучитися до нього. Останні деякий час вагалися. Але після того, як комітет пообіцяв українцям 3 депутатські місця по селянській курії, згодилися на співпрацю. Об'єднаними зусиллями поляки, румуни та українці здобули на виборах перевагу над німцями і євреями. Депутатами було обрано 3-х українців – В.Воляна, І.Тимінського та Є.Пігуляка. Однак союз автономістів виявився нетривким, у першу чергу через протилежність поглядів українців і румунів щодо національних інтересів населення Буковини. Хоч між українцями й поляками також мали місце політичні сутички, проте на тлі українсько-румунського політичного протистояння вони виглядали другорядними³¹.

Переважне домінування румунів у буковинському сеймі вже в 1893 р. викликало нову хвилю політичної напруги. Воно потягло за собою конфлікт між румунськими депутатами, з одного боку, та президентом Буковини, графом А.Паче, з другого. Останній намагався провадити в краї виважену національну політику. Дійшло до особистих випадів. Протестуючи проти поведінки румунських політиків, депутати – німці та євреї – залишили сейм. Їх підтримали українці та поляки, теж зрікаючися своїх мандатів. У результаті сейм було розпущено й призначено нові вибори. Українці й поляки зблокувалися з німцями та євреями, внаслідок чого зміцнили свої позиції³².

У наступному десятилітті співвідношення політичних сил у Буковинському сеймі залишилося незмінним. Українські та польські депутати взаємно один одного підтримували у питаннях освіти, культурно-національних прав, розвитку кооперативного руху, еміграції тощо. Можна з цілковитою певністю стверджувати, що найприхильніше ставився до української проблеми краю один з лідерів польського національного руху С.Стефанович, який невтомно боровся за взаємне порозуміння між обома народами. Що ж стосується українців, то з їхнього боку чимало зробили в цьому напрямі І.Вінницький та Є.Є.Пігуляк³³. Завдяки зусиллям їх та багатьох інших діячів політичних організацій Буковини з української та польської сторін

розширювалися контакти в галузі культури, хоч наприкінці XIX ст. вони вже не були такими глибокими, як у його попередніх декадах. На самому початку XX ст., у зв'язку зі зміною політичної ситуації, вигасла також українсько-польська співпраця у Буковинському сеймі.

В останні 10-15 років перед вибухом Першої світової війни на Буковині не спостерігалось якихось поєднавчих українсько-польських явищ. Що, зрештою, має історичне обґрунтування. Український національний рух у краї на той час набув уже значного піднесення. Хоч він відставав суттєво від розвитку національного руху українців Галичини, та все ж на Буковині політичні сили українців вже добре усвідомлювали своє призначення і спрямовували зусилля на задоволення національних інтересів українців. Польські католики зиску від того не мали. Скоріше навпаки, політичне протистояння в Галичині, безумовно, відбивалося на стосунках українців та поляків Буковини, що загалом співпадало з політичними подіями поч. XX ст.

Однак, було би помилкою вважати, що міжнаціональні взаємини між українцями та поляками за часів Австро-Угорщини не принесли користі обом сторонам. Вони певною мірою сприяли національному прозрінню українців, навчали їх та поляків досвіду компромісів для досягнення політичних цілей.

¹ A history of Romania / Ed. By Kurt W. Treptow. – Jassy, 1997. – S. 255; Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 1997. – С. 26-34.

² Hofbauer H., Roman V. Bucovina, Bessarabien, Moldawien: vergessenes Land zwishew Westeuropa, Russland und der T rkei. – Wien, 1997. – S. 26-34.

³ Ботушанський В. Вказ. пр. – С.245-246; Буковина: Історичний нарис / Редкол.: Костишин С.С., Ботушанський В.М., Добржанський О.В., Макар Ю.І. та ін. – Чернівці, 1998. – С. 69-70; Буковина: Її минуле і сучасне / Редкол.: Квітковський Д., Бринзан Д., Жуковський А. – Париж-Філядельфія-Дітройт, 1958. – С. 220-222.

⁴ Буковина: Історичний нарис. – С. 166-167; Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С. 115-118.

⁵ Слово. – 1870. – 21 черв.

⁶ Архив внешней политики России. – Ф. V-A.2 (Главный архив). – Оп. 181. – Спр. 1055. – Арк. 10-12; Добржанський О.В. Вказ. пр. – С. 157-158.

⁷ Слово. – 1873. – 30 вер.

⁸ Gazeta Polska. – 1886. - №. 93.

⁹ Там само. – 1884. - №. 56.

¹⁰ Слово. – 1869. – 26 листоп.

¹¹ Gazeta Polska. – 1884. - №. 91.

¹² Там само. – 1886. - №. 42.

- ¹³ Там само. – 1885. - Nr. 101.
¹⁴ Там само. – 1886. - Nr. 54.
¹⁵ Буковина. – 1886. - № 1.
¹⁶ Буковина: Історичний нарис. – С. 172; *Добржанський О.В.* Вказ. пр. – С. 195.
¹⁷ *Makar J., Dobrzański O.* Stosunki polsko-ukraińskie na Bukowinie w drugiej połowie XIX wieku // *Bukowina po stronie dialogu.* – Sejny, 1999. – S. 114.
¹⁸ *Gazeta Polska.* – 1885. - Nr. 31.
¹⁹ Буковина. – 1885. - № 13.
²⁰ Там само. - № 12.
²¹ *Gazeta Polska.* – 1886. – Nr. 53.
²² Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3 (Буковинська крайова управа). – Оп. 1. – Спр. 5093. – Арк. 1-3.
²³ *Makar J., Dobrzański O.* Вказ. пр. – S. 115.
²⁴ Там само.
²⁵ Центральний державний історичний архів у Києві. – Ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства). – Оп. 842. – Спр. 79 а.
²⁶ *Makar J., Dobrzański O.* Вказ пр. – S. 116.
²⁷ Буковина. – 1889. - № 46.
²⁸ *Gazeta Polska.* – 1890. – Nr. 8.
²⁹ Буковина. - 1890. - № 2.
³⁰ *Makar J., Dobrzański O.* Вказ пр. – S. 116.
³¹ Там само. - S. 117.
³² *Makar J., Dobrzański O.* Вказ. пр. – S. 117; *Добржанський О.В.* Вказ. пр. – С. 210-211.
³³ *Makar J., Dobrzański O.* Вказ пр. – S. 117.

Ігор Чорновол
(Львів)

ТЯГАР ПРАГМАТИЗМУ, АБО ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ У СВІТЛІ СУЧАСНОСТІ*

Біографічна довідка

* Ця стаття є виправленим і ґрунтовно розширеним варіантом публікацій: Чорновол І. Політичний реалізм Олександра Барвінського // *Сучасність* (Київ). - 1998. - №1. - С.99-105; його ж. Олександр Барвінський у контексті своєї й нинішньої епохи // *Олександр Барвінський. 1847-1927: Матеріали конф., присвяченої 150 річниці Олександра Барвінського, Львів, 14 трав. 1997 р.* - Львів, 2001. - С.32-44.

Олександр Барвінський народився 8 червня 1847 р. у селі Шляхтинці на Тернопіллі (нині Збарзького району Тернопільської області). В 1868 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. Працював на учительських посадах у Бережанській гімназії, Тернопільській та Львівській чоловічих учительських семінаріях. У 1893-1918 рр. – член Крайової шкільної ради (автономний орган влади, що контролював галузь освіти в Галичині). В 1891-1907 рр. – депутат нижньої палати австрійського парламенту (Райхсрату), в 1894-1904 рр. – Галицького сейму. 1906 р. О. Барвінського йменовано урядовим радником, у 1910 р. – радником двору. З 1917 р. – член Палати Вельмож австрійського парламенту (вища палата парламенту). В 1893-1897 рр. – голова реформованого Наукового товариства ім. Т.Шевченка. У 1889-1895 рр. – заступник голови товариства «Просвіта», в 1891-1896 рр. – голова Руського педагогічного товариства. Почесний член цих 2-х організацій, а також товариства «Сільський господар». Кавалер орденів Залізної корони III класу та Червоного Хреста II класу.

Як політик, О. Барвінський розпочав формуватися ще в сер. 60-х рр., належачи до грона раних народовців. З його ім'ям прийнято пов'язувати польсько-українську угоду 1890-1894 рр. у Галичині (т.зв. «нова ера») та її продовження у 1895-1897 рр. (т. зв. «новий курс»). Засновник Християнсько-супільної партії (1911, у 1896 р. угруповання О. Барвінського називалося Католицький русько-народний союз, а в 1901 р. – «Руська громада») – першої української класично-європейської консервативної організації. Помер 25 грудня 1926 р. Похований у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі у Львові.

Гене́за «нової ери»

Протягом всього свого життя О.Барвінський був безкомпромісним ворогом галицького партикуляризму, передусім – у формі москвофільства¹. Це був один із перших патріотів Соборної України в Галичині, з точки зору якого узгодження дій галицьких і наддніпрянських патріотів повинно відбутися будь-якою ціною. І саме в тому полягала різниця між ним і більшістю народовців, котрі в умовах перманентного польсько-українського протистояння в Галичині вважали за доцільніше йти на компроміси з москвофілами, ніж узгоджувати діяльність із наддніпрянськими «громадами». Більше того, у візії народовців співпраця з москвофілами не мала в своїх підставах нічого ганебного й була явищем зовсім природним². Хтось із москвофілів навіть придумав гасло “Getrennt marschieren – vereint schlagen” (окремо прямуємо –

разом вражасмо). Натомість причетні до угодних контактів з поляками відразу ж наражалися на небезпеку звинувачення в «запроданстві».

Внаслідок кількох досліджень вдалося встановити, що довготривалі польсько-українські угодні контакти, що завершилися проголошенням угоди на форумі Галицького сейму в 1890 р., започатковано 1874 р. під час археологічного з'їзду в Києві. Саме тоді духовний провідник київської «Старої Громади» Володимир Антонович зблизився з гуртом варшавських інтелектуалів, насамперед – з випускником університету св. Володимира Олександром Яблоновським. Скоріш за все, до 1880 р. справа обмежувалася лише розмовами й співпрацею в галузі історичної науки. Кардинально ситуація змінилася після 1 березня ст. стилю 1881 р., коли російські народники вбили Олександра II. Водночас загинули останні надії на скасування Емського указу 1876 р. Напередодні В.Антонович побував у Західній Європі, відвідав також Італію та Галичину. Елементи побутової культури й фольклору італійців змушували його проводити паралелі з Україною, а П'ємонта – з Галичиною. Ймовірно, саме тоді виникло поняття «український П'ємонт». Після загибелі царя-реформатора з метою реалізації цієї ідеї В.Антонович налагодив контакти з Валеріаном Калінкою – польським істориком-клерикалом, керівником осередку ченців-«змартвихвстанців» та інтернату для української молоді у Львові – і знайшов у нього цілковите співчуття й підтримку. Водночас інтенсифіковано контакти з львівським народовцями й польськими лібералами на предмет знешкодження москвофільства. Елементів конструктивності ці змагання набули в 1888 р., коли ними зацікавився міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Густав Кальнокі. Зрештою, після втручання енергійного намісника Галичини графа Казимира Бадені 25 листопада 1890 р. у Галицькому сеймі була проголошена угода «Руського клубу» (тобто верхівки українського істеблішменту) з польською консервативною більшістю. Співпраця народовців з польськими політичним проводом припинилася 1894 р., коли голова «Руського клубу» Юліан Романчук інспірував перехід переважної частини народовців в опозицію, а остаточно – в 1901р., коли О.Барвінський, який і після 1894 р. продовжував орієнтуватися на співпрацю з поляками, на знак протесту проти відкинення вимог «Руського клубу» «Польським колом» склав свій сеймовий мандат разом з майже всіма його членами³.

Можна цілком погодитися з видатним істориком і державним діячем Дмитром Дорошенком, який писав: «Як би не маловажити результати «нової ери», але ті практичні досягнення, які були її наслідками, мали своє значення для українського життя в Галичині й саме вони були початками тих реальних успіхів, які в кінці вибороли

для українського народу перед початком світової війни становище народности державної”⁴. І коли б, на думку іншого видатного українського політика Олександра Лотоцького, поступки на користь українців обмежилися лише призначенням на новостворену у Львівському університеті кафедру історії Східної Європи Михайла Грушевського, “то наслідки діяльності проф. М.Грушевського у Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський”⁵.

Прагматизм О.Барвінського

Громадська думка т.зв. «недержавних» народів завжди відзначалась особливою схильністю до бравурних гасел і гучних маніфестацій. Стосовно цього спадщина О.Барвінського дуже важлива. Поставши перед традиційною дилемою – що ліпше: нездійсненні романтично-патріотичні гасла чи політика реальних наслідків – він і його нечисленні однодумці вибрали останнє, взявши на себе важливу місію посередників між, з одного боку, численнішими й радикальнішими іншими українськими угрупованнями, а з другого – урядовими структурами. Ця їхня роль була особливо важливою на зламі століть, коли основна Українська національно-демократична партія (найвпливовіша галицько-українська партія, заснована 1899 р.) була ще заслабкою, натомість з О.Барвінським та його однодумцями рахувались і польський політичний табір, і Відень, що принесло українцям окремі важливі здобутки.

Політичний прагматизм О.Барвінського значною мірою було спричинено політикою «нової ери», коли українці протягом 4-х років шляхом компромісів здобули набагато більше, ніж за весь попередній період «маніфестаційної» політики⁶. Проте надії О.Барвінського на те, що такої думки дотримуватиметься більшість, себе не виправдали. Поперше, загал народівців, особливо у провінції, ніяк не міг позбутися ностальгії за колишньою «общеруською» єдністю з москвофілами. По-друге, давався взнаки саме брак політичної культури. “Пощо та привітливність, як наприклад, у бродського Salonruthene (О.Барвінського було обрано до австрійського Райхсрату та Галицького сейму від округу, до складу якого входили Броди, нині районний центр Львівської обл. – І.Ч.), – писав у 1895 р. часопис «Правда», – що всякого товариша парламентарного поздоровить [...], ба навіть з міністром розмовляє! Це ж сервілізм і підлещування. Руський посол незалежний повинен вовком на всіх дивитися і бути типом народного «бурмила» [...], повинен стати на становищі «виборювання», рішуче промовляти:

приказую іменем незалежних русинів зробити все, чого нам треба, а ні, то пошлю вас всіх к чортам.”⁷.

У цьому ж контексті варто звернути увагу на особисті стосунки між українськими діячами взагалі. Згадуючи про українське патріотичне середовище Києва 80-х рр., сучасник говорив про “фатальну прикмету національної нашої вдачі”, “се безмежна амбітність діячів – і більших і дрібніших – та невміння розміряти, що важливе, а що дурниці”⁸. О. Барвінський був у числі того невеликого винятку, до котрого закид, за словами А.Маршинського, “фатальної прикмети національної нашої вдачі”, застосовувати немає підстав. Людина надзвичайно тактовна, він не цурався стосунків навіть зі своїми опонентами. Цю рису характеру О.Барвінського відзначив навіть його безкомпромісний критик М.Павлик: “Я ніколи не думав відмовляти д. О.Барвінському заслуг коло розвою української ідеї в Галичині. Тій ідеї служив він навіть за «нової ери» і взагалі був тут далеко консеквентніший від інших народовців, котрі мняли українську ідею, мов швець шкіру. Я не похваляю й тих, котрі послуговуються д. О.Барвінським, коли треба піти та випросити що на культурні цілі, або й так собі, на приватну чиюсь користь, але, як прийде до говірки про політику О.Барвінського, то або ховаються, або й кричать, що О.Барвінський зрадник.”⁹.

Автор цієї розвідки був вельми здивований, коли ознайомився зі змістом блокнотів О.Барвінського, що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України¹⁰. Виявляється, він щодня нотував усі грошові витрати, включаючи витрати на трамвай, газети чи пошту. Таким самим педантом був О.Барвінський і в політиці, старанно й наполегливо дбаючи про справи, нічого не забуваючи і не відкладаючи «на потім». Зрештою, всі ці шляхетні риси його характеру слід певною мірою пояснювати його родоводом – адже він був шляхтичем¹¹.

Українська політика обрала шлях, котрий на теоретичному рівні обґрунтував М.Драгоманов (теж, до речі, шляхтич), а на науковому – М.Грушевський: українці – селянська нація. Незважаючи на це, аж до самого кінця XIX ст. українські діячі вербувалися значною мірою саме із середовища дрібної шляхти, що надавало українському рухові мінімум прагматизму й політичної культури, особливо в Галичині. Серед них був і О.Барвінський.

Концепція «органічної праці»

Звернімося до контексту епохи, коли діяв О.Барвінський. 1873-1893 рр. – період найбільшої стабільності Австро-Угорської монархії, завдяки чому згодом були сформовані ідеали міфу про «бабусю Австрію»: добрий цісар, упорядкована ієрархія цінностей, ефективний

бюрократичний контроль над суспільством і демократією, гармонійне співіснування народів. У загальноєвропейському вимірі – це епоха позитивізму, вершина оптимістично-раціонального трактування світу, відомого кожному, хто знайомився хоча б з науково-фантастичними романами Жюль Верна. Вважалося, що саме здоровий глузд і науково-технічний прогрес приведе людство до процвітання. Наука відкидала все, що існувало поза емпіричним досвідом. Водночас це період особливої популярності історичних дисциплін. Історія трактувалась як *magistrae vitae*: вважалося, що аналізуючи минуле, можна вирахувати й майбутнє. Особливу популярність мали історики в Центрально-Східній Європі, в Польщі й Україні зокрема, де професори водночас були національними пророками й політиками. Знаменно, що основними ідеологами галицько-польського консерватизму були історики Михайло Бобжинський, Станіслав Естрайхер, В.Калінка, граф Станіслав Тарновський, Йосип Шуйський та ін. Це – триумф концепції «органічної праці» в Галичині, здебільшого обґрунтованої саме їхніми зусиллями¹². До речі, є всі підстави кваліфікувати «нову еру» як «змову істориків». Адже її архітекторами були фахові історики: В.Антонович, О.Барвінський, з українського боку, М.Бобжинський, граф Войцех Дідушицький¹³, В.Калінка, О.Яблоновський, з польського.

Заява Ю.Романчука в Сеймі 25 листопада 1890 р. мала своїм наслідком визнання австрійським урядом (уперше) і польським політичним табором (остаточно) ідеї окремішності й соборності української нації на офіційному рівні. В цьому й полягає основне значення угоди. Крім того, польські політики розраховували, що їм вдасться утримати українців у своєму гравітаційному полі й у майбутньому. Покійна Річпосполита спромоглася сформувати єдине й водночас багатоетнічне інформаційне поле, що продовжувало функціонувати ще й у ХІХ ст. Тому для поляків українці були не «чужими», а все ще «своїми». І значною мірою навпаки. Свідчення тому – «українська школа» польської літератури, що існувала не лише в епоху романтизму, а й навіть у ХХ ст.¹⁴ Більшість польських аристократів була пов'язана з українським народом генетично, і це викликало сентименти до українського національного руху. Справді, простір подвійної ідентичності «gente Ruthenus – natione Polonus» поступово руйнувався, залишаючи по собі 2 окремі ідентичності. Проте значній частині поляків (особливо пов'язаним з Білоруссю, Литвою та Україною) все ж видавалося, що в майбутньому польська нація буде багатоетнічною, так само як сьогодні існують багатоетнічні народи британський, іспанський та російський. Зрештою, немає ніякого сумніву, що коли б якийсь із польських повстань отримало перемогу, то Польща б відродилася у вигляді федерації з Литвою та Україною¹⁵.

Крім того, владнати «домашні справи» з українцями вимагав гіркий досвід поразок і тверезий розрахунок, котрий підказував, що в Галичині ліпше таки справу мати з українцями, а не доморощеними росіянами. В очах сучасників угода 1890-1894 рр. була черговим великим тріумфом концепції «органічної праці», ще одним істотним аргументом на користь «світлого майбутнього». Найпрестижніший галицький щомісячник «Пшегльонд Польський» писав тоді: «Про те, що така спокійна й ввічлива поведінка є тільки спритною тактикою русинів, а не їх щирим переконанням, ми чули не раз. Авжеж! Переконання не змінюються щодня. Але тактика ввічливості й злагоди завжди має свої добрі сторони й вигоди: якщо утримається, може стати добрим звичаєм, традицією, а в практиці поступово вплинути на переконання обох сторін.»¹⁶

Позитивістський оптимізм виразився також у назві українськими журналістами угодової акції «нової ерою» (початково – «нова доба», «нова ситуація»¹⁷). Варто зауважити, що ініціюючи впровадження терміну «нова доба», народовці мали на увазі передовсім розв'язання безкомпромісної боротьби з москвофілами, які досі були їхніми традиційними союзниками. В такому сенсі цей термін уперше вжив Володимир Барвінський – брат Олександра – ще 1883 р.¹⁸ Натомість москвофіли переклали термін «нова доба» як «нова ера» і надали йому іронічного забарвлення¹⁹. Вже 1891 р. поняття «нова ера» повноцінно функціонувало у публіцистиці, хоч здебільшого й позбулося наданої йому іронічності. Натомість у ХХ ст. і польська, і українська громадські думки схилилися до оцінки угоди 1890 р. як прояву наївності й «романтизму»²⁰. Так цей термін знову набув іронічного забарвлення й увійшов до історіографії остаточно.

Зрештою, поняття «нова ера» взагалі було притаманне європейській ментальності тієї доби, впевненій у тому, що тверезий розрахунок забезпечить епохальні зміни на краще. Відтак «нових ер» тоді не бракувало. Так називали політику прем'єр-міністра Австро-Угорщини графа Едуарда Таффе (1879-1893), німецького канцлера графа Лео Капріві (1890-1894, що, до речі, полягала в угоді з польськими політиками Познаньщини), та російсько-французькі угоди 1891-1893 рр. Іван Франко теж одного разу – задовго до угоди 1890 р. – вжив цей термін, маючи на увазі реанімацію «Союзу трьох цісарів» (австрійського, німецького, російського) в 1884 р., що в перспективі могло б вилитись у послаблення позицій польських політиків в Австро-Угорщині й підтримку урядом українців на противагу полякам у Галичині²¹.

О. Барвінський тяжів до ліберального консерватизму, політичним ідеалом для нього були «станьчики», які мали сміливість говорити своєму народові хоча й гірку, непатріотичну, та все ж таки «правду»

(Леопольд Ранке: «Історію треба писати так, якою вона була насправді»). Еталоном суспільного явища вважав її утилітарний еквівалент. Як шляхтич і високоосвічена особа, був людиною толерантною. У політиці вбачав «змагання компромісів» (афоризм Бісмарка). Створив українську версію «органічної праці». «Успіхи, – писав у спогадах, – які повелося досягнути щодо поправки політично-національного положення буковинських русинів (у 1893-1897 рр. – І.Ч.), впевняли мене, що реальна і позитивна політика доведе поступово до кращого розвитку нашого народу, до скріплення його сил, без чого опозиція, хоч би як яскрава, остане безплідною і безуспішною. Сі хоч як повільні [...] придбання [...] були для мене [...] заохотою до дальшої трудної праці на парламентарній ниві. В тій дальшій праці [...] мені припадала до мого розуміння більше політична тактика старочехів, а навіть поляків. Старочехи під проводом д-ра Рігера поступовим виведенням потрібних для чеського народу придбань дійшли до високого розвитку і поступу так, що видавалися німцям небезпечним суперником, а поляки відомою тактикою «Przy Tobie, Panie, stoimy i stać chcemy!» здобули собі верховладне становище і могутній вплив у Галичині і стали важним чинником в Держ[авній] Раді і у внутрішній політиці Австрії, котрого не могли обминути ніяке правительство, з котрим була приневолена числитися також Корона. На основі прикладів тих двох народів впевнився я, що реальною, позитивною політикою і поступовими придбаннями можна довести до щораз кращого розвитку народу, до скріплення його сил, а тоді можна в потребі стати з успіхом до опозиції, котра так припала до вподоби нашій суспільності, але задля бессильности оставала пустою демонстрацією.»²² Особливу відразу він мав до бравурних гасел і екзальтованої агітації, що вважав проявом низької культури. Так, наприклад, поведінку Михайла Лозинського, Осипа Назарука, Володимира Охримовича, Миколи Петрицького й Лонгина Цегельського в 1906 р. характеризував так: «[...] такі особняки, що тепер рвалися до діяльності на широкій і видній світові арені, були схожі на молодих лошаків, що запряжені і до воза і до упряжи підуть і віз поломлять і себе покалічать, бо не вміють ще обернутися на зовсім новім становищі. В буйній уяві, в непогамованім пориві, в переоцінюванню власних сил і здібностей, в недостатчі реального, позитивного й основного знання, в недостатчі не тільки парламентарного, але й взагалі політичного досвіду, гледіли вони з легковаженням, а навіть погордою на старших українських діячів.»²³ Можливо, саме через це О.Барвінський не мав популярності.

В основі створеної О.Барвінським концепції «органічної праці» – орієнтація на західно-європейські цивілізаційні зразки, сім'я, церква,

раціоналізм, підприємливість, приватна власність, національна солідарність. Основне, на його думку, пристосувати ці цінності до духу часу. Модернізація має бути всепоглинаючою: від ментальності до політики. «Українці мали сприйняти здобутки цивілізації, – коментує світогляд О.Барвінського Олена Аркуша, – аби надалі розвивати їх на власному ґрунті, а не винаходити відомі істини; освоїти інтенсивне господарювання, врешті – поступово змінювати стиль життя, робити його більш впорядкованим, «компактним» і ощадним, аби не дивувати світ прив'язаністю до середньовічних звичаїв. Водночас українська національна ідея повинна була перетворитись у невід'ємну та освячену частину індивідуальної психології. За задумом О.Барвінського, прихильники його програми (називали себе реалістами) мали стати координуючим центром роботи, що дедалі глибше сягала б у глиб суспільства, створюючи одноцільний організм, у якому вищість людини визначалася б лише вищістю її духу та праці. Неважко помітити, що українська концепція «органічної праці» відповідала вимогам часу, який визначався переломом суспільної психології, світоглядним домінуванням позитивізму.»²⁴

Тим не менш зовсім природний консерватизм О.Барвінського не зміг знайти численних прихильників у контексті панування ірраціонального екстремізму ХХ ст.

Сьогодні в Україні здебільшого пропагуються імена українських лівих діячів. Численні ювілеї М.Грушевського в 1990-х рр. відзначалися так часто, що мимоволі дискредитували великого історика²⁵. Гучно відзначалися також ювілеї М.Драгоманова й І.Франка. Ювілеї правих (О.Барвінського, В.Липинського, С.Петлюри) мали набагато менший розмах і резонанс. Парадоксально, але ініціатори «лівих» святкувань здебільшого симпатизують правим політичним доктринам.

До цього слід додати ще й пасивність українських патріотів у такій особливо модерній сфері, як підприємництво. «У нас, на жаль, недоцінювано діяльності в сім напрямку, – писав О. Барвінський, – і здавалося, якщо ми витворимо значне число світської інтелігенції з підмогою гімназій та університету, тоді можна буде вести незалежну, принципіальну політику і ми зможемо стати впливовим і міродатним чинником у красивих і державних справах та зайняти поважне становище посеред інших культурних народів... Однак серед цих успіхів таки проявлялися недомоги, бо наша освічена верства складалася майже виключно із споживачів, що перейшли т. зв. Brotstudium («хлібні студії»). – І.Ч.), з людей, обмежених на сталі побори (плати, пенсії і т.д.), а майже не мала між собою людей уздібнених до витворчости (промисловців, фабрикантів, великих купців і т.п.). [...] Я бачив у ширшому світі, що вірцево й уміло ведене хліборобське господарство,

ремесла різного роду і промисли, торгівля, розумно зорганізована, творять міцні підвалини до розвитку народного добробуту, що добре ведені щадниці, задаткові товариства для дешевого і легкодоступного кредиту дають спромогу під'єму широких народних верств до добробуту, а тим самим і до просвіти, незалежності й національної свідомості.”²⁶

Втім, сьогодні старше покоління українських патріотів протестує проти проявів модернізації передовсім у сфері культури. Ці люди якось не бажають змиритися з думкою, що такі милі їхньому серцю хати під стріхою, вишиті сорочки й шаровари вже ніколи не повернуться. Хоча навіть вони здебільшого не заперечують, що позбавлений власних модернізаційних зразків український народ майбутнього не матиме.

О.Барвінський і поляки

Основне звинувачення, котре висували проти О.Барвінського його опоненти, це полонофільство. Можливо, ніяка інша ділянка історії і Польщі і України так не постраждала від взаємних упереджень і стереотипів, як ця. Не треба забувати, що імідж «одвічного ворога» поляка був неодмінним атрибутом і виправданням міфу про «новий Переяслав». “А чванитесь, що ми Польщу колись завалили?.. Правда ваша, Польща впала та й вас роздавила!”, – писав Т.Шевченко²⁷. “Московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу й цивілізації, а в безодню темноти і застою”, – ця думка належить І.Франкові²⁸.

Очевидно, упереджене ставлення багатьох українських істориків до поляків у своїй основі мало (і має ще й нині) усвідомлення того факту, що минула слава України кувалася насамперед у запеклій боротьбі з Польщею. До того ж чимало українців взагалі знаходилося (і знаходиться ще й досі) під впливом, як писав М.Грушевський, “офіційною російською школою прикріплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини” та “непостережно для себе” переймалась “отим офіційним «спором славян между собою»”²⁹. “Психологічна інерція, – продовжує цю думку відомий історик Наталія Яковенко, – звичність сприйняття історії в позитивно оцінюваних категоріях «боротьби» й «конфлікту» не тільки перешкоджає денонсації упереджень і фобій, властивих українському (як і всякому іншому) національному міфіві, а навпаки примножує їх примітивною агітаційністю «на користь» свого народу: наймудрішого, найсправедливішого, найрозумнішого, найскривдженішого”³⁰.

Наприкінці XIX ст. польсько-українські суперечності в Наддніпрянщині втратили свою актуальність. Натомість у Галичині напруга в цілому не спадала. В силу того, що український елемент розвивався тут у протистоянні елементові польському, еталоном патріотизму галицьких русинів був ступінь заперечення полонізму. Ця тенденція мала своїм наслідком поширення москвофільства, котре домінувало, принаймні, ще у 80-х рр. XIX ст. Зрозуміло, що в таких умовах у польсько-українську співпрацю ангажувалися лише найтверезіші й найсміливіші.

Тож «полонофільство» О. Барвінського було викликане передовсім відчуттям реальних потреб українського національного руху. Інший визначний галицько-український діяч, а, починаючи з 1894 р., найближчий і найздібніший однодумець О. Барвінського, Анатоль Вахнянин керувався наступною мотивацією: «Вони (поляки. – І. Ч.) мають силу, отже ми мусимо до них звертатись, бо від них усе залежить»³¹.

Москвофіли традиційно представляли О. Барвінського не тільки як «польського агента», а й «нищителя Русі» та будівника «історичної Польщі». Цю думку поділяло й чимало щирих українських патріотів. Як іронізує О. Аркуша, «якби тягар усіх звинувачень на його адресу мав ще й фізичну вагу, О. Барвінський, без сумніву, став би рекордсменом серед тогочасних українських політиків»³². У контексті таких стереотипів факт призначення О. Барвінського в уряд ЗУНР на посаду міністра освіти і віросповідань мав в уяві сучасників другорядне значення. Варто зауважити, що політика «нової ери» мала також українсько-державницьке спрямування, оскільки при згоді й підтримці Габсбургів повинна була довести до створення на теренах Білорусі й Наддніпрянщини української монархії (за умови збройного конфлікту з Росією)³³. Тож О. Барвінський не був полонофілом, він просто не був полонофобом.

Сьогодні існують всі підстави для взаємовигідної співпраці поляків і українців. Досвід «нової ери» щодо цього дуже повчальний. Об'єднавши зусилля, поляки й українці зуміли тоді подолати галицьке москвофільство. Зрештою, Польщі, що стала членом НАТО й готується до вступу в Європейський Союз, Росія вже не загрозус. Але в контексті сучасної політичної кон'юнктури лише польські політики демонструють свою добру волю й готовність сприяти інтеграції туди й України. Щоправда, й така постава теж має історичні підстави. «Характерне, – писав Михайло Демкович-Добрянський, – що за весь час перебування України в складі імперії, тобто за весь час боротьби царського режиму проти українства, не було в Росії одного громадського чинника чи політичної партії, що публічно виступили б проти царської політики нищення українського народу. [...] У час найбільшого

лихоліття Західної України під владою «санації» (1926-1939. – І. Ч.) були не тільки визначні одиниці, що осуджували полонізацію Західної України, але створився рух проукраїнський, що критикував антиукраїнську політику режиму та підтримував ідею самостійної України. Нічого подібного немає по боці російському. Чим це пояснити?»³⁴.

У цьому сенсі дивними й нелогічними виглядають хвороблива активність старшого покоління українських патріотів навколо так званого «цвинтаря орлят» у Львові, а разом з тим дивовижна беззубість місцевої громадськості супроти засилля дешевих зразків російської масової культури. А це чим пояснити?

О.Барвінський і Церква

Партію О.Барвінського прийнято вважати клерикальною. Проте це перебільшення: О.Барвінський, як і більшість його однодумців, був вихованцем світської культури, що все ж не перешкоджало йому бути глибоко віруючою людиною. Більше того, він ніколи не заангажувався в жодні маніфестаційні акції, спрямовані чи проти папи римського чи проти інших церковних ієрархів (що постійно практикували москвофіли, радикали, іноді – при мовчазній згоді або й за участі народовців). До того ж сама греко-католицька церква в 60-х - 80-х рр. ХІХ ст. переживала далеко не найліпші свої часи. Відомий фахівець із церковної історії Макарій Каровець назвав двадцятиліття перед реформою василіян 1882 р. “найтемнішим періодом в історії нашої Церкви”³⁵. При тому він мав на увазі насамперед москвофільство й православні симпатії греко-католицького духовенства. Парадоксально, але ще наприкінці 80-х рр. саме сутана греко-католицького священика була своєрідним символом москвофільської партії, тоді як народовців – сурдут службовця. “Становище [...] народовців в краю, а особливо у Львові, – згадував про 80-ті рр. О.Барвінський, – було тим трудне, а вплив їх на хід і розвиток народних справ був вельми слабкий, бо передусім в капітулах не мали вони представників, а через те в деканатах”³⁶.

Взагалі, політизація церковного життя виявилася вельми шкідливою для греко-католиків. “Вкладаючи стільки енергії в національний рух, Церква кінець кінцем опинилася в небезпечному становищі – вона стала діяти і її стали розглядати як інструмент світського руху. Церква почала втрачати самобутність. Зусилля духовенства, спрямовані на розвиток національного руху, стали брати гору над виконанням суто духовних обов'язків, і часто священики вважали себе більше громадськими діячами, ніж служителями Бога.”³⁷. Все це, а також характерне

для XIX ст. швидко розповсюдження раціоналізму й атеїзму підкопувало самі підстави існування греко-католицької церкви.

Це прикре становище пробував виправити митрополит Сильвестр Сембратович (обіймав цю посаду, розпочинаючи з 1882 р., номінацію отримав у 1885 р.). В основі пропонованої ним концепції співвідношення релігії, політики та національності лежало переконання, що українська нація повинна формуватися не як етнічна спільнота, а як спільнота релігійна, греко-католицька³⁸. Проте ця ідея не знайшла розуміння в галицькому середовищі. Крім того, митрополит Сильвестр був людиною надто м'якою та інтелігентною, тож не вмів домогтися від своїх вірних послуху. Народовці з ним майже не рахувались, а москвофіли ставилися до нього з відвертою зневагою і навіть презирством.

Зрозуміло, що митрополит Сильвестр підтримав політику «нової ери», одним з основних аспектів якої було також зміцнення престижу греко-католицької церкви (народовці заманіфестували свою вірність греко-католицькій церкві, а під час тривання угодової акції посіли декілька місць у вищій церковній ієрархії). Більше того, коли в 1894 р. народовська більшість відійшла від угодової політики, то митрополит солідаризувався з меншістю на чолі з О.Барвінським. О.Барвінський підтримав його клерикальний світогляд, ба навіть виступив ініціатором формування клерикального Католицького русько-народного союзу³⁹. Проте в 1898 р. митрополит Сильвестр помер, і продовжувати цей напрямок діяльності не було кому. Його наступники, усвідомлюючи небезпеку поглинення церкви національним рухом, утримувалися від дійової участі у політичних акціях (як це зазвичай було раніше) і зосереджували увагу передусім на церковних проблемах. Ця політика цілком виправдала себе: у XX ст. греко-католицька церква піднялася на небачену висоту й користувалася великими авторитетом не тільки серед своїх вірних, а й у католицькому світі взагалі.

Все це не могло не відбитися й на угрупованні О.Барвінського. Характерно, що на установчих зборах Християнсько-суспільного союзу в 1911 р. не був присутній ані митрополит, ані єпископи. До проводу цієї організації обрано семеро осіб, з них духовенство представляло лише троє. Значно втратили на клерикалізмі й ідеологічні підстави угруповання О.Барвінського. У § 1 відозви з приводу заснування Християнсько-суспільного союзу говорилося, що «партія має старатися о розбудження і підтримання якнайширшої національної свідомості в народі». І лише § 2 стверджував, що «партія має працювати в християнським дусі і берегти всіх прав нашої греко-католицької церкви»⁴⁰. Варто зауважити, що найвідоміші й найзаслуженіші діячі цієї партії були не священики, а світські особи, і саме на світському

поприці вони здобули собі ім'я (Анатоль Вахнянин – видатний композитор і парламентарій, організатор консерваторії ім. М. Лисенка у Львові; Осип Маковей – літератор і журналіст; Кирило Студинський – професор кафедри церковно-слов'янської мови у Львівському університеті, видатний історик і політик).

Тож заслуги О.Барвінського перед греко-католицькою церквою полягають ось у чому:

О.Барвінський був у числі небагатьох народовців, хто підтримував авторитет греко-католицької церкви в скрутний для неї час;

саме О.Барвінський рішуче наполягав на усуненні з керівних посад у церкві москвофілів, відтак «українізація» ієрархії, що відбувалася на зламі століть, – це значною мірою і його заслуга.

У контексті сьогодення неабияке значення має ще одна деталь. Як уже згадувалось, О.Барвінський діяв у тісному порозумінні з діячами «Старої Громади» – отже, представниками українського православного світу, які до того ж перебували під значним впливом ідей раціоналізму російського зразка. Хоч як це дивно, але між греко-католиком О.Барвінським, раціоналістом В.Антоновичем та православним О.Кониським (саме на цей тріумвірат в основному опиралася «галицька політика» «Старої Громади» у 80-х - 90-х рр.), не виникало жодних непорозумінь. Усі вони дуже добре усвідомлювали той факт, що греко-католицька церква є важливим джерелом, звідки черпає і черпатиме силу українська національна ідентичність. Тож православна «Стара Громада» підтримувала всі «греко-католицькі» ініціативи О.Барвінського, ба навіть іноді ініціювала їх. Варто зауважити, що авторові цих рядків невідомий жодний приклад конфлікту між українцями православними і греко-католиками на конфесійній основі за австрійської доби, що, на жаль, стало буденним явищем в умовах незалежної України.

Видавнича діяльність Впровадження терміну «Русь-Україна»

Видавнича діяльність О.Барвінського – проблема малодосліджена. О.Барвінський створив перші україномовні підручники для шкіл, був також автором ряду історичних розвідок про український національний рух у ХІХ ст. та величезної кількості публікацій на злободенні теми. В 1897 р. почав виходити щоденник «Руслан» – орган керованої ним партії.

Та особливою заслугою О.Барвінського в галузі видавничої справи є видання «Руської історичної бібліотеки»⁴¹ – першого серійного видання фахової історичної літератури українською мовою. Цей задум

постав під час зустрічей О.Барвінського з діячами «Старої Громади» в Києві в 1885 р. Варто зауважити, що ця ідея мала не тільки академічне, а й виразне антимосквофільське спрямування: публікація серйозних історичних праць повинна б на практиці довести соборність усіх розділених кордонами українських земель і продемонструвати наявність окремого від росіян історичного досвіду. При тому обговорювалися проблеми історичної термінології – раніше її практично не існувало. В Галичині були розповсюджені терміни «Русь» і «руський», а назва «Україна» популярністю не користувалася. Тоді В.Антонович запропонував об'єднати дві назви в одну і таким чином з'явилася згодом дуже популярна формула «Русь-Україна»⁴². Отже, саме О.Барвінський, а не М.Грушевський, як це прийнято вважати, вперше розпочав пропагувати даний термін, що мало неабияке значення для утвердження в Галичині ідеї Соборної України.

Малодосліджена діяльність О.Барвінського як історика і педагога⁴³. Залишаються маловідомими широкому загалові інші члени родини Барвінських. Найвидатніші її представники: Володимир Барвінський (1850-1883), рідний брат Олександра, засновник найавторитетнішого галицько-українського часопису «Діло» (1880), наприкінці 70-х – на поч. 80-х рр. лідер народовців, про рівень його авторитету свідчить той факт, що за австрійської доби його особа вшановувалася на тому самому рівні, що й особа Маркіяна Шашкевича; Осип (1845-1889), також рідний брат Олександра, греко-католицький священник, автор історичної драми «Павло Полуботок», дуже популярної в Галичині у 80-х рр. позаминулого століття; сини Олександра – Богдан (1880-1958), історик, учень М.Грушевського; Василь (1888-1963) – видатний композитор; Олександр (1890-1957) – славетний львівський лікар⁴⁴.

Родинний архів та «Спомини з мого життя»

Серед тих аспектів багатогранної діяльності О.Барвінського, що досі мало ставали об'єктом особливої уваги, знаходиться й найважливіша частина його творчої спадщини – мемуари. Ще за життя О.Барвінського вийшло їх перші 2 томи⁴⁵. Мабуть, слід погодитися з Д.Дорошенком у тому, що їх автор дотримувався «занадто скороченого, конспективного викладу і дає більше власну автобіографію, ніж картину громадянського і письменського життя давніх часів»⁴⁶. О.Барвінський урахував цю критику. Це впливає зі змісту 8-ми наступних частин його мемуарів, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України в Києві.

Бл. 6-ти тис. аркушів 52-х зошитів, до чого слід додати ще зміст праці у вигляді окремого зошиту й різноманітні додатки, становлять

важливе інформаційне джерело з історії не лише України, а й Австрії, Боснії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії. Відомості про австрійський парламент, німецько-чеські суперечності, польсько-українські стосунки, Галицький сейм, українське громадський рух по обидва боки Збруча – все це описано, можливо, навіть занадто детально. Втім, історична вартість мемуарів О.Барвінського від цього лише виграє.

Спогади О.Барвінський писав від 1915 р. і аж до своєї смерті в 1926 р. Розповідь доведено до подій 1908 р.

Єдиною працею, що може конкурувати з мемуарами О.Барвінського, є «Історія політичної думки галицьких українців» Костя Левицького⁴⁷. Однак вона має надто конспективний і безсторонній характер, позаяк неопублікована частина «Споминів з мого життя» О.Барвінського значно змістовніша й колоритніша.

Сам О.Барвінський пробував видати свої спогади, однак безуспішно⁴⁸. Після його смерті справою друку мемуарів батька займався Богдан Барвінський⁴⁹. Він навіть підготував до перевидання 1-й том мемуарів⁵⁰, але на цьому все закінчилося.

Напередодні Другої світової війни «Спомини з мого життя» становили складову частину величезного домашнього архіву О.Барвінського⁵¹. Сам О.Барвінський так оцінював цю збірку: «@ [...] є це збірка запопадливо громаджена протягом більш як півстоліття моєю родиною, що містить багату переписку з визначнішими наддніпрянцями, галицькими й буковинськими діячами та й чужими ученими, політиками й дипломатами, а крім того, багато рукописних літературних творів. З цим архівом злучена також багата бібліотека, з рідкими також нині недосяжними унікатами, образами, фотографіями, аплянтами, мапами, книгами і т.п., збирана пок. архиєпископом Мартином Барвінським, моїм вітцем, братами, мною і моїми синами, а такий знавець, як др. І. Свенціцький висловився, що на неї «немає ціни». Все те призначив я окремим заповітом в порозумінню з моїми спадкоємцями для Національного Музею у Львові і значну частину вже передав в його посідання. Жадібний науки дослідник найде в нашій родинній архіві й бібліотеці багаті й підставові засоби для слов'яно- й українознавства, історії, етнографії, філології, правознавства, а багата збірка переписки і рукописей подасть не одному чимало цінного і незнаного матеріалу для нашої національно-політичної й культурної історії.»⁵²

Після остаточного включення Галичини до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки Б. Барвінський передав майже весь свій родинний архів до Львівської наукової бібліотеки ім.

В. Стефаника НАН України. Відтоді фонд Барвінських є найбагатшою рукописною українськомовною збіркою цієї установи. Собі Богдан залишив мемуари батька, а також його листування з дружиною (тобто матір'ю Богдана Євгенією з Любовичів). Але в 1950 р. він продав ці документи (разом із спогадами К. Студинського, котрі якимсь чином опинилися в його розпорядженні) Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України за 3000 карбованців⁵³.

Мемуари О. Барвінського неодноразово приваблювали увагу дослідників, про що свідчать публікації їх фрагментів у періодиці⁵⁴. Обсяг мемуарів водночас ускладнив справу їх видання. Запланувавши перевидання 1-го і 2-го томів «Споминів з мого життя», Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України розпочав реалізацію амбітного задуму друку їх цілості. Слід сподіватися, що завдяки цьому особа О. Барвінського остаточно посяде належне місце в історії України.

¹ Москвофільство – течія в українському русі Буковини, Галичини та Закарпаття, прихильники котрої, висунувши гасло “один язык – один народ од Сяна до Камчатки”, заперечували принцип національної окремішності українців. Прихильники власне проукраїнської орієнтації називали себе народовцями.

² “Зарівно українство народовців, як і москвофільство москвофілів, – писав І. Франко, – було чисто теоретичне; була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні різниці простому народові нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанню. [...] дві кардинальні точки були: ми всі русини і повинні держатися купи, і ми, поперед усього, ми повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у него ще того й того.” (Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Літературно-науковий вісник. - Т. XV. - Львів, 1901. - С. 3). В іншій своїй праці І. Франко був ще категоричніший: “початок 80-х р[оків] знаменний [...] сильним розвитком так зв. молоді, або українофільської партії, котра тепер, значно урізавши своє українофільство, перетворилася в русинську, національну або народовецьку партію” (Франко І. Южнорусская литература // Збір. творів. У 50 т. - Т. 41. - Київ, 1986. - С. 148).

³ Детальніше див.: Чорновол І. Поляки й українці у політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років ХІХ ст.: «Українська інтрига» гр. Г. Кальнокі // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства НАН України. - Вип. 2. - Львів, 1995. - С. 71-81; його ж. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. - Львів, 2000; його ж. «Диктатура серця» графа Михайла Лоріс-Мелікова й український національний рух 1880-1881 років: з приводу монографії Олексія Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). - Санкт-Петербург: Алетейя, 2000 // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип. 37. Ч. 2. - Львів, 2002. -

- С.250-256; *його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901: Нарис з історії українського парламентаризму. - Львів, 2002.
- Скорочений виклад концепції політики «нової ери» див.: Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери» // *Сучасність.* - 2000. - №12. - С.145-154, або Молода нація. - 2000. - №1. - С.24-39; *його ж.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // *Там само.* - 2000. - №3. - С.132-159.
- ⁴ *Дорошенко Д.* Володимир Антонович: Його життя й наукова й громадська діяльність. - Прага, 1942. - С.156.
- ⁵ *Лотоцький О.* Сторінки з минулого. - Ч. 1. - Варшава, 1932. (Праці Українського наукового інституту). - Т.6. - С.173-174.
- ⁶ *Батенко Т.* До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідом. наук. конф. (м.Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). - Львів, 1995. - С.23-24. Детальний аналіз усіх здобутків «нової ери» див.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. - С.133-162.
- ⁷ *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. - Львів, 1996. - С.87.
- ⁸ *Маришинський А.* Спомини (1884-1888 рр.) // Дніпро: Календар-альманах. - Львів, 1923. - С.94.
- ⁹ *Павлик М.* Михайло Драгоманів, «високий рівень» українства та «нова ера». - Львів, 1906. - С.23-24.
- ¹⁰ Ф.11. - Спр.4091, 4092, 4095.
- ¹¹ Родовід Барвінських гербу Нечуй-Вітер (Jastrzębiec) див.: *Левицький І.* Александр Барвінський в історії культурного движенья руського народа на Прикарпаттю: Біографічно-історичний очерк. - Львів, 1901. - С.3-4.
- ¹² *Jaskólski M.* Kaduceusz polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich. 1866-1934. - Warszawa-Kraków, 1990. - Розд. «Pesymizm dziejowy jako wyraz konserwatywnej polityki i ideologii». В трактуванні Степана Кеневича „органічна праця” – це “прагнення до незалежності нереволюційними засобами”, „програма загальної неполітичної акції, протиставлена політичному підпіллю у випадках, коли легальна акція – або річ зовсім неможлива, або дійсно шкідлива для народу”. Взагалі це явище притаманне історії ХІХ ст. і позбавленим самостійності народам (*Kieniewicz S.* Problem pracy organicznej (1840-1890) // VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958. - Т.IV: Historia Polski od połowy XVIII do połowy XIX wieku. - Warszawa, 1960. - S.171-173). “Відкинувши революційні методи, – розвинув його думку історик 1980-х рр., – поляки віддали перевагу поступовій еволюції до вищих щаблів суспільного розвитку. Ті поступові зміни повинні були зміцнити народ економічно і піднести його розумовий рівень” (*Jaszczuk A.* Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski. 1870-1903. - Warszawa, 1986. - S.8).
- ¹³ *Чорновол І.* Спадщина Галицько-Волинського королівства і польсько-українські стосунки ХІХ ст. Археологічний з'їзд у Львові 1885 р. // Україна:

- культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип.9. Ювілейний збірник на пошану Ф.Стебля. - Львів, 2001. - С.411-419.
- ¹⁴ Проблема українських впливів на польську культуру обговорювалася неодноразово. Див. останні праці у цій галузі: *Кирчів Р.* Український фольклор у польській літературі. - Київ, 1971; *Грабович Г.* Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. - Київ, 1997. - С.138-195; *Sapa D.* Między polską wyspą a ukraińskim morzem: kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie. 1918-1988. - Kraków, 1998.
- ¹⁵ В контексті сьогодення особливо курйозною є, можливо, заява, зроблена графом Левом Жевуським під час гострої полеміки з українськими політиками під час революції 1848 р.: "Якщо руська народність дійсно існує, то цим самим правом їй належить самостійність, як кожній іншій. Якщо вона лише сфабрикована, патентована, отож, буде то визнана самостійність частини однієї частини Польщі, нічого більше." (*Ludwikowski L.* Szkice na temat galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848-1892). - Kraków, 1980. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego). - DLXXXVII: Prace z nauk politycznych. - Z.15. - S.18).
- ¹⁶ *Przegląd polityczny // Przegląd Polski.* - 1892. - Т.104. - Z.311. - S.486. Автором цієї статті був, імовірно, гр. С.Тарновський.
- ¹⁷ Нова ситуація // *Діло.* - 1890. - №273-275; Починки нової доби в національно-політичній життю галицьких русинів // *Правда.* - 1890. - Груд. - С.270-290.
- ¹⁸ [*Барвінський В.*] Огляд на рік 1882 // *Діло.* - 1883. - Ч.1. "Не знаємо, - писав В.Барвінський, - як будучий історик теперішності найменує цей рік 1882, в кождім однако случаю буде він початком нової доби життя в Галичині". Внаслідок судового процесу над москвофілами 1882 р. В.Барвінський дійшов до переконання про необхідність порозуміння з польськими політиками на ґрунті боротьби з москвофільством. Див.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. - С.81-89.
- ¹⁹ Номери москвофільського сатиричного часопису «Страхопуд» 22 і спарений 23-24 за 1890 р. повністю заповнені жартами на тему «нової ери».
- ²⁰ *Popławski J.* Sprawa ruska // *Popławski J.* Pisma polityczne. - Т.2. - Kraków-Warszawa, 1910. - S.307; *Kulczycki L.* Uгода polsko-ruska. - Lwów, 1912. - S.34-35; *Rosco-Bogdanowicz M.* Wspomnienia. - Т.1. - Kraków, 1959. - S.197; *Longchamp de Berier B.* Ochrzczone na szablach powstańców: Wspomnienia (1884-1918). - Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź, 1983. - S.263.
- ²¹ [*Франко І.*] На досвітках нової ери // *Діло.* - 1884. - №42-46; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. - Відділ рукописів (далі - ЛНБ). - Ф.29. - Спр.186 (*Возняк М.* Іван Франко у 1883-1884 рр. про польське питання). - 72 арк.
- ²² Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів (далі - ІЛ). - Ф.135. - Спр.26. - С.527-528.
- ²³ Там само. - Спр.51. - Арк.939.

- ²⁴ *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). – Львів, 1997. – С.12. Тут же друкується текст цієї програми, котра називалася «Проект організації народної роботи». На жаль, у справді чудовій антології «Консерватизм» (упор. *О.Проценко* й *В.Лісовий*, Київ, 1998) з-поміж українців фігурують лише *В.Кучабський*, *В.Липинський* та *С.Томашівський*.
- ²⁵ Нещодавно певний молодий науковець назвав це явище «грушевськоманією» (*Савченко С.* Сучасна українська історіографія: спроба характеристики // *Сучасність*. – 1999. – №11. – С.128).
- ²⁶ *ІЛ*. – Ф.135. – Спр.16. – С.583-584.
- ²⁷ *Шевченко Т.* І мертвим, і живим, і ненародженим... Будь-яке видання.
- ²⁸ *Франко І.* *Ukraina irredenta* // *Життя і слово*. – Т.4. – Львів, 1895. – С.472.
- ²⁹ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // *Український історик*. – 1984. – Ч. 1-4 (21). – С.203. *М. Грушевський* мав на увазі відому поезію Олександра Пушкіна «Клеветникам России», написану під враженням польського повстання 1831 р. Там є такі слова:
- “Оставьте: это спор славян между собою,
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою,
Вопрос, которого не разрешите вы.
Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? Вот вопрос.”
- ³⁰ *Яковенко Н.* Між правдою та славю: Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького // *Сучасність*. – 1995. – №12. – С.72. Див. також: *Яковенко Н.* Образ шляхтича в українській історичній белетристиці // *Польсько-українські студії*. – Т.1: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ-Перемишль, 1993. – С.125-132; *її ж.* Польща й поляки у шкільних підручниках історії, або відлуння далекого й близького минулого // *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Львів, 2002. – С.366-382.
- ³¹ *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя. – Ч.2. – Львів, 1935. – С.50.
- ³² *Аркуша О.* Олександр Барвінський. – С.4.
- ³³ *Чорновол І.* Галицька шляхта і проект «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка // *Сучасність*. – 1997. – №3. – С.165-171. Ця думка належала *О. Бісмаркові*. Справа була настільки актуальною, що представники давніх українських князівських родів Сапіг і Сангушків навіть вели розмови про можливість отримання ними Київського престолу. Див. також: *Пшеничний Є.* Олекса Бобикевич про «нову еру» // *Рукописна україніка: Матеріали міжнар. наук. конф.* 20-21 бер. 1996 р. – Львів, 1999. – С.80-89; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – С.160-162.

- ³⁴ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Львів-Краків-Париж, 1993. – С.78-79.
- ³⁵ Каровець М. Велика реформа чина св. Василя В. 1882 р. – Ч.1. – Жовква 1933. – С.111.
- ³⁶ ІЛ. – Ф. 135. – Спр. 8. – С. 272.
- ³⁷ Химка І. Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772-1918 // Ковчег: Зб. ст. з церковної історії. – Ч.1. – Львів, 1993. – С.89.
- ³⁸ Про це згадує письменник Василь Лукич Левицький, котрий разом з І.Франком гаряче сперечався на цю тему із С.Сембратовичем у 1876 р., у той час – професором богослов'я Львівського університету, див.: Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С.113.
- ³⁹ У статуті цієї організації говорилося: “Ціллю товариства є: дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині, іменно же на основах католицьких” (Правда. – 1896. – №41. – С.493-494).
- ⁴⁰ Перші загальні збори «Християнсько-суспільного Союзу» // Руслан. – 1911. – №145.
- ⁴¹ Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Український історик. – 1981. – № 1-4 (69-72). – С.98-105.
- ⁴² Барвінський О. Спомини з мого життя. – Ч.2. – Львів, 1913. – С.322-323.
- ⁴³ Гречин Б. Громадсько-політична та педагогічна діяльність Олександра Барвінського. – Івано-Франківськ, 2001. “У велику заслугу Олександра Барвінського треба почислити те, що на становищі учителя гімназії і учительської семінарії виховав цілий ряд добрих робітників та вірних синів українського народу. З-під його руки не виріс ані один русофіл.” (Студинський К. Олександр Барвінський // Український ілюстрований календар товариства «Просвіта» з літературно-науковим збірником на звичайний рік 1918. – Річник 41. – Львів, 1917. – С.219).
- ⁴⁴ Павлишин С. Сага роду Барвінських // Вісник НТШ. – 1994. – № 6-11. Див. також: Павлишин С. Олександр Барвінський. – Львів, 1997.
- ⁴⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. – Ч.1: Образки з громадянського і письменського розвитку русинів в 60-х рр. XIX ст. з додатком переписки Ст.Новаківича, М.Лисенка і П.Куліша. – Львів, 1912; – Ч.2: Образки з громадянського і письменського розвитку русинів від 1871-1888 рр. з додатком споминів про М. Лисенка. – Львів, 1913.
- ⁴⁶ Рада. – 1913. – № 73. Хоча цей закид доволі відносний. Спогади, писані європейцями, традиційно враховують «автобіографічні аспекти», натомість спогади вихованців російського культурного середовища максимально їх легко вважать і враховують лише громадську активність. Докладне висвітлення власного приватного життя О.Барвінським вже зовсім безцеремонно висміяв Микола Євшан (Євшан М. Листи з Галичини: З історії галицького колтунства // Українська хата (Київ). – 1913. – №3. – С.189-198).
- ⁴⁷ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців: на підставі споминів. 1848–1914. – Львів, 1926.

- ⁴⁸ ЛНБ. – Ф.11 (Барвінські). – Спр.1139. – Арк.1-17 (листи Д.Дорошенка до О.Барвінського).
- ⁴⁹ Там само. – Спр.3520. – Арк.1-3 (листи Д.Дорошенка до Б.Барвінського).
- ⁵⁰ ІЛ. – Спр.54.
- ⁵¹ Про методику праці з родинними архівами див.: *Барвінський Б.* Родинні літописи. Їх історичне й культурно-побутове значення // *Стара Україна* (Львів). – 1924. – № 1.
- ⁵² ІЛ. – Ф.135. – Спр.38. – С.265. Мартин Барвінський (1784-1865) – архипресвітер Львівської митрополичої капітули, професор і ректор Львівського університету, депутат Галицького станового сейму (1835-1860), дядько Олександра Барвінського. Іларіон Свенціцький (1876-1956) – видатний український філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець, організатор і директор Національного Музею у Львові (1905-1952).
- ⁵³ Книга актів відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України за 1948-1958 рр. – С. 189.
- ⁵⁴ Моє знайомство з гр. Петром Ал. Капністом: Виймок із «Споминів з мого життя» // *Руслан* (Львів). – 1904. – № 290; 3 життя нашого духовенства в І-й половині ХІХ ст. // *Нива* (Львів). – 1926. – №3. – С.92-98; №4. – С.127-139; Із «Споминів мого життя» // *Учительське слово* (Львів). – 1922. – № 11-12. – С.4-7; Справа покликання професора В. Антоновича на кафедру історії України-Руси на Львівськiм університеті // *Стара Україна* (Львів). – 1924. – № 9-10. – С.137-139; Заснування кафедри історії України в Львівськiм університеті // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 1925. – Т.СХLІ-СХLІІІ. – С.1-18; 3 життя нашого духовенства в І половині ХІХ ст. // *Нива* (Львів). – 1926. – №3. – С. 92-98; №4. – С.127-139; *Барвінський Б.* Як основано українську гімназію в Тернополі: Виймки зі «Спогадів з мого життя» пок. Олександра Барвінського // *Новий час* (Львів). – 1934. – 25 лип.; *Коструба Т.* Недруковані «Спомини з мого життя» О. Барвінського // *Хліборобський шлях* (Львів). – 1933. – № 4, 5, 6, 8, 10, 11; *Кравець О.* «Дорогоцінні матеріали до нашої національної історії...» («Спомини з мого життя» Ол. Барвінського) // *Слово і час* (Київ). – 1997. – №5-6. – С.28-30; *Чорновол І.* Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // *Україна в минулому*. – Вип. 4. – Київ-Львів, 1993. – С.149-162; *його ж.* Видатні особистості австрійського райхсрату і галицького сейму у «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського // *Молода нація* (Київ). – 2000. – №3. – С.224-239; *його ж.* Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського (до 100-річчя інтронізації митрополита Андрея Шептицького) // *Київська Церква* (Київ-Львів). – 2001. – №2-3 (13-14). – С.287-293. Один розділ своїх мемуарів О.Барвінський видав окремою брошурою: *Як я написав «Ілюстровану історію Руси» для товариства «Просвіта»: Частина із «Споминів з мого життя»*. – Львів, 1926. Ольга Кравець приписує О. Барвінському також анонімні «Споминки про Володимира Барвінського» (Львів, 1884).

*Леонід Зашкільняк
(Львів)*

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СПІР ЗА ГАЛИЧИНУ на початку XX ст.: МІЖ ІСТОРИЧНОЮ СВІДОМІСТЮ І РЕАЛІЯМИ

Польсько-український спір за Галичину (адміністративну територію, що була створена Габсбургами після першого поділу Польщі 1772 р. шляхом об'єднання в одну провінцію земель, населених поляками й українцями), котрий двічі – у 1918-1919 рр. і 1942-1944 рр. – виливався у збройні конфлікти, мав тривалу передісторію. Нині зусиллями українських і польських істориків достатньо докладно досліджено соціально-політичні аспекти українсько-польського спору за Галичину¹. Немає потреби повертатися до відомих фактів цих конфліктів. Вони залишили глибокий слід у свідомості тих поколінь обох народів – українського і польського – , які сьогодні ще живуть і переказують своїм нащадкам власні емоційні спогади про трагічні факти минулих зіткнень.

Зрозуміло, обидві сторони відчували за собою, за своїм народом історичну справедливість. Це почуття спиралося на вироблене в XIX ст. уявлення про модерну націю як найбільш природну форму людської спільноти, котра набуває розвитку в державних формах. Усвідомлення ролі державності в розвитку нації прийшло до українців і, зокрема, Галичини лише наприкінці XIX – на поч. XX ст. Щодо цього польський національний рух уже з кін. XVIII ст. ґрунтувався на ідеї державності, що залишалася наріжним каменем як шляхетських кіл, так і нових соціальних верств, котрі увійшли у політичне життя наприкінці XIX – на поч. XX ст., – селянства, робітництва, міщанства, інтелігенції.

Цю та ряд інших відмінностей між українським і польським національними рухами, що формувалися в XIX ст., слід завжди пам'ятати при розгляді українсько-польського спору за Галичину. Для їх розуміння особливе значення мають питання формування української і польської національної свідомості, а в її межах – історичної свідомості обох народів.

Відомо, що національна ідеологія й національна свідомість поляків у XIX ст. склалися під безпосереднім впливом просвітницьких ідей та спроб реформування Речіпосполитої. Поділи Польщі перервали процеси модернізації країни. Але наполеонівські війни, перемоги й поразки у спробах відбудови польської державності 1-ї пол. XIX ст. сприяли формуванню національної ідеології і суспільної свідомості поляків, де історія та історичне мислення посідали чи не найголовніше

місце. Минуле Польщі, Речіпосполитої, як високою цивілізаційний здобуток поляків органічним елементом увійшло у свідомість модерної нації, що формувалася в той час завдяки літературній творчості поетів-романтиків А.Міцкевича, Ю.Словацького, К.Бродзінського, а також історичним працям багатьох істориків-романтиків – Й.Лелевеля, Є.Морачевського, Г.Шмітта, К.Шайнохи та ін. Не можна не погодитись із сучасним польським істориком Р.Вапінським, який слушно підкреслює, що саме в 1-й пол. XIX ст. з'явився й на тривалі роки утвердився зв'язок політичної думки з художньою літературою. Цей, переважно емоційний зв'язок вилився у сприйняття “поетичного змісту як політичної директиви”, що у підсумку “створювало виняткове явище в історії політичної думки, принаймні в європейському культурному колі”². Власне, патріотична література польського романтизму сформувала уявлення “ідеологічної” вітчизни, якою стала давня Річпосполита, а народом – політична нація Речіпосполитої, котра включала в себе різноетнічні елементи, що об'єднувалися політичною і культурною традицією співжиття у межах одного державного організму. Один із сучасників польського романтизму подав яскравий приклад мислення, сформованого польським романтизмом. Він писав: “Мазури, Литвини, Русини є нерозривною цілістю. Жодної п'яді землі не може забракнути Річпосполитій Польській, бо інакше цілість не буде цілою. Майже інстинктивне почуття зблизило й злило в одну націю племена, що заселяли басейни Вісли, Дніпра та Двіни. Вчинила це рука Провидіння, що оберігає людство. Біда тому, хто зазіхатиме на цю цілість.”³.

Таке уявлення про націю як політично-державну спільноту автоматично “розтягало” ідею відродження нації та держави на всі землі давньої Речіпосполитої. Але, на жаль, воно не враховувало нових націотворчих процесів, що у 1-й пол. XIX ст. проявились і в інших народів Європи, в т.ч. українців. Українське національне відродження в Галичині в 1-й пол. XIX ст. мало свої особливості, котрі, з одного боку, гальмували визрівання політичних вимірів українського національного руху, а, з другого – зв'язували його з консервативно-монархічними порядками і правлячою династією Австрійської імперії. Вкажемо лише на головні особливості, що відіграли вирішальну роль і наклали відбиток на галицький український національний рух у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст.⁴.

Серед них, насамперед, відсутність елітарних національних верств як носіїв державницької традиції, асимільованих правлячими колами європейських держав (передусім Росії і Польщі) у попередні історичні періоди, і, як наслідок, перенесення цієї місії на греко-католицьке духовенство; запізнення з розвитком мовно-культурної стадії українсь-

кого національного руху; потужні впливи ідей слов'янської спільності що відсунули на другий план питання національної державності й робили наголос на рівноправній загальнослов'янській федерації; складність і перешкоди формування української національної ідеології в умовах сильної протидії з боку російських та польських суспільно-політичних сил, котрі прагнули включити українців у процес творення новочасних політичних націй – російської та польської.

Для русинів-українців Галичини питання національної самоідентифікації мало особливо заплутаний характер. Це пояснюється передусім тим, що галицькі русини від сер. XIX ст. стали об'єктом посиленої політичної пропаганди й спроб підпорядкування одразу з 3-х сторін: з боку Відня, польських політичних кіл та самодержавної Росії. Навіть українська орієнтація, що йшла переважно з Росії, мала помітно "русофільське" забарвлення, а не національно-політичну спрямованість. Складність українського національного руху в Галичині (у Східній Галичині) була яскраво представлена у творі українського священика Василя Подолинського "Слово перестороги", видрукуваного 1848 р. польською мовою. Автор виокремлював серед галицьких русинів 4 орієнтації, що умовно можна назвати: "полонофільською", "русофільською", "австрофільською" і "українофільською"⁵.

Той факт, що з-поміж 4-х указаних орієнтацій української громадськості перевагу, хоча й не одразу, здобула "українофільська", не в останню чергу пояснюється такою причиною: польська громадськість Галичини (й не тільки її) не сприймала й не погоджувалася на жодні аргументи щодо "розз'єднання цілого" – тобто визнання окремішності русинів-українців і відмови від ідеї єдиного політичного народу (нації) Речіпосполитої. Численні спроби невеликої групи української інтелігенції Галичини до весни 1848 р. знайти розуміння своїх окремих цілей серед польських громадських кіл зазнали повної невдачі і привели до створення у травні 1848 р. Головної Руської Ради (ГРР), а також розробки першої політичної програми галицьких українців, де містилася вимога поділу Галичини на українську й польську частини. На думку українців, це була єдина можливість протистояти посиленню польських політичних впливів і спроб включити всю Галичину в рамки майбутньої Польської держави. На таку перспективу безапеляційно вказувало прагнення польської Центральної Національної Ради (ЦНР), створеної у квітні 1848 р. у Львові. У спеціальному документі – "Маніфесті до братів-русинів" від 9 травня 1848 р., йшлося про "недоторканість прав руської національності, які є рівними і святими", але тут же підкреслювалося, що ці права "не можуть відрізнитися від потреб польської національності"⁶. У цьому прагненні польських демократів підтримувала й невелика група

українців-полонофілів, які з'явилися на засідання ЦНР, щоб засвідчити своє бажання "бути назавжди польською нацією", хоча й залишаючися окремим "плем'ям Русинів"⁷.

Проте "полонофільська" політична орієнтація нечисленної групи української інтелігенції входила в суперечність із стремліннями більшості українського селянства та духовенства Галичини, які, часто підсвідомо, прагнули до єдності зі східними українцями Росії, усвідомлюючи свою мовно-культурну спорідненість із Наддніпрянською Україною⁸. Відомий галицький діяч і вчений періоду "Весни народів" Яків Головацький у спогадах писав: "Чувство народности влекло их (русинів – Л.З.) к кровным братьям, но слиться с ними в одно политическое целое не было никакой возможности при тогдашних отношениях двух держав, в состав которых вошли восточные и западные Малоруссы"⁹.

У намаганнях протидіяти реалізації польських планів відновити "історичну Польщу" з включенням до неї земель з переважно українським населенням галицька інтелігенція обрала шлях на поділ Галичини й виокремлення української частини в межах Габсбурдзької монархії. Вимогу поділу Галичини на дві губернії вперше було внесено на засідання т.зв. байрату (прибічної ради) при губернаторі Галичини 22 травня 1848 р. секретарем ГРР о. М.Малиновським, а 9 червня розвинено у спеціальній петиції ГРР до імператора Фердинанда I. Відповіддю на петицію було розпорядження імператора від 19 червня 1848 р. про утворення 2-х галицьких губерній, що, однак, так ніколи й не було виконане через опір польських політичних кіл Галичини¹⁰.

Події "Весни народів" рішуче розмежували політичні інтереси 2-х націй у Галичині – української та польської. Якщо польські політичні програми стосовно Галичини залишалися без суттєвих змін аж до кінця Першої світової війни, то в українському суспільно-політичному русі Галичини впродовж 2-ї пол. XIX ст. відбувалася боротьба політичних орієнтацій, що привела до утворення москвофільської та народовської течій. Москвофільство як суспільно-політична течія була складним явищем продовження пошуку зовнішньополітичної орієнтації української інтелігенції, де консервативні елементи відіграли провідну роль¹¹. Суперництво з польськими впливами й намагання знайти нову опору замість втраченої підтримки Відня підштовхнули частину української греко-католицької інтелігенції в тенета "великоруської" ідеї й вибору орієнтації на Росію. Перспектива "історичної Польщі", де був присутній вагомий елемент соціального протистояння, лякала галицьких москвофілів більш, ніж "загальнорусская" солідарність.

Водночас народовська течія розвинулася й зміцнилася в Галичині під впливом т.зв. "громадівського" руху Наддніпрянщини, а пізніше – завдяки безпосереднім організаційним, фінансовим та ідейним зусиллям

діячів з російської України¹². У 70-80-х рр. XIX ст. політичні переслідування змусили діячів найсильнішої української “Київської Громади” (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, В. Вовк-Карачевський) перенести центр національно-просвітницької діяльності до Галичини, увійшовши в контакт з прихильними українцям галицькими поляками (А. Сапега, А. Хамец, А. Тележинський та ін.). У результаті таємних переговорів, для ведення котрих до Галичини неодноразово приїжджали В. Антонович та О. Кониський, вдалося домовитися про видання в Галичині українського часопису “Правда” й розширення тут можливостей української культурної діяльності¹³. Фактично йшлося про створення в Галичині “українського П’ємонта”. Залишалось досягти угоди з галицькими поляками щодо співіснування двох “П’ємонтів” – українського і польського – в межах одного краю: Австро-Угорщини¹⁴. Такої угоди було досягнуто в 1890 р., у літературі вона отримала назву “нової ери” у польсько-українських стосунках. Угода давала підстави думати, що більшість поляків у Галичині підтримує українські національні прагнення. В листі до галицького народовця О. Барвінського один з керівників Київської Громади О. Кониський з ентузіазмом писав: “Маю враження, що Поляки опам’ятаються, що власне вже пора, щоб опам’яталися [...] і перестали заперечувати існування України [...], життя змушує Поляків подолати запеклий шовінізм, який поступово розвіюється під впливом зростаючої боротьби Українців за свої національні права”¹⁵.

Наприкінці XIX ст. українські народовці зуміли перебрати провід українського руху в Галичині у свої руки, усунувши москвофілів від впливів на населення. Значною мірою це сталося завдяки угоді “нової ери” між українськими народовцями й польськими консерваторами¹⁶. Угода не передбачала зміни стратегічних установок польського та українського національних рухів, але створила більш сприятливі можливості для культурно-просвітницької діяльності галицьких народовців серед українського населення і швидкої консолідації селянства навколо української національної ідеї. Це незабаром привело до поширення серед пробуджуваних до політичної діяльності селянських мас усвідомлення значення власної державності та її ролі у справі забезпечення національних прав і демократичних свобод. Уже в сер. 90-х рр. XIX ст. український національний рух у Галичині засвідчив промовистий факт швидкого дозрівання: молоді представники радикалів (Русько-українську радикальну партію було створено в 1890 р.) виступили з політичною програмою державної незалежності України. У брошурі “Україна inredenta” молодий радикал Ю. Бачинський (1895 р.) писав, що “політична самостійність України є sine qua non її існування”. Того самого року ідея незалежної Української держави

увійшла до програми першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії¹⁷. В 1899 р. виникла Українська національно-демократична партія (УНДП), що своєю стратегічною метою проголосила справу досягнення незалежної Української держави, а тактичною – рівноправність українців і поляків у Галичині або поділ останньої на українську й польську частини¹⁸. У цьому прагненні УНДП знайшла союзників у всіх українських політичних угрупованнях (крім москвофілів). У підсумку це принесло прискорення дозрівання національної свідомості руського населення Галичини.

Опрацювання політичної програми українського руху, рішуче розширення політичної та культурно-просвітницької діяльності народовців у Галичині спричинило консолідацію українського населення навколо провідних українських партій. Усе це дозволило українським політикам рішуче виступити за перерозподіл влади в Галичині й створення міжнаціонального паритету з поляками, усунення їхнього домінування в краю. Український політичний рух у Галичині від 1900 р. набрав усе більш потужних обертів. У квітні 1901 р. спеціальна інструкція Народного комітету УНДП сформулювала тактичні завдання партії та українського табору: поділ Галичини на українську й польську частини¹⁹.

У липні 1901 р. українські послы до галицького крайового сейму на знак протесту проти ігнорування потреб українського народу краю залишили наради крайового представницького органу і звернулися з петицією до Відня. Однак це та інші численні звернення не принесли очікуваних результатів. Тоді провідники українського руху (УНДП, РУРП) ухвалили рішення вдатися до тиску на владу шляхом проведення зборів, віче, страйків, щоб привернути увагу Відня до українського питання в Галичині.

Політичні програми й тактичні плани українських провідників і, насамперед, активність сільського населення, що чимдалі все більш зростала, стали фактором серйозної небезпеки для поляків краю. “Українська небезпека”, що загрожувала підважити провідні позиції польських політичних кіл у Галичині і звужити польський “стан посідання” до західногалицьких теренів, налякала передусім привілейовані верстви польського поміщицтва Східної Галичини, а потім і патріотичні шари населення, котрі не уявляли собі незалежної Польщі без “кресів” – колиски польської романтичної культури²⁰. В таких умовах польська громадськість, що відчувала загрозу, виявилася сприятливим ґрунтом для сприйняття радикальних націоналістичних гасел, з якими наприкінці століття виступили польські національні демократи (ендеки). Від сер. 90-х рр. XIX ст. вони розпочали широку пропаганду в Галичині, переносячи сюди свою діяльність з Королівства

Польського. В ній все більш відчутними ставали елементи націоналізму й шовінізму, особливо стосовно сусідніх народів, з-поміж яких на першому місці знаходились українці. Ідеологи ендеків Р.Дмовський і З.Баліцький від початку виявили вороже ставлення до галицьких українців, вважаючи цей край доменом польських національних інтересів на підставі “вищості” польської культури у порівнянні з “низькою” і “не розвиненою політично” українською²¹. Р.Дмовський підкреслював, що українці не створили такої “політичної індивідуальності”, котру “можуть створити тільки століття державності, а інтелектуальна культура руської інтелігенції є незвично низькою”, і тільки з допомогою польської культури український народ може “прилучитися до європейської цивілізації”. Українські змагання за рівноправність у Галичині уявлялись ендекам як замах на “історичні права” поляків, “польський стан посідання”.

Ідеї ендеків швидко поширилися серед галицьких поляків, які відчули загрозу краху виробленого десятиліттями міфологізованого образу вимріяної вітчизни. Спроба ендеків утвердити і зміцнити цей міф серед модерних верств поляків (робітництва, інтелігенції, селянства) виявилась успішною. Його впливу не уникли всі польські політичні течії Галичини – від консерваторів до людовців і соціалістів. Про ці впливи з жalem писав на поч. ХХ ст. у листі до галицького демократа К.Леваковського відомий діяч людовців Я.Стапінський, відзначаючи, що “молодь і міщанська інтелігенція деморалізовані “всехполяками” (так називали ендеків. – Л.З.), а також іншими псевдопатріотичними блязнями”²². Проте ці “блязні” дуже швидко відбилися на політичних програмах польських партій Галичини, звідкіля раптом зникли елементи толерантного ставлення до інших народів, а їм на зміну прийшли тенденції великодержавності й агресивності. Так, у 1903 р. Головна Рада Польського Стронництва Людового (Польської селянської партії) ухвалила першу програму партії, де, на відміну від попередніх документів, Галичина трактувалась як “вітчизна Поляків” та інтегральна частина майбутньої незалежної Польщі. Замість незалежності українцям обіцяли рівноправність в “історичній федерації Польщі, Литви та Русі”²³. А через короткий проміжок часу той самий Я. Стапінський, який перед цим так емоційно виступав проти великодержавності, промовляючи перед польськими емігрантами в Америці, агітував їх до повернення в Галичину й купівлю там землі, оскільки вона (земля) складає “нерозривну частину Польщі”, і людовці, як і інші поляки Галичини, не дозволять русинам “поширитися на польській землі”²⁴. Не уникли впливів візії “історичної Польщі” й міфу “польської вищості” також галицькі соціал-демократи.

Зародки українсько-польського конфлікту за впливи в Галичині відкрито виявилися під час т.зв. “баденівських” виборів до Державної Ради (віденського парламенту) у лютому-березні 1897 р. Тоді дійшло до кривавих зіткнень свідомого українського селянства з польською адміністрацією краю, що намагалася не допустити вибору українських кандидатів у послі. Події продемонстрували бажання властей управляти краєм, не рахуючися з українським чинником. Ідейну сторону зіткнень було у березні 1897 р. емоційно виявлено на перших засіданнях рейхсрату в спеціальному протесті українських послів. У ньому говорилося, що крайові власті Галичини поставили український народ перед альтернативним вибором: або українці визнають польську державну ідею і будуть мовчати, або повинні загинути²⁵.

Український національний рух у Галичині наприкінці XIX ст. являв собою вже цілком іншу картину, ніж це було в середині століття. Він був політично структурований і національно ідентифікований (діяло 4 політичні партії, розбудовані культурно-освітні й наукові організації, кооперативні об'єднання, зростали лави інтелігенції, національна самосвідомість селянства). Не знаходячи розуміння у польській стороні, українські провідники національного руху обрали тактику масового тиску на влади у Львові й Відні, влаштовуючи масові віче й збори з прийняттям петицій та заяв. Могутнім мобілізаційним чинником для розвитку українського руху стала справа українського університету у Львові. В розпорядженні українських політиків опинилися маси українського селянства, що продемонстрували свою солідарність із національними гаслами під час селянських страйків 1902 р.²⁶

Перед польськими політиками на поч. XX ст. постало складне питання: як реагувати на українські вимоги? Логічною відповіддю було би погодитися з поділом Галичини на дві частини – українську й польську. Проте втрата влади не входила у плани ні консерваторів, ні інших політичних угруповань, що залишалися на позиціях “історичної Польщі”. Яскравим свідченням цього став “всепольський з'їзд політиків” у Львові в травні 1903 р. У ньому взяло участь бл. 800 представників польських політичних партій та громадських організацій з усіх частин польських земель (не брали участь лиш галицькі консерватори й соціал-демократи). На форумі святкувала перемогу ідеологія ендеків, котра з огляду на міжнародну обстановку ставила на порядок денний справу реалізації національної програми відродження польської державності. В цій програмі Галичина виступала підставою і зародком майбутньої незалежної Польщі²⁷. Такий підхід був цілком нормальною і зрозумілою справою з погляду тривалих традицій польського визвольного руху, якби не ігнорування присутності в єдиній провінції ще й українського національного руху, що розвивався паралельно з польським. Остання

обставина, за умов відмови від поділу краю, означала фактичне оголошення війни українцям. Саме так вони й зрозуміли цю подію.

Українські провідники піднесли рукавичку, кинуту поляками. В серпні 1903 р. українська сторона збрала у Львові напівтаємну нараду українських політиків Галичини й Буковини, де було обговорено становище українців в імперії Габсбургів. Було констатовано, що Відень продовжує трактувати українців як “другорядний народ” і віддає його під “ляцьке панування”. У зв’язку з цим ухвалено: 1) спиратися на власні сили, шукаючи захисту своїх прав у Відні; 2) не погоджуватися на будь-які компроміси з поляками, обираючи орієнтацію на німців²⁸. Антипольський зміст такої політики був цілком очевидним. Не маючи можливості переконати поляків у застарілості ідеї “історичної Польщі”, українці вирішили при підтримці німців домагатися поділу провінції на дві частини й приєднання до Галичини українських ділянок Буковини й Закарпаття. У принципі це було копіювання польської ідеї створення зародку української державності під скипетром Габсбургів.

Наступні події підтвердили рішучість сторін добиватися реалізації своїх планів. Після 1903 р. боротьба 2-х національно-політичних таборів усе більше набирала рис “прихованої громадянської війни”²⁹. Обидві сторони посилено готувалися до майбутньої війни, творячи парамілітарні організації (“Сокіл”, “Січовий союз”, “Пласт” тощо), зміцнюючи впливи серед населення. Проникливе око уважного спостерігача політичних стосунків Галичини, польського політолога й публіциста В. Фельдмана вихопило з політичної мозаїки краю риторичне питання: “Вже протягом десяти років край щораз більш розпачливо прямує по похилій площині серед чимраз більш шалених емоцій з обох сторін. До чого це призведе?”³⁰.

Відповідь на питання не вимагає великих інтелектуальних зусиль від обізнаного історика або пересічного громадянина поч. ХХІ ст., який багато чув про українсько-польські конфлікти у ХХ ст. Так само, як і пошук причин трагічних подій українсько-польського протиборства. Людська свідомість рішуче опирається зміні утверджених у свідомості й “милих серцю” стереотипів, спрацьовує той чинник, що російський історик В. Ключевський небезпідставно назвав “інерцією мислення”. Вона є серйозним гальмом порозуміння народів і, зокрема, політиків, над якими з особливою силою тяжіють політичні та ідеологічні конструкції, що змушують “підлаштовувати” навколишній світ до цих побудов. Історія і політика чимало спричинилися до розбудови й зміцнення таких стереотипів та міфів у минулому. Натомість історики можуть або сприяти їхньому поширенню, або ж показувати їхній історичний (значить минулий!) характер.

- ¹ *Kozłowski M.* Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. – Kraków, 1990; *Mroccka L.* Galicji rozstanie z Austrią: Zarys monograficzny. – Kraków, 1990; *Wrzosek M.* Wojny o granice Polski Odrodzonej 1919-1921. – Warszawa, 1992; *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie Polski lat 1918-1921. – Opole, 1993; *Lukomski S., Partacz Cz., Polak B.* Wojna polsko-ukraińska 1918-1919. Działania bojowe — aspekty polityczne — kalendarium. – Koszalin-Warszawa, 1994; *Wyszczelski L.* Wojna o Kresy Wschodnie (1918-1921). – Warszawa, 1994; *Klimecki M.* Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918-1919. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997; *Козуляк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. – Львів, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.
- ² *Wapiński R.* Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – Gdańsk, 1997. – S. 48.
- ³ Там само. – S. 50.
- ⁴ Див. зокрема: *Козуляк М.* Галичина: сторінки історії... - С.8-56; *Kozik J.* Między reakcją a rewolucją: Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849. – Kraków, 1975. – S.20-35 та ін.
- ⁵ *Подолінський В.* Слово пересторги // Записки Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228. – С.454 і наст. Канадський дослідник Д.П.Химка проблему формування національної свідомості русинів Галичини образно назвав “польотом Ікара у всіх напрямках”, польоту, що мав шанси піти по будь-якому з указаних 4-х шляхів (*Himka J.-P.* The Constaction of Nationality in Galician Rus’: Icarian Flifhts in Almost All Directions. - [Toronto], 1995. – 49 p.).
- ⁶ *Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14.IV. – 29.X.1848).* – Warszawa, 1996. – S. 50.
- ⁷ Там само. – S. 53.
- ⁸ Положення про спільність “русинів” містилось у багатьох документах і публіцистиці ГРР з 1848 р. Див., зокрема: *Турій О.* “Українська ідея” в Галичині в середині XIX століття // Україна модерна (Львів). – 1999. - № 2-3. – С. 51-75.
- ⁹ Там само – С. 75.
- ¹⁰ Докладніше див.: Історичні передумови возз’єднання українських земель. - Київ, 1989. – С. 198.
- ¹¹ Докладніше див.: *Макарчук С.* Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82-98.
- ¹² Докладніше див.: *Zaskilniak L.* Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie: Uwarunkowania, założenia i prześlanki wzajemnej współpracy / Pod red. W.Bonusiaka. - Rzeszów, 1996; *Зашильняк Л.* Львів як центр формування

- української науки (друга половина XIX ст.) // Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura: Studia z dziejów Lwowa / Pod red. H.W.Zalińskiego i K.Karolczaka. – Kraków, 1998. – Т.2; *Чорновол І.П.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000, та ін.
- ¹³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 4912. – Арк. 38-40.
- ¹⁴ Див.: *Зашикільняк Л.* Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.). – С. 193-196.
- ¹⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі — ЛНБ). – Відділ рукописів. – Ф. 11. – Спр. 1434/п.98. – Арк. 11-113в.
- ¹⁶ *Чорновол І.П.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – С. 204-210. М. Драгоманов у своїх листах до М.Ковалевського писав про те, що польсько-українська угода “виходила від імені російських українців” (*Кордуба М.* Зв’язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 72).
- ¹⁷ *Грицак Я.* “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 91-97.
- ¹⁸ Народна програма // Діло. – 1899. – 24 груд.
- ¹⁹ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів, 1926. – Т. 1. – С. 364-366.
- ²⁰ Більшість польських романтиків походили з “кресів”, для них вони були “польською вітчизною” з усіма яскравими барвами приналежності до “польської культури і цивілізації”. Сучасний французький історик Д.Бовуа докладно прослідкував виникнення і поширення міфу “польських кресів”. Висновок з його студій промовисто засвідчив емоційний характер налаштування суспільної свідомості поляків, які свято вірили у вищість польської культури і традиції, і, як наслідок, у відмінних умовах кін. XIX – поч. XX ст. були приречені на захист власних переконань навіть за рахунок втечі від реальності. “Міф про вищість і зразковість польської культури згори прирікав на невдачу всяку думку про дійсну співпрацю або визнання демократичних прав більшості. У такому укладі ізолювання на островах щастя перетворювалося на замикання в оточеній фортеці.” (*Beauvois D.* Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku / Pod red. W.Wrzesińskiego.* – Wrocław, 1994. – S. 95, 101).
- ²¹ *Skrzycki B. [Dmowski R.]*. Listy Warszawiaka w Galicji // *Przegląd Wszepolski* (Lwów). – 1897. - Nr. 8, 9, 12; *Dmowski R.* Myśli nowoczesnego Polaka. – Londyn, 1953. – S. 57 та ін.
- ²² Listy Jana Stapińskiego z lat 1895-1928 / Opr. J.Albin i J.R.Szaflik. – Wrocław etc., 1977. – S. 92.
- ²³ Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. – Т.1: 1864-1918. – Warszawa, 1966. – S. 74-75.
- ²⁴ *Przyjaciół Ludu.* – 1902. - Nr.51. – S. 5.
- ²⁵ Діло. – 1897. – 1 квіт.

- ²⁶ Докладніше див.: *Михальський Ю.* Українсько-польські стосунки в Галичині та селянські страйки 1902 року // *Славістичні студії.* – Львів, 1997. – С. 144-147.
- ²⁷ ДАЛО. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 4885. – Арк. 103-107; *Михальський Ю.* Всепольський з'їзд політиків у 1903 р. та суспільно-політична ситуація в Галичині // *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* – Івано-Франківськ, 1997. – С. 109-113; *його ж.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902-1914). – Львів, 2002. – С. 70-80.
- ²⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 214. – Арк. 105-107.
- ²⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // *Україна і Польща між минулим і майбутнім.* – Львів, 1991. – С. 144-145.
- ³⁰ *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1848-1906. – Kraków, 1907. – Т.2. – С. 361.

Микола Литвин
(Львів)

УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ІСТЕБЛІЩМЕНТ У ПЕРІОД “ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ” І НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ (1914-1918 рр.)

Вибух світової війни був зустрінутий з особливим ентузіазмом в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії. Несподівана хвиля національного духу й шовіністичних настроїв захопила всі верстви тогочасних суспільств. Великий психоаналітик Зігмунд Фройд у серпневі дні 1914 р. написав: “Вперше за 30 років я почуваюсь австрійцем”¹. Видається, що під цією фразою могло би підписатися багато українців і поляків, насамперед вояків – усусусів і легіоністів, які словом і багнетом започаткували збройний чин за відродження власних національних держав². І справді, перша світова війна прискорила національну ідентифікацію слов'янських народів, визвольні рухи яких прискорили розпад імперій Габсбургів і Романових та створення незалежних держав.

Історія розглядуваної проблеми пройшла складний шлях у пошуках висвітлення суперечливих процесів того воєнного лихоліття. В цьому контексті у вітчизняній науці можна виділити кілька історіографічних етапів. Перший припадає на міжвоєнний час, коли світова війна 1914–1918 рр. автономно досліджувалась істориками в радянській і західній Україні. Для радянської історіографії визначальним був суто класовий підхід до оцінки суспільно-політичних явищ, а трактування

передумов і наслідків війни підпорядковувалося, з одного боку, обґрунтуванню закономірностей соціалістичної революції, встановленню радянсько-більшовицької влади в Україні та збереженню цілісності багатонаціональної Російської держави (згодом СРСР), а з другого – намаганням довести нібито реакційний характер українського національно-визвольного руху та його керівництва, яке зображалося поплічником (союзником) міжнародного імперіалізму³.

Західноукраїнські автори, недавні учасники або очевидці тих драматичних подій, висвітлювали хроніку світової війни з позицій боротьби українців за державну незалежність і соборність, а також ставлення військово-політичних блоків до українсько-російського й українсько-польського протистояння. Особливу увагу приділялось аналізу бойового шляху та культурно-освітній місії легіону Українських січових стрільців⁴. Багатою є література про передумови та характер українсько-польської війни 1918–1919 рр., де доводиться, що Першолистопадове повстання 1918 р. у Львові не було нелегітимною акцією чи військовим заколотом проти поляків, а правно-політичною реакцією на заяву цісаря Карла від 16 жовтня про реорганізацію Австро-Угорщини у федеративну державу й ухвалу парламентської Української Національної Ради щодо об'єднання українських земель Австро-Угорщини в Українську державу⁵.

В 1940-70-ті рр. радянська історіографія висвітлювала події 1914–1918 рр. виключно з позицій апологетики зовнішньої політики Росії як визволительки слов'янських народів, а з іншого боку дії західноєвропейських держав трактувались як імперські, експансіоністські. В той же час діяльність національно-демократичних сил в Україні характеризувалась як контрреволюційна й антинародна⁶. Щоправда, знаходилися поодинокі історики, які намагалися довести, що жовтнево-листопадові події у Східній Галичині й Буковині були частиною національно-демократичної революції на теренах Австро-Угорщини⁷. Хоч як це парадоксально, але офіційна радянська наука не “відмовляла” сусіднім полякам, чехам та угорцям у праві на державне самовираження й відокремлення від імперії.

У висвітленні планів Німеччини та Австро-Угорщини щодо України у першу чергу зверталось увагу на діяльність пангерманців і їхній вплив на урядову політику Берліна та Відня⁸. Генезу німецьких планів досліджував киянин Іван Кулінич, стверджуючи, що захоплення українських земель почалося ще задовго до війни через економічну експансію на ці терени⁹. Як складова частина експансіоністських планів європейських держав розглядалася радянськими істориками й діяльність українських громадсько-політичних структур. І лише у поодиноких працях їх показано виразниками певних (“буржуазних”) кіл українського

народу¹⁰. Щоправда, значно об'єктивніше досліджувалися соціально-економічні і демографічні процеси¹¹.

У період незалежності України проблема Першої світової війни, на жаль, не стала об'єктом комплексного наукового дослідження. До надбань останнього часу можна віднести збірник наукових праць "Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи", що вийшов у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича 2000 р. Відзначимо також монографії Івана Патера "Союз визволення України: Проблеми державності і соборності" (Львів, 1999), Степана Попика "Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни" (Київ - Чернівці, 1999).

Польські національно-державні прагнення в XIX–XX ст. досить рельєфно й об'єктивно висвітлені в новій монографії Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна "Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів" (Львів, 2002). Досліджено також генезу польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр.¹²

Після вибуху світової війни влітку 1914 р. українські землі опинилися в епіцентрі бойових дій армій супротивних держав, кожна з яких у стратегічних планах виношувала мету прилучення їх частини до своєї імперії. Німеччина прагнула відірвати від Романівської імперії європейську житницю – Наддніпрянщину; Австро-Угорщина намагалася розширити свої володіння за рахунок Волині й Поділля. Росія зазіхала на прикарпатські землі. До речі, немало німецьких політиків допускало проголошення України як засіб ослабити Росію в геополітичному просторі Європи. Натякаючи на незалежність, кайзерівська Німеччина вбачала в Наддніпрянщині насамперед колонію, що стала базою постачання продуктів і сировини. Англійські та французькі адмірали мріяли про чорноморські порти Одеси й Севастополя, курорти Криму. Таким чином, українське питання знову стало об'єктом міжнародної політики. Отож "бездержавні" українці змушені були битись у складі ворогуючих сторін: до російської армії було мобілізовано 4 млн. наддніпрянців, а понад 300 тис. галичан, закарпатців та буковинців служило в цесарському війську¹³. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що на Південно-Західному російському фронті галичанам нерідко протистояли їхні етнічні побратими – наддніпрянські українці й козаки кубанських полків. У ході широкомасштабної Галицької битви (серпень-вересень 1914 р.) за участю півтора мільйона вояків уперше у світовій практиці масово використовувалися танки, авіабомбометання, хімічна зброя, а також започатковано депортації місцевого населення, зокрема патріотично налаштованих учителів, правників, греко-католицьких священиків у глиб Романівської імперії. На жаль, трагізм

цього нового геополітичного становища не одразу зрозуміли навіть найсвітліші постаті українського народу.

За таких складних умов українські політики розпочали пошук найраціональнішої етнополітичної орієнтації. Один із лідерів Української революції 1917–1918 рр. соціал-демократ Володимир Винниченко (згодом відомий письменник і маляр) у роботі “Відродження нації” (Відень–Київ, 1920 р.) вичленив 3 тогочасні орієнтації українських політиків. До першої групи належали ті, кого війна застала на території Романівської імперії і хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених українців та інших народів. Друга група політиків, насамперед у Галичині, орієнтувалася на перемогу Австро-Угорщини й Німеччини та перехід під їх протекторат усєї України. Третю групу становили політики, які орієнтувалися на власні сили українства. І до цієї орієнтації В.Винниченко не зовсім обґрунтовано відносить лише “соціалістичні течії”.

А тепер розгляньмо, як змагання за українську державність у 1914–1918 рр. перейшло із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину.

В той час представники різних народів Росії з трибуни Державної думи заявляли неодноразово про свою лояльність щодо уряду й нової війни. З початком війни українці не робили подібних заяв, і соціал-демократ Симон Петлюра (редактор російськомовного журналу “Украинская жизнь” у Москві) дійшов висновку, що імперський уряд цю мовчанку трактуватиме як вияв вічного українського сепаратизму, намагатиметься знищити рештки національно-культурного життя. З іншого боку, необхідно було нагадати російському та європейським суспільствам про існування 30-мільйонного українського народу, втягнутого в страшну імперіалістичну бойню. Власне з цією метою Петлюра опублікував в “Украинской жизни” статтю-відоzву “Війна і українці”. В ній зазначалося, що, вибираючи між Росією та Австро-Угорщиною, наддніпрянські українці пристають на бік Росії. Висловлювалося також надію, що недовіра російських властей до українців мине, і їхні проблеми у майбутньому буде вирішено¹⁴.

Товариство українських поступовців (ТУП), створене 1908 р., зайняло загалом помірковану позицію. Його Рада вважала, що українці повинні зберігати стосовно воюючих сторін нейтралітет, і тому засудила лояльний виступ Симона Петлюри. Однак мародерство царського війська, а також репресії нової російської адміністрації в Галичині й Буковині змінили настрої тупівців, як, зрештою, й інших українських політичних сил. У декларації ТУП “Наша позиція” від грудня 1916 р. стверджувалося: “Ми [...] стоїмо на основі автономного устрою тих

держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених". А шлях до "демократичної автономії України" мав пролягти через націоналізацію "всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування"¹⁵. Автор цієї декларації Сергій Єфремов, один з лідерів ТУП, вимагав негайного припинення війни. Від імені ТУП він також звернувся з листом до президента США Вудро Вільсона, де підтримав президентську ноту від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни, реалізацію права націй на самовизначення, висловивши надію, що майбутній мир принесе волю великим і малим націям¹⁶.

Окрему позицію зайняла закордонна група українських соціал-демократів, що гуртувалася навколо женецького місячника "Боротьба" на чолі з письменником-наддніпрянцем Левком Юркевичем (до війни в 1911–1914 рр. проживав у Франції та Львові)¹⁷. Женецька група критикувала як "русофілів" з "Украинской жизни", так і "германофілів" у Галичині та Німеччині. Юркевич критикував ленінську програму з національного питання, але в ставленні до війни його позиція була схожою з російськими більшовиками: гасло поразки імперіалістичних урядів у війні й заклик до революційної боротьби проти царизму. Л. Юркевич хоча й закликав "готуватися до рішучої боротьби з царськими порядками, за політичну волю, за вільну Україну"¹⁸, однак не вірив у проголошення незалежності України в умовах світової війни; реальнішою, на його думку, була боротьба за автономію України у межах демократичної Росії.

Окремі дослідники вважають, що національно-політичною ініціативою на той час володіли українці Галичини й Наддніпрянщини, які опинилися в еміграції. Власне, з метою консолідації національно-визвольних сил галицькі політики в серпні 1914 р. організували між-партійну (входили націонал-демократи, радикали та соціал-демократи) Головну українську раду й почали формувати легіон Українських січових стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (СВУ)¹⁹.

Вже на 3-й день війни, 3 серпня 1914 р., Головна українська рада видала маніфест, де заявила: "Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинодушно проти царської імперії [...]. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою."²⁰ Подібну заяву видав "Союз українських і соймових послів з Буковини". Щоби підняти рівень представництва інтересів українства, у травні 1915 р. ГУР реорганізовано в Загальну українську раду (голова Кость Левицький). До складу увійшло 25 делегатів від Галичини; 6 – від Буковини; 3 - від Союзу

визволення України, як представників інтересів підросійських українців. “Нашою метою, – підкреслювалося в одній з відозв ЗУР, – є вільна, самостійна Українська держава”. Безпосереднім і нагальним завданням стало гасло української національно-територіальної автономії в межах імперії Габсбургів²¹. Активізувалася також справа організації українського університету у Львові.

Про австрофільські позиції заявив 21 серпня 1914 р. й митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький: “Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна також доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить – чекає нас краща і гірша будучність. До крові будьте вірними цісарю.”²². У відповідь на це російська окупаційна адміністрація 19 вересня вислала митрополита до Суздальського монастиря.

Союз визволення України (перший голова Дмитро Донцов) було створено наддніпрянцями як позапартійну політичну репрезентацію національно-політичних і економічних інтересів українців у Росії. Реалізацію своїх національних змагань – державну самостійність і соборність України – Союз пов’язував з поразкою Росії у війні та поваленням царизму. Згідно з платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. В одному зі своїх ранніх звернень “До громадської думки Європи” Союз доводив, що незалежна Україна могла б стати твердинею проти експансії Росії в Європу. Для досягнення цієї мети його діячі встановили тісні зносини з урядовими колами Берліна та Відня. Від них регулярно отримувалася матеріальна допомога, що вважалася державним боргом майбутньої Української держави. Союз розвинув видавничу діяльність різними мовами²³ й розіслав своїх представників до Італії, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Болгарії, Туреччини, США, щоб звітти інформувати світ про важливість розв’язання українського питання. Вдалося також організувати окремі табори для 80-ти тис. полонених наддніпрянців у Німеччині (Раштат, Вецляр, Зальцведель) і Австрії (Фрайштадт), налагодити випуск табірної преси, відкрити освітні курси та аматорські гуртки. У часи російської окупації Львова СВУ діяв до літа 1918 р. у Відні, де опублікував низку відозв до болгарів, румунів, турків, шведів, чехів, в яких викривав брехню московського панславізму. Пресовим органом СВУ став щотижневий “Вістник Союзу визволення України” (вийшло 226 чисел загальним накладом 5000 примірників). 2 травня 1917 р. СВУ передав свої правно-політичні повноваження Українській Центральній Раді як

легітимному парламентові народу України (водночас продовжував репрезентувати українські справи за кордоном)²⁴.

З вибухом війни у Відні зрозуміли, що від позиції українського населення залежить східна політика держави, а можливо – й майбутнє монархії. Тому урядові експерти намагалися змодельовати бодай якийсь варіант творення української автономії. Її суть зводилася до того, щоб українське населення, як і польське, мало право скликати національний сейм і створювати комісії, які б займалися проблемами національної культури та шкільництва. Єдиною складною проблемою було, на думку експерта барона Андріана (1914 р.), підшукати столицю для української автономії, адже великих східногалицьких міст з переважно українським населенням практично не було. Як можливі варіанти української столиці цей експерт розглядав Чернівці й Тернопіль²⁵. Однак цей план національно-територіальної модернізації Австрії не відповідав інтересам більшості польського політикуму, і його перспективи виявилися сумнівними.

Зрозумівши, що австрійський уряд тяжіє до декларації, українські політики Кость Левицький та Микола Василько шукали підтримки в німецькому посольстві. Однак створення українського коронного краю в Галичині суперечило німецькій концепції розв'язання польського питання. Тому українські плани в особі Загальної української ради, як і австрійські обіцянки, залишилися тільки планами. Німецький тиск на австрійську політику був таким відчутним, що в 1916 р. офіційний Відень змушений був погодитися на вочевидь не вигідне для монархії вирішення польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. маніфестом імператорів Франца Йосифа і Вільгельма II було проголошено "відновлення" польської держави на землях Конгресової Польщі, новосформоване королівство опинилося фактично під німецьким протекторатом. Галичина мала зайняти те саме правове становище, що й Королівство Польське в Німеччині. Відтак австрійським політикам довелося таки відмовитися від ідеї українського коронного краю. Зрозуміло, що в нових геополітичних реаліях, незважаючи на масові протести українців, зокрема, заяви Української парламентської репрезентації, ділити Галичину за етнічною ознакою цісар не збирався²⁶.

Втрата надії на міжнародну підтримку у відродженні Української держави переконала українських політиків у важливості згрупування власних сил. І це вони продемонстрували після Лютневої революції, у березні 1917 р., коли створили в Києві широкопредставницький революційний парламент – Центральну Раду, котру очолив уродженець Холма, історик Михайло Грушевський. Наявні документальні джерела за літо 1917 р. свідчать, що українцям належало десь 75% її мандатів, а решта – національним меншинам:

росіяни мали понад 14% усіх місць; євреї – 6%; поляки – 2,5%. Членами Центральної Ради в серпні 1917 р. було обрано 11 поляків: 3-х від Демократичного централу, 1-го від польських соціал-демократів, 7-х від Польської соціалістичної партії (лівиці). Не використали свою квоту польські соціал-демократи (PPS)²⁷.

Головним змістом політичної стратегії Центральної Ради стало домагання автономії в складі демократичної Росії. Її діячі соціалістичної орієнтації широ вірили, що російська демократія і справді буде проводити демократичну політику щодо інших народів федерації. Проте перші політичні кроки російських демократів в особі Тимчасового уряду (а згодом і більшовицького уряду) засвідчили їх великодержавну шовіністичну політику щодо інших народів, у т.ч. українського. Проголошення 10 червня 1917 р. Центральною Радою автономії України стало кроком на шляху до повної політичної самостійності України. І лише Четвертий універсал Центральної Ради від 22 січня 1918 р. став втіленням прагнень українського самостійницького руху; в ньому було оголошено: “Від нині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, суверенною державою українського народу”²⁸.

У січні 1918 р. ухвалено також закон про національно-персональну автономію, надану “великоруській, єврейській і польській націям”, затверджено міністрів УНР у польських і єврейських справах, надано фінансову допомогу польській гімназії в Києві²⁹. Нарешті в лютому 1918 р. у Бресті підписано мир з Центральними державами. Українська делегація домоглася скасування воєнної контрибуції, виведення австро-німецького війська після ратифікації договору, а також включила до УНР Холмщину. Однак не вдалося приєднати Галичину й Буковину, головно через спротив австрійців. Закон про новий адміністративно-територіальний поділ України від 6 березня 1918 р. поділив Україну на окремі землі; центром Підляшшя, на яке також претендували поляки, став Брест³⁰. Про українські корені Холмщини доповів 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради Михайло Грушевський, зазначивши, що цей терен став інтегральною частиною Польщі лише в XIX ст.³¹

Останній рік війни актуалізував і державно-соборницькі прагнення західних українців. На українських землях Австро-Угорщини національно-демократичну революцію було започатковано створенням 18–19 жовтня парламентської Української Національної Ради та проголошенням Української держави на цих землях. Першолистопадове повстання у Львові та перейняття українцями влади у східно-галицьких повітах засвідчило правомірність самовизначення одного з найбільших народів Центральної Європи, відродження національної державності, а також рішуче прагнення галичан, буковинців та закарпатців об’єднатися

в незалежній соборній Україні. Перемога українців не загрожувала польському народу-сусідові у відродженні його державності і загалом територіальній цілісності Другої Речіпосполитої, що була проголошена 11 листопада 1918 р. У той же час національно-політичні плани польського проводу передбачали – всупереч волі українців – інкорпорацію території від Сяну до Збруча та ліквідацію Західно-Української Народної Республіки. Українство, заручившись нейтралітетом євреїв, а нерідко й збройною підтримкою, рішуче стало на захист краю. Національно-демократична революція переросла у визвольну війну українців за суверенність і соборність. Українська влада намагалася створити умови для національно-культурного життя меншин, насамперед поляків і євреїв.

Загальнонаціональним інтересам була підпорядкована Злука УНР і ЗУНР у січні 1919 р., схвалена Національною Радою, Директорією та народним вічем у Києві й затверджена Трудовим конгресом України представників усіх соціально-політичних прошарків республіки. Акт Злуки зміцнив воєнно-політичну потугу соборної держави та задекларував правно-політичні засади об'єднання українського народу.

На першому етапі українсько-польської війни переважали національно-територіальні домагання: галицькі українці прагнули відродити на власних етнічних землях національну державність, а поляки – повернути т.зв. “історичні землі”. На другому почалося воєнно-дипломатичне втручання Антанти та Росії, а війна вийшла за національно-територіальні рамки й перетворилася в арену геостратегічної боротьби великих держав у цьому регіоні Центрально-Східної Європи. На Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу Польщі як більш надійному партнерові у боротьбі проти більшовицької Росії. Охоплена полум'ям громадянської війни Україна вважалася ненадійним союзником. Тому Антанта пожертвувала державною незалежністю та єдністю українців задля побудови “санітарного” антибільшовицького кордону.

Розгляньмо тепер національні орієнтири польського політикуму. Вибух Першої світової війни знову виніс на міжнародну арену й польську проблему, що хоч і не відіграла стратегічної ролі в планах супротивних блоків, але з нею повинні були рахуватися лідери держав, котрі мали у своєму складі польські етнорегіони. Жадаючи морально-політичної прихильності польського політикуму й бізнесу, уряди Німеччини й Австро-Угорщини у спільній заяві від 9 серпня 1914 р. запевнили, що їх війська принесуть поневоленим царизмом полякам свободу, а Королівству Польському – незалежність. Хоч за сприятливих геополітичних умов імператор Франц Йосиф був не проти

Німецькі та угорські політично-промислові кола насамперед цікавилися Балканами й Близьким Сходом; щоправда, у Берліні теж планували невелику корекцію східного кордону, не прагнучи збільшувати чисельність поляків у своїй державі. Радикальні німецькі політики в особі президії Пангерманського союзу прагнули розчленувати Росію й оволодіти Польщею, Литвою, Білоруссю, Україною та прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів, а Берлін мав стати центром т. зв. "Середньої Європи". Окремі угорські політики виступали не тільки за територіальні прирощення до імперії Габсбургів південнослов'янських земель, а й за сприятливих умов – Волині та Поділля, де були чималі польські земельні маєтності.

Офіційна Росія пообіцяла об'єднання 3-х частин Польщі під скипетром Романових з наданням їй широкої автономії і, тим самим, послаблення Німеччини та Австро-Угорщини; інша, менша частина російського суспільства, вважала небезпечним посилення польського елемента імперії Романових. Союзні Велика Британія і Франція вбачали у польському питанні внутрішню справу багатонаціональної Російської імперії³².

Як бачимо, учасники поділів Речіпосполитої – Росія, Німеччина та Австро-Угорщина – опинилися, в силу геополітичних розбіжностей, у супротивних воєнно-політичних блоках (перша разом з Великобританією і Францією в Антанті, а дві наступні разом з Італією у блоці Центральних держав). І хоч "польська карта" в офіційних документах не стояла в центрі світової геополітики, все ж відіграла важливе значення в ході політичних дискусій та бойових дій у Центрально-Східній Європі. Зрозуміло, що свої прогнози щодо майбутнього нації польські політики насамперед пов'язували з перемогою однієї з конфліктуючих сторін і, в залежності від передбачуваної розв'язки, будували власні державотворчі плани. При тому кожна партія (політичне угруповання) намагалася переконати співвітчизників по різні боки кордонів у правильності свого вибору.

Погоджуємося з польською історіографією в тому, що напередодні і в перші роки війни польський політикум реально розглядав лише 2 завдання: або союз з Росією та об'єднання польських земель під царським скипетром, або взаємодія з Австро-Угорщиною й відновлення польської державності під владою Габсбургів. Цікаво, що поділ на прихильників проросійської орієнтації та орієнтації на Центральні держави загалом співпадав за партійно-політичним спрямуванням³³.

За перший варіант виступали насамперед ті політики, які після революційного 1905 р. стали депутатами Думи й разом з російськими партіями намагалися демократизувати політику Росії. Прихильники

другої орієнтації критикували колоніальну політику царизму щодо поневолених народів, а також протидію Росії будь-яким спробам змінити монархічну форму правління. Державно-політичні шанси поляків вони вбачали в тому, щоб у світовій бійні народів виступити самостійною збройною силою. Цей вибір зробили члени ППС – революційної фракції на чолі з Юзефом Пілсудським.

Ліві робітничі партії, що розгорнули антивоєнну пропаганду, гнівно засудили обидві орієнтації. Однак їх погрози, як слушно відзначають польські дослідники, йшли врозріз із прагненнями більшості польського суспільства³⁴.

Розгляньмо конкретніше плани й наслідки реалізації перших 2-х завдань. Концепції розв'язання польської та української проблем при підтримці Росії сформулював у працях “Думки сучасного поляка” (1903), “Німеччина, Росія та польська проблема” (1908) і виступах у Думі лідер націонал-демократів Роман Дмовський, голова Польського кола в II і III російській Державній Думі (1906–1912). Враховуючи геополітичну ситуацію напередодні світової війни, він вважав нереальною програму відновлення Речіпосполитої в кордонах 1772 р. При тому не заперечував проти розширення російських кордонів на заході, а відтак надання зібраним польським землям автономії в межах Росії, в котрій бачив противагу німецькому гегемонізму³⁵. 1908 р. Дмовський заангажував колег-депутатів і партійців до неославістської акції, що мала на меті об'єднання слов'янських народів під патронатом царату. Діяльність лідера національних демократів Королівства Польського позитивно оцінили галицькі консерватори, клерикальні людовці на чолі із С.Стояловським, демократи, а також Слов'янський клуб у Кракові – послідовник польського слов'янофільства XIX ст. Думки галицьких ендеків і більшості партійців на чолі з редактором “Слова Польського” З.Василевським підтримали позицію Р.Дмовського; партійний С.Гломбінський засудив залучення галицьких поляків до неославістського руху, мотивуючи своє переконання загрозою втратити вплив у політичних сферах Австро-Угорщини. Неославістський рух також ігнорували польські людовці й соціал-демократи³⁶.

Славістичні конгреси у Петрограді (1908), а особливо Софії (1910) засвідчили безперспективність неославістської ідеології, що еволюціонувала у бік панславізму російської версії. Завдяки діяльності московсько-пітерських панславістських товариств і комітетів напередодні Першої світової війни в російському суспільстві все більше утверджувалась ідея визвольної місії Росії для слов'янського світу.

Загалом неославізм не набув серед галицьких політичних кіл такого поширення, як серед інших народів Австро-Угорщини, оскільки прозахідна політична орієнтація та національно-культурне спрямування

більшості польських і українських партій виключали слов'янську ідею з арсеналу політичних засобів боротьби за національні права. Українську громадськість краю в цьому русі представляли лиш москвофіли, для яких слов'янська ідея була складовою частиною світогляду й політичних орієнтирів; їх лідер Дмитро Марков навіть зробив спробу, однак, невдалу, очолити неославістський рух в Австро-Угорщині. "Пропаганда за рублі" – так назвали галицькі українці дії москвофілів на користь Росії³⁷.

Польський політикум Галичини обмежився пасивною підтримкою участі співвітчизників Королівства Польського в неославістському русі. У порівнянні з Росією і Німеччиною, як стверджують українські дослідники, поляки в Австро-Угорщині мали умови для національно-культурного та соціально-політичного розвитку й не вважали за потрібне ризикувати цим становищем. Попри всю свою недосконалість парламентська традиція галицьких поляків, як і українців, дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі³⁸.

Відзначмо й те, що неославістський рух мав негативні наслідки для польсько-українського порозуміння: обговорення перспектив польсько-російської співпраці засвідчило заперечення ідеологами неославізму окремішності українського народу. Тому польські політики Галичини вбачали в неославізмі додатковий засіб боротьби проти українського руху, а місцеві москвофіли – можливість представити слов'янству галицьких українців як частину "єдиного російського народу".

Утворений восени 1914 р. у Варшаві широкопредставницький Польський національний комітет на чолі з Р.Дмовським підтримав маніфест до поляків Верховного головнокомандувача російського війська великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня, котрий проголошував плани об'єднання всіх польських земель під скипетром царя з наданням свободи віросповідання, мови та самоврядування, а також закликав відродити традиції Грюнвальда супроти німецької агресії³⁹. Ще раніше, 8 серпня, на пленарному засіданні Державної думи представник Польського кола ендек Віктор Яроньський зачитав декларацію, де проголошувалася тотожність інтересів польського народу з Росією в розпочатій "війні між слов'янським і німецьким світом". Аналогічну позицію зайняли поляки на своїх губернських і повітових з'їздах, а також земських зібраннях Київщини, Поділля, Волині, Рівненщини, Острожчини⁴⁰.

Ендеки розпочали створення громадських комітетів для допомоги біженцям і сім'ям загиблих вояків, а також здійснили пропагандистські акції за майбутнє об'єднання польських земель у складі Росії.

Одним з пріоритетних завдань Польського національного комітету було формування в складі царської армії польських відділів для боротьби з німцями. Власне ініціаторами цієї акції виступали польські громадські діячі Вітольд Горчинський і Зігмунд Баліцький, що очолив спеціальний комітет. А вже 10 січня 1915 р. командувач Південно-Західного фронту генерал Микола Іванов з благословення великого князя Миколи Миколайовича видав наказ про формування польського легіону в Пулавах. Зіткнувшись з організаційними труднощами та певними негачіями в солдатському середовищі та Галичині, Польський національний комітет полишив вербункову акцію. Наразі сформовано лиш легіон силою батальйону (понад 900 осіб; під назвою Легіон Пулавський), у березні 1915 р. скерований на протинімецький фронт⁴¹. Восени того самого року реорганізований легіон було приєднано до польської стрілецької бригади.

І все ж результат діяльності проросійського табору загалом можна вважати негативним: царат блокував будь-яку реалізацію польських політичних планів, не став масовим і Легіон Пулавський, відчутною була контрпропаганда галицьких ендеків. Не додавали авторитету російській адміністрації страшні хвилі солдатсько-селянських погромів, що охопили майже всю Наддніпрянщину, особливо в 1916–1917 рр. Ідеться, зокрема, про бунти бідноти, нищення розкішних резиденцій польських поміщиків (наприклад, у палаці графів Сангушків – Потоцьких в Антонінах була власна електростанція, гараж на 9 автомобілів, оранжерея, каретний двір, кілька сотень верхових рисаків і півтисячі мисливських собак, тобто було за чим шкодувати)⁴². Проросійські настрої охолодила й окупаційна політика царської адміністрації в Галичині, жорстокий штурм Перемиської фортеці, депортаційні акції нелояльних до режиму галичан і буковинців⁴³.

За перші місяці війни (до 1 січня 1915 р.) російська військова адміністрація, прикриваючися гаслом “порятунку єдиновірних братів”, змусила 300 тис. холмщаків (головно українців) переселитися в 37 внутрішніх губерній Російської імперії. Ця акція мала всі ознаки насильницької депортації⁴⁴.

Після вступу австро-німецького війська до Королівства Польського тут змінилася ще й пронімецька орієнтація консервативних сил.

А тепер розгляньмо національні прагнення польського політикуму, що базувалися на проавстрійській орієнтації. Як відомо, поляки, вступаючи в модерну добу, не були зовсім “недержавною нацією”: вони мали політичні традиції самоврядування, партії та національну правлячу еліту в імперії Габсбургів. За умовами австро-польського компромісу, що розширив права поляків у краї, намісник Галичини обов’язково повинен був призначатися з числа польської аристократії.

В Галичині регулярно провадилися загальнопольські форуми, що мали знаменувати єдність розшматованої нації, ставилися пам'ятники повстанцям-військовикам і культурним діячам, урочисто відзначалися їхні ювілеї, створювалися загальнопольські товариства журналістів, музикантів і т.ін.

Значна частина польських політиків-“угодовців”, депутатів Галицького сейму (Агенор Голуховський, Флоріан Земялковський та ін.) сподівалася перетворити автономну Галичину на “польський П'ємонт”, навколо якого мала відродитися в історичних кордонах Польська держава. Нова війна, на їхню думку, мала прискорити матеріалізацію цієї ідеї. Тим більше, що до 1914 р. було офіційно дозволено парамілітарні організації “Стрілецький союз”, “Стрілець”, “Польські стрілецькі дружини”, “Дружини Бартоша”, “Підгальські дружини”, котрим регулярно цісарська армія надавала допомогу в організації вишколу та виховання. Діяльність львівського соціаліста Ю.Пілсудського, одного з лідерів “Стрільця” і “Стрілецького союзу” (створеного 1910 р.), розгорталась у порозумінні з австрійською розвідкою, що отримувала від нього конфіденційну інформацію про Росію. Майбутній маршал, який перебрався у перші дні війни до Кракова, планував з допомогою стрілецтва провести диверсійні акції в російському тилу й заініціювати повстання в Королівстві Польському. Однак ця ідея зазнала поразки: місцеве населення з недовірою зустріло пілсудчиків, звинувативши їх у зв'язках з німцями. На вимогу цісарського командування Ю.Пілсудський у середині серпня змушений був призупинити тижневий рейд спеціальних загонів і, на пропозицію голови польського кола в Державній раді (Відень) Юліуша Лео, вирішив приєднати свої формування до щойно створених польських легіонів у складі австро-угорської армії. Цісарське командування погодилося створити два польські легіони – Західний у Кракові і Східний у Львові по 8,5 тис. осіб у кожному (нагадаймо, що українцям дозволено лише один 2-тисячний легіон УСС). Загони Ю.Пілсудського реформували у 1-й полк, а в грудні 1914 р. на постой в Новому Санчі - у 1-шу Бригаду польських легіонів (2,4 тис. осіб), що одразу ж прийняла бойове хрещення під Тарновом (Ловчувек)⁴⁵. Загалом, бойовий шлях польських легіонів у Підгаллі, Карпатах та на Волині тривав 3 роки аж до липня 1917 р., коли вони на заклик Ю.Пілсудського відмовилися знову запрягти на вірність Німеччині та Австро-Угорщині.

Як уже зазначалося, влітку 1915 р. Німеччина та Австро-Угорщина, захопивши землі Королівства Польського, поділили їх між собою. У відповідь Польське коло у Відні після захоплення Варшави звернулося до цісаря із закликом об'єднати Королівство Польське з Галичиною під своїм скипетром, але після негативної реакції Берліна ця пропозиція

залишилася без відповіді. В той час частина аристократії та міщанства королівства виступила за “активізацію” польської орієнтації на Німеччину. А в грудні 1915 р. ППС-фракція і група людовців “Визволене” організували Центральний національний комітет, що виступив за створення Королівства Польського під протекторатом Німеччини, щоправда, без Галичини й Познаньщини, але натомість із включенням частини правобережної України. Щоправда, Берлін не відгукнувся на заклик пілсудчиків⁴⁶.

У той же час ендеки зайняли нейтральну позицію щодо німців, залишаючися вірними Росії. А лідер ендеків Р.Дмовський намагався навіть заручитися підтримкою керівників Антанти щодо реалізації планів автономізації Королівства Польського в складі Росії. Його підтримала польська еміграція.

Згадуваний маніфест імператорів Німеччини й Австро-Угорщини від 5 листопада 1916 р. про створення в майбутньому самостійного Королівства Польського (а фактично конституційної монархії на чолі з королем німецької династії) польський загал зустрів з прохолодою, а російський цар виступив з гнівним протестом.

Навесні 1917 р. більшість із 3 млн. поляків Росії підтримала Лютневу демократичну революцію. Тоді й відбулися зміни політичних орієнтацій поляків: втратили позиції ендеки, зросли впливи ліберальних демократів і лівих сил, що виступали за кардинальні соціально-економічні реформи. Все більшої популярності серед політиків, а також військовиків польських корпусів (дислокувалися на Поділлі й Волині) набувала ідея польської незалежності.

Більшовицька Рада народних комісарів, що прийшла до влади в ході Жовтневого збройного перевороту, оголосила Декларацію прав народів Росії, проте реально погодилася лиш на визнання незалежності Фінляндії та Польщі.

У першій половині 1918 р. після поразки німецьких військ у Франції та австро-угорських в Італії й на Балканах активізували діяльність польські лоялісти. Варшавський уряд Яна Стечковського започаткував переговори з Берліном і Віднем про перехід влади до поляків. А вже 7 жовтня 1918 р. Регентська рада видала “Маніфест до польського народу”, де проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення коаліційного уряду (воєнним міністром заочно став в’язень Магдебурдзької в’язниці Ю.Пілсудський). 19 жовтня Польська рада Цешинського князівства проголосила приєднання Цешинської Сілезії до відроджуваної Польської держави й погодилася з чехами на її поділ. Польські послі до австрійського парламенту зініціювали створення 28 жовтня в Кракові Польської ліквідаційної комісії на чолі з Вінцентієм Вітосом, що всупереч

українцям прагнула перейняти владу від австрійської адміністрації в Галичині. Водночас вона не визнала Регентської влади й фактично діяла як регіональний галицький уряд. У ніч на 31 жовтня члени Польської військової організації та патріотичні сили під проводом полковника Б.Рої роззброїли австрійський гарнізон Кракова й оволоділи більшістю населених пунктів Західної Галичини. Переходові влади у Львові 1 листопада перешкодили українські військові формування, створені Українською Національною Радою, що проголосила відродження Української держави на українських етнічних землях Австро-Угорщини⁴⁷.

Отож листопадові національно-демократичні революції 1918 р. в Австро-Угорщині та Німеччині знову актуалізували польську проблему. У Берліні прийшли до влади соціал-демократи, у Відні – австрійські соціалісти. Відтак під тиском поневолених народів розпалася поліетнічна імперія Габсбургів. 11 листопада Німеччина підписала перемир'я з Антантою, що передбачало виведення німецького війська з окупованих територій, але не торкалося східних територій. Того самого дня Регентська рада передала військово-політичну владу щойно визволеному Ю.Пілсудському; його владу одразу ж визнав Люблінський тимчасовий народний уряд, а також ліві та центристські партії. Так відродилася незалежна Польська держава.

* * *

Таким чином, у перебігу Першої світової війни українські та польські соціалістичні та національно-демократичні партії та політичні угруповання не виробили єдиного політичного курсу в ставленні до “своїх” урядів і вибору союзників. Неузгоджена позиція українського політикуму щодо війни негативно впливала на вироблення стратегії і тактики не тільки в ході воєнно-політичних пертурбацій, а й під час повалення монархічного режиму Романових, коли необхідно було очолити українську революційну стихію 1917 р. Така різновекторна політика, особливо на завершальному етапі, не відповідала настроям солдатських мас. Поширення антивоєнних ідей у війську ініціювало некеровані антивоєнні демонстрації на фронті, наслідком чого стали невиправдані численні жертви через покарання за законами воєнного часу⁴⁸. Не відчутною, на відміну від поляків, була й допомога української діаспори.

У 1-й чверті XX ст. українське й польське питання перетворилися на актуальну проблему міжнародного життя, а український та польський народи – з об'єктів на суб'єкти міжнародного права. І лиш несприятлива зовнішньополітична ситуація, необхідність українців боротися кількома фронтами проти іноземних армій стали головними

причинами втрати державної незалежності й територіальної цілісності України. На повоєнній Паризькій конференції країни Антанти віддали перевагу відродженій Другій Речіпосполитій як більш надійному партнерові у боротьбі проти російсько-більшовицької експансії в Європу. А національно-політичні проблеми розшматованих українців ще протягом тривалого часу продовжували залишатися нерозв'язаними у Польщі, Румунії, Чехословаччині та СРСР–УРСР.

- ¹ *Freud S.* Todestrieb. Цит. за ст.: *Исламов Т.М.* Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи // Новая и новейшая история (Москва, Росія). – 2001. – № 5. – С. 26.
- ² Див.кн.: *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990; *Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej. 1918–1928 / Pod red. H. Mościckiego, W. Dzwonkowskiego, T. Bałabana.* – Warszawa, 1928.
- ³ *Яворський М.* Проблеми української національно-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили // Червоний шлях. – 1927. – № 2; *Крастынь Я.* Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914–1918). – Москва, 1932; *Чеботарьов Ю.* Селянський рух на Україні в 1917 році. – Київ, 1935.
- ⁴ *Левчицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. У 3-х ч. – Львів, 1928–1930; *Його ж.* Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1926; *Українські Січові Стрільці. 1914–1920.* – Львів, 1935; *Думін О.* Історія легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. – Львів, 1936.
- ⁵ *Левчицький К.* Великий Зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Львів, 1931; *Лозинський М.* Галичина в 1918–1920. – Відень, 1922; *Омельянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929; *Паліїв Д.* Листопадова революція. – Львів, 1929.
- ⁶ Див.: *Емец В.А.* Советская историография происхождения первой мировой войны // Первая мировая война. – Москва, 1968. – С. 23-57; *История первой мировой войны 1914–1918.* – Т. 1-2. – Москва, 1975.
- ⁷ *Карпенко О.Ю.* До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 році // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 1. – Київ, 1957.
- ⁸ *Нотович Ф.И.* Захватническая политика германского империализма на Востоке 1914–1918 гг. – Москва, 1947.
- ⁹ *Кулінич І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). – Київ, 1963.
- ¹⁰ *Торжество історичної справедливості.* – Львів, 1968.
- ¹¹ *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвиток і міжнародні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів, 1981; *Дециньський П.Є.* Великий Жовтень на Волині. – Львів, 1977. Конкретно-

історичний матеріал з цієї проблеми є також у багатотомнику "Історія міст і сіл Української РСР", виданому в 60-х – 80-х рр.

- ¹² *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; *Макарчук С.* Українська республіка галичан. – Львів, 1997.
- ¹³ Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 213–214.
- ¹⁴ *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – С. 63–64.
- ¹⁵ *Брицький П.* Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2001. – С. 131.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 1112–1113.
- ¹⁸ *Феденко П.* Український рух у 20-му столітті. – Лондон, 1959. – С. 99–100.
- ¹⁹ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 73.
- ²⁰ Діло. – 1914. – 3 серп.
- ²¹ Новітня історія України (1900–2000). – Київ, 2000. – С. 137.
- ²² Діло. – 1914. – 26 серп.
- ²³ СВУ видав 25 брошур 10-ма мовами про Україну, а також сприяв виходу 2-х часописів: "Українські новини" німецькою мовою у Відні та "Український огляд" французькою в Лозанні. Всього видано понад 150 книжок і брошур.
- ²⁴ *Патер І.* Союз визволення України. – Львів, 2000. – С. 136–306.
- ²⁵ *Попик С.* Українці в Австрії: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999. – С. 100–101.
- ²⁶ *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918. – С. 114–115; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С. 20–23.
- ²⁷ Українська Центральна Рада: Докум. і матеріали. – Т. 1. – Київ, 1996. – С. 10–11, 233; *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* – Cz. 1: Lata 1917–1939. Т. 2. – Przemysł, 1999. – S. 7–27.
- ²⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – Київ, 1996. – С. 101–102; Т. 2. – Київ, 1997. – С. 102–104.
- ²⁹ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 72, 99–101, 259.
- ³⁰ Там само. – С. 181–182.
- ³¹ Там само. – С. 203–207.
- ³² Історія Центрально-Східної Європи / Ред. *Л. Зашкільняк.* – Львів, 2001. – С. 362; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 432; Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 302–303.
- ³³ *Дыбковская Алиция, Жарын Малгожата, Жарын Ян.* История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995. – С. 216.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ *Wapiński R. Roman Dmowski.* - Lublin, 1989. - С. 175–179; Довідник з історії України. – Київ, 2001. – С. 213–214. Поштовхом до організаційного оформлення неославістського руху став фактично законопроект німецького

- уряду 1907 р. про відчуження західнопольських земель.
- ³⁶ *Мацевко І.* Польські національні демократи і неославізм (1907–1910) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 212–227.
- ³⁷ Москвофільство: документи і матеріали / Вступ. ст., комент. та довідка доком. *О. Сухого.* – Львів, 2001. – С. 25–57; *Мацевко І.* Слов'янська ідея в інтерпретації та політичній діяльності Дмитра Маркова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка: 36. наук. пр. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 97–103; *Макарчук С.* Галицьке москвофільство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Респ. міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 16. – Київ, 1990. – С. 101–107; *Його ж.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 82–92; *Миллер А.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – Санкт-Петербург, 2000.
- ³⁸ Див.: *Аркуша О.* Парламентська традиція галицьких українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6. – Львів, 2000. – С. 68–83; *Чорновіл І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000; *Його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901: Нарис з історії українського парламентаризму. – Львів, 2002.
- ³⁹ Історія Центрально-Східної Європи. – С. 354. Польський національний комітет нараховував 27 членів: 14 ендеків, 6 реалістів і 7 безпартійних.
- ⁴⁰ *Лісевич І.Т.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). – Київ, 1993. – С. 73. На думку київського дослідника таку позицію зайняли лише представники “імущих класів”.
- ⁴¹ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 159.
- ⁴² *Гудь Богдан.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 82.
- ⁴³ Про функціонування каральної системи російського самодержавства в Україні в роки Першої світової війни див.кн.: *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків, 2001.
- ⁴⁴ *Горний М.* Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – С. 171–172.
- ⁴⁵ *Klimecki Michał.* Łowczówek 1914. – Warszawa, 1993. – S. 34–64.
- ⁴⁶ *Запкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – С. 434.
- ⁴⁷ Детальніше див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр.
- ⁴⁸ Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С.132; *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат

самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – С.178, 196, 228-230; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя, 1998. – С.75-114.

*Тайсія Зарецька
(Київ)*

ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УНР В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917-1918 рр.)

Під час, а особливо наприкінці Першої світової війни, боротьба європейських народів за створення своїх незалежних держав призвела до розпаду великих імперій, корінних змін політичної мапи Європи, де поряд з іншими країнами з'явилися Українська Народна Республіка й Республіка Польща. На початку української революції було обрано представницький орган – Українську Центральну Раду, доба якої охоплювала березень 1917 – квітень 1918 рр.

У процес українського державотворення цього періоду разом з іншими вагомий внесок зробили й поляки.

Польське населення України мало дуже радикальні настрої відносно її правового статусу й у більшості висловлювалося за її повну державну незалежність.

За переписом населення 1897 р. поляки становили 8% населення території України. У Києві мешкало не тільки багато людей польського походження, а й були розвинені польські культура та традиції. У місті тоді налічувалося всього 225 тис. 700 мешканців, з-поміж яких 47 тис. 700 становили українці (21,1%), поляки – 16 тис. 800, що дорівнювало 7,4% киян. До порівняння: росіяни – 53,3%, євреї – 13,7%¹.

З початком Першої світової війни польське населення Наддніпрянської України почало масово створювати підпільні організації, товариства, спілки, осередки тощо, діяльність котрих було спрямовано на відродження польської незалежної держави. Діяли студентські таємні організації “Полонія” (“Polonia”), знаходилася під впливом національних демократів “Корпорація” (“Korporacja”) лівого спрямування, що симпатизувала ППС, продовжувала діяти створена в 1912 р. “Філареція” (“Filarecja”)².

Важливу роль відігравав Союз польської прогресивно-незалежницької молоді.

На початку війни за ініціативою Юзефа Пілсудського було створено Польську Військову Організацію ПОВ (“Polska Organizacja Wojskowa”),

у Києві діяло Головне командування III POW (Komenda Naczelną III POW), спочатку під керівництвом Жулінського, пізніше - Л.Ліс-Кулі.

14 вересня 1914 року було створено Польський політичний союз (Polski Związek Polityczny) - конспіративну організацію польської інтелігенції пропілсудськівського спрямування, що її головною метою було визначено мобілізацію сил для боротьби за незалежність.

В Києві видавалася література, що пропагувала незалежницьку діяльність Ю.Пілсудського, боротьбу польських легіонів за відродження державності.

Так, наприклад, у видавництві Владислава Карпінського за адресою Хрещатик, 25, пом.103, у 1917 р. було надруковано брошури - А.Скважинського "Юзеф Пілсудський. Образ вождя легіонів", "Гей стрільці, разом! Співаник солдата", "Юзеф Пілсудський. Світлини", "Юзеф Пілсудський. Малюнки", "Юліуш Каден - офіцер штабу II бригади" та багато ін.³ Того самого року ППС у Києві видала брошуру "Ідеологія Пілсудського" А.Соколич⁴.

Все це сприяло піднесенню національної самосвідомості польського населення, давало знання про польський визвольний рух, формувало розуміння цієї боротьби, формувало активну громадянську позицію.

Після падіння Російської імперії польське населення України стало ще більш активним у політичному та громадському житті, боротьбі за відродження незалежної польської держави; переважна більшість поляків, як уже йшлося вище, стояла на позиціях повної незалежності України.

Ставлення різних груп польського населення до кордонів відроджуваної Польщі дослідити в цілому вже практично неможливо, цікавими є окремі приклади. При тому, слід зауважити, українські поляки з більшим розумінням підходили до цього питання, ніж поляки етнографічної Польщі. Так, киянин Є.Старчевський залишив своє бачення східного кордону Польщі. Він вважав, що кордон повинен проходити західніше Буга й Сяна, Львів має бути на українському боці, а Вільнюс належить віддати Литві. Більше того, у включенні етнічно польських земель до Польщі вбачав для неї небезпеку⁵.

Його точку зору критикував на сторінках "Київського щоденника" Ф.Пуласький, який вважав неможливим включення українських західних земель до України - тільки до Польщі. Професор Київського університету св. Володимира, видатний філолог, поляк Г.Улашин в українсько-польських стосунках на перше місце за важливістю ставив питання національної автономії поляків в Україні та українців у Польщі⁶.

За політичними уподобаннями польське населення головним чином розподілялося на дві групи. Перша - це національні демократи;

друга – прихильники політики Ю.Пілсудського; польські автори їх називають соціалістами й демократами.

Михайло Грушевський після повернення в Україну, очоливши Центральну раду, багато писав про важливість питання забезпечення та захисту прав національних меншостей.

Вже в одному з перших документів Центральної ради було сказано: “Українська Центральна рада у Києві організувалася 4 березня, об’єднуючи українські організації на спільних домаганнях територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей”⁷.

Польське населення Наддніпрянської України з великим ентузіазмом зустріло відродження незалежності України.

Зі спогадів Генрика Юзевського, видатного поляка-киянина: “Вже в перші дні революції виник рух за вільну Україну. „Вибух України” був захопливим і нечуваним. Постала Україна блискавично [...]”⁸. “Я повернувся до Києва в червні 17 року й опинився в Києві українському, столиці української держави з власним українським урядом, парламентом, українським адміністративним апаратом. Зникло “трьохцветное знамя”, на його місці панував блакитно-жовтий прапор [...]. Незалежна Україна відродилася, як фенікс з попелу [...]. Мимоволі лунає „Слава Україні”. Від цієї хвилини Україна стає державою. Ніхто й ніщо не можуть цього змінити.”⁹.

У березні 1917 р. в Києві зібрався Перший польський з’їзд Русі. На ньому були присутні представники 36 польських громадських організацій, маже всіх існуючих на українських землях, серед яких: Рада Київської округи (Rada Okręgowa Kijowska), Польський Львівський комітет допомоги (Polski Lwowski Komitet Ratunkowy), Благодійне товариство (Towarzystwo dobroczynności), Осередок польських жінок (Koło Kobiet Polek), клуб “Огниво” (Klub “Ogniwo”), Соціалістична група (Grupa socialistyczna), Національна група (Grupa Narodowa), Товариство польських адвокатів (Towarzystwo Adwokatów Polaków), “Польська преса” (“Prasa Polska”) та ін. В його рішеннях підкреслювалося: “Польський з’їзд Русі гаряче вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що Поляки, які є споконвічними мешканцями цього краю, готові співпрацювати в створенні незалежного життя українського народу”¹⁰.

Представниками польських комітетів та організацій на з’їзді було обрано Польський виконавчий комітет польських організацій на Україні (Polski Komitet Wykonawczy Zgromadzenia Organizacyj Polskich na Rusi), що активно взявся за роботу з польським населенням. Його головою став Йоахим Бартошевич, більшість лідерів були народними демократами. Працював Комітет у Києві на вул. Прорізній, 17, у

помешканнях № 4–7, мав телефон за номером 56-40. Працювали відділи: зовнішніх справ, внутрішніх справ, освіти, фінансів, були створені спеціальні комісії – польська міліція, справ ув'язнених і депортованих.

17 березня Польський Виконавчий Комітет надіслав на адресу Української Центральної Ради листа українською мовою зі словами: “Світає. Край неба палає! ... Брати Українці! ... Вперше можемо щиро порозумітися, як два рівні народи, кожний з нас – дасть Бог – буде незабаром у власному домі мати свою свободу. Перед Вами і нами попереду велика робота на власній ниві [...], почнемо по-сусідськи спільно працювати для нашого спільного добра [...]. Чим зможемо допоможемо Вам у Вашому національному розвитку для добра України.”¹¹

19 березня під час української демонстрації в Києві в ній брали участь Й.Бартошевич, С.Єзерський, Москалевський та ін. Біля пам'ятника Богдану Хмельницькому Й.Бартошевич звернувся до присутніх українською мовою зі словами: “Брати Українці! У годину, коли для нашого народу засвітилась свобода, першою думкою нас, Поляків, які з давньої давнини мешкали на Україні, було звернутися до Вас, наших сусідів і побратимів. Співіснували ми з Вами сотні років у згоді і незгоді, в дні слави і дні заворушень, в долі і недолі [...]. Будемо у згоді працювати для добра України, яка і для Вас і для нас близька і дорога. В цей день, коли розпочинається нове життя, прийміть, Брати Українці, наші щирі побажання – хай Ваш гарний край буде вільним, освяченим і щасливим. Хай живе вільна Україна!”. У відповідь поляків привітав М.Грушевський¹²

Під час демонстрації у Києві 21 березня 1917 р. у відповідь на Привітання Центральній Раді Й.Бартошевича, голови Польського Виконавчого комітету, Михайло Грушевський сказав: “Полякам, що живуть в Україні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт”¹³.

Голова Польського Виконавчого комітету Й.Бартошевич 30 березня 1917 р. надіслав листа на адресу Української Центральної Ради, де говорилося, що поляки підтримують боротьбу братнього українського народу й готові разом працювати для кращого спільного майбутнього. В листі УЦР у відповідь М. Грушевський подякував Польському Виконавчому комітету за привітання і, своєю чергою, наголосив: “Вітаємо поляків, які мешкають в Україні і подають руку українцям в праці по відбудові вільної України [...]. Українська Центральна рада визнає всі громадянські і політичні права всім національним меншинам, які мешкають на Україні і визнають Український народ господарем Української Землі і прагнуть йти разом з нами, як вільні з

вільними. Українська Центральна рада має переконання, що вільний польський народ, так само у етнічних кордонах Польщі забезпечить права Українцям, котрі живуть на польській території.”¹⁴.

Поляки взяли участь у квітні 1917 р. у роботі Українського національного конгресу, це були делегати від Польського виконавчого комітету Й.Волошиновський, В.Джедуський та С.Єзерський. Йоахим Бартошевич від імені Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні виступив зі словами: “Ви тут на вашій рідній землі вже можете сказати ваше вільне непригнічене слово, виявити волю народу. Наше слово на нашій рідній землі ще досі під примусом і під гнітом [...], дай же Боже, щоб ваша теперішня праця вийшла на користь вашій країні і вашому народові, а також на користь всім народам, що так само як і ви, бажають собі волі, як сонця. В єдності вільних народів майбутнє щастя світу. З такою думкою ми, поляки, вітаємо вас, брати-українці, на вашому вільному з’їзді!”¹⁵.

Як уже йшлося, поляки вносили свою лепту в процес українського державотворення. Вони активно працювали в Центральній Раді, її виконавчих органах.

Разом із становленням державності розпочалося відродження державної української мови, русифікована українська інтелігенція почала українізуватися. Цікаві спогади про це залишив Генрик Юзевський як киянин-поляк, а українофіл Йоахим Волошиновський, головний редактор “Київського щоденника” (“Dziennik Kijowski”), блискуче володіючи українською мовою, навчав її українських міністрів.

30 червня 1917 р. Польський виконавчий комітет надіслав на адресу Української Центральної Ради офіційного листа зі словами підтримки її політики, прагнень українського народу до творення вільного власного життя, необхідності забезпечення прав польського населення України та розуміння тісної співпраці. “Підкреслюємо, що Польський виконавчий комітет прагне порозумітися з Українською Центральною Радою, обумовити засади спільної діяльності і взаємної підтримки починань обох народів”, - йшлося у Зверненні. У ньому також підкреслювалося, що саме Комітет, а не окремі партії, є представником більшості поляків¹⁶.

У Другому Універсалі Центральної Ради (3 липня 1917 р.) також знайшло відображення національне питання. “Українська Центральна рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого

краю [...]. Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів”, - говорилося в ньому¹⁷.

На поч. липня в Києві працював 3-й з'їзд польських організацій, в його роботі взяли участь представники різних політичних напрямків: національні демократи, демократи, соціалісти. Основною метою було створення єдиної польської організації. Головував на з'їзді З.Грохольський, член партії ендеків.

Голова Польського виконавчого комітету Й.Бартошевич у своєму виступі згадував сторінки історії Польщі, коли вона була незалежною і могутньою державою, довгі роки перебування українського народу в неволі. “Організація польської громадськості, - закінчив він промову, - у змозі і повинна допомогти державній владі в справі керування країною, підтримати її політику і ні в якому разі не повинна їй протистояти чи заважати”¹⁸.

На з'їзді зіткнулися фактично дві політичні точки зору та розгорнулася боротьба. Головна дискусія стосувалася питання повноважень Комітету та його підпорядкування. С.Стемповський, В.Гжибовський, К.Валігурський відстоювали повноваження Комітету не в загальноукраїнському масштабі, а тільки регіональному з підпорядкуванням польському уряду. Опоненти, очолювані С.Грабським, пропонували визнати зверхність Тимчасового уряду.

Польський виконавчий комітет робив спроби об'єднати польське населення навколо себе, але це йому не вдалося.

Частина учасників на знак протесту проти ендеків покинула зал засідань. Вона створила свою польську громадську організацію, що фактично об'єднала соціалістів та демократів і отримала назву Польська демократична централь (Polska Centrala Demokratyczna). Головою було обрано Станіслава Стемповського, заступниками - Мечислава Міцкевича й Ромаа Кнолля. Централь одразу почала активно співпрацювати з УЦР, 20 її представників були депутатами Центральної Ради, до Малої Ради входили В.Матушевський, В.Рудницький. Саме цей факт викликав невдоволення Польського виконавчого комітету.

Так, 7 липня 1917 р. Польський виконавчий комітет надіслав на адресу Української Центральної Ради Декларацію про участь в її роботі представників польського населення. В ній йшлося про порушення прав Комітету при виборі представників польського населення в Генеральному секретаріаті УЦР: 1) Комітет “протестує проти порушення засад національного самовизначення і нав'язування польському народу на Русі репрезентантів, які не були обраними більшістю поляків. Польський народ на Русі створив на Зборах представників польських організацій

18-24 червня свою внутрішню автономію. Поляки прагнуть злагоди у співіснуванні з усіма національностями, а перш за все з українським народом, але найважливішим своїм обов'язком вважає захист своєї внутрішньої автономії, яку буде захищати. 2) Польський виконавчий комітет констатує, що польський народ не має на сьогодні у Центральній Раді широкого представництва, Виконавчий комітет позбавлений можливості брати участь у побудові автономії країни." Звернення підписали голова Польського виконавчого комітету Й.Бартошевич, віце-голови В.Хоецький, Й.Пересвет-Солтан, секретарі С.Єзерський, З.Березовський та ін.¹⁹.

Текст Декларації був пов'язаний з тим, що в Центральній Раді працювали поляки – не члени Комітету.

У Малій Раді з липня по листопад 1917 р. працювали В.Рудницький, В.Матушевський, Ю.Почентовський, В.Корсак .

Програму забезпечення прав і розвитку національних меншин в Україні вперше було реалізовано Українською Центральною Радою в 1917-1918 рр., котра піднесла національне питання на рівень державної політики. Поляки України брали активну участь у роботі виконавчих та представницьких органів влади УНР.

Українські та польські історики робили спроби дослідити питання політики Української Центральної Ради стосовно польського населення; це знайшло відображення у працях С.Кульчицького, В.Трошинського, Р.Симоненка, Т.Зарецької, О.Калакури та ін.²⁰. У польській історіографії й досі пріоритет належить монографії Г.Яблонського "Польська національна автономія на Україні 1917-1918"²¹.

Наступним кроком у напрямі забезпечення прав польського населення України було створення при Генеральному секретаріаті Секретаріату з національних справ, де серед інших товаришем секретаря від поляків було призначено Мечислава Міцкевича, а його заступником і помічником став Роман Кноль. Пізніше виникли 3 окремих Секретаріати, з-поміж них був і польський (секретар М.Міцкевич, віце-секретар - В.Рудницький).

Як писав у своїх спогадах Г.Юзевський, "Україна дала можливість дихати польському життю на повні груди, створила умови для громадської діяльності, розвитку освіти, культури, забезпечила національно-культурну автономію, згідно з прийнятою програмою"²².

7 листопада 1917 р. Центральною Радою було прийнято Третій Універсал, де йшлося про визначення національно-персональної автономії і зокрема говорилося: "Український народ, сам довгі літа боровшийся за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському,

польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права самоврядування в справах їх національного життя”²³.

Але разом з прийняттям рішення про національно-персональну автономію Третій Універсал скасовував право приватної власності на землю, чим викликав протест Польського виконавчого комітету та багатьох поляків. У зв’язку з цим, як подає у своїй “Історії України” Н.Василенко-Полонська, всі польські організації Наддніпрянської України заявили про невизнання Третього універсалу УЦР²⁴.

Головним питанням, що ним займався Генеральний секретаріат польських справ, стало питання освіти: створення польських шкіл, їх матеріальне забезпечення, розробка нових програм навчання. Було розроблено спеціальний проект “О школах “Польської мацержи”. В грудні 1917 р. цей Секретаріат звернувся до Генерального секретаріату УЦР з “Докладною запискою”, що стосувалася питань польських шкіл і містила прохання державної допомоги – як фінансової, так і організаційної. На навчальний рік (липень 1917 – жовтень 1918) він просив надати субсидію розміром 128.855 карбованців, а також повернути майно: “На Україні знаходиться ряд будинків, – говорилося у Записці, – які побудовані польськими коштами і були призначені на освітні польські школи і які російський царський уряд сконфіскував. – Будинки ці повинні передовсім бути повернені польському громадянству.”²⁵.

Згідно з Третім Універсалом 9 січня 1918 р. Українська Центральна Рада прийняла Закон про національно-персональну автономію, що передбачав створення Національного союзу із законодавчим правом для розв’язання проблем національних меншин. “Національному союзу виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадянськими установами [...]. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змін своїх постанов.”²⁶.

Наступним кроком у напрямі забезпечення прав польського населення в січні 1918 р. замість Секретаріату було створено Міністерство польських справ УНР (розташоване в Києві на Хрещатику), його очолив київський адвокат Мечислав Міцкевич. Працювали в ньому Євген Старчевський, Валер’ян Рудницький, Станіслав Грабянський, Леон Тжечак.

Збереглася частина документів і матеріалів (польською та українською мовами) Міністерства польських справ, що формують окремих фонд Центрального державного архіву вищих органів влади

та управління України; автор статті першою з дослідників ознайомила з ними і вперше ввела їх до наукового обігу²⁷.

В лютому 1918 р., після захоплення Києва радянськими більшовицькими частинами, була спроба створити замість Міністерства польських справ Комісаріат польських справ, але більшість співробітників Міністерства відмовилася в ньому працювати і співробітничати з нелегітимними органами влади.

Перед утечею більшовики зруйнували приміщення Міністерства, знищили всю документацію. Його працівники поновили роботу Міністерства після звільнення Києва від більшовицько-російської окупації.

Брестський мирний договір 9 лютого 1918 року УНР з Центральними державами, що серед інших питань обумовлював і кордони України, поляки оцінювали негативно, а саме входження Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя до складу України.

З березня 1918 р. Міністерство польських справ у Києві поновило свою роботу.

Як було записано в його документах, "Міністерство польських справ утворене для представництва національних інтересів та захисту прав польської людності, яка мешкає в кордонах Української Народної Республіки, править широким кругом справ по охороні прав названої людності". Воно провадило організаційну та підготовчу роботу щодо впровадження у практику Закону Центральної Ради про національно-персональну автономію. Міністерство займалося й культурно-освітньою діяльністю²⁸.

Міністерство польських справ мало спочатку такі департаменти: Канцелярії з відділами – Загальним (опіка над біженцями-поляками та безробітними), Господарчим, Особового складу, Правничим та Інформаційним. Департамент самоврядування займався питаннями створення апарату Міністерства на місцях, підготовки до Установчих Зборів Польського національного союзу, а також загального нагляду за культурними, господарчими, економічними та національними потребами польського населення²⁹.

Найбільш активно й плідно працював Департамент освіти, що очолював Станіслав Калиновський, з відділами Початкових шкіл – керівник Г.Івашин; Середніх шкіл, очолюваний В.Кульчицьким; Позашкільної освіти – керівник В.Матушевський; Технічної освіти на чолі з О.Сосновським і відділ Культури та мистецтва – голова Л.Грохольський. Цей департамент займався питаннями освіти польського населення, відкривав польські навчальні заклади, розглядав і затверджував програми навчання, був куратором приватних шкіл³⁰.

Спочатку в Міністерстві польських справ було зайнято 80 співробітників, бюджет складав 41.100 карбованців на місяць.

Найбільших успіхів у справі забезпечення прав та розвитку польського населення було досягнуто в галузі освіти. Створювалися й активно працювали громадські організації, що допомагали польським школам різного рівня: наприклад, на всій території з 1917 по 1921 рр. діяло Культурно-освітнє товариство “Мачеж Польска” (Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Macierz Polska”), очолював його в Києві Юзефат Анджейовський. Головною метою цього Товариства було відкриття польських шкіл та надання їм всілякої допомоги.

У Києві діяло Польське товариство підтримки середніх шкіл Києва (Polskie Towarzystwo popierania średniej szkoły w Kijowie), створене батьками учнів польських шкіл. Статутом Товариства затверджувалося право набувати нерухомість, бути юридичною особою, формувати бюджет за рахунок внесків його членів; річний внесок у 1917 р. дорівнював 10 карбованцям³¹.

Також Товариства діяли у Білій Церкві, Бердичеві, Вінниці, Житомирі, Умані, Здолбунові, Проскуріві, Славуті та інших містах. Проводилися з'їзди та наради вчителів польських шкіл. Вони брали участь також у загальних нарадах, як, наприклад, у грудні 1917 р. у Всеукраїнському з'їзді освіти.

На поч. вересня 1918 р. в Україні працювало 998 початкових шкіл, навчалось 62.810 учнів та працювало 1.276 осіб персоналу вчителів; серед них 967 шкіл з одним класом; 9 – з двома; 22 – вищі початкові, в т.ч. 61 міська школа. Середніх шкіл налічувалося по всій Україні 39 з 7.398 учнями та 441 вчителем. У Києві існувало 12 польських початкових та 8 середніх шкіл, працював Вищий університетський колегіум (раніше його називали Польські вищі наукові курси), що мав, за традицією західних університетів, філософський факультет із секціями – гуманітарною і природничо-математичною³². Польські навчальні заклади були підпорядкованими департаменту освіти Міністерства польських справ.

Програмою польської жіночої гімназії в Києві на 1918-1919 навчальний рік передбачалися такі предмети:

- Релігія – 20 годин
- Польська мова – 40 годин
- Російська – 34 години
- Латинська – 20 годин
- Німецька – 29 годин
- Французька – 23 години
- Арифметика - 13 годин
- Алгебра - 13 годин

Фізика – 11 годин
 Історія Польщі – 15 годин
 Всесвітня історія – 13 годин
 Географія Польщі – 20 годин
 Загальна географія – 12 годин
 Природознавство – 17 годин
 Каліграфія – 4 години
 Малювання – 15 годин
 Спів – 15 годин
 Гімнастика – 13 годин³³.

Цікаво, що ані українська мова, ані історія України навчальними програмами польських навчальних закладів не передбачалися.

Міністерство польських справ було ліквідоване в серпні 1918 р. У процесі його ліквідації до Міністерства освіти УНР звернувся з відкритим листом вчений-славист польського походження, проф. Г.Улашин з проханням після повної ліквідації польського Міністерства Департамент польської освіти зберегти³⁴.

Після відродження Польської держави, чи точніше з народженням Другої Польської Республіки (II Rzeczpospolita Polska), частина польського населення перебралася до Польщі, дехто з киян посів високі політичні та урядові посади. Наприклад, Роман Кноль став працівником Міністерства закордонних справ Польщі.

Переїхав до Варшави й Польський виконавчий комітет. У березні 1919 р. він адресував Голові Ради Міністрів Ігнацію Падеревському Меморіал про стан речей в Україні, де йшлося про складне там становище, а саме: “Перебіг подій показав повну неспроможність українського народу створити правову державу, проголошена українська держава стала джерелом анархії, безправ’я та терору [...]”. Тому ПВК вважав за потрібне відсунення кордону Польщі якомога далі на схід, принаймні на лінію річок Дністер, Мурава, Тетерів³⁵.

Станіслав Стемповський відносно цього документу як член Комітету склав *Votum separatum*, себто висловив власну, протилежну точку зору: “Побажання, записанв в 7 пункті: “приєднання до Польщі” як складової частини території Правобережної України, де поляки складають невеликий відсоток населення, призведе до війни [...]. Перебіг подій останніх двох років показав не “нездатність”, а нелюдські умови боротьби українського народу – брак інтелігенції, перебування на її землях натовпу більшовицьких орд, які повертаються з фронту, ворожі антиукраїнські гасла соціальної революції [...]”³⁶.

Таким чином, за короткий відтинок часу 1917-1918 рр. на Наддніпрянській Україні разом з українцями за створення незалежної української держави боролися й представники польського населення,

при тому часто-густо вони були більш радикальними у своїх позиціях, ніж самі українці, вимагаючи повної незалежності від Росії. Видатні поляки українського походження, такі як Станіслав Стемповський, Генрик Юзевський, Йоахим Волошиновський, Євген Старчевський, Антоній Мінкевич, Мечислав Міцкевич та багато інших стояли поряд з Михайлом Грушевським, Симоном Петлюрою пліч-о-пліч у боротьбі за незалежність України. Вони через ціле своє життя пронесли любов до України, розуміння українськості, поширювали правду про її історію, культуру, звичаї, творили й цінували українсько-польське братство.

Українська Центральна Рада за недовгий час своєї діяльності поставила питання національних меншин на рівень своєї державної політики, забезпечила представникам польського населення право участі в законодавчих та виконавчих органах УНР, здійснила цілу польську національну програму, на засадах якої працювали Секретаріат польських справ, потім Міністерство польських справ - вони конкретно реалізовували політику УЦР щодо польського населення УНР. Завдяки цій політиці створювалися і працювали польські школи та інші навчальні заклади, бібліотеки, театри, осередки, друкувалися польськомовні газети й часописи, різноманітна література тощо.

Короткі біографічні дані видатних поляків України, які співпрацювали з Українською Центральною Радою:

Бартошевич Йоахим (1867-1938) – лікар, юрист, польський письменник і публіцист, представник Польського виконавчого комітету в Києві, член Польського Національного комітету в Парижі. Входив до складу керівництва польської делегації на мирній конференції в Парижі. У 1922-1927 рр. був депутатом Польського Сейму.

Волошиновський Йоахим (1870-1945) – політичний і громадський діяч, публіцист. У 1905-1910 рр. працював редактором і був видавцем українського тижневика „Світанкова Зірниця”. 1914-1919 – редактор „Київського Щоденника” („Dziennika Kijowskiego”). В грудні 1918 р. входив до складу делегації УНР, що проводила у Варшаві переговори з Урядом Польщі. У 1920 р. переїхав до Польщі, мешкав на Волині, де працював редактором періодичних видань. У 1928-1930 рр. був обраним депутатом Сейму, 1935-1939 – Сенату³⁷.

Кноль Роман (1888-1946) – навчався у першій Київській гімназії, політик, дипломат, один з лідерів Польської націонал-демократичної централі. Після переїзду до Польщі – референт Східного відділу МЗС, член польської делегації на переговорах з Радянською Росією в Ризі. Працював у посольствах Республіки Польщі.

Матушевський Вігольд (?-?) – інженер, член Центральної Ради від польської меншини. Член Польської демократичної централі. У 1920 р. переїхав до Польщі, де займав вищі урядові посади у міністерствах торгівлі та промисловості.

Мінкевич Антоній (1881-1920) – інженер, діяч Польської Військової Організації в Києві. Від січня 1920 р. був головним комісаром Волині й Подільського фронту. Впроваджував у життя східну політику Ю.Пілсудського. Загинув від рук більшовиків.

Міцкевич Мечислав (1879-1939) – адвокат, киянин, польський політичний діяч, один з керівників Польської націонал-демократичної централі. У липні 1917 р. був призначений товаришем генерального секретаря міжнаціональних справ (польський відділ). Від січня 1918 р. – генеральний секретар польських справ, потім міністр. У 1920 р. переїхав до Польщі, був першим польським воєводою Волині³⁸.

Рудницький Валер'ян (1888-1962) – юрист, закінчив Київський університет св.Володимира та Театральну школу, член Центральної ради від польської національної меншини. З листопада 1917 р. був товаришем генерального секретаря польських справ, після М.Міцкевича. У 1919 р. працював у Польському театрі в Києві. 1920 р. переїхав до Варшави, працював у Міністерстві праці та соціальної опіки. З 1923 р. став театральним діячем.

Стемповський Станіслав (1870-1952) – поляк українського походження, поміщик Подільської губернії, письменник, політичний діяч часів боротьби України за незалежність. У квітні 1920 р. за порадою Ю.Пілсудського для кращої реалізації Варшавського договору був призначений міністром сільського господарства в Уряді УНР, а з 29.05.1920 р. – міністр здоров'я та соціальної опіки в Кабінеті В.Прокоповича. Після поразки української революції переїхав до Польщі. У 1920-1921 рр. надавав у себе притулок С.Петлюрі. З 1924 р. – директор бібліотеки Міністерства сільського господарства.

Юзевський Генрик (1892-1981) – польський політичний діяч, художник. Народився у Києві в родині великих землевласників. Закінчив Першу Київську гімназію. 1909-1914 рр. – студент інженерно-математичного факультету університету св.Володимира. Один з організаторів Польської військової організації (ПОВ) в Україні. З 1917 р. його громадська діяльність була спрямована на підтримку змагань України за незалежність, брав участь у польському русі в

Україні. У квітні 1920 р. після укладення Варшавського Договору між Польською республікою та УНР за порадою Ю.Пілсудського був призначений віце-міністром внутрішніх справ в Уряді УНР, де активно працював на незалежну Україну. 1920-1923 рр. під час перебування українського Уряду в екзилі у Польщі допомагав С.Петлюрі. 1924-1925 рр. мешкав як військовий осадник на Волині. У 1927 р. очолював Кабінет Міністрів Ю.Пілсудського. 1928-1938 – воевода Волині, проводив проукраїнську політику, відстоював українізацію православної церкви, за що був названий опонентами «зрадником польської справи». Під час Другої світової війни учасник польського антифашистського підпілля. 1953-1956 рр. заарештований і ув'язнений владою ПНР. Останні роки життя присвятив живопису. Залишив великий архів, де багато документів присвячено історії України.

¹ *Eberhard Piotr.* Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S. 22.

² *Józewski Henryk.* Zamiast pamiętnika (2) // *Zeszyty Historyczne* (Paryż). – 1982. – Nr. 60. – S. 7.

³ *Skwarzyński Adam.* Józef Piłsudski: Sylwetka wódza legionów. – Kijów, 1917; „Hej strzelcy wraz! Śpiewnik żołnierza”; „Józef Piłsudski”; „Juliusz Kaden – oficer sztabu II brygady”.

⁴ *Sokolicz Antonina.* Ideologia Piłsudskiego. – Kijów, 1917.

⁵ *Starczewski E.* Ku odbudowie. – Kijów, 1917. – S. 165-166.

⁶ *Jabłoński Henryk.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918 // *Pisma wybrane: Z rozważań o II Rzeczypospolitej.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. – S. 275-276.

⁷ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - № 1.

⁸ *Józewski Henryk.* Zamiast pamiętnika (1) // *Zeszyty Historyczne.* – 1982. – Nr. 59. – S. 18.

⁹ *Józewski Henryk.* Zamiast pamiętnika (2). – S. 104-105.

¹⁰ *Zjazd Polski na Rusi w Kijowie.* 1917. – S. 37.

¹¹ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* – Cz. 1: Lata 1917-1939. – T. 1. – Przemyśl, 1998. – S. 26.

¹² Там само.

¹³ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – Київ, 1996. – С. 49.

¹⁴ *Jabłoński Henryk.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. – Warszawa, 1948. – S. 29.

¹⁵ *Polacy na Ukrainie.* – S. 26-27.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

¹⁷ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 164.

¹⁸ *Jabłoński Henryk.* Вказ. пр. – S. 269-270.

¹⁹ *Polacy na Ukrainie.* – S. 25-30.

²⁰ *Кульчицький С.В.* Центральна Рада: Утворення УНР // *Укр. істор. журн.* – 1992. - № 5; *Троцинський В.І.* Міжнародні аспекти діяльності

- Центральної Ради // Трибуна. – 1991. – № 4; *Симоненко Р.Г.* Национально-культурная автономия на Украине в 1917–1918 гг. // Новая и новейшая история (Москва, Россия). – 1997. – № 1. – С.45 – 51; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Історичні зошити. – Київ, 1994; *Калакура О.Я.* Ставлення польської національної меншини до УНР // Історія України. Маловідомі імена: Події, факти: 36. ст. – Вип. 5. – С. 126-135.
- ²¹ *Jabłoński Henryk.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. – Warszawa, 1948.
- ²² *Józewski Henryk.* Zamiast pamiętnika (2). – S. 108.
- ²³ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 401.
- ²⁴ *Полонська-Василенко Наталія.* Історія України. – Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 року. – Київ, 1995. – С. 473.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2225. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57-59.
- ²⁶ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 386-387.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2225 (Міністерство польських справ).
- ²⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 58.
- ²⁹ Там само. – Арк. 58, 58зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 59, 59зв.
- ³¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 53-55.
- ³² Polacy na Ukrainie. – S. 53.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 2225. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.
- ³⁴ Demokrata Polski. – 1918. – Nr. 4. – S. 10.
- ³⁵ *Stempowski Stanisław.* Ukraina (1919-1920) // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1972. – Nr. 21. – S. 66-69.
- ³⁶ Там само. – S. 69-71.
- ³⁷ Polacy na Ukrainie. – S. 30.
- ³⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 386-387.

Наталія Рубльова
(Київ)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І КОСТЬОЛ

Перша світова війна, особливо її завершальна стадія, призвела до глибоких політичних і територіальних змін на українських землях, що раніше входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Після 1917 р. бурхливі революційні події та національно-визвольні змагання на цих теренах не тільки спричинили блискавичні багаторазові зміни форм правління, урядів, кордонів, ідеологічних приматів, а й неминуче вплинули на становище релігії і церковних інституцій, у т.ч. на життя Римо-католицької церкви (РКЦ).

Напередодні революційних перемін РКЦ становила потужну духовну інституцію із сталою, віками виробленою структурою та ієрархією, численним кліром і віруючими, розгалуженою мережею храмів і святинь, хоча в царській Росії – абсолютистській християнській теократичній монархії, котра послуговувалася девізом «*Православ'я – самодержавство – народність*», ставлення владних структур до РКЦ засадничо було неприхильним, що віддзеркалювало давнє змагання 2-х гілок християнства – православ'я і католицизму. Однак державна влада не ставила собі за мету цілковито викоринити РКЦ з російського ґрунту, зважаючи на міць і вплив цієї релігійної організації, її поважний міжнародний статус і не піддаючи сумніву її засадничу користь для суспільства. Дім Романових, вдаючи із себе покровителя католиків, намагався перетворити РКЦ, на зразок православ'я, в частину державного апарату, слухняне знаряддя власної політики. Це виявлялося, з одного боку, у визнанні ієрархії РКЦ, численних «монарших ласках» у вигляді роздачі католицькому духовенству подарунків і нагород, а з другого – у безцеремонному втручанні у внутрішні справи церкви, забороні діяльності на території імперії католицьких чернечих орденів, обмеженні вільного пересування ксьондзів, штучному ускладненні їхніх зв'язків з Ватиканом та низці інших дискримінаційних заходів, котрі підкреслювали неповноправність та другорядність цієї конфесії в російській державі.

Опір РКЦ політиці цезаропапізму не визначався послідовністю й часто межував з конформізмом. В обмін на легалізацію діяльності РКЦ у вочині православ'я Апостольському Престолу іноді доводилося поступатися принципами й навіть канонічними вимогами. Негативно оцінюючи заходи царату щодо обмеження впливу й поширення католицизму (зокрема, вимогу хрещення дітей від змішаних шлюбів католиків і православних лише за православним обрядом, регулювання підготовки кадрів для РКЦ у бік зменшення і т. п.), Ватикан намагався утримуватися від демаршів і розв'язувати подібні проблеми шляхом переговорів.

Римо-католицькому клірові доводилося йти на різні поступки, під тиском царської адміністрації виконувати численні принизливі вимоги (справляти молебні на честь імператора та членів його родини, церковним дзвоном вітати приїзд ієрархів православної церкви і т.п.). Деякі прикмети цих компромісних взаємин РКЦ і світської влади збереглися до наших днів, як приміром, римо-католицькі костьоли св. Олександра і св. Миколая в Києві, названі так на честь російських імператорів, які дозволили їх будувати.

Конфліктогенним чинником у стосунках держави й РКЦ була переважна приналежність до цієї конфесії національних меншин,

особливо поляків, які продовжували боротьбу з царатом за відродження Польщі, та підтримка католицьким духовенством цієї боротьби. Кожний сплеск національно-визвольних змагань поляків завершувався не лише збройним придушенням повстанців, а й серією репресивних заходів царату проти РКЦ – закриттям монастирів і костьолів, депортацією багатьох ксьондзів і навіть єпископів углиб імперії, скасуванням окремих церковно-адміністративних одиниць (епархій, деканатів, парафій), згортанням системи підготовки кадрів для РКЦ.

Так, в Україні було скасовано Кам'янець-Подільську дієцезію (1866), закрито всі римо-католицькі монастирі, за винятком Ізяславського бернардинського кляштору, перетвореного на пенітенціарний заклад, де відбували покарання ксьондзи; заборонено всі культурно-просвітницькі товариства при костьолах – перелік проявів і форм релігійного терору можна продовжувати. Світську могутність РКЦ на українських землях було зруйновано, ксьондзів влада намагалася перетворити в чиновників. За оцінкою сучасного французького історика Д. Бовуа, римо-католицьке духовенство «перетворилося на групу заляканих людей, які підкорилися російській силі і мали небагато спільного зі справою, яку захищали у Варшаві. *Ipsa facto* католицька віра землевласників ослабла і втратила свій колишній бойовий дух.»¹

Отже, адміністративними й репресивними заходами держава силоміць звужувала сферу впливу РКЦ, призводячи до паралічу всього її організму, відмирання багатьох його функцій, проте водночас не позбавляючи його життя. РКЦ в імперії Романових, у т. ч. на українських землях, нехай ущемлена й контрольована владою, однак могла існувати, діяти, володіти матеріальними цінностями, капіталами й використовувати їх на власний розсуд заради залагодження релігійних, культурно-просвітницьких та харитативних потреб².

За винятком Царства Польського, на всіх підросійських територіях римо-католицька ієрархія складалася з однієї – Могильовської – митрополії, що об'єднувала 5 епархій: Могильовську архидієцезію та дієцезії – Луцько-Житомирську, Тираспільську, Віленську й Жмудську. Резиденція митрополита (він же – архієпископ Могильовський) формально знаходилася у м. Могильові, проте насправді глава римо-католиків усієї Росії зазвичай мешкав у Петрограді. Впродовж 3-х років (1914–1917) митрополичий престол пустував унаслідок розходжень між Петроградом та Римом щодо кандидатури на це місце. Після Лютневої революції Апостольська Столиця порозумілася з Тимчасовим урядом, і 25 липня 1917 р. папа Бенедикт XV заповнив цю вакансію, призначивши архієпископом Могильовським і митрополитом Росії Едуарда фон Роппа – ієрарха, котрий відзначався небайдужістю до політики, за що й зазнав переслідувань за царату³.

На українських землях не існувало єдиного католицького центру, звідки здійснювалося б керівництво всіма місцевими парафіями. Лівобережжя України (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина) входило до складу територіально найбільшої у світі Могильовської архідієцезії, що простягалася від Балтики до Сахаліну і від Білого моря до Центральної Азії. Центр архієпископату знаходився у Петербурзі. Парафії Лівобережної України не були багатолюдними (до найчисленніших з них належали згромадження католиків Харкова, Сум, Полтави, Ніжина, Чернігова, Кременчука) і нараховували разом менше 20 тис. католиків, якими опікувалося бл. десятка ксьондзів.

Межі **Луцько-Житомирської дієцезії**, до складу якої було включено (на правах Апостольської адміністрації) Кам'янець-Подільську єпархію, охоплювали всю Правобережну Україну – Київську, Волинську та Подільську губернії. Резиденція єпископа знаходилася у м. Житомирі. З 1916 р. цю посаду обіймав ксьондз *Ігнатій Дуб-Дубовський*⁴. Згідно з даними канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, число католиків у парафіях цієї дієцезії становило напередодні Першої світової війни понад 760 тис. осіб, священнослужителів – 309⁵. Курія Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії оперувала відомостями, що відрізнялися від офіційних. Так, костьольна статистика стверджувала, що 1913 р. у згаданих вище 3-х губерніях Правобережної України нараховувалося бл. 817,6 тис. віруючих та 337 священнослужителів РКЦ⁶.

Внаслідок припливу евакуйованих і біженців з Польщі та Галичини в роки війни число віруючих збільшилося на десятки тисяч, ксьондзів – на кілька десятків. Так, наприклад, у Києві 1917 р. знайшло притулок бл. 50-ти римо-католицьких священників – переважно біженців, які існували здебільшого за рахунок підтримки своїх київських колег, а також польських благодійних організацій⁷. На поч. 1918 р. у Луцько-Житомирській єпархії РКЦ було зареєстровано 365 ксьондзів. Число віруючих теж зросло – до 846,2 тис. осіб: у т.ч. понад 373,7 тис. католиків мешкало у Волинській губернії; 319,7 тис. – на Поділлі; майже 152,8 тис. – на Київщині⁸.

На південь України, Крим та Донбас поширювалася юрисдикція **Тираспільської дієцезії**, що обіймала також римо-католицькі парафії Поволжя і Кавказу. Цю єпархію – спершу як **Херсонську** – було утворено в 1847 р. згідно з угодою, укладеною в Римі уповноваженими від російського Імператорського двору та Папи Римського. Спершу місцем перебування єпископа визначено було м. Херсон, однак через протести Православної церкви, що вважала перебування в одному місті єпископів 2-х конфесій недоцільним, резиденцію ординарія єпархії РКЦ перенесено до повітового містечка Тирасполя (1852) з переймену-

ванням єпархії на **Тираспільську**. В 1861 р. осідок Тираспільського єпископа тимчасово (на час будівництва в Тирасполі приміщення для єпископа, консисторії тощо) перемістили до м. Саратов. При тому єпархія зберегла назву Тираспільської. Невдовзі царська адміністрація визнала перебування єпископа РКЦ у прикордонному з Австро-Угорщиною Тирасполі недоцільним і потенційно небезпечним. Відтак резиденція в Саратові з тимчасової перетворилася на постійне місце перебування глави єпархії⁹. Від 1904 р. на чолі дієцезії перебував єпископ **Йозеф-Алоїзій Кесслер**. До південноукраїнських парафій Тираспільської дієцезії належало бл. 200 тис. віруючих, переважно мешканців німецьких колоній, за винятком міст, де католики здебільшого мали польське коріння.

Назагал з-поміж 5-ти млн. католиків Могильовської митрополії, юрисдикція котрої, як уже згадувалося, поширювалася на всю Російську імперію, бл. 1-го млн. мешкало в Україні; а з-поміж 2 тис. 194 її римо-католицьких священників¹⁰ понад 400 виконувало духовну місію на українських землях. Отже, на українських теренах імперії Романових перебувала приблизно п'ята частина пастви й кліру РКЦ.

Крім Житомира – центру єпископства, де до кафедрального собору вчашало майже 21, 5 тис. парафіян, – найчисленніші католицькі громади були у Проскуріві (12, 6 тис. римо-католиків), Новограді-Волинському (10, 6 тис.), Городку (9, 2 тис.), Мурафі (9, 1 тис.), Фельштині (8, 5 тис.), Вінниці (8, 1 тис.), Полонному (8, 0 тис.), Кам'янці-Подільському та Шаргороді (по 7, 4 тис.), Сатанові (7, 3 тис.), Луцьку та Острозі (по 6, 7 тис.)¹¹. Тисячі прочан з різних кінців імперії щороку прибували до Бердичева, Брацлава, Летичева, де в костьолах зберігалися католицькі святині – чудотворні ікони Богоматері.

Але найбільшим осередком римо-католицького життя в Україні був Київ, де, за даними сучасних польських істориків, 1914 р. мешкало понад 60 тис. католиків¹². Щоправда, костюльна статистика стосовно цього подавала інші відомості: 1913 р. тут нараховувалося 40 тис. 290 осіб римо-католицького віросповідання¹³. Як згадував пізніше кс. Теофіл Скальський, який у 1913–1926 рр. був настоятелем костюлу св. Олександра, за рахунок біженців число римо-католиків у Києві 1916 р. зросло до 87 тис.¹⁴. Оскільки єпархіальна курія у підрахунках своєї пастви брала до уваги лише постійний контингент, то в її відомостях про парафіян київських костюлів на поч. 1918 р. фігурувала інша цифра – 40 тис. 995. Отже, за кілька воєнних років чисельність римо-католицької громади Києва практично не змінилася. Проте до чинних тут 2-х римо-католицьких храмів та 15-ти каплиць додався ще один – костюл св. Ігнатія. Його будівництво розпочалося ще з дозволу

царської адміністрації, а громада вже на поч. 1918 р. об'єднувала понад 7 тис. віруючих.

Римо-католицьке духовенство за царату не зазнавало матеріальної скрути, оскільки утримувалося на кошти створеного із секвестру костельних маєтків державного фонду, що становив 7,5 млн. руб. Щороку 1 % цього фонду витрачався урядом на платню ксьондзам. Оклад єпископа становив 4 тис. руб., настоятеля костьолу – 235–600 руб. на рік¹⁵. Прибутки римо-католицького духовенства не обмежувалися виплатами з казни. Заможний прожиток забезпечувався також за коштів парафіян (плата за богослужіння, виконання обрядів, реєстрацію актів цивільного стану тощо).

Хоча ксьондзи й становили зовсім нечисленну соціальну групу, їхній вплив і авторитет були незрівнянно більшими. Приналежність до духовного стану в очах католиків-мирян означала жертвність і самовідданість, що незмінно викликало почуття глибокої поваги – на відміну від православного середовища, де набуло поширення (очевидно, насамперед внаслідок одержавлення церковної ієрархії та її цілковитого підпорядкування інтересам династії Романових) нігілістичне й скептичне ставлення до своїх і чужих «попів», «попівства» взагалі.

Живильним ґрунтом для РКЦ в Україні була насамперед дрібна й середня шляхта, що стала надійним постачальником кадрів священників, хоч серед католицького кліру нараховувалося також чимало вихідців із селян, інтелігенції та навіть аристократичних родин. Духовна кар'єра вважалася почесною справою (при вступі до римо-католицької семінарії на кожне місце було по кілька претендентів).

Коло обов'язків католицького священника назагал не обмежувалося виконанням суто духовних і пастирських функцій. У сільській місцевості ксьондз зазвичай був для своїх одновірців чи не найвпливовішою особою, а плебанія нерідко виконувала роль центру громадського й культурного життя, замінюючи собою водночас школу, бібліотеку, медпункт. До ксьондза зверталися за допомогою і порадою, йому звіряли найпотаємніше. Паства РКЦ назагал була надзвичайно релігійною, згуртованою навколо костьолів, дисциплінованою та відданою своїм духовним наставникам.

Лютневу революцію 1917 р. і падіння самодержавства – оплоту православ'я – римо-католицьке духовенство підросійських земель, у т.ч. і в Україні, зустріло з надією на усунення всіх перешкод для своєї діяльності. Перші кроки Тимчасового уряду, спрямовані на демократизацію життя в країні, поза сумнівом, могли сприяти розвою католицизму на території колишньої царської Росії. 2(14) вересня 1917 р. уряд Керенського проголосив рівноправність католицької і православної конфесій. Скасування привілеїв одержавленої Православної

церкви, як і розраховував Ватикан, відкривало широкі можливості. Тож не дивно, що реакція цих 2-х церков, що впродовж віків конкурували між собою, на нечувані раніше суспільні зміни виявилася діаметрально протилежною: якщо православне духовенство, особливо його верхівка, сприйняло крах Російської імперії як суспільну й особисту трагедію, втрату власної опори, то в костьолах, навпаки, правилися молебні вдячності російській демократії.

Тимчасовий уряд скасував також заборону перебування в країні членів Товариства Ісуса, тобто єзуїтів, дозволив створення нових і відновлення ліквідованих царатом римо-католицьких епархій і парафій, а також погодився на подальше призначення єпископів без узгодження зі світською владою.

Внаслідок згаданих демократичних нововведень на Сході в Апостольській Столиці визрів намір реставрувати пошкоджену за царату структуру РКЦ, зокрема відродити на території південно-західної України *Кам'янецьку дієцезію*. Процедура реституції для РКЦ ускладнювалася тим, що на Поділлі було надто неспокійно. Зібравши через свого посланця о. Акілле Ратті¹⁶ необхідну інформацію, 31 серпня 1918 р. папа Бенедикт XV усе ж вирішив відновити цю епархію, іменувавши її ординарієм ксьондза Петра Маньковського¹⁷, який за царату не надто приховував польський патріотизм і відтак перебував у немилості влади¹⁸. Внаслідок воєнних дій і політичних ускладнень новопризначений єпископ тривалий час не міг прибути до Кам'янця-Подільського і приступити до виконання своїх обов'язків. Навіть висвячення його на єпископа через це відбулося за межами України, в Кракові. Апостольський візитатор А. Ратті 18 листопада 1918 р., аби допомогти єпископові зайняти належне йому місце, звернувся до міністра у справах культів УНР, повідомивши українську владу про факт відновлення Кам'янецької епархії РКЦ. Однак тривала війна, і єпископові Маньковському навіть за сприяння папської дипломатії ще рік не вдавалося прибути до Кам'янця¹⁹.

На території України католики почали повертати собі костьоли й монастирі, що були відібрані в них царатом після поразки польських повстань. Зокрема, для численних прочан знову відкрилася брама святині – кармелітського кляштору в Бердичеві, закритого ще 1866 р.

Жовтневі події 1917 р. стали гірким і болісним засобом від ейфорії та ентузіазму, що запанували в середовищі римо-католицького духовенства. Більшовицький переворот у Петрограді відгукнувся в Україні розгулом анархії і масовими погромами поміщицьких маєтків.

Ксьондзи вважали своїм обов'язком зробити все можливе, щоб не допустити участі своєї пастви в нищенні панських фільварків. Могильовський митрополит, архієпископ Е. Ропш з цього приводу опублікував

пастирський лист. У тих парафіях, де, на думку митрополита, «забули про Бога, розтоптали Божі права, допустилися до насильства і грабунків», він заборонив ксьондзам відправляти богослужіння та урочистості доти, доки населення не схаменеться й не попросить про призначення покути. Єпископові І. Дуб-Дубовському, якому підлягали католицькі парафії охоплених селянськими заворушеннями Київщини та Волині, також довелося звертатися до своїх одновірців із закликами до спокою²⁰.

Однак українське селянство, перед яким замаячила можливість здобути вимріяну віками землю, вже годі було стримати закликами чи навіть погрозами з уст священнослужителів, тим більше, що лиш незначна його частина належала до РКЦ. Отже, селянська революція вмить спопелила володіння польських аристократів, що впродовж віків були фінансовим та інтелектуальним оплотом римо-католицизму на українських землях. Костьол, що традиційно черпав з пожертвувань багатих землевласників, потрапив у надзвичайно скрутне становище, а ксьондзи, які не звикли до нестатків, відтепер убожили та ще й постійно потерпали від грабунків озброєного агресивного люду.

Протягом короткого, але насиченого подіями проміжку часу (1917–1920), формувалися політичні погляди католицького духовенства, визначалася його громадянська позиція. Хоча сфера безпосередньої діяльності священнослужителів перебувала, здавалося б, у далекій від політики площині, проте, по суті, нікому з ксьондзів не вдалося залишитись осторонь тогочасних суспільних обставин.

У 1917 р. єпископ Ігнатій Дуб-Дубовський двічі звертався до підлеглого йому римо-католицького кліру Правобережної України з пастирськими посланнями, де застерігав від вступу до будь-якої політичної партії, крім заснованої ним партії християнських демократів, що мала забезпечувати вплив РКЦ на політичне життя України. Священнослужителям рекомендувалося не тільки вступати до її лав, а й займатися організацією партійних осередків у своїх парафіях. Виконанню цього розпорядження єпископа завадили труднощі воєнного часу та й відсутність підтримки з боку ксьондзів, які байдуже, без ентузіазму поставилися до цих вказівок свого керівника.

Проте згаданий випадок не може слугувати доказом загальної політичної пасивності римо-католицького духовенства. Перманентні зміни влади в Україні яскраво проявили багатобарвний спектр його політичних орієнтацій.

До визвольних змагань українського народу ксьондзи Луцько-Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезій поставилися здебільшого якщо й не вороже, то принаймні прохолодно й скептично, вбачаючи в цих суспільно-політичних рухах лиш перешкоду для

Польщі, що, за їхніми уявленнями, як і в далекому минулому, мала простягатися «від моря до моря». Роки війни ще більш зміцнили їхнє (традиційне для польської еліти) бачення українських селян як темних і жорстоких «хлопів», які жадають землі й заради досягнення своєї мрії готові піти на будь-який злочин. Відтак причину аграрної революції в українському селі ксьондзи, відповідно з такою оцінкою, вбачали винятково у «тваринній хтивості хлопів до володіння землею». Отож, характеризуючи українського селянина, тогочасні католицькі душпастирі не гребували користуватися виразом: «Дурний як ворона, а хитрий як чорт»²¹.

Не мало принципового значення, під якими знаменами – синьожовтими чи червоними – гуртувалися українці, бо для більшості ксьондзів вони все одно залишалися «звичайнісінькими опришками», а лідери українського національно-визвольного руху – лише «провідниками збунтованих хлопів, котрі марять про створення незалежної, самостійної України»²². Сама ідея державного утвердження України була назагал чужою для тутешнього католицького кліру, що майже цілковито складався з етнічних поляків, і вважалася у цьому корпоративному середовищі чи не найбільшою крамолою. Попри те, що їм судилося народитися на Придніпров'ї, а не на берегах Вісли, ксьондзи почувалися відданими синами Польщі й сприймали українські землі лиш як східні окраїни улюбленої Вітчизни. Вони були найпалкішими, найпоследовнішими охоронцями та пропагандистами ідеалу відродження Речіпосполитої й виховали не одне покоління поляків у душі історичного романтизму.

Коли 1918 р. польська політична еліта приступила до реалізації своїх геополітичних намірів, то це викликало неабияке занепокоєння в середовищі будівників Української держави. Стало зрозумілим, що Варшавський уряд не зацікавлений у появі на політичній мапі Європи незалежної України. Вітчизняним політикам довелося констатувати, «скільки ворожнечі, ненависти і зависти панує поміж керівниками польської політичної думки до відродження українського народу та до утворення української державности. Якби погодитись з їх твердженням, то треба поставити під сумнів самий факт існування окремого українського народу, мови його та культури [...], завжди і всюди провадилась думка про нездатність українців до державного будівництва, про відсутність поважних підстав для української державности і т. д.»²³.

Українські урядові установи постійно одержували інформацію щодо пропольської агітації ксьондзів. Особливо старався ксьондз Мар'ян Токаржевський з м. Бара на Поділлі, на нетолерантність якого скаржилося місцеве православне населення²⁴.

В середовищі своїх колег – католицьких священиків – М.Токаржевський, виходець із родини багатих польських землевласників, за свою безкомпромісну, невгамовну вдачу, нестримну енергію здобув славу «бойового ксьондза». В його послужному списку ще з часів царату значилося кілька покарань за антиросійську пропаганду, в т.ч. ув'язнення в Ізяславському бернардинському кляшторі. За допомогою польських шкіл М. Токаржевський виховував юних подолян у дусі відданості історичній Польщі, задля чого навіть переклав українською польські патріотичні пісні. Під час проповідей, вказуючи на спустошення, завдані революцією, він звинувачував більшовиків, збуджуючи ненависть проти них. Із церковного амвону ксьондз засуджував знищення поміщицьких садиб, а тим парафіянам, які завдавали збитків землевласникам, – відмовляв у виконанні треб²⁵.

Хоча священнослужитель у проповідях постійно твердив про належність Поділля до Польщі та про неминуче навернення всіх православних на католицизм, українська влада все ж не стала його карати. Зате більшовицькі ревтрибунали в 1918–1920 рр. двічі засуджували М. Токаржевського до смертної кари, якої йому тоді пощастило уникнути²⁶. Під час польсько-радянської війни 1920 р. цей священнослужитель став духівником Юзефа Пілсудського і ще з більшою завзятістю продовжував ратувати за приєднання до Польщі «східних окраїн», тобто українських земель.

Інакше, без зайвого романтизму, оцінював політичну ситуацію, що складалася в Україні, та перспективи її ймовірного розвитку вже згадуваний нами прелат Т. Скальський. *«Український хлоп переважно не хоче відокремлюватися від Росії, його задовольняє концепція УКП»*, – зі знанням справи, але сухо й скептично, без натяку на співчуття «поставив діагноз» для знекровленого тривалою виснажливою боротьбою українського суспільства тодішній настоятель найбільшої в Україні римо-католицької парафії св. Олександра в Києві²⁷.

Попри толерантність до католицизму, так само як і до інших непанівних на цих теренах конфесій, молода українська демократія не спромоглася захистити духовенство, як, утім, і всіх своїх громадян, від розгулу внутрішньої анархії та зовнішньої агресії. Період смуту справив на ксьондзів таке глибоке й тяжке враження, що спливав у їхній пам'яті навіть через кілька десятиліть. *«Посеред того розгардіяшу і бродіння умів, витворення більш сталих політичних форм скільки натерпілися і знесли всіляких страждань ті, які вирішили стати на узбіччі, як ми, поляки, і дорога душі нашій католицька Церква – того не описати й на волячій шкурі»*²⁸, – так охарактеризував прелат Т. Скальський ті часи й становище римо-католицького духовенства.

Українські уряди доби Центральної Ради (17 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.) через наявність більш пекучих і нагальних проблем, власну соціалістичну та атеїстичну спрямованість мало уваги приділяли питанням урегулювання державно-церковних взаємостосунків, недооцінювали значення Церкви як суспільної інституції, та все ж таки були змушені враховувати реалії країни з релігійним населенням та вагомим авторитетом клерикальних кіл і взятися за вирішення проблем діяльності різних конфесій. Для цього при Міністерстві внутрішніх справ було створено *Департамент ісповідань*²⁹. Але відділ інослав'я та іновір'я цього Департаменту, до компетенції якого входили взаємини з неправославними церквами, тільки й встиг, що зібрати статистичні дані та іншу інформацію щодо становища РКЦ в Україні.

Як уже зазначалося, служителі католицької Церкви найчастіше займали позицію стороннього (хоча й наляканого війною) спостерігача, який недоброзичливо, а то й з осудом і погордою споглядав за визвольними змаганнями українців. Байдуже ставлення до проблем української державності спричинялося не тільки кривдами, заподіяними збунтованим селянством польської власності, Костьолові та особисто душпастирям, – не поважали ксьондзи українську владу ще й тому, що вона, попри пишномовні декларації, так і не спромоглася гарантувати своїм громадянам особисту безпеку.

Водночас можна навести яскравий приклад зовсім іншого – прихильного ставлення римо-католицького священнослужителя – поляка до української державності. Отець Діонісій Бончковський – учитель Закону Божого київських гімназій на Печерську, на відміну від багатьох своїх колег-ксьондзів, не мріяв про входження українських земель до складу відродженої Польщі, а, навпаки, вірив у щасливе майбутнє незалежної України. Прагнучи допомогти становленню національної державності українського народу, 15 березня 1918 р. він листовно звернувся до Української Центральної Ради з пропозицією надіслати до Ватикану дипломатичну місію УНР.

Звернення душпастиря зворушує читача своєю емоційністю й щирістю. Магістр теології, таємний папський камергер, котрий понад чверть століття присвятив духовній і видавничій діяльності, Д.Бончковський не уявляв свого життя поза рідною землею. Ще в юності, коли навчався за кордоном, він сумував за Україною і прагнув повернутися до рідного Житомира та Києва, а не залишатися у Варшаві чи Римі, хоч мав там незрівнянно ліпші умови для творчості й духовного розвитку. Коли відродилася Польща й патріотично налаштовані поляки стали покидати колишні «східні окраїни» та повертатися на історичну Батьківщину, на відміну від них ксьондз Бончковський висловлював переконання, що полякам необхідно

залишатися в Україні й працювати заради добробуту країни, котру колись відважно й свято боронили їхні предки від спільних ворогів³⁰. Він переймався ідеями братерства народів, рівності всіх станів, єднання класів і партій. Після того, як розпалася Російська імперія і на її руїнах постали нові держави, для Української Народної Республіки, на думку цього священнослужителя, було б корисно встановити дипломатичні стосунки з Апостольською Столицею, спрямувавши до Ватикану свого представника. Ксьондз Бончковський пропонував українським урядовцям допомогу в цій делікатній справі, посилаючися на власні родинні зв'язки та знайомства у ватиканських колах.

Залишається таємницею, чи було це звернення винятково власною ініціативою священнослужителя, чи опосередкованим зондуванням папською дипломатією настроїв і намірів уряду новоствореної держави щодо католиків та її взаємин із Святійшим Престолом. Беручи до уваги, що автор меморандуму був таємним камергером Ватиканського Двору й підтримував з Апостольською Столицею, за власним визнанням, тісні зв'язки, навряд чи його лист був спонтанним вчинком. Варто нагадати, що в середовищі римо-католицького духовенства на теренах колишньої Російської імперії жорстка внутрішня дисципліна суворо забороняла несанкціоновані церковним керівництвом контакти з представниками державної адміністрації. Малоімовірно, що магістр теології з чвертьстолітнім стажем лише під впливом хвилинних емоцій доволіно міг порушити ригористичні канонічні вимоги, яких дотримувався ціле життя. Окрім того, зміст меморандуму містить прозорі натяки на погодженість дій ксьондза з Папською Курією³¹.

Проте гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. перекреслив цю, як ми вважаємо, першу спробу налагодження контактів між Українською Центральною Радою і Ватиканом.

Українська Держава періоду Гетьманату взяла на себе зобов'язання щодо фінансування й утримання Церкви та духовенства, в т.ч. римо-католицького. Департамент інослав'я та іновір'я Міністерства ісповідань Української Держави накреслив програму врегулювання відносин з Апостольською Столицею і створення окремого керівного органу РКЦ в Україні, територія якої все ще була розділена між 4-ма дієцезіями. Зокрема, ставилося питання про створення окремої провінції РКЦ в Україні на чолі з архієпископом³².

Польська спільнота так піднеслася духом, що в багатьох місцях України, навіть там, де католики становили невелику частку населення, розпочалося будівництво костьолів. Однак підозрювати гетьманські владні структури в особливих симпатіях до католицизму все ж не доводиться з огляду хоча б на ту обставину, що на вищезгаданий Департамент інослав'я та іновір'я покладался обов'язок наглядати за

ксьондзами, насамперед тими, хто відзначався пропольськими настроями та провадив антиукраїнську пропаганду. Пильно відстежувалися також усі випадки навернення православних у католицизм. Так, за даними Луцько-Житомирського римо-католицького єпископату, з православ'я в католицизм в Київській губернії від часу Лютневої революції до сер. 1918 р. перейшла *1 тис. 205* осіб; у Подільській – *974*; Волинській – *819*³³. Міністерство ісповідань Української Держави не стало заглиблюватися в тонкощі цієї справи, інакше з'ясувалося б, що переважну більшість новонавернених католиків за царату примусово було охрещено за православним обрядом як дітей від змішаних шлюбів, що лише формально належали до панівної Церкви.

Отже, гетьманський уряд намагався зіграти роль охоронця православ'я, вдавшись до контролю за проповідницькою та місійною діяльністю римо-католицького духовенства й тим самим ніби продовжуючи традиції цезаропапізму, що були притаманні Російській імперії.

Появу німецько-австрійських військ в Україні в 1918 р. католицьке духовенство радо вітало як носіїв європейської цивілізації та рятівників від революційного лиха, однак невдовзі настало розчарування політикою «цивілізаторів», які силоміць відновлювали порядок і поміщицькі володіння, водночас нещадно грабуючи селян. Ксьондз Каетан Яворович із с. Деражня на Проскурівщині на храмовому сільському святі виступив перед парафіянами з промовою, де гостро засудив грабів селянства німецькими окупантами, а також висловив невдоволення тими поміщиками, які, незважаючи на інтереси селян, прагнули будь-що повернути своє майно й землю. За цей сміливий виступ, проголошений українською мовою у присутності не лише сільської громади, а й місцевих поміщиків та представників окупаційних військ, ксьондза ув'язнили й випустили на волю лише після настійного клопотання єпископа та інших ксьондзів³⁴.

Коли до влади прийшов 3-й український уряд – Директорія УНР, що мала виразне соціалістичне забарвлення, то навіть найбільші оптимісти серед римо-католицького духовенства почали втрачати сподівання на благополучну долю своєї Церкви в Україні. Справді, якщо Директорія і виявляла розуміння значення релігії і Церкви в житті суспільства, то пріоритет все ж таки віддавала національній течії православ'я, 1 січня 1919 р. проголосивши закон про автокефалію. З коштів, що виділялися державною скарбницею на підтримку духовенства, майже *99 %* становили видатки на утримання православного кліру й лиш *0,9 %* – на фінансування ксьондзів³⁵.

Ще менш розуміла потреби католиків петлюрівська адміністрація на місцях. Так, Подільський губернський комісар УНР 24 грудня 1918 р. не підтримав прохання мешканців Гайсина про дозвіл на

будівництво костюлу, вважаючи, що в цьому містечку поляків дуже мало, а відтак католицький храм тут зайвий³⁶.

Ідея Міністерства ісповідань Директорії УНР про українізацію діловодства неправославних, у т. ч. католицьких, церковних установ та застосування української мови під час меси в костюлах, так і залишилася, з огляду на свою делікатність та невідповідність політичній ситуації, що склалася тоді в Україні, нереалізованою³⁷.

У період Директорії втручання держави у справи РКЦ зводилося до мінімуму, хоч це зовсім не означало байдужості українського уряду до проблем цієї конфесії, а свідчило насамперед про перші кроки на шляху до демократизації їх стосунків. Реалії внутрішньої і зовнішньої політики змусили уряд УНР зрештою звернути більшу, аніж його попередники, увагу на діяльність РКЦ. Приклад сусідньої Польщі, що здобула державну незалежність, засвідчив, яку непересічну вартість має тісний зв'язок між народом і Церквою³⁸. Та й на самих українських землях католики демонстрували дивовижну, як для пори революційного нігілізму й падіння авторитетів, відданість духовенству, непорушну згуртованість навколо своєї Церкви.

Ватикан, на відміну від більшості західних держав, з розумінням і співчуттям поставився до визвольних змагань українського народу. Посланцеві папи Бенедикта XV у Варшаві А. Ратті було доручено пильно стежити за подіями в Україні. Своєю чергою для підтримання тісніших зв'язків з Апостольською Столицею 26 січня 1919 р. Директорія призначила графа Михайла Тишкевича головою дипломатичної місії УНР у Ватикані³⁹. До виконання обов'язків глави місії граф Тишкевич приступив наприкінці квітня 1919 р. У серпні того самого року його на посаді замінив о. Франц Ксаверій Бонн⁴⁰. Утвердження в Україні радянської влади звело нанівець зв'язки Ватикану з урядом УНР.

Певний час Апостольська Столиця, всупереч відверто атеїстичному спрямуванню політики більшовицьких керманічів, дотримувалась оптимістичного погляду щодо перспектив існування своєї Церкви у підрадянському суспільстві. Відокремлення церкви від держави й відмова нової російської влади від підтримки будь-якої конфесії були сприйняті Римом, що вірив у силу і здатність РКЦ до саморозвитку, як суттєве послаблення позицій свого віковичного конкурента – православ'я, а, отже, як реальний шанс для власного поширення на Сході.

Утиски релігії і репресивні заходи, вжиті радянською державою з перших днів свого існування насамперед щодо православного духовенства, змусили Ватикан реалістичніше оцінити ситуацію, що склалася. У березні 1919 р. папа Бенедикт XV, відгукнувшись на заклики православних єпископів, доручив кардиналові П. Гаспаррі звернутися до наркома закордонних справ Радянської Росії Г.В. Чичеріна з

протестом проти переслідувань духовенства більшовицькою адміністрацією⁴¹. Водночас Ватикан сподівався, що підвладним йому церковним структурам і клірові на підросійських землях вдасться уникнути лихої долі гнаного православ'я, адже РКЦ, на відміну від останнього, традиційно перебувала в опозиції до ненависного більшовикам дому Романових (міркування про те, що «більшовики вбачали у католицькому духовенстві жертву колишнього царського уряду», а відтак на перших порах нібито ставилися до РКЦ лояльно, висловлюються у публікаціях деяких істориків донині⁴²).

Ілюзії щодо гідної оцінки комуністичним режимом заслуг РКЦ у боротьбі з Російською імперією дуже швидко розвіялися під впливом реальних умов, що склалися аж ніяк не на користь згаданої конфесії. Можна навести чимало прикладів, що свідчать: політичний клімат радянської України від самого початку не сприяв розвою РКЦ. Навпаки, провідники КП(б)У (як і московський центр) та контрольовані ними державний апарат, ВУЧК і Червона армія вбачали в РКЦ контрреволюційну силу, з якою необхідно боротися всіма доступними методами. Без жодної диференціації, не роблячи винятку для римокатолицьких священиків, більшовики відносили все духовенство до антагоністичного табору експлуататорів і контрреволюціонерів, а відтак діяли щодо них відповідно до законів воєнного часу. Навпаки, становище ксьондзів ускладнювалось, оскільки на них, до того ж, упала підозра у співпраці з «Польською Організацією Військовою» (ПОВ) та симпатіях до відродженої, «панської» Польщі.

Упродовж 1917–1920 рр. влада в містах і селах України багаторазово змінювалася (у Києві, приміром, понад 10 разів), і кожен прихід більшовиків приносив ксьондзам обшуки, арешти, допити, свавілля «слідчих», вироки «ревтрибуналів», конфіскацію церковного й особистого майна тощо. Брутальне ставлення «робітничо-селянської» влади до РКЦ можна порівняти хіба що з аналогічною поведінкою під час нападів кримінальних елементів або ж набігів махновців. Представники ж інших влад, включаючи й денікінців, у цілому поводитися з католицьким кліром толерантно.

У квітні 1919 р. ЧК заарештувала настоятеля костюлу св. Миколая в Києві Юзефа Жмігородського⁴³, а в серпні того самого року – майже все київське католицьке духовенство – настоятеля кафедрального костюлу св. Олександра прелата Теофіла Скальського, ксьондзів Францішека Андрушевича, Станіслава Жуковського, Петра Тушинського та ін. Тоді ув'язнили навіть 85-річного о. Станіслава Помірського – учасника польського повстання 1863 р., який відбув у Сибіру 12 років каторги⁴⁴.

Житомирські ксьондзи разом з єпископом у грудні 1919 р. перечекували більшовиків у склепі на прикостьольному цвинтарі, а їхні колеги, які знехтували особистою безпекою, – ректор духовної семінарії Юзеф Мурашко, секретар єпархіального управління Станіслав Яхневич, ксьондзи Станіслав Дитріх і Миколай Бродецький – потрапили до ЧК й упродовж 3-х діб мусили відповідати на питання слідчих⁴⁵. Вінницького ксьондза, законвчителя місцевої польської гімназії і реального училища, організатора й керівника тамошніх скаутів Адольфа Яросевича було заарештовано влітку 1919 р. за звинуваченням у приналежності до «ПОВ»⁴⁶.

Настоятеля костьолу с. Купель на Проскурівщині Антонія Кобця в 1919–1920 рр. двічі грабували червоноармійці⁴⁷, а ксьондза Францішека Топольницького із с. Залісся вони поранили багнетами, після чого священник потрапив до шпиталю⁴⁸. Для настоятеля проскурівського костьолу Казиміра Носалевського кожен прихід до міста частин РСЧА асоціювався з арештом – то як заручника, то «за виголошення на кладовищі контрреволюційної проповіді»⁴⁹.

Практика т.зв. диктатури пролетаріату, котру римо-католицькому духовенству доводилося не тільки спостерігати, а й відчувати на собі, вочевидь відвернула ксьондзів від такого способу реалізації ідеї соціальної справедливості. «Я не скриваю, что мое отношение от 1919 г. к большевикам не было доброжелательное», – свідчив кс. Францішек Буяльський, якому довелося побачити жертви «червоного терору» на вул. Садовій у Києві. «На меня это произвело страшное впечатление и [я] упал в обморок. Потом, уходя, слышал плач, вой, стон. От этого времени у меня какая-то ненависть к большевикам явилась»⁵⁰. За висловом кс. Сигизмунда Квасьневського, який пережив воєнні перипетії в с. Оринин на Поділлі, «жалісливим натурам» його колег «була огидною нещадна розправа влади з ворогами соціалізму»⁵¹.

Римо-католицькі душпастирі назагал закликали парафіян утримуватися від кровопролиття, однак це не свідчить про їхню підтримку радянської влади. Навпаки, з кожним приходом червоних військ ксьондзи відчували, що «страшна чернь заливає вулиці, будівлі і приватні оселі»⁵². Здавалося, що вони, як предки в давнину, потрапили у полон до татарської орди, котра накинула їм ярмо на шию і позбавила сподівань на кращу долю⁵³.

Тож не дивно, що за таких умов всі погляди католицького духовенства України було спрямовано на Захід. Туди й попрямував, рятуючися від більшовиків, наприкінці 1919 р. (за іншими даними – в січні 1920 р.) єпископ Й.-А. Кесслер. Безумовно, його від'їзд за кордон став важкою втратою для всієї Тираспільської єпархії.

Сподівання ксьондзів-поляків були пов'язані з милою їхнім серцям, вимріяною відродженою Польщею, що швидко ставала на ноги й здобувала перші перемоги у боротьбі із сусідами. На відвойованих польською зброєю східних землях швидко зміцнювалися позиції РКЦ. На Поділлі, як тільки 17 листопада 1919 р. до Кам'янця вступили легіони Ю. Пілсудського, то слідом за ними 8 грудня того самого року нарешті сюди прибув і приступив до виконання своїх обов'язків ординарій відродженої дієцезії єпископ П. Маньковський.

У цей час глава Луцько-Житомирської дієцезії, більша частина якої перебувала під більшовиками, єпископ І. Дуб-Дубовський, евакуювавшись до Варшави, бив на сполох з приводу тих переслідувань, що їх зазнавали католики на східних теренах. У зверненнях до польського єпископату, сейму та папського нунція він наполягав на тому, що польське питання слід вирішувати не над Віслою, а тільки на берегах Дніпра. Чим далі сягнуть кордони Речіпосполитої, тим потужнішою вона стане, – переконував польську політичну еліту єпископ⁵⁴. Він так звернувся до Ю. Пілсудського, коли той відвідав Луцьк на поч. січня 1920 р. (польське військо зайняло це місто 16 травня 1919 р.): *«Верховний вождю, разом з мільйонами моїх вірних братів благаю Бога, аби Ти швидше підійшов до Золотих воріт (у Києві. – Н.Р.), а мені, єпископу, дозволив відслужити молебень подяки»*⁵⁵.

Лідерів Директорії С. Петлюрі в 1920 р. після укладення договору з Польщею та приходу армії Ю. Пілсудського в Україну довелося на власні очі переконатися в тому, що римо-католицькій клір на Правобережжі, котрий майже на 90 % складався з етнічних поляків, не тільки з неприхованою радістю зустрічав польських вояків, а й сподівався на відродження історичної Польщі в кордонах 1772 р., тобто з включенням до її складу українських земель.

І польський єпископат, і – вище - Ватикан підтримував Східний похід Ю. Пілсудського, вочевидь сподіваючися на розгром атеїстичної влади більшовиків і тим самим забезпечення безхмарного майбутнього своєї Церкви в Україні.

Проте ще більші надії викликав початок цієї військової акції в середовищі римо-католицького духовенства. Прихід поляків на береги Дніпра було сприйнято тутешніми ксьондзами як жаданий порятунок від тих нападів, що звалилися на них і Церкву в роки революції. Їхній зір тішився від одного лишень вигляду хвацьких жовнірів, добротних одностроїв та новітнього озброєння польського війська. Здавалося, що нарешті здійснилася виплекана багатьма поколіннями католицьких душпастирів мрія про велику й могутню Річпосполиту. Гамоване в чужорідному оточенні почуття польської вищовартості вщерть переповнювало їхні патріотичні душі й тепер нестримно вихлюпувалось у

велелюдних місцях. Повсюдно з костьольних амвонів лунала хвала «доблесним польським визволителям» і хула «диким більшовицьким ордам».

На честь прибулих польських легіонерів ксьондзи влаштували урочисті богослужіння й прийняття, гостинно приймали на постій у своїх садибах представників польського командування. Так було в Житомирі, Вінниці, Проскурові, Кам'янці-Подільському, інших містах і селах Волині та Поділля. З великою готовністю місцеве духовенство РКЦ допомагало армійським капеланам у проведенні панахид по полеглих у боях, виголошувало промови на мітингах, де знову ж таки не обходилося без політичних пасажів – переважно пропольського та антибільшовицького спрямування. Тон зазвичай задавали ієрархи.

Єпископ П. Маньковський, приміром, 3 травня 1920 р. відслужив урочисту літургію на мітингу, організованому поляками на центральному майдані Кам'янця-Подільського, з нагоди дня Конституції Речіпосполитої. Його колега – єпископ І. Дуб-Дубовський, щойно прибувши до Житомира з вигнання, незабаром з вдячністю приймав у своїй резиденції Ю. Пілсудського та його почет.

І в містах, і в селах, представники польського командування – від генералів до молодших офіцерів – могли розраховувати з боку ксьондзів на привітну зустріч, щедре частування та комфортне помешкання. Нерідко прихильність господарів плебаній до прибульців з-над Вісли виражалася не лише в гостинності, а й утілювалася в ще тісніших формах співпраці. Так, священнослужителі надавали польським військовим найрізноманітнішу інформацію про тутешнє середовище. Не стояло осторонь римо-католицьке духовенство й тоді, коли йшлося про комплектування кадрами місцевих органів управління: думка парафіяльного священика про ту або іншу кандидатуру була чи не вирішальною.

Немало зусиль доклали ксьондзи для втихомирення місцевого населення, яке ремствувало, а то й чинило опір порядкам польського окупаційного режиму. Під час проповідей у костьолах віруючим вселялася думка, що польські війська – *«рятівники й опікуни бідної України»*. Траплялися випадки, коли ксьондзи наказували своїм парафіянам здати всю наявну в них зброю, а то й самі підказували жовнірам місця, де ця зброя переховувалась.

І за розпорядженням церковного керівництва і з власної ініціативи ксьондзи часто бралися за справи, що не мали нічого спільного з душпастирською діяльністю. Так, наприклад, єпископ П. Маньковський з приходом поляків дав указівку підлеглому духовенству зробити перепис польського населення, що й було виконано, а результати надіслано до Варшави. Такий перепис відбувся й на Волині. Ксьондзи підтримали почин групи землевласників про приєднання до Польщі 4-х

прикордонних подільських повітів і ввійшли до складу делегації, відправленої до Варшави з відповідним клопотанням до уряду.

Тодішній законовчитель навчальних закладів м. Проскурова, а згодом глава Кам'янець-Подільської дієцезії прелат Ян Свідерський зазначав: *«Исходя из всего виденного и пережитого мною в это время (1917–1920 гг.), приходится сделать вывод, что по существующим тогда условиям, ни один почти ксендз на Украине по своему положению, как представитель польской интеллигенции на Украине, не мог уклониться и в большинстве случаев не уклонялся от национально-политической работы, которая переплеталась с его религиозной деятельностью»*⁵⁶.

Ефективність цієї роботи далеко не завжди залежала від самих лише священників. Отець Францішек Андрушевич, який у 1917–1920 рр. був вікарним ксьондзом парафії св. Олександра у м. Києві, пізніше пригадував, що настоятель – прелат Т. Скальський – брав участь у роботі польських патріотичних організацій, куди входили військові й цивільні особи, але невдовзі переконався в тому, що це марне витрачання часу: *«Скальський на засіданнях цієї організації бував часто і довго, – пам'ятаю ще такий випадок, якось він прийшов увечері на обід стомлений і був невдоволений, сказавши мені, що ці засідання його змучили, говорять там багато, а пуття з цього мало»*⁵⁷.

Під захистом польських багнетів на українських землях почалося відновлення втрачених за царату та роки революції позицій РКЦ. Так, єпископ П. Маньковський покинув свою резиденцію в Кам'янці й вирушив слідом за польськими частинами до міст і сіл Поділля з метою інспектування парафій, упродовж квітня – травня 1920 р. побувавши майже в усіх костьолах дієцезії. Ознайомившись із становищем на місцях, єпископ скликав у Кам'янці з'їзд деканів, де протягом кількох днів під його головуванням обговорювалися питання внутрішнього облаштування відродженої дієцезії: відновлення діяльності консисторії, капітули, семінарії; вишукування джерел фінансування духовних закладів; забезпечення умов для реколекції і відпочинку кліру і т.п.

Навіть найдалекоглядніші ксьондзи не могли передбачити, що полякам так швидко доведеться піти з України, тож здебільшого вони поводитися не дуже обачно. Приміром, з приходом поляків квартира настоятеля Вінницького костьола о. Яна Левинського, який ще до революції славився гостинністю та дружньою вдачею, знову перетворилася на місце зустрічі місцевого бомонду. З дозволу господаря дому політична референтура дивізії, що розквартирувалася на Вінничині, навіть провела тут своєрідний політико-виховний захід. Перед зібранням місцевих польських аристократів та підприємців було

прочитано доповідь, де роз'яснювалося, що польська армія прибула в Україну не заради анексії території, а для того, щоб допомогти С. Петлюрі утвердити дружню для Польщі демократичну республіку. Зміст доповіді, а ще більше відповіді на питання референта дивізії щодо майбутнього тамтешніх польських володінь розчарували й роздратували присутніх. Подільська верхівка, що сподівалася на повернення колишніх своїх багатств і відновлення панівного становища, вочевидь не бажала передавати право на вирішення цих проблем українському парламентові, як це пропонував доповідач. Зокрема, граф Грохольський після цього засідання в розмові з господарем дому заявив, що політичний референт «плів нісенітницю», оскільки, на думку магната, маєтки й підприємства необхідно цілком і беззастережно повернути власникам. «Ці слова були висловлені з люттю людини, надії якої були обмануті», – згадував пізніше про цей епізод ксьондз Я. Левинський⁵⁸.

Польська комендатура включила ксьондза до списку 20-ти найповажніших громадян Вінниці, які мали зустрічати Юзефа Пілсудського під час його прибуття до міста. Ад'ютант Головнокомандувача граф Єжи Потоцький під час попереднього інструктажу цих осіб особливо наголошував на тому, щоб «у промовах не було навіть згадки про приєднання Правобережної України до Польщі», а тільки щоб ішлося про дружні зв'язки обох держав⁵⁹.

Згідно з програмою візиту Юзеф Пілсудський разом із Симоном Петлюрою відвідав Вінницький костьол. Настоятель ксьондз Я. Левинський зустрів високих гостей з особливою шанобою, відслужив на їхню честь месу, а також провів для них своєрідну екскурсію по храму, розповівши про історію цієї давньої пам'ятки архітектури.

Того самого дня о. Левинський удостоївся честі побувати в міській управі на урочистому прийнятті з нагоди перебування у Вінниці глав 2-х союзних держав. В його пам'яті найбільше закарбувалося коротке звернення Ю. Пілсудського до українців. По суті це була програмна заява, що надихала українське населення, але водночас вщент руйнувала заповітну мрію прихильників включення «кресув всходніх» до складу Речіпосполитої: «І в блиску наших багнетів і наших шабель ви не повинні бачити нового диктату чужої волі. Хочу, щоб ви бачили в ньому відблиск своєї свободи [...]. Щасливим буду, коли не я – малий слуга свого народу – але представники польського й українського сейму встановлять спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі виголошую: нехай живе вільна Україна!»⁶⁰.

Невдовзі після від'їзду високих гостей з Вінниці у місті поширилися чутки про те, що поляки не мають наміру довго залишатися в Україні. Ксьондз Я. Левинський, спостерігаючи за панікою і «чемоданними настроями» серед своїх парафіян, дякував Богові й собі за те, що виявляв обережність і не завжди брав участь у політичних акціях, зокрема, у мітингу на честь дня Конституції Речіпосполитої: «Я погодився відслужити месу, але від виголошування промови відмовився, мотивуючи тим, що маю слабкий голос і ніхто мене не почує. Так і сталось: я месу відслужив, а промову виголосив військовий ксьондз.»⁶¹

Боючися цілком вірогідної розправи більшовиків, близько сотні ксьондзів Кам'янець-Подільської дієцезії (всі до одного за винятком 2-х – *Станіслава Ганьського* та *Євгена Перковича*) в липні 1920 р. залишили свої парафії і відбули вглиб Польщі разом з вояками Пілсудського. Єпископ П. Маньковський, який не раз брав участь у велелюдних урочистостях на честь польського війська, не чинив перешкод ксьондзам, котрі покидали напризволяще свою паству, адже й сам разом з генеральним вікарієм, прелатом К. Носалевським залишив власну резиденцію у м. Кам'янці-Подільському і виїхав спершу до Львова, а згодом – до Кракова. Управляти дієцезією замість себе єпископ доручив 3-м ксьондзам – Ришарду Шишку, Яну Свідерському та Валеріану Шиманському, надавши кожному з них повноваження генерального вікарія, проте всі вони також невдовзі виїхали до Польщі.

Разом з військом С. Петлюри єпископ Маньковський восени 1920 р. на 2 тижні повернувся до Кам'янця-Подільського, але після підписання прелімінарної радянсько-польської мирної угоди був змушений уже назавжди покинути свою резиденцію і, перебравшись через Збруч, оселився у м. Бучачі. Дехто з ксьондзів, які рівночасно з єпископом повернулися на Поділля, цього разу вже не покинули своїх парафій і залишилися в підрадянській Україні.

Керівник Луцько-Житомирської дієцезії єпископ І. Дуб-Дубовський ще наприкінці 1918 р., коли порушилися комунікації між Києвом і Житомиром, призначив для Київської губернії генерального вікарія – прелата С. Жуковського, який мешкав у Києві. Але восени 1919 р. о. Жуковський покинув місто разом з денікінськими військами, внаслідок чого католицьке духовенство Київщини опинилося без керівництва. У Житомирі, від'їжджаючи до Луцька разом із своїм заступником – єпископом Міхалом Годлевським, владика І. Дуб-Дубовський залишив генеральним вікарієм прелата Антонія Ставінського, повноваження якого поширювалися на Волинську

губернію. Ще на одного житомирського ксьондза – Андрія Федуковича – також покладалося виконання частини єпископських обов'язків.

У травні 1920 р., після зайняття Києва поляками, генеральним вікарієм Київської губернії було призначено прелата Т. Скальського. Цей обачливий священнослужитель, не менший за своїх колег польський патріот, не став привселюдно демонструвати власні політичні симпатії, уникав урочистостей і церемоній на честь польського війська. Не скористався він і можливістю евакуюватися, заявивши на пропозицію польського командування виїхати останнім потягом: *«Що буде, те буде, але я не маю права і совісті залишити парафію. Не такий страшний чорт, як його малюють.»*⁶².

Завдяки позиції Т. Скальського, який залишився сам і не схвалював виїзду інших ксьондзів до Польщі, їхня втеча від червоних військ і радянської влади у 1920 р. з Київщини не була такою масовою, як з Поділля. Ті римо-католицькі священники, які залишалися, оцінювали виїзд своїх колег як панічну втечу людей, котрі знехтували своїм душпастирським обов'язком. Водночас у костьольному середовищі існувало розуміння, що від'їжджають насамперед ті, які надто ревно і привселюдно проявляли свої патріотичні почуття щодо Польщі й через те небезпідставно побоювалися мстивих більшовиків. Київ разом з поляками покинув лише престарілий ксьондз С. Помірський. Натомість на Київщині залишилася без своїх керівників значна частина парафій РКЦ (у Білій Церкві, Фастові, Мотовилівці, Дідовщині, Сквирі).

Страх римо-католицьких священників перед більшовиками був небезпідставним, про що свідчать хоча б ті войовничі заклики й статті, що з'являлися в тогочасній радянській пресі. Так, наприклад, повідомляючи про діяльність «революційного трибуналу» в Києві одразу після відступу польського війська, губернська газета «Більшовик» наголошувала: *«Для польських шпигунів, агітаторів – існує одна кара: розстріл»*. Розпрощатися з життям від рук «чрезвычайки» міг кожен, *«хто тільки на словах співчуває Радянській Владі, а в дійсності допомагає польській армії»*, а також той, *«хто не допомагає Червоній Армії в її лицарській боротьбі з польською шляхтою, хто своїм ледарством, недбалістю та пасивністю гальмує працю Червоної Армії»*⁶³. Критерії «апробації» громадян на лояльність до комуністичної влади, як бачимо, встановлювалися тлумачилися досить довільно, тому до розряду вищезгаданих «ворогів народу» легко міг потрапити будь-хто, а тим більш «служитель культу» «інославної конфесії», та ще й поляк.

Нічого доброго не віщували ксьондзам заклики на шпальтах більшовицької преси на кшталт «Смерть польським шпигунам, агентам і бандитам!», «Хай живе революційний лад та дисципліна!». Поруч із

такими гаслами (очевидно, для більшої наочності) вміщувалися публікації, де ці звинувачення конкретизувалися. В тій самій київській газеті «Більшовик» упродовж червня – жовтня 1920 р., тобто періоду бойових дій на польсько-радянському фронті, з'явилася низка статей відверто антикатолицького й антипольського змісту⁶⁴.

Одна з цих публікацій – під «вишуканим» заголовком *«Паскудства Петлюри»* – належала перу більшовицького вождя Л. Троцького, який не погребував зайнятися викриттям «суті» петлюрівсько-ватиканських зв'язків: *«Петлюра через свого посла графа Тишкевича увійшов у торговельні зносини з римським престолом і за бойове приладдя, крім готівкою грошей, запропонував всебічну допомогу найсвятішому престолові у можливості пропаганди католицизму на Україні. Крім того, Петлюра обіцяв заплатити католицькій церкві і за майно, зруйноване горожанською війною, і згодився встановити на Україні престол Римського кардинала.»*⁶⁵.

«Розрекламовані» в такий нетрадиційний спосіб, опинившись в одному ряду з найзапеклішими ворогами радянської влади, яких нещадно знищувала більшовицька «чрезвичайка», римо-католицькі священнослужителі, зрозуміло, не чекали поблажливого ставлення до себе. Дехто з них багато місяців переховувався в глухих селах, інші ж, як, приміром, настоятель костюлу св. Олександра у м. Києві Т. Скальський, тривалий час не з'являлися на людях, перебуваючи винятково у власній плебанії⁶⁶.

Однак, багатьом католицьким священнослужителям, особливо в Західній Україні, під час більшовицького наступу на Варшаву не вдалося уникнути переслідувань, пограбувань, а окремі й загинули мученицькою смертю. Зрештою, такі кримінальні дії червоноармійців мали ідеологічне «обґрунтування» – керівник ВЧК Ф. Е. Дзержинський під час польсько-радянської війни наполягав на тому, що *«ксьондзи у справі організації шпигунства і заколотів відіграють значну роль. Треба їх знешкодити.»*⁶⁷.

Архієпископа фон Роппа, призначеного у період правління Тимчасового уряду главою Могильовської митрополії, було заарештовано у квітні 1919 р. Через кілька місяців йому пощастило залишити радянську Росію завдяки персональному обміну на комуніста Карла Радека. Замість Е. фон Роппа очолювати католицьку ієрархію в Росії залишився архієпископ Ян Цепляк, юрисдикція котрого поширювалася й на українські дієцезії РКЦ. У 1920 р. на підрадянських територіях він залишався єдиним (окрім німецького єпископа А. Церра, який мешкав на півдні України) чинним католицьким ієрархом.

Отже, в 1917–1920 рр. РКЦ в Україні пережила значно більшу катастрофу, ніж унаслідок поразки польських повстань 1830–1831 та

1863–1864 рр. Цього разу утисків і репресій з боку більшовицької влади зазнали як ієрархи, так і рядове духовенство – не лише поляки, а й німці, литовці, українці та представники інших національностей. Єпископів від дієцезій відокремили новопосталі державні кордони. РКЦ і втратила фінансову підтримку держави, і позбулася майна, земельних володінь, впливу на політичну, економічну, культурно-освітню сфери суспільного життя.

Внаслідок закриття католицьких духовних навчальних закладів припинилася підготовка кадрів духовенства. Війни та масова еміграція спричинили значне скорочення кількості й суттєві зміни в соціальному та якісному складі католицької пастви.

Правляча партія більшовиків розпочала будівництво засадничо атеїстичної держави, де взагалі не передбачалося місця для будь-якої релігії та Церкви. Відтак і для РКЦ в Україні наставали часи важких випробувань. Водночас Ватикан усе ще не втрачав надії на розвій католицизму в Україні, спираючися на глибоку релігійність католицького населення Правобережжя та Півдня, котру не похитнула революція, а також на велику самовідданість і жертвовність того духовенства, яке залишилося на цих землях.

Підсумком тогочасних суспільно-політичних перипетій стала поразка українських державницьких сил, зміна суспільного ладу та підпорядкування України московському більшовицькому центрові, що потягло за собою глибокі перетворення в усіх сферах людської діяльності. Успадковані більшовиками від російського абсолютизму деякі елементи цезаропапізму (втручання держави в релігійну сферу, прагнення верховенства й контролю над церквою) трансформувалися в систему воєнничого державного атеїзму, в результаті чого було ліквідовано церковні структури й настав загальний занепад релігійного життя.

Впродовж кількох наступних десятиліть одержавлене богоборство не надало шансів на пристосування до нових умов ані упривілейованій за царату Православній церкві, ані іншим конфесіям, що набагато раніше призвичаїлися до гонінь. Хоч РКЦ протягом кількох століть змагався на сході Європи з російським абсолютизмом набула чималого досвіду виживання та самозбереження за умов владної неласки, проте вже у перші роки існування комуністичного режиму їй довелося зазнати безпрецедентних втрат.

¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С.318.

- ² *Dzwonkowski R., SAC. Kościół katolicki w ZSRR, 1917-1939: Zarys historii.* – Lublin, 1997. – S.38.
- ³ Ропп Едуард Михайло Йоганн фон (Едуард Юлійович, 1851-1939) – барон, нащадок німецьких і польських аристократів (у т.ч. Вишневецьких та Огінських). Народився у Курляндії, закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, кілька років перебував на державній службі, після чого вирішив стати священником. Закінчив римо-католицьку духовну семінарію у м. Ковно (Каунас), вивчав теологію в університетах Фрайбурга та Інсбрука. З 1886 р. – священник, 1896 р. – канонік, 1902 р. – єпископ. Депутат I-ї Державної думи Росії, засновник Конституційно-католицької партії Литви й Білорусі, Католицької спілки робітників. 1907 р. був звинувачений у веденні польської пропаганди за опір впровадженню російської мови в костельох і висланий до м. Тифліс, де перебував до 1917 р.
- ⁴ Дуб-Дубовський Ігнатій (1874-1953) – ксьондз (з 1899 р.), єпископ (з 1916 р.). Народився у м. Вільно, закінчив Житомирську римо-католицьку духовну семінарію і колегіум Анжелікум у Римі, доктор канонічного права. 1916 р. очолив Луцько-Житомирську єпархію РКЦ, водночас виконуючи обов'язки адміністратора Кам'янецької єпархії.
- ⁵ Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДА України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 90. – Арк. 33–37 зв.
- ⁶ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri diocesum Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1913.*
- ⁷ У своїх пізніших свідченнях (23 березня 1930 р.) кс. Францішек Андрушевич так пригадував 1917 р. у Києві: «В той час тут, у Києві, мешкало приблизно осіб 30 – ксьондзів, які рахувалися при костьолі св. Олександра, осіб сім – при Новому костьолі – й особи дві-три – на Солом'янці або Шулявці; у загальному рахунку тут, у Києві, було осіб до 50 ксьондзів – більшість із них були біженці. Частина із цих ксьондзів-біженців прямо-таки були не при справах. Існували ксьондзи за рахунок допомоги, яку їм надавав комітет «Допомоги жертвам війни»; можливо, частина з них й працювала, як у цьому комітеті, так і в «Мацежі Польській», але хто і де саме, сказати не можу» [Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). – Спр. 68067-ФП. – Т. 37. – Арк. 96 зв.].
- ⁸ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri diocesum Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1918.*
- ⁹ Див.: *Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920.* – Одесса, 1999. – С.211–213.
- ¹⁰ *Dzwonkowski R., SAC.* Вказ. праця. – S.38.
- ¹¹ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri diocesum Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1913.*
- ¹² *Nicieja S.-S. "Polski Kijów" i jego zagłada w latach 1918–1920 w świetle wspomnień kijowian // Przegląd wschodni (Warszawa).* – Т. 2. – З. 4 (8). – 1992/93. – S.862.

- ¹³ Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri diocesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1913.
- ¹⁴ Skalski T., ks. Terror i cierpienne: Kościół katolicki na Ukrainie, 1900–1932: Wspomnienia. – Lublin-Rzym-Lwów, 1995. – S.108.
- ¹⁵ Około-Kuślak A., ks. Kościół w Rosji dawniej, obecnie i w przyszłości. – Kraków, 1928. – S. 11.
- ¹⁶ Ратті Акілле (1857–1939) – священник РКЦ (з 1879 р.), доктор теології, права й філософії, автор праць з історії Костьола, палеографії, літературознавства та мистецтвознавства, префект Ватиканської бібліотеки (з 1911 р.), відомий також як спортсмен-альпініст. 25 квітня 1918 р. папою Бенедиктом XV був призначений Апостольським візитатором на землях Польського Королівства, а після проголошення незалежності Польщі (11 листопада 1918 р.) одержав єпископські повноваження і йменованій Апостольським нунцієм у Варшаві, де польським кардиналом Краковським висвячений на єпископа. Завдяки його ініціативі на сході Європи 1918 р. було відроджено 3 римо-католицькі єпархії – в Кам'янці, Мінську та Янові Підляському, а також 1920 р. створено нову єпархію в Лодзі. У червні 1921 р. став кардиналом, а 6 лютого 1922 р. обраний папою Римським, відомим під іменем Пій XI.
- ¹⁷ Маньковський Петро (1866–1933) – ксьондз (з 1899 р.), єпископ (з 1918 р.), архієпископ (з 1926 р.). Народився у дворянській родині у маєтку Сагинці на Поділлі. З дитинства мешкав і навчався в Німеччині. Закінчив Житомирську римо-католицьку духовну семінарію, був священником у костьолах Житомира й Кам'янця-Подільського, секретарем курії Луцько-Житомирської єпархії. З осені 1920 р. мешкав на території І Речіпосполитої, помер у м. Володимирі-Волинському.
- ¹⁸ ЦДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 35. – Арк. 20; Оп. 862. – Спр. 271. – Арк. 2.
- ¹⁹ У польській історіографії існує думка, що гальмував відродження Кам'янецької дієцезії уряд УНР, нібито домагаючися в обмін за своє сприяння РКЦ на українських землях підтримки Апостольською Столицею міжнародного визнання незалежної України (див., напр.: *Wilk St., ks. Odbudowa życia kościelnego na terytorium byłego Cesarstwa Rosyjskiego (1918-1920) // Kościół i społeczności. – Lublin, 1993. – S.137*).
- ²⁰ Див.: *Piela M. Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914–1924. – Lublin, 1994. – S.126*.
- ²¹ Skalski T., ks. Вказ.праця. – S.125.
- ²² Там само.
- ²³ Кушнір М. Польща і самовизначення народів // Нова Рада. – 1918. – 18 жовт. – № 190.
- ²⁴ Див.: *Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.: Доба Гетьманату П. Скоропадського. – Київ, 1997. – С.205*.
- ²⁵ ДА СБУ. – Фонд друкованих видань. – «Обвинительное заключение по делу польской контрреволюционной и шпионской организации на Правобережной Украине». – Харків, 1930. – С. 12.

- ²⁶ У 1940 р. він все ж потрапив до в'язниці НКВС у Луцьку й був засуджений до смертної кари, заміненої 10-ма роками ув'язнення в концтаборах. З Луцької в'язниці був, очевидно, вивезений до Києва. Після чого сліди М. Токаржевського губляться – ймовірно, він, як і багато інших ксьондзів, був страчений у перші ж місяці радянсько-німецької війни (Див.: *Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939: Martyrologium.* – Lublin, 1998. – S.481–482).
- ²⁷ *Skalski T., ks.* Вказ. пр. – S.125.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Див.: *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр.: Доба Української Центральної Ради. – К., 1997. – С.52.
- ³⁰ В 1920 р. о. Д. Бончковський усе ж таки змушений був залишити окуповану більшовиками Україну й виїхати до Польщі, де тривала його душпастирська місія. Помер він 1955 р. у Торуні.
- ³¹ Як приклад, варто процитувати такий фрагмент меморандуму Д. Бончковського: «І якби Українська Республіка, на підставі того, що колись була складовою Російської Імперії, яка мала свого представника при Ватикані, забажала тепер сама мати там свою делегацію, то Ватикан вважав би це цілком природним і здійсненним» [Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1-4].
- ³² Див.: *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.: Доба Гетьманату П.Скоропадського. – С.203.
- ³³ Там само.
- ³⁴ ДА СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 7. – Арк. 70.
- ³⁵ Див.: *Андрусичин Б.І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.: Доба Директорії УНР. – Київ, 1997. – С.130.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1.
- ³⁷ Див.: *Андрусичин Б.І.* Вказ. пр. – С.129.
- ³⁸ Див.: *Вінтер Е.* Візантія та Рим у боротьбі за Україну (955-1939) / Пер. з нім. – Прага, 1944. – С.190.
- ³⁹ Див.: Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лют. (№ 4).
- ⁴⁰ Див.: *Гентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 159. Див. також докладніше: *його ж.* Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською Столицею в 1919–1921 рр. у контексті східної політики Римської курії // Україна модерна (Львів). - 2000. – № 4/5. – С.163–186.
- ⁴¹ Див.: *Григулевич И.Р.* Папство: Век XX. – Москва, 1978. – С.177.
- ⁴² Див., напр.: *Stehle H.-J.* Tajna dyplomacja Watykanu: Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991) / Przeł. z niem. – Warszawa, 1993. – S.17.
- ⁴³ Див.: *Осипова И.И.* «В язвах своих сокрой меня...»: Гонения на Католическую Церковь в СССР: По материалам следственных и лагерных дел. – Москва, 1996. – С.170.
- ⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52795. – Арк. 36.

- ⁴⁵ Там само. – Спр. 66457. – Т. 5. – Арк. 6.
- ⁴⁶ ДА СБУ. – Спр. 40682-ФП. – Арк. 9.
- ⁴⁷ ДА СБУ, м. Хмельницький. – Спр. 23526. – Арк. 224 зв.
- ⁴⁸ Pamiętnik Kijowski. - Londyn, 1966 – Т. 3. – S.143.
- ⁴⁹ ДА СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 7. – Арк. 21.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52795. – Арк. 36 зв., 54.
- ⁵¹ ДА СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 32. – Арк. 188.
- ⁵² Skalski T., ks. Вказ. пр. – S.134.
- ⁵³ Там само. – S.140.
- ⁵⁴ Pieta M. Вказ. праця. – S.131.
- ⁵⁵ Цит. за зб.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1964. – Т. 2: Ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г. – С.542.
- ⁵⁶ ДА СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 7. – Арк. 71–71 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Т. 37. – Арк. 97.
- ⁵⁸ А СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 9. – Арк. 200–200 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 201.
- ⁶⁰ Piłsudski J. Pisma zbiorowe: Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych. – Warszawa, 1937. – Т. 5. – S. 158–159.
- ⁶¹ ДА СБУ. – Спр. 68067-ФП. – Т. 9. – Арк. 199 зв.
- ⁶² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 52795. – Арк. 38.
- ⁶³ Більшовик. – 1920. – 25 черв. [№ 101 (228)].
- ⁶⁴ Див., напр.: Більшовик. – 1920. – 26 черв. [№ 102 (229)]; 2 лип. [№ 107 (234)]; 5 вер. [№ 161 (288)].
- ⁶⁵ Більшовик. – 1920. – 21 жовт. [№ 199 (326)].
- ⁶⁶ Skalski T., ks. – Вказ. пр. – S. 209.
- ⁶⁷ Цит. за кн.: Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 258.

Василь Марчук
(Івано-Франківськ)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918 - 1919 рр.)

На рубежі ХІХ–ХХ ст., коли в Галичині утворилися перші українські політичні партії, Греко-католицька церква втратила політичне лідерство в суспільному житті. Поза тим священники продовжували брати активну участь у просвітянському й кооперативному рухах, прямо або опосередковано підтримували українських послів Галицького сейму. У 1914–1918 рр. священництво взяло опіку над легіоном Українських Січових Стрільців, а митрополит Андрей Шептицький освятив його бойовий прапор¹. Як свідчить епістолярій, митрополит найбільше симпатизував Українській національно-демократичній партії, що

репрезентувала самостійницький напрямок в українській політичній палітрі. Він мав постійні контакти з українськими депутатами до австрійського парламенту й сеймовими послами від Галичини та Буковини². Львівський владика схвалював відродження автокефалії Української православної церкви на Наддніпрянщині.

Греко-католицьке духовенство вітало проголошення незалежної Української Народної Республіки у січні 1918 р., взяло активну участь у Листопадовій національно-демократичній революції 1918 р. та розбудові Західно-Української Народної Республіки, уконституйованій тимчасовим основним законом від 13 листопада 1918 р. “Як настав догідний час, по Першій світовій війні, 1918 р., українське католицьке духовенство в Галичині стануло широ в ряди будівництва “своєї хати”, Української Держави, – згадував активний учасник тих подій отець Іван Лебедович. – Перші наради, перші кур’ери до сіл, перша підготовка до перебрання влади на місцях проходила в безліч випадках у священничих домах.”³. Тон у державотворчій діяльності кліру на місцях завдавали владика, насамперед А.Шептицький.

Папа Бенедикт XV пильно стежив за національно-демократичними революціями в Центрально-Східній Європі. Вже на початку листопада 1918 р. він розпорядився, щоб нунцій у Відні увійшов “у приязні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави”. Папа підтвердив, що Апостольський Престол поважає “законні зміни народів, політичні чи територіальні”⁴. Загалом державне будівництво у молодій республіці йшло швидкими темпами. 9 листопада було сформовано уряд, де посаду державного секретаря віросповідання обійняв Олександр Барвінський. Згідно з Тимчасовим Основним законом ЗУНР – низовими органами влади стали повітові комісари зі складу повітових Національних Рад, у діяльності котрих брали участь священники. “На цілому терені відродженої української Галицької держави, – підкреслював історик Церкви української діаспори Григорій Лужницький, – не було ні однієї повітової Української Національної Ради, в якій представник Української Католицької Церкви не займав би чільного місця”⁵.

Десятки священників були серед організаторів переходу влади на Золочівщині, Бродівщині, Сколівщині, Самбірщині, а також містах і містечках – Долині, Рудках, Краківці, Збаражі, Зборові, Угневі. У 1-й декаді листопада 1918 р. вони увійшли до виконавчих і представницьких органів української адміністрації. Зокрема, священники очолювали повітові ради в Городенці (о. Іван Пісецький), Кам’янці-Струмиловій (о. Михайло Цегельський), Ліську (о. Василій Мисик), Печеніжині (о. Іван Майковський), Підгайцях (о. Іван Токар), Радехові (о. Степан

Петрушевич), Стрию (о. Остап Нижанківський), Сяніку (о. Пантелеймон Шпилька), Терехівлі (о. Степан Мохнацький), Щирці й Збаражі (о. Володимир Могильницький). Зрештою була й досить питома вага духовенства в цих радах. Наприклад, у складі Косівської повітової ради з-поміж 25-ти членів було 4 священники, Радеківської – з-поміж 5-ти осіб 2 священники. Зауважимо й те, що кожен десятий член Національної Ради ЗУНР був духовною особою. Комісарами судових повітів Винники, Поморяни та міста Добромиля також працювали священнослужителі. У повітах Бережани, Долина, Зборів, Жовква, Радеків, Турка священники очолювали Харчеві Управи.

Немало їх заангажовувалось і в партійно-політичну діяльність (більшість світської інтелігенції було мобілізовано до австрійського війська й УГА). Зокрема, багато священників поділяло державно-політичні позиції правлячої Української національно-демократичної партії, на з'їзді якої 28-29 березня 1919 р. у Станіславові з-поміж 139-ти делегатів було 20 священників⁶.

Державне будівництво ЗУНР проходило у важких умовах українсько-польської війни. За весь період національно-визвольних змагань Греко-Католицька Церква відігравала важливу роль у становленні органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, виробленні державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність.

Незважаючи на те, що після падіння Львова 22–23 листопада Андрея Шептицького конфінували у митрополичій палаті (фактично, інтернували), він продовжував відстоювати інтереси ЗУНР і Церкви. За його дорученням Станіславівський єпископ Григорій Хомишин звернувся до мирян з Пастирським листом митрополита, де розпорядився, щоб усі священники згадували у Святих Літургіях Президента Національної Ради Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд та Галицьку армію⁷. Митрополит відмовився підтримувати будь-які стосунки з окупаційною адміністрацією Львова, а невдовзі й архієпископом латинського обряду Юзефом Більчевським через його шовінізм та підтримку мілітарних дій у краї. У листі-відповіді командувачу польськими військами на Галицькому фронті генералові Тадеушу Розвадовському митрополит засвідчив, що залишився українським патріотом і далі захищає греко-католицьке духовенство, яке “з цього боку, як і з іншого боку лінії фронту, продовжує виконувати свої обов’язки”⁸. Така відповідь далася йому нелегко: якраз восени 1918 р. його рідного брата генерала Станіслава Шептицького призначили начальником штабу Війська Польського, тобто він став одним з режисерів польської військової експансії на західноукраїнські землі.

До Галицької армії, її бойових груп, куренів, Окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені “командантами десятки священників-патріотів, які стали польовими духівниками (капеланами). Інші добровільно обслуговували фронтові частини та тилові установи, насамперед шпиталі. Вони розгорнули активну працю в царині патріотичного виховання й піднесення морально-бойового стану старшин та стрільців. Польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів Легіону Українських Січових Стрільців та українських полків доби світової війни. Зрештою, більшість із них мали фронтовий досвід. Бл. 100 греко-католицьких священників служили в Галицькій армії, понад 40 з них загинуло на польському, більшовицькому та денікінському фронтах або під час епідемії тифу восени 1919 р.”⁹

“Полеві духовники Української Галицької Армії, – писав колишній Начальний духовник армії, згодом української дивізії “Галичина” отець Василь Лаба, – не тільки що виконували свою душпастирську службу, але теж впоювали боевого духа в стрілецьтво”¹⁰. Зауважимо, що з усіх військових формацій доби визвольних змагань України 1914-1923 рр. інститут польових духівників упроваджено лише в Галицькій армії, котру сучасники вважали найбільш боездатною. Її особовий склад відзначався високими морально-бойовими якостями й дисципліною. До цього спричинилася діяльність військового духовенства й християнська релігійність особового складу. В армії існувала чітка організаційна система польового духівництва, котре очолював Преподобник військового міністерства, недавній капелан Легіону УСС отець Микола Їжак. У складі штабів армії та корпусів створено референтури духівництва, яким підпорядковано відділи духівників бригад, що обслуговували стрілецькі курені й сотні, інші підрозділи¹¹.

Значною подією в житті Греко-католицької церкви став з'їзд у Станіславові 7-8 травня 1919 р., скликаний за дорученням митрополита (який залишався у блокованому Львові) єпископом Григорієм Хомишиним. Понад 200 діячів Церкви, священників і польових духовників прийняли ухвали, скеровані на активізацію Церкви в розбудові Української держави, консолідацію мирян “для укріплення української державності на християнських основах”. З'їзд закликав духовенство й вірних самовіддано працювати й захищати незалежність ЗУНР у боротьбі з ворогами, надіслав вітання воякам Галицької армії¹².

Українсько-польська війна закінчилася поразкою ЗУНР: її уряд і армія відступили за Збруч і поєднали свою долю з Українською Народною Республікою. 25 червня 1919 р. Вища Рада Паризької мирної конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею.

Розпочалася дипломатична боротьба за відновлення незалежності республіки. Між тим, у краї розгорнулися масові репресії проти греко-католицького духовенства. Окупаційні власті продовжували утримувати в ізоляції А.Шептицького й не дозволили йому зустрітися з Ю.Пілсудським, коли глава Другої Речіпосполитої в червні 1919 р. відвідав Львів. Зрештою, митрополитові вдалося передати Пілсудському листа з клопотанням звільнити бл. 1000 заарештованих священників, з яких 612 перебувало у львівських в'язницях¹³.

У серпні А.Шептицький спільно з єпископами Г.Хомишиним і Й.Коциловським провели у Перемишлі спільну нараду й звернулися з пастирським листом до кліру й вірних, де засуджувалася війна, висловлювалися співчуття полеглим за волю України та віра у майбутню перемогу. Але ситуація в краї була дійсно важкою. Лихоліття війни заподіяли величезної шкоди українському народові та його Церкві. “Ще не вигоїлися рани, які завдала нам та нещасна війна, коли нова війна, страшніша і більш жорстока чим перша, потрясла нашою знищеною вітчиною, – зазначалося у Пастирському листі митрополита 26 вересня 1919 р. – Нещасливий був її вислід. Польські війська обсадили цілий край [...]. Тисячі невинних жертв мучаться по в'язницях [...]. Церкви і монастирі вирабовано, майже всі парохії остали без душпастирів.”¹⁴.

До грудня 1919 р. під домашнім арештом у митрополичих палатах перебував і Андрей Шептицький. Усвідомлюючи великий авторитет владики серед краян та у Ватикані, польська влада намагалась усунути його з митрополичого престолу й загалом зі Львова. Варшава пропонувала Папі відкликати А.Шептицького до Рима або перевести до Північної Америки. Водночас польські ксьондзи й преса інспірували широкомаштабну акцію з метою скомпрометувати митрополита. Зокрема, станіславівський воєвода Юристовський видав розпорядження повітовим старостам збирати матеріали, “які звинувачували б Митрополита Шептицького в антипольській діяльності, а також докази, які підтвердили б, що українське духовенство під час російської окупації 1914-1915 рр. схильно ставилося до схизми [...], щоб було також зібрано те, що свідчить про настрої під час українсько-польської війни українського духовенства”¹⁵.

У міжвоєнний період ХХ ст. глава Греко-католицької церкви залишався послідовним захисником морально-етичних засад співжиття українців і поляків та, зрозуміло, національно-державницьких прав вірних йому католиків східного обряду¹⁶. При тому він засуджував також екстремізм праворадикальних сил західноукраїнського суспільства¹⁷.

- ¹ Детальніше див.: Історія релігії в Україні. В 10 т. / Голова редкол. *А. Колодний*. – Київ, 2001. – Т. 4. – С. 338-370; *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990.
- ² *Расевич В.* Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918) // Ковчег. – Львів, 2000. – Ч.2. – С.222-223; *Аркуша О.* Парламентська традиція галицьких українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип.6. – С.68-90.
- ³ *Лебедович І.* Полеві духовники Української Галицької Армії. – Вінніпег, 1963. – С. 31.
- ⁴ *Хома Іван.* Апостольський престіл і Україна 1919-1922. – Рим, 1987. – С. 6-7.
- ⁵ *Лужницький Григорій.* Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія: Провидіння, 1954. – С. 544; *Павлишин Олег.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) // Україна модерна (Львів). - 1999. - № 2-3. – С. 132-193.
- ⁶ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – Київ: Український письменник, 1993. – С. 381.
- ⁷ *Цвентрош Густав.* Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. // Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість: Матеріали конф. – Київ: Либідь, 1993. – С. 178.
- ⁸ *Футулійчук Василь.* Служба преподобництва УГА // Українські варіанти. – 1999. – № 1-2. – С. 70-73.
- ⁹ *Лаба В., о.* Заслужна роля польового духівництва // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. - Т. І. – Вінніпег, 1956. – С. 72-73.
- ¹⁰ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.188-189.
- ¹¹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – 1919. – №6. – С.6.
- ¹² *Шах Степан.* Вступне слово // *Лебедович І.* Полеві духовники... – С.19.
- ¹³ Кривава книга. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 75.
- ¹⁴ *Хома І.* Вказ. пр. – С. 51.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ) – Ф. 358. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 154.
- ¹⁶ Детальніше див.: Історія релігії в Україні. – Т. 4. – С. 401-442.
- ¹⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. – Київ, 2002. – С. 548-572.

*Олена Михайлова
(Київ)*

УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР У СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ Ю.ПІЛСУДСЬКОГО (кінець 1918 р. - квітень 1920 р.)

Поява на політичній арені Європи незалежної України на схилі минулого століття актуалізувала тематику дослідження її ролі та місця в європейській геополітиці. Одним з аспектів цієї проблематики є вивчення українсько-польських взаємин, характер яких небезпідставно визначав і визначатиме рівень міжнародної стабільності в Центрально-Східній Європі. За новітнього часу найвиразнішою спробою реалізації східної політики Польщі та одночасно прозахідної політики України став військово-політичний союз 1920 р. Але до цього часу в українській історіографії не існує повномасштабного дослідження тих чинників, що визначили характер тогочасних українсько-польських стосунків. Зміна площин розгляду цієї проблеми полягає у відмові від пошуку рушійних сил українсько-польського союзу лише з цієї двосторонньої конструкції¹. Відчувається потреба в такій історичній схемі, що максимально враховувала би впливи та умови розвитку українсько-польських взаємовідносин. Зокрема, важливим аспектом цієї проблеми є геополітична конфігурація Польща – Росія, розподіл сил в якій формував геополітичну реальність регіону.

Ця стаття є спробою дослідження українсько-польських взаємин через визначення місця України у східній політиці Ю. Пілсудського. Такий погляд не є цілком новим, бо в польській історіографії вже існують напрацювання саме під таким кутом зору. Їх вихідним принципом було вплетення України у федералістичні плани Ю.Пілсудського². В цій статті ми пов'яжемо перспективу польсько-радянської війни з переговорним процесом Польщі – Антанти – радянської Росії, що одночасно тягне за собою необхідність використання (накладання) українського контексту.

Головною віссю східної політики Ю.Пілсудського, навколо якої оберталися всі інші геополітичні комбінації, була Росія. Сам Ю. Пілсудський, розробляючи в інструкціях³ засади східної політики Польщі в листопаді-грудні 1918 р. для їх представлення на Паризькій мирній конференції, своїм майбутнім контрагентом у питанні майбутнього Східної Галичини обирає не Україну, а Росію, якій готовий був поступитися галицькою територією поза лінією Львова та Калиша в обмін на російські поступки в Литві та Білорусі. Водночас, вводячи стан окупації на цій території, він вирішив зачекати змін у зовнішньополітичній кон'юнктурі задля остаточного укладення територіального договору з тим партнером, який фактично закріпиться в Україні.

Розуміючи, що “джерело російської справи” знаходиться в Києві, на який поки що Польща не мала реального впливу, Ю.Пілсудський у той же час не виключав можливості такого перерозподілу сил, що вирішили би остаточно долю України⁴.

Згідно з інструкціями, мінімальна лінія східного кордону Польщі виходила із стратегічних та господарських потреб Польщі. Такий кордон, закріплений у результаті порозуміння з Росією, давав Польщі залізничні колії з Вільно через Ковель до Львова, утворюючи поміж державами зону боліт та лісів Прип'яті. Польща мала зайняти залізничну лінію Дрогобич – Львів – Ковель – Пінськ – Луїнець – Барановичі – Вільно та забезпечити собі для господарської експансії землі Литви, Пінщини, західної Волині та промислових районів Східної Галичини. Мінімальні вимоги Ю. Пілсудського виходили і з його військово-стратегічних поглядів: володіння стратегічними залізничними шляхами й захист зоною поліських боліт від Росії; прилучення до Польщі Вільно і Львова.

Як можна стверджувати на підставі інструкцій, Ю. Пілсудський погоджувався за певних обставин на посідання лінії Дмовського⁵, маючи при тому й амбітніші цілі у своїй програмі-максимум – федеративне утворення під проводом Польщі. У планах Ю. Пілсудського була ідея влаштувати між народами Східної Європи такі взаємовідносини, що спирались би на федеративні зв'язки⁶. Очевидно, він хотів встановити певну форму політичного зв'язку між новими державами й Польщею⁷. І хоч окреслювана Ю. Пілсудським федерація не зовсім зрозуміла в деталях (конституційних і структурних аспектах), ясно, що її метою було послаблення Росії.

Отже, метою східної політики Ю. Пілсудського було насамперед утворення надійного бар'єру поміж Польщею та Росією (мінімальний стратегічний кордон). Максимальна мета полягала в знищенні Російської імперії через її дроблення на окремі держави, що змінило б геополітичну конфігурацію регіону та уможливило його мирний розвиток на тривалий час. Основою реалізації таких планів була незалежна Україна. Та коли її утворення стало б неможливим, Ю. Пілсудський міг повернутися до плану поділу України з тією силою, що тоді була на це здатна. У будь-якому разі мета східної політики Ю. Пілсудського полягала у побудові сильної Польщі, максимально захищеної від Росії. Чи була ця політика антиросійською? В основній своїй спрямованості – ні, адже Росія виступала в ролі головного партнера майбутнього політичного регіонального укладу, головним східним сусідом Польщі. Ю. Пілсудський хотів бачити в Росії перемогу демократичних сил (есерів), що пішли б на встановлення компромісного з Польщею кордону, навіть на усамостійнення окраїнних держав. Він чекав лише

на такого партнера в Росії, з яким можна було би провести розмови про компромісний мир. Це було головною дилемою східної політики Ю. Пілсудського – пошук надійного контрагента для розв'язання проблеми кордонів.

Розпочата в листопаді 1918 р. українсько-польська війна за Східну Галичину та зрив переговорів у Ходорові в лютому 1919 р. стали переломним моментом для польської східної політики. Українсько-польські взаємини увійшли до такої фази загострення конфлікту, що його вже не можливо було швидко залагодити дипломатичними методами, а лише доконаним результатом збройної перемоги. Водночас прийняття галичанами умов територіального компромісу відповідно до лінії Бертелемі⁸ та закінчення військового протистояння на цьому відтинкові фронту могли потягнути за собою необхідність відкритого проголошення цілей східної політики Ю.Пілсудського, що на той момент були б опозиційно вороже зустрінуті як Антантою, так і Росією, білою та червоною. Гасло створення незалежної, але зв'язаної союзом з Польщею України поклато би початок і масштабній війні з Росією, і конфліктові з Антантою. На початок весни 1919 р. Ю.Пілсудський не мав достатньо сил для практичного втілення союзу з Україною – Польща була ще до цього не готова⁹. Для виступу зі своєю амбіційною програмою-максимум Ю.Пілсудський хотів протягом 1919 р. нагромадити достатню кількість козирів. Окрім того, він ще не був певен вартості української карти в тих умовах – вона тоді не мала досить сили, щоб зрівноважити виразне небажання її підтримувати у міжнародній грі західними державами. Політичне порозуміння з Україною було метою Ю.Пілсудського, але, парадоксально, практичний шлях до цього проходив через остаточне знищення ЗУНР та втрату УНР сталої, контрольованої нею території¹⁰.

В лютому 1919 р. виник суцільний польсько-радянський фронт від Неману до Прип'яті. В сер. 1919 р. польські та радянські війська зіткнулися на Волині й Поліссі. На початку липня поляки перейшли в наступ, захопивши в серпні Мінськ, Бобруйськ у Білорусі та Дубно, Кременець, Рівне, Сарни, Заслав на Волині. Згодом фронт посунувся далі на схід, проходячи Двіною біля Двінська й Полоцька, по Березині біля Бобруйська, по течіях Птичі – Прип'яті – Збруча до польсько-української демаркаційної лінії¹¹. Польське вторгнення у східну Литву та Білорусь навесні-влітку 1919 р. було відносно легким через слабкий супротив більшовиків. З 2-ї пол. 1919 р. радянська Росія опинилася в критичній ситуації: відбувався наступ білогвардійських сил М.Юденича з північного заходу та О.Колчака зі сходу, А.Денікіна з південного сходу та сил УНР з південного заходу. З огляду на такий розвиток подій більшовики сконцентрували основні військові сили

проти своїх головних супротивників, провадячи проти Польщі та Балтії захисну політику. В результаті Польща ставала немов би арбітром у боротьбі поміж радянською Росією, білою Росією та УНР¹².

Антанта весь час активно вимагала від Польщі співпраці з А.Денікіним, що, однак, могло поставити під загрозу втілення східної програми Польщі¹³. Для зміни ставлення Антанти до питання польських східних кордонів Ю.Пілсудський мав поставити її перед доконаними фактами: вдалим військовим просуванням тими територіями, що були у сфері зацікавленості Польщі. Ситуація нерозв'язаності російської проблеми розглядалася як засіб, за допомогою якого Польща могла отримати підтримку Англії у втіленні своїх найамбітніших планів у східно-європейському регіоні¹⁴. Ю.Пілсудський хотів отримати мандат Антанти на вступ польських військ у прибалтійський регіон (латвійсько-литовське прикордоння), що перед тим знаходився в руках німецької армії¹⁵. На той час Ю.Пілсудський активно прагнув переконати Англію в небезпеці російсько-німецької співпраці на Балтиці, що загрожувала стабільності Версальської системи¹⁶. Він звертався до Англії з проханнями доозброєння польської армії для її ефективної боротьби з більшовиками. 15 жовтня уряд Англії ухвалив рішення про доозброєння польської армії на більшовицькому фронті, але задля надання допомоги військам А.Денікіна.

Надії Ю.Пілсудського на посідання особливого місця у східно-європейській політиці Англії не справилися. Такі висновки було зроблено на засіданні Ради Міністрів у Варшаві 20 жовтня. А за 9 днів сеймова комісія закордонних справ розглянула стан та перспективи польської східної політики. Польський прем'єр І.Падеревський повідомив, що з боку Антанти можна очікувати встановлення східного кордону по лінії Гродно – Брест, але кордони Польщі у будь-якому разі будуть потребувати узгодження з Росією, реконструйованою за допомогою А.Денікіна. Що ж до перемир'я із С.Петлюрою, то незважаючи на певні позитивні сторони цього акту, він був, на переконання І.Падеревського, передчасним, бо Антанта не була готова визнати Україну. Тому на не визнаних Антантою партнерів, таких як петлюрівська Україна, Польщі покладатися було просто небезпечно. Єдиним виходом, на думку І.Падеревського, могло стати налагодження співпраці з А.Денікіним, на брак якої постійно скаржилась Англія. З критикою таких поглядів виступив Є.Морачевський, близький соратник Ю.Пілсудського, член ППС, який звернув увагу на ту загрозу, що очікуватиме Польщу після відбудови білої Росії. Згідно з його переконаннями, Польща мала б активніше проводити власну, незалежну дипломатичну лінію¹⁷.

5 листопада Ю.Пілсудський зустрівся з делегацією сеймових комісій з питання подальшого вибору напрямку зовнішньої політики Польщі. Він зазначив, що час поки що працює на Польщу, котрій треба перечекати зиму, щоб визначитися із ситуацією на сході. З приходом весни білогвардійські сили ослабнуть, що дозволить Польщі піти на встановлення компромісної лінії кордону через проведення плебісциту на спірних або окупованих Польщею землях з тими силами, що переможуть у Росії. Тому пропозиція І.Падеревського щодо негайної політичної співпраці з А.Денікіним, на його думку, була передчасною¹⁸.

З наростанням очевидності поразки А.Денікіна Ю.Пілсудський продовжував звертатися до Англії з пропозиціями побачити у Польщі ту реальну силу, за допомогою якої Англія зможе реконструювати Росію. Але 8 листопада Л.Джордж у своїй промові в Гільдхолі зробив висновок, що біла Росія вичерпала всі свої шанси, тому прикордонні з Росією держави мусять налагоджувати стосунки з більшовицьким урядом¹⁹. Отже, західні держави так і не побачили в Польщі партнера у своїх планах щодо Росії. Дипломатична гра Ю.Пілсудського з Англією не принесла бажаних результатів. Надалі Польща мала шукати власних шляхів реалізації своєї східної політики.

На Лондонській конференції 11–15 грудня Найвищою Радою Антанти було закріплено зміни політики союзників щодо Росії. Л.Джордж і Ж.Клемансо погодилися, що вже немає сенсу активно надавати допомогу А.Денікіну. Союзники запропонували залишити більшовицьку Росію “за кільчастим дротом”, не допускаючи її експансії на захід. Така концепція ускладнювала становище прикордонних з Росією держав, оскільки не давала Польщі конкретних перспектив, припускаючи тільки необхідність її зміцнення, але не задля нападу на Росію, а заради майбутніх непередбачених ситуацій. Таке невизначене формулювання непокоїло Польщу. Права преса захотіла дізнатися, чого ж Антанта очікує від Польщі, а ліва висловила невдоволення з приводу того, що, згідно з планами союзників, Польща перетворюється на жандарма Росії. Ставало очевидним, що Польща не зможе довго проводити політику ні війни, ні миру щодо своїх східних кордонів. У свою чергу, Ю.Пілсудський заявив членам Міністерства закордонних справ та військового комітету, що остаточне публічне визначення зовнішньої політики Польщі поки що є передчасним²⁰.

На середину грудня Ю.Пілсудський під час консультацій з іноземними послами заявляв, що не може укласти миру з більшовиками, оскільки такий крок дозволить їм виграти час і зміцнити власні позиції. Він схилився б до укладення миру з радянською Росією, тільки якби Антанта взяла на себе роль посередника та гаранта в цих переговорах. Умовою, що стабілізувала би майбутній мир, мала стати широка

східноєвропейська федерація на чолі з Польщею як ефективний бар'єр між двома геополітичними силами – Росією та Німеччиною. Але Ю.Пілсудського не лякав і збройний конфлікт з Росією, адже він вірив, що тривалий мир досягається в результаті переможної війни²¹. Більше того, цей мир з Росією мав стати втіленням польської східної програми: з прибалтійськими країнами Ю.Пілсудський хотів утворити спільний антибільшовицький фронт з подальшим укладенням одночасного миру з Росією²². Важливою була також заява Ю.Пілсудського про проведення плебісциту на прикордонних територіях, зайнятих польськими військами²³.

До сфери безпосереднього впливу інтересів Ю.Пілсудського політичний осередок УНР потрапив наприкінці 1919 р., позбавлений території та затиснутий до кордонів з Польщею. Проте укладення перемир'я на галицько-волинському фронті 1 вересня та груднева декларація А.Лівицького були ще не достатніми для створення політичного підґрунтя повороту в політичних стосунках між Балтійською та Чорним морем. Відсутність західноєвропейської підтримки федералістичної концепції Ю.Пілсудського могла, за його переконаннями, бути компенсованою, врешті, тільки аргументом сили і значенням польської армії щодо тих, хто змагався за формування східноєвропейського регіону. Але аргумент сили важко піддавався виправданню пропагандою, і саме з цією проблемою мусив впоратися Ю.Пілсудський протягом зими-весни 1920 р. У той самий час польське суспільство, котре жило в умовах війни 6-й рік, треба було переконати в необхідності нових територіально-політичних зисків, що їх могла принести війна за Україну.

До кінця 1919 р. Ю.Пілсудському вдалося досягнути ту програму-мінімум, котру він ставив перед собою рік тому: йому вдалося уникнути натисків Антанти щодо співпраці з А.Денікіним для відбудови білої Росії та приготувати ґрунт для можливостей наступного зближення зі східними сусідами Польщі (в першу чергу з Литвою та Україною), що мало остаточно вирішити результат громадянської війни в Росії та встановити новий баланс сил у регіоні.

Вже в січні 1920 р. новий польський міністр закордонних справ С.Патек, юрист, наблизений до Ю.Пілсудського, звернувся до Антанти із запитом про напрям співробітництва Польщі з радянською Росією. Англія радила С. Патеку укласти з нею мир²⁴. А 24 лютого в результаті обговорення Найвищою Радою Антанти питання про можливу допомогу Польщі було ухвалено, що її буде надано тільки тоді, коли остання зазнає більшовицького збройного нападу в межах власних легітимних кордонів. Антанта наполегливо радила Польщі не розпочинати наступальну війну проти радянської Росії²⁵.

Отже, союзники агітували проти ведення війни без узяття на себе відповідальності за укладення миру. Фраза щодо “легітимних кордонів” особливо вразила Польщу, оскільки ставало зрозумілим, що лінія, окреслена 8 грудня в антантівській декларації, вже вважалася остаточним східним польським кордоном. Така позиція Антанти викликала в польській пресі нову хвилю жвавого обговорення можливого зовнішньополітичного курсу Польщі. Ліва преса відверто заявила про провал профранцузької політики Польщі, а Ю.Пілсудський засудив антантівську політику “зигзагів”, наполягаючи на проведенні жорсткішої лінії: не можна було допустити, аби страх перед більшовиками став причиною того, щоб нічого не робити. Американський посол у Варшаві на сер. березня 1920 р. резюмував цю ситуацію як таку, коли Польщу покинуто напризволяще, і вона має шукати виходу самотужки²⁶.

Ю.Пілсудський мусив діяти далі на власний розсуд. Від цього моменту він та його найближче оточення не покладали особливих надій на Антанту. Польський лідер зауважив, що західні держави можуть собі дозволити експериментувати у своїх політичних концепціях щодо Росії, спокійно очікуючи результатів. Але поляки, маючи безпосередній кордон з нею, таку розкіш собі дозволити не можуть; відтак вони змушені швидко обирати, незалежно від думки Антанти, між ризикованим миром та ризикованою війною²⁷.

На той час Ю.Пілсудський уже мав досвід таємних переговорів з радянською Росією, що проводилися у Мікашевичах від жовтня 1919 р. Він був незадоволений їх перебігом, бо відчував, що більшовики хотіли втягнути Польщу в далекосяжні переговори та угоди. У своїй відповіді на зустрічні пропозиції радянській Росії від 23 листопада Ю.Пілсудський заявив, що не хоче бачити тріумф реакції²⁸ в Росії і доводить це реальними справами (він прозоро натякав на призупинення руху польської армії на схід проти більшовиків) – радянська Росія має оцінити це. Ю.Пілсудський наголошував, що не має наміру битися з більшовиками, але якщо вони того хочуть, то прийме їхній виклик. Радянська сторона, на його думку, мала б довести своє бажання миру не словами, а справами, а саме: звільнити заручників і відповідно поводитися на фронті²⁹.

6 грудня, після отримання відповіді Ю.Пілсудського, народний комісар закордонних справ радянської Росії Г.Чичерін поінформував Варшаву, що вже віддано наказ Західному фронту не атакувати зайняті польською армією території для уникнення випадкових зіткнень. Що стосувалося локальної амністії, то більшовики були проти зустрічі в секторі Калинковичі – Борисів³⁰, оскільки він знаходився на точці перетину польської армії та денікінських військ, амністія на якому могла призвести до дезорганізації Червоної Армії. На протигагу цьому

Г.Чичерін пропонував локальне примирення навколо Бобруйська і Полоцька³¹.

Практичних наслідків польсько-радянські переговори не мали, і 14 грудня делегації залишили Мікашевичі. Отже, переговори перервалися після того, як ставав очевиднішим розгром військ А. Денікіна.

22 грудня Г.Чичерін офіційно запропонував Польщі мирні переговори, а 28 січня 1920 р. Рада Народних Комісарів у зверненні до польського уряду повторила, що політика радянської Росії щодо Польщі базується на принципі національного самовизначення та безумовного визнання польської незалежності і суверенності. Більше того, не існувало, за переконанням більшовиків, територіальних чи економічних питань, що їх не можна було б вирішити шляхом переговорів³². Заявлялося також, що Червона Армія не перетне лінії фронту: Дріса – Дісна – Полоцьк – Борисів – Паричі – ст. Птич і Білокоровичі – Чуднів – Пиляви – Деражня – Бар³³.

Зрозуміло, що Польща не могла ігнорувати січневі пропозиції миру від радянської Росії. Сейм вимагав від уряду пропозицій для відповіді радянській стороні³⁴. 11 лютого спеціальний сеймовий комітет представив прелімінарні умови для переговорів, а саме: 1) визнання держав, що постали на території колишньої Російської імперії, і невтручання в їх справи; 2) розв'язання всіх територіальних спірних питань через принцип національного самовизначення; 3) припинення радянської пропаганди поза Росією; 4) виведення Червоної Армії з територій, що входили до Польщі 1772 р., які потім буде окуповано нею з подальшим розв'язанням адміністративних питань у порозумінні між Польщею та представниками цих країн; 5) виплата репарацій Польщі за воєнні збитки; 6) пільги Польщі в торгівлі з Росією³⁵. Згідно з коментарем прем'єра Л.Скульського, визнання кордонів 1772 р. було точкою відліку для переговорів з радянською Росією.

23 лютого ці тези обговорювалися на засіданні комітету закордонних справ при Сеймі. С.Патек звернув увагу на труднощі, що виникли б у разі практичного втілення цих умов. Хто ратифікував би цю умову з російського боку; як можна було б отримати гарантії тривалого миру; чи можна апелювати до принципів самовизначення націй на прикордонній території? В комітеті не було досягнуто одностайної згоди щодо принципів дезанексії кордонів 1772 р. Ендеки вважали такі пропозиції фікцією, а соціалісти пропонували відверто виступити з правом на самовизначення для України та Білорусі³⁶.

24 лютого комітет закордонних справ при Сеймі ухвалив 3 головні принципи у проведенні переговорів з радянською Росією. По-перше, мирні пропозиції радянської Росії цілком не відкидаються; по-друге, радянська Росія має відмовитися від територій, анексованих при поділах

Польщі; по-третє, кордони між Польщею, Україною та Білоруссю (в межах 1772 р.) має бути визначено у відповідності до волевиявлення місцевого населення під час проведення плебісциту. Ендеки відкрито критикували політику Ю.Пілсудського, передчуваючи, що вона політично ізолює Польщу, бо ні Англія, ні Франція не схвалить подібну переговорну концепцію: в разі її втілення могло скластися враження щодо імперіалістичних цілей Польщі.

На поч. березня 1920 р. Генеральний штаб Польщі розробив проект реорганізації польської армії, де зазначалося, що коли переговори не досягнуть позитивного результату, то польська армія вже буде мати значні переваги для переможного наступу в цій останній воєнній операції. 5 березня польські війська зайняли Мозир і Калинковичі, важливий вузол залізничної лінії Орша – Житомир – Бердичів³⁷. У відповідь на польські воєнні дії наступного дня Г. Чичерін надіслав до Варшави ноту, де висловлював невдоволення з приводу того, що на радянську ноту від 4 лютого досі не надано відповіді. Якщо ж більшовики, зазначалося в цій ноті, й перетнуть лінію, запропоновану 28 січня, то відповідальність за це буде покладено на Польщу. Підкреслювалося також, що Москва все ще чекає на польську відповідь³⁸. Спеціальна с'їмова комісія 13 березня представила текст ноти радянській Росії. Зазначалося, що частку територій на захід від кордонів 1772 р. має бути передано Польщі за згодою місцевого населення³⁹.

Після вручення цих попередніх пропозицій союзникам 13 березня реакція була не на користь Польщі. Вимога відмовитися від територій, що дісталися Росії внаслідок поділу Польщі, справила найгірше враження на Антанту. І навіть той аргумент, що Польща спиралася при висуненні цих вимог на декларацію Росії від 29 серпня 1918 р. про анулювання договорів про поділи Польщі XVIII ст., не був переконливим. Англійський прем'єр ще раз дав зрозуміти Польщі своє негативне ставлення до її планів на сході Європи⁴⁰. Фактично, Польща не отримала жодної підтримки у проведенні мирних переговорів з радянською Росією на таких умовах, і саме відтоді Ю. Пілсудський розпочав активно готуватися до військового зіткнення з радянською Росією.

Допомогти йому в цьому мало розігрування української карти в контексті свого бачення цілей польської східної політики. Після краху прибалтійського вектору в східній політиці Ю.Пілсудського Україна почала займати головне стратегічне місце в його планах, що було пов'язано з життєвою необхідністю мати союзника у можливій війні з радянською Росією. Підтримана у своїй боротьбі за незалежність, Україна як місце зіткнення Польщі та Росії після переможного завершення війни увійшла б до сфери польського політичного впливу, частково реалізуючи таким чином федералістичну концепцію Ю.

Пілсудського. Україна постала б як геополітична перешкода поміж Польщею та Росією, як відірвана від імперії територія, що захищає Польщу від російської експансії на захід. Польщі в такому ракурсі відводилася роль гегемона над малою, відірваною від Росії державою.

8 березня 1920 р. справа України постала на порядку денному під час таємного засідання Кабінету міністрів⁴¹. Переговори ж з українською дипломатичною місією відновилися 11 березня⁴². На першому засіданні обговорювалося питання необхідності визнання незалежної України з боку Польщі та взаємини останньої з радянською Україною. Українська дипломатична місія наполягала на тому, аби польський уряд зажадав від В. Леніна визнання незалежної України⁴³. На засіданні 12 березня польською стороною було запропоновано активну військову допомогу Україні в її боротьбі з більшовиками⁴⁴. Радник Р.Кнолль спинився у своїй промові на тому, які територіальні вимоги висуне Польща на переговорах з радянською Росією. Польща думала зупинитися на кордоні 1772 р., при тому підкреслювалося цілковите подальше українське право обійняти території від Збруча до Дніпра. У свою чергу, голова української дипломатичної місії А.Лівицький запропонував такі деталі для ведення переговорів з радянською Росією: Польща мала видати акт про визнання незалежності УНР та Уряду Директорії на чолі з С.Петлюрою. П.Понятенко додав, що коли Польща вимагатиме від радянської Росії відмови від означених земель, то це повинно йти разом з актом про визнання права на них України. Польський радник Р.Кнолль запевнив українців, що незалежність України буде визнано Польщею і що жодних переговорів між Польщею та урядом Х.Раковського й бути не може⁴⁵. Отже, передумовою переговорів з радянською Росією Польща мала поставити кордони 1772 р. з окремим договором про її зобов'язання передати Україні території поміж Дніпром, Дністром, Збручем та Стир'ю. Польська сторона зобов'язувалася надати допомогу українському війську для оволодіння ним лише Правобережної України⁴⁶. 19 березня Ю.Пілсудський прийняв у Бельведері делегацію військової секції української дипломатичної місії на чолі з генералом В.Зелінським. Так він показував свою готовність до співпраці не тільки політичної, а й військової.

Після серії невдач у переговорах з прибалтійськими державами у березні 1920 р. і втрати підтримки Антанти Польща залишилася сам на сам з радянською Росією. Таке становище вимагало додаткових гарантій безпеки для початку мирних переговорів. Ю.Пілсудський ще був готовий розмовляти з Росією, але швидко й конкретно. 22 березня в розмові з Л.Скульським та С.Патеком він зазначив, що встановлює дату початку переговорів у Борисові на 6 квітня з тим, щоб уже на 20 квітня їх завершити. Хоч, водночас, він розумів, що форсована ним

справа створення України є тим моментом, через який переговори буде зірвано. На східних територіях, на переконання Ю.Пілсудського, Польща могла отримати успіх у проведенні плебісциту, виступивши там з позиції власної сили (військової перемоги або твердо проведених переговорів)⁴⁷.

27 березня 1920 р. Москва отримала дипломатичну ноту С.Патека, де пропонувалося розпочати мирні переговори у Борисові з добовим перемир'ям навколо нього. 28 березня Г.Чичерін відповів, що, погоджуючися на початок переговорів 10 квітня, радянська сторона не готова вести їх на польських умовах, оскільки вимога Борисова без загального припинення воєнних дій є лише трюком для паралізації Червоної Армії в найважливішому регіоні⁴⁸.

30 березня Ю. Пілсудський зустрівся з Л. Василевським, якого збирався направити до Борисова для переговорів. На той час МЗС Польщі вже розробило 150 статей проекту умов для проведення переговорів. Окрім вимоги дезанексії території Польщі 1772 р. з подальшим невтручанням Росії у спосіб розв'язання проблем між Польщею і населенням цих територій та зобов'язанням визнання нею Латвії і Фінляндії, жодних інших територіальних вимог так і не було розроблено⁴⁹. Відтак Л.Василевського цікавили думки Ю.Пілсудського щодо засадничих питань у переговорах з радянською Росією. Останній заявив, що радянську Україну Х.Раковського він хотів би протиставити Україні С.Петлюри. Задля цього від Росії слід вимагати нейтралізації Києва для скликання там з цілої України, в кордонах, визнаних Польщею на правому березі, та з Лівобережжя, конституційних зборів, що вирішили б українську справу⁵⁰.

С.Патек відповів 1 квітня на послання Г.Чичеріна від 28 березня короткою нотою, де зазначалося, що польський уряд дотримується свого вибору щодо Борисова й не погоджується припинити воєнні дії на цілому фронті. 2 квітня у зворотньому посланні до С.Патека зазначалося, що радянська сторона не розуміє польських наполягань щодо Борисова, вважаючи їх лише маскуванням стратегічних мотивів. Більшовики пропонували будь-яке інше місце, навіть Варшаву, для переговорів⁵¹. Через п'ять днів С.Патек надіслав свою відповідь, де повторював, що вибір Борисова обумовлюється його зручним розташуванням, добрим залізничним зв'язком з Варшавою і Москвою та легким радіо-телеграфним контактом з обома столицями. Пропозицію переговорів польська сторона залишала відкритою до 17 квітня. Реакція Москви була стислою: наполягання на Борисові звучить як ультиматум. Пропонувався посередницький шлях через Антанту, куди вже було надіслано ноту⁵². Але через відмову посередництва Антанти безвихідне становище тривало – і Варшава, і

Москва прагнули відстояти свої позиції. Така відповідь Москви означала кінець надій на мир. 8 квітня переговори зайшли в глухий кут. Для Ю.Пілсудського це не було несподіванкою: ним уже форсувалися переговори з дипломатичною місією УНР.

3 квітня польська делегація представила українській стороні свій проект політичної умови з ультимативною вимогою відповіді 7 квітня (цей термін було подовжено до 15 квітня). В листі до І.Огієнка А.Лівицький писав, що 3 квітня “поляки нарешті запропонували нам проект договору. Вони ультимативно вимагають, аби ми відмовились від 7 повітів Волині (Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Рівенського, Дубенського, Кременецького, Острозького). Відповідь будуть чекати до 7 квітня. Кордон таким чином пройшов би по Збручу і Горині. Але ми вважаємо проект абсолютно неприємливим, і нині даємо відповідь, аби кордони наші пройшли по Збручу, далі по старому австро-російському кордону і по Бугу і Прип’яті. Поляки ж не годяться і на Прип’ять і вимагають кордону на півночі по адміністративній границі Волині і Мінської губернії.”⁵³. В листі до І.Мазепи А.Лівицький писав, що “на аудієнції Пілсудський обіцяв наказати, аби нам були зроблені відповідні уступки. Завтра відбудеться офіційне засідання конференції, на якому ми запропонуємо свій контрпроект. Ми будемо домагатись, аби визнання України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаговано в більш конкретних виразах. В справах адміністративних ми домагаємось, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлі була передана уряду УНР. Ми вважаємо також недопустимою якусь конвенцію в справі аграрній на Україні. Взагалі ми пропонуємо нову редакцію договору. Лише після того, як поляки підуть на поступки, я поїду до Кам’янця, аби запропонувати Раді Міністрів і Представникам політичних партій проект договору.”⁵⁴. 12 квітня у черговому листі до І.Мазепи А.Лівицький повідомляв: “10 квітня відбулася остання польсько-українська конференція. Представники польського МЗС заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радивилів – Здолбунів – Рівне – Сарни, яка має одійти до Польщі. Було додано, що польське правительтво чекає відповіді лише до 12 квітня і в разі незадовольняючої відповіді, польське правительтво зробить відповідні висновки.”⁵⁵.

13 квітня Рада Міністрів подала на розгляд комітету закордонних справ Сейму Польщі проект польсько-українського договору. Голова Сейму С.Грabsький не погоджувався з політикою уряду в українському питанні. Він вважав, що треба будь-якими засобами уникнути визнання України. Під час голосування націонал-демократи погодилися з такою думкою, оскільки надавали перевагу Польщі, що орієнтується на

французьку систему союзів; соціалісти ж та Центр підтримали ідею укладення союзу (19 – “за”, 6 – “проти”, 3 – втрималося). 14 квітня А.Лівицький запропонував питання кордонів перенести з політичного договору у військову конвенцію – польський Генштаб запротестував. Вже 15 квітня було закінчено новий польський проект договору. Він складався з 10-ти положень: визнання режиму С.Петлюри де-факто; окреслення території України між Дніпром та колишнім австрійським кордоном; проведення польської евакуації з України за взаємною згодою; зобов’язання українського уряду скликати Установчі Збори, котрим було би передано владу протягом 6-ти місяців після звільнення України; запобігання можливості укладення Україною угод, спрямованих проти Польщі, та сепаратних угод з більшовиками; надання взаємних національно-культурних прав; підписання економічної угоди та військової конвенції; дотримання цієї угоди в таємниці⁵⁶. В остаточному тексті угоди від 21 квітня відбулися певні зміни – положення, що стосувалися польської евакуації з України та терміну скликання Установчих Зборів, зникли. Замість визнання де-факто було закріплено визнання українського уряду на чолі з С. Петлюрою⁵⁷.

17 квітня було підписано план Київської операції, метою якої було розбиття Південно-Західного фронту Єгорова та зайняття Правобережної України, потім переміщення на північ для розбиття військ Західного фронту радянської Росії⁵⁸. На весну 1920 р. чисельність польських військ було збільшено від 170 тис. (весна 1919 р.) до 700 тис. осіб⁵⁹. Ю.Пілсудський хотів виграти час і не дати можливості реорганізуватися більшовицьким військам після їх перемоги над А.Денікіним. Він сподівався, що головні сили більшовиків будуть сконцентровані на Україні, але насправді вони були у Білорусі. Про це він дізнався після підписання плану наступу на Україну, але вирішив його не змінювати, гадаючи, що запорукою успіху стане військово-політичний альянс з Україною (С.Петлюрою), згідно з яким поляки йшли на її територію не як окупанти, а як союзники.

На засіданні 20 квітня українська сторона звітувала про результати консультацій з різними політичними українськими силами, проведених у Кам’янці-Подільському 17 квітня А.Лівицьким. Зазначалося, що незважаючи на прийняття ними цієї угоди з огляду на обставини, вона не має за собою ні сконсолідованої волі Уряду, ні громадської думки, що є необхідною умовою для впровадження договору в життя. Того самого дня на засіданні дипломатичної місії було вирішено все-таки прийняти польські умови угоди. Польська сторона хотіла ще раз змінити текст останньої редакції, щоб зірвати переговори⁶⁰. На такі намагання українська дипломатична місія відповіла готовністю перервати переговори. Але польська делегація дістала відповідні вказівки

від Ю.Пілсудського: повернутися до раніш погоджених умов⁶¹. У ніч з 21 на 22 квітня у варшавському Бельведері було підписано політичну конвенцію між Польщею та Україною.

Угода складалася з 9-ти позицій. Польща визнавала за Україною право на незалежне державне існування; визнавалася Директорія УНР на чолі з Петлюрою як верховна влада УНР. Кордон між УНР і Польщею встановлювався по р. Збруч, далі по Вишгородку на північ, потім східніше Здолбунова по Рівненському адміністративному кордону вздовж адміністративного кордону Мінської губернії до схрещення з р. Прип'ять, потім по р. Прип'ять. Остаточне порозуміння щодо повітів Рівненського, Дубненського та Кременецького, що відходили до Польщі, мало настати пізніше, після роботи спеціальної українсько-польської комісії. За Україною визнавалася територія в межах р. Збруч та р. Дніпро, тобто та, що Польща вже посідає або здобуде шляхом збройним чи дипломатичним⁶². Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних угод, спрямованих проти союзника. Гарантувалися національно-культурні права поляків і українців відповідно в Україні і Польщі. Укладалися економічно-торгівельні угоди; аграрне питання розв'язувалося після скликання парламенту України. Умова мала залишатися таємною. Інтегральну частину політичного українсько-польського порозуміння складала таємна військова конвенція, підписана 24 квітня⁶³. Згідно з її умовами, наступ на Україну відбувався за взаємним порозумінням командувань, але під загальним командуванням польських збройних сил; встановлювався польський контроль над системою залізничних шляхів; українська сторона зобов'язувалася постачати харчі й коней, інакше польська армія сама могла ревізувати їх у цивільного населення; на звільнених територіях українська влада мала організувати свій уряд і адміністрації; за винятком завойованих бронепоездів, вся воєнна здобич ставала власністю української армії.

Таким чином, східна політика Ю. Пілсудського базувалася насамперед на стратегічних національних інтересах Польщі та на його власному баченні геополітичного розвитку східноєвропейського регіону. Ю. Пілсудський прагнув забезпечити Польщі такий східний кордон, що дозволив би їй бути достатньо міцною для існування між Німеччиною і Росією. Успішно протистояти такому тиску можна було лише у федеративному союзі із сусідніми країнами, зокрема з Литвою, Білоруссю та Україною. Забезпечення незалежності останньої значно підірвало б ресурси Росії, даючи Польщі політичні та господарчі вигоди.

Проте Антанта не поділяла ні поглядів Ю.Пілсудського, ні прагнень України до усамостійнення. Союзники намагалися схилити Польщу спочатку до коаліції з А.Денікіним, а пізніше – до миру з більшовиками.

Ю.Пілсудський не відкидав можливостей подібного розвитку подій, але не форсував їх, вичікуючи остаточної розв'язки двобою білих і червоних сил в Росії, щоб згодом порозумітися з переможцем. Україна розглядалась як можливий додатковий аргумент тиску, що мав бути запущеним у дію в найбільш сприятливий для цього момент.

Невдачі Польщі у пошуку дипломатичної підтримки Антанти для переговорів з радянською Росією та в нав'язанні федеративних зв'язків у регіоні змусили польський уряд від кін. лютого 1920 р. серйозно поставитися до можливості самостійних переговорів з радянською Росією, висунувши при цьому ті територіальні домагання, що до того були відкинуті Антантою. Якби радянська Росія безапеляційно визнала права Польщі на її території в межах 1772 р. і Антанта все ж таки виступила б гарантом такого миру, то, можливо, вдалося б уникнути польсько-радянської війни 1920 р. Але затяжна суперечка з радянською Росією щодо вибору місця переговорів та дані про концентрацію сил Червоної Армії на кордоні з Польщею переконали Ю.Пілсудського одночасно готуватися до війни, беручи стратегічну ініціативу у власні руки.

Підписання Варшавської угоди з Україною було для Ю.Пілсудського важливим політичним рішенням, прийнятим усупереч поглядам Антанти та уряду Польщі. Ця угода зламала лінію східної політики сеймової комісії закордонних справ Польщі, що в найгіршому випадку більшовицької агресії виступала за проведення оборонної війни, а не наступальної, називаючи вже розпочату війну "українською авантюрою". Це значно знизило можливості успішної реалізації цієї угоди, перетворюючи її у персональний союз Пілсудського – Петлюри, що не додав слави ні одному, ні іншому в очах власних народів, а в майбутньому викликав величезний потік історіографічних рефлексій різного гатунку.

¹ В сучасній українській історіографії існують певні здобутки в дослідженні еволюції українсько-польських взаємин у 1919-1920 рр., представлені такими дослідженнями: *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997; *Зарецька Т.І.* Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919-1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки // Міжвідомч. зб. наук. праць / Відп. ред. *С.В.Віднянський*. – Вип. 11 – К., 2002. – С.76-91; *Литвин М.* Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Red. naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka.* – Toruń,

1997. – S.247-259; *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Там само. – S.81-99; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002; *Павлюк О.* Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Укр. істор. журн. – 2000. – № 6. – С.3-16; *Срібняк І.* Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919-1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція: 36. пр. 2-го конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – С.137-164 та ін.

² *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919). – Warszawa, 1969; *Dziewanowski M.K.* Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918-1922. – Stanford, 1969; *Hauser P.* Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921 // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S.17-41; *Torzecki R.* Federacja czy wspólna obrona niezależności: Piłsudski i Petlura w latach 1919-1923 // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. – 1996. – Nr.3. – S.74-81; *Wandycz P.S.* Poland's Place in Europe in the Concepts of Piłsudski and Dmowski // East European Politics and Societies. – 1990. – Vol. 4. – № 3. – P. 451-468.

³ Ці інструкції являли собою серію документів, розроблених Ю. Пілсудським та військовими колами Польщі для їх представлення Антанті, де аргументувалися польські домагання у встановленні лінії кордонів. Докладніше див.: *Nowak Andrzej.* Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Kraków, 2001. – S. 207-222.

⁴ Ще в листі до генерала Т. Розвадовського від 28 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський стверджував, що після захоплення Східної Галичини польською армією треба буде “підважити концепцію союзу з Києвом”. А 18 січня 1919 р., під час перебування у Варшаві першої дипломатичної місії УНР, він заявив, що Росія не поступиться за жодних умов територією України на будь-чию користь, а тому, сподіваюся він, у ситуації безпосередньої загрози з боку білої чи червоної Росії Україна сама “доросте” до союзу з Польщею (*Hauser P.* Federacyjna wizja Rzeczypospolitej... – S. 22).

⁵ “Велика Польща” Р. Дмовського виходила за свої етнічні межі, доходячи до лінії другого поділу Польщі на сході (без Західної Білорусі, тобто Вітебська й Могильова) та до кордонів перед першим поділом на заході. Лінія Дмовського на сході проходила вздовж річок Случ – Горинь – Ушиця. Р. Дмовський вважав, що сильна та незалежна Польща була в інтересах Росії. Навесні 1919 р. він підкреслював, що треба уникнути розвалу Росії, інакше Польща багато втратить – сильна, здорова Росія була в польських інтересах (*Jędruszczak T.* Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie Polskiej granicy wschodniej (1918-1921) // Sprawy międzynarodowe. – 1959. – Nr. 6. – S. 63).

⁶ Розвиток федералістичної концепції у польській політичній думці пов’язаний з поразкою повстання 1863 р. Радикали й соціалісти 2-ї пол. XIX ст. почали

вважати, що українці, литовці та білоруси мають право на облаштування власної долі, сподіваючися при тому, що у боротьбі з Росією, завдяки допомозі поляків, вони зголосяться на федеративні зв'язки з Польщею. Сам Ю. Пілсудський бачив Польщу великою державою. Він прагнув, щоб вона зайняла місце Росії у східноєвропейському регіоні, але з іншим внутрішнім наповненням і програмою. Він хотів перемогти великоросійську концепцію, згідно з якою польська експансія на схід від Буга сприймалась як агресія, пропагуючи при тому федеративний союз із Польщею всіх націй і народів, що живуть поміж Польщею та Росією. Ю. Пілсудський вірив в особливу історичну місію Польщі, що впродовж століть була східноорієнтованою. Польща мала принести слов'янам незалежність і політичну культуру, беручи при тому на себе роль східного аванпосту західної цивілізації (*Wandydz P.S. Poland's Place in Europe ... – P.460*).

⁷ Деякі дослідники називають такий зв'язок федеративним. На думку М. Палія, більш правильно визначити ці відносини як "альянс". Польща відігравала би провідну роль у цьому політичному утворенні, що впливало як з її географічного положення, так і з історичних традицій у цьому регіоні. Такий альянс гарантував би політичну безпеку, нейтралізуючи силу Росії. На думку П. Вандича, говорячи про федеративні погляди Ю. Пілсудського, в першу чергу, під ними треба розуміти не якусь теоретичну концепцію, а інтуїтивне, несистематичне бачення Ю. Пілсудським місця Польщі в Європі. Л. Василевський у своїх споминах, подаючи політичні плани Ю. Пілсудського на сході Європи, пише, що вони пов'язувалися з концепцією "Великої Польщі", котра протиставлялася націоналістичній концепції "Малої Польщі" ендеків. Східні сусіди Польщі мали б горнутися до "Великої Польщі", об'єднуючися навколо неї як природного протектора, що протистоїть російській небезпеці. Отож, близькі відносини з державами від Балтики до Чорного моря могли стати ефективною перепоною для одночасного тиску на Польщу як із Заходу, так і зі Сходу. Можна окреслити такі контури майбутнього політичного організму: близький політичний альянс із Фінляндією, Естонією, Латвією, історичний союз із Литвою і Білоруссю та військово-політичний з Україною. В концепції Ю. Пілсудського історична Литва, куди входила б і Білорусь, складалася з 3-х губерній: Західної Литви з Каунасом, Білорусії з Мінськом та центральної Литви з Вільнюсом, що став би столицею цих 3-х губерній.

⁸ Лінія Бертелемі залишала за Польщею Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий район (приблизно 1/3 частину території Східної Галичини).

⁹ На цей час Польща ще не уклала миру з Німеччиною: його гарантія та умови залежали від волі Антанти, що, у свою чергу, вказувала ще менше симпатій до ідеї незалежної України, ніж її представники на переговорах у Східній Галичині. До Польщі ще не було надіслано армії Галлера, а польське військо ще було заслабким для реалізації наступальних планів на європейському сході.

¹⁰ *Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje... – S.246-247.*

¹¹ Українсько-польські переговори без участі Антанти розпочалися в травні 1919 р. Польща хотіла їх використати для військового перемир'я на польсько-українському фронті, що гарантувало б їй контроль над Східною Галичиною по Збруч. За польською інструкцією для переговорів у липні 1919 р., демаркаційна лінія встановлювалася на східному березі Збруча вздовж Волочиська – Базалії – Шепетівки по лінії Корець – Олевськ. Нейтральна зона мала пролягати між р. Збруч та р. Смотрич, далі по лінії Яхимовичі – Базалія. Що ж стосувалося антибільшовицького союзу, то польські військові скептично поставилися до його можливості з огляду на політичну й мілітарну слабкість української армії. Польська сторона боялася бути втягнутою в конфлікт з більшовиками на боці українців, доки конфлікт щодо Східної Галичини не був урегульованим, а ситуація в Росії до кінця не визначеною. Тому Головний штаб польської армії був обережним при укладанні будь-яких зобов'язальних щодо співпраці з УНР проти Росії документів. Фактично, переговори про військове перемир'я на галицько-волинському фронті закінчились угодою від 1 вересня 1919 р. (Ukraine and Poland in Documents. 1918-1922 / Edited by Taras Hunczak. In 2 v. – New York – Paris – Sydney – Toronto, 1983. – Vol. 1. – PP. 231-233; 405-407).

¹² На цей час Ю.Пілуудський, після переговорів з А.Денікіним у серпні-вересні 1919 р., переконався, що відновлення білої Росії є більш небезпечним для Польщі, ніж більшовицької. Але разом з тим він не бажав швидкої поразки А.Денікіна, скоріш навпаки – в його планах було проведення затяжної війни між двома силами Росії для їх взаємного послаблення, що дало б у перспективі Польщі час зміцнити власні сили для вирішального зіткнення з уже визначеною силою в Росії. Ю.Пілуудському було зрозуміло, що війна Польщі проти більшовиків на боці А.Денікіна буде війною за відбудову Росії, тоді як війна проти більшовиків без А.Денікіна стане війною за Польщу.

¹³ А.Денікін вважав, що Польща мусить передати Росії Вітебськ, Могильов, Мінськ, Вільно, Волинь, Поділля, тобто території, відвойовані нею у більшовиків. Вирішення долі України, Білорусі, Литви, Естонії та Латвії вважались А.Денікіним внутрішньою справою Росії. 10 травня 1919 р. Російська Політична Рада в Парижі представила на Паризькій мирній конференції меморандум, де пропонувала встановити східний кордон Польщі по Бугу, оскільки територія Східної Галичини має чисто російський характер (Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance... – P.82).

¹⁴ Англія була зацікавлена у відновленні відносин з Росією. Польща не могла посісти місце стратегічного партнера Англії ні у Балтійському регіоні, ні на Закавказзі, ні як східноєвропейський торговельний партнер. Після поразки О.Колчака влітку та невдач А.Денікіна восени 1919 р. відбулася зміна у планах Англії щодо Росії. З листопада 1919 р. вона почала схилитися до можливості визнання радянської влади, що тягло за собою зміни в ставленні до Польщі, котру почали вважати за головний чинник у розв'язанні російського питання. У свою чергу, в середині вересня 1919 р.

Польща запропонувала ідею наступу півмільйонної польської армії на Москву, якби Антанта надала їй фінансову допомогу. Такий план з різних причин Антантаю було відкинуто, але це дозволило Польщі продемонструвати ті козири, що вона зможе розіграти в разі необхідності на європейському сході. Використовуючи дані таємних контактів з більшовиками, І. Падеревський зробив заяву про те, що Варшава може й без Антанти піти на укладення миру з більшовиками на польських територіальних умовах (*Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje..* – S.346-348).

¹⁵ Названу пропозицію було відхилено. Але це стало каталізатором руху Антанти до юридичного закріплення східного кордону Польщі. 25 вересня Найвища Рада ухвалила рішення про тимчасове встановлення східного кордону Польщі на 400 км західніше від лінії більшовицького фронту (по колишньому кордону Королівства Польського). Остаточне рішення щодо закріплення цього кордону мало бути прийнято тоді, коли вже з'явиться постійний уряд Росії.

¹⁶ *Piłsudski Józef. Pisma zbiorowe.* – Warszawa, 1937. – Т. 5. – S. 109-111.

¹⁷ *Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje...* – S. 354-356.

¹⁸ Там само. – S. 357-358.

¹⁹ Сама Англія почала проводити в 2-й пол. листопада переговори з більшовиками в Копенгагені щодо обміну полоненими. Поширювалися навіть чутки щодо проведення політичних переговорів з більшовиками (*Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations, 1917-1921.* – Cambridge Mass., Harvard, 1969. – P. 146-147).

²⁰ *Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations...* – P.152.

²¹ *Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku.* – Warszawa, 1937.– S. 74.

²² Але реалізації цієї мети не допомогли ні польський вдалий наступ на Двінськ (початок січня 1920 р.), ні проведення Гельсінської конференції (15-22 січня 1920 р.), бо кожна з прибалтійських держав надала перевагу окремим переговорам з Москвою. Польща залишалась, отже, наодинці з радянською Росією.

²³ Відомо, що питання проведення плебісциту активно дебатовалося в Сеймі Польщі протягом серпня-листопада 1919 р. А 25 листопада було ухвалено рішення, що загальні вибори, організовані цивільною адміністрацією на східних територіях, будуть проводитися протягом 90 днів з тим, щоб обрані депутати висловили волю своїх виборців щодо правових і політичних стосунків з Польщею. Сам Ю.Пілсудський всерйоз ставився до проблеми плебісциту, маючи намір саме в такий спосіб вирішити долю колишнього князівства Литовського. Після встановлення 8 грудня союзниками мінімальної лінії польського східного кордону по Бугу поставало питання майбутнього вже утриманих Польщею східних територій. Ю.Пілсудський мав у руках ще один козир – план вирішення долі цих територій через плебісцит. Але 6 березня 1920 р. Найвища Рада ухвалила рішення про те, що східні кордони мають встановлюватися відповідно до ст. 87 Версальського договору, а не через проведення виборів у колишніх “російських провінціях”.

Незважаючи навіть на таке рішення, Ю. Пілсудський вважав, що він щ зможе розіграти цю карту (*Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations...* – P. 148-149).

²⁴ *Wandycz P.S. France and Her Eastern Allies, 1919-1925. French-Czechoslovak Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno.* – Minneapolis 1962. – P. 140-141.

²⁵ Тільки Франція в особі генерала Фоша застерігала Ю.Пілсудського від негайного укладення миру. Вважалось, що єдиною гарантією польської безпеки є встановлення нової лінії фронту по течіях Двіни – Дніпра. Генерал Фош радив польській владі наполягати на більшовицькому відступі за межі цієї лінії перед початком мирних переговорів. Окрім того, Польщі пропонувалося посилити власні військові позиції через захоплення Мозиря, що розірвало б радянську комунікацію між північним і південним фронтами. Вірогідно, що певні військові кола Франції все ж таки підтримували наступальні плани Ю.Пілсудського на радянську Росію (*Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations...* – P.182).

²⁶ *Wandycz P.S. France and Her Eastern Allies...* – P. 142-143.

²⁷ *Piłsudski Józef. Pisma zbiorowe.* – Т. 5. – S. 145.

²⁸ Мається на увазі перемога А. Денікіна.

²⁹ *Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku...* – S. 30-31.

³⁰ Борисов лежав на залізниці Москва – Смоленськ – Орша, що її більшовики використовували для перевезення армії.

³¹ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений.* – М., 1964. – Т. 2. – С. 447.

³² *Документы внешней политики СССР.* – М., 1959. – Т. 2. – С.331-333.

³³ Чи була ця лінія лише тимчасовим розмежуванням на час короткого перемир'я, чи Росія бачила в ній майбутній кордон? Ймовірно, що Москва надавала в той момент перевагу мирним переговорам, а не тотальній війні. Вони могли ізолювати й послабити Польщу (особливо, якби Париж не схвалив їх і призупинив військове постачання), підкорити її згубному впливу більшовицької пропаганди, що зробило б з її території канал, через який комуністичні ідеї дійшли й до Німеччини. Навіть якби потім переговори й зірвалися, Росія вже знаходилася б у виграшному становищі. Кінцева мета Москви – революція в Польщі й Німеччині – досягалася чи то внаслідок мирних переговорів, чи то веденням війни.

³⁴ Вартим наголосити на тому фактові, що в лютому 1920 р., після чергової дипломатичної поразки польських послів у справі пошуку антантівської підтримки у відносинах з Росією, сейм все ж таки пристав на думку Ю.Пілсудського щодо висунення саме таких вимог до Росії. Що було важливим у цих вимогах, так це те, що вони давали Польщі як стратегічні кордони, так і кордон безпеки. Адже для Англії єдиним східноєвропейським партнером після поразки білого руху залишалася не Польща, а Росія, навіть червона, біля якої було місце тільки малій Польщі зі східним кордоном по Бугу. Сама таку етнографічну Польщу готова була підтримувати Антанта в еventуальних зіткненнях з Росією (*Elcock H.J. Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919-1921 // The Historical Journal.* – XII . – I (1969). – P. 142-145).

- ³⁵ Документи и материалы... – Т. 2. – С. 583-584.
- ³⁶ Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations... – P. 164.
- ³⁷ Такий акт можна коментувати як підготовчий до вже запланованої операції України (*Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska...* – S. 64).
- ³⁸ Документи внешней политики... – С. 397-399.
- ³⁹ Згідно з прийнятою польським кабінетом таємною постановою щодо ноти С.Патека, зокрема, Україні обіцялася допомога у підтриманні її незалежності, але на території по Дніпро; Польща не брала на себе жодних зобов'язань щодо українсько-російського кордону (*Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim Go znalem. – Warszawa, 1935. – S. 219-220*). Разом з тим тоді значно послабла ультимативність вимог щодо проведення плебісциту на землях, що ввійшли до складу Росії під час I та II поділів Польщі. Це було пов'язано з очевидною стійкістю більшовицької влади та зі страхом втрати вже набутих збройним шляхом земель України й Білорусі. Саме тому безпечніше було підтримати С.Петлюру: його локальний уряд міг би функціонувати між Збручем та поточним фронтом Польщі на сході зі столицею в Кам'янці-Подільському. Навзамін С. Петлюра мав би зректися прав на землі, західніші від Збруча та Сарн, що врятувало б ці території від непевних результатів плебісциту. Можливість боротьби за Україну не виключалась, але вона не повинна була проводитися під гаслом розбудови незалежної України, а лише в ім'я оборони її перед більшовицькою загрозою (*Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje...* – S. 541, 563).
- ⁴⁰ Wandycz P.S. France and Her Eastern Allies... – P. 143-144.
- ⁴¹ На цьому засіданні було прийнято рішення про пропорцію складу мирної делегації для переговорів з Росією (4 представника від уряду та 4 - від Сейму). Мир з радянською Росією на цей час розглядався польським урядом цілком можливим для втілення. Ю.Пілсудський, хоча вже й був переконаний у неунікненості війни, про це ще прямо не заявляв.
- ⁴² Українська дипломатична місія А.Лівицького проводила переговори з польською стороною з жовтня 1919 р. 2 грудня 1919 р. А.Лівицький передав польській стороні декларацію, де визначалась приналежність Східної Галичини до Польщі. В обмін на це українська декларація вимагала, щоби Польща визнала незалежність УНР, уклала з нею військову та торговельну конвенції і надала УНР допомогу зброєю та амуніцією (*Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння...* – С. 22-25).
- ⁴³ Доценко Олександр. Матеріали й документи до історії української революції (Літопис української революції). – Т. 2. – Кн. 5. – Львів, 1924. – С. 229.
- ⁴⁴ Треба звернути увагу на те, що українська дипломатична місія не ставила собі за мету організацію спільного воєнного походу на Україну. Як писав І. Мазепа, зміст договору виходив далеко за межі директив, що мала українська місія від уряду. Окрім територіальних поступок, сама ідея закликання на Україну польського війська суперечила поглядам уряду на цю справу (*Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С. 73*).
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 275. – Арк. 104-107 зв.

- ⁴⁶ Доценко Олександр. Матеріали... – Т. І2. – Кн. 5. – С. 387.
- ⁴⁷ Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje... – S. 573-574.
- ⁴⁸ Обираючи прифронтний Борисов за місце переговорів, Ю.Пілсудський хотів запобігти фатальним впливам, що могли бути від політичного тиску Антанти та від проведення широкої пропаганди більшовиками.
- ⁴⁹ Але про те, що цей проект було приготовлено для реальних переговорів з Росією, свідчить його ст. 3 про зобов'язання Польщі не ставати на бік жодних груп, котрі борються за владу в Росії. Ще 8 квітня йшли призначення до Штабу делегації Начальника Держави для переговорів на чолі з К.Сосновським.
- ⁵⁰ Wasilewski L. Józef Piłsudski... – S. 219-220.
- ⁵¹ Документи внешней политики... – С. 436-437.
- ⁵² Там само. – С. 447-448.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 23.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 24.
- ⁵⁵ Mazena I. Україна в огні і бурі революції, 1917-1921. – Мюнхен, 1951. – Т. 3. – С. 14.
- ⁵⁶ Wandycz P.S. Soviet-Polish Relations... - P. 191-192.
- ⁵⁷ Документи и материалы... - Т.3. – С. 660-663.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп. 2. – Спр. 425. – Арк. 126.
- ⁵⁹ Прушинський М. Драма Пілсудського: Війна 1920 року. – К., 1997. – С. 77.
- ⁶⁰ 20 квітня в Сеймі обговорювалося питання цілей війни на сході польського кордону. На цей час політична опозиція планам Ю. Пілсудського не була такою сильною, як табір його прихильників.
- ⁶¹ Більшість польських політиків після зриву переговорів відчували себе ошуканими Ю. Пілсудським – здавалося, що він їх перехитрив, втягнув до війни, котрої хотів, але котрої можна було уникнути. Формально переговори було зірвано через його вперте наполягання на Борисові, але фактично – через справу підтримання України. Ю.Пілсудському вдалося переграти цілі переговори з Росією через поступове винесення справи української самостійності на вістря цих переговорів.
- ⁶² Сучасний український дослідник В.Матвієнко наголошує на 3-му пункті Варшавської угоди, де зисловлювалася принципова позиція Варшави щодо можливого проходження західних кордонів Росії: в разі військової поразки УНР від більшовиків на Лівобережжі й Півдні чи неможливості в той час визволення цих регіонів, саме окреслені терени Правобережжя стали б осередком української державності. Тобто українсько-польська Політична конвенція гарантувала, в крайньому разі, збереження союзної щодо Речіпосполитої УНР на Правобережжі (Матвієнко В. Українська дипломатія... – С. 263).
- ⁶³ Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska... – S. 83-85.

*Микола Павленко
(Київ)*

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ У ПОЛЬЩІ (1921-1923 рр.)

Одним з найглобальніших наслідків першої світової війни став розвал Російської та Австро-Угорської імперій. Це привело до появи низки суверенних держав, серед яких була й Україна. Поразка визвольних змагань 1917-1921 рр. та втрата Україною щойно відродженої державності спричинилися до міграції значної частини української людності поза межі батьківщини. На поч. 20-х рр. вихідці з України осіли переважно в сусідніх з Україною державах, зокрема в Польщі. Тут на інтернуванні знаходилася 15-тисячна Армія УНР та перебувало понад 10 тис. біженців-українців¹.

Їхнє перебування на теренах Польщі породило складну міжнародну проблему. Варто підкреслити, що серед біженців були люди різного віку (в т.ч. й діти), різної статі, політичних уподобань тощо. Всі вони потребували даху над головою, медичної допомоги, елементарних побутових умов, набуття освіти і т.п. Виснаженій війною Польщі було не під силу впоратися з такими проблемами без підтримки іззовні. І така допомога надійшла від міжнародної спільноти, української діаспори та українців-галичан.

Основна маса біженців перетнула українсько-польський кордон восени 1920 р. разом з військовими формуваннями УНР, які відступали під тиском більшовиків. До категорії біженців належало й бл. 2,5 тис. урядовців УНР, які спочатку розташувалися переважно в Тарнові і, частково, в Ченстохові².

Українські службовці поселилися в тарновському готелі "Брістоль" (займали 25 кімнат), а також у приватному секторі. Проте 27 листопада 1920 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила розмістити в Тарнові лише керівний склад міністерств і відомств – бл. 200 урядовців³. Щоправда, справа затяглась, і станом на 14 грудня 1920 р. у Тарнові все ще залишалось 280 українських чиновників⁴.

Інших співробітників міністерств і відомств було переведено до Ченстохова, де багато з них перебувало поза штатом з огляду на неможливість утримання державним коштом. У січні 1921 р. у Ченстохові було зареєстровано 702 службовця, однак процес скорочення штату продовжувався й надалі⁵.

Українські біженці, які опинилися в Польщі до 12 жовтня 1920 р. (до підписання прелімінарного миру між Річчюпосполитою Польською і радянською Росією), офіційно користувалися правом т.зв. "екзилу", тобто вільного проживання й переміщення по території Польщі. Зміна

місця проживання, щоправда, ретельно контролювалася. Навіть для переїзду біженців на інше місце потрібен був дозвіл місцевого старости з обов'язковою реєстрацією на новому місці⁶. А особи, які прибули до Польщі після зазначеного терміну, могли пересуватися на польських теренах при наявності ще й "свідоцтва ідентичності", виданого місцевим польським старостом⁷.

Проблеми розселення, працевлаштування та правового захисту української еміграції, що опинилася в Польщі, лягли на плечі екзильного уряду УНР. І якщо інтернована в польських таборах Армія УНР знаходилася головно на утриманні польської влади (зокрема, в рахунок взаємозаліку за вивезене поляками з України майно й майбутньої сплати українським урядом частини цих видатків), то становище біженців було більш складним. Вони опинилися на чужині без даху над головою і будь-яких засобів для існування.

Незважаючи на вкрай обмежені можливості, український уряд намагався певним чином поліпшити їхній матеріальний стан. Зокрема, 12 грудня 1920 р. Рада народних міністрів ухвалила асигнувати з коштів Державної скарбниці в розпорядження Міністерства здоров'я й опікування 1 млн. п. м. на користь біженців з України, зарахувавши сюди 90 тис. п. м. вже витрачених на допомогу біженцям, які скупчилися в м. Чорткові. Щоправда, тут же уточнювалося: видати зазначену суму частинами по мірі можливості та наявності готівки в Державній скарбниці⁸.

Того самого місяця Ліквідаційна комісія (вона замінила Військове представництво УНР у Польщі) виділила українським урядовцям, розташованим у Ченстохові, 100 тис. п. м. на опалення приміщень, що вони наймали⁹.

Все ж таки давалася ознака відсутності у структурі екзильного уряду УНР спеціального органу, що опікувався б справами українських біженців. Відтак у грудні 1920 р. почали формуватися, насамперед в місцях розташування українських урядових відомств, фактично дві структури: в Тарнові – Центральне бюро біженців з України, в Ченстохові – його філія. Натомість постанову про їх створення було ухвалено Радою народних міністрів 2 січня 1921 р.¹⁰

Вони мали більш широкі повноваження. Окрім організації матеріальної допомоги та сприяння працевлаштуванню біженців, важливе місце посідало й налагодження зносин з представниками польської місцевої влади у справах реєстрації і розташування українців, визначення їхнього правового статусу, організації юридичної допомоги тощо.

Спочатку вони підпорядковувалися головному начальникові у справах евакуації і розташуванню урядових структур Іванові Паливоді.

який виконував на той час і обов'язки міністра пошт і телеграфів. Безпосередньо ж Центральне бюро біженців очолював Йосип Червинський, а його ченстоховське відділення – Антін Стрижевський. Для роботи в них залучалися урядовці державних установ УНР. Тарновське бюро розміщалося в готелі “Брістоль”, а ченстоховське займало перший поверх (11 кімнат і 2 кухні) приватного будинку по вулиці Ясногородській, 34-а¹¹.

Скупчення біженців з Наддніпрянської України в Східній Галичині спонукало до створення там його відділень. Проте намагання польської влади не посилювати українську присутність у краї за рахунок ново-прибулих призвело до зволікання з їх відкриттям. І лише завдяки наполегливості Центрального бюро біженців з України його філії почали функціонувати в червні 1921 р. у Тернополі й наступного місяця – в Гусятині. Їх очолювали відповідно Федір Сумневич і Роман Сідлецький¹².

Водночас у Львові почав працювати Український комітет біженців, очолюваний М.Варчуком. Він мав культурно-освітню, жіночу, дитячу секції та бюро праці. Його робота розпочалася з відкриття кухні для біженців, влаштування для них театральної вистави та налагодження плідної співпраці з Українським горожанським комітетом у Львові (УГК). Водночас через українську пресу було опубліковане звернення до підприємців і землевласників надати біженцям роботу та виділити окремим з них певну позику¹³.

Ризький мирний договір між Річчюпосполитою Польською і РСФРР та УСРР (18 березня 1921 р.) кардинально змінив статус Центрального бюро біженців з України та його філій. Оскільки згідно із ст. 5 указанного договору заборонялось існування на території цих держав ворожих кожній стороні угруповань, Польща мала розпустити урядові структури УНР.

Проте вони продовжували існувати напівлегально, а польський уряд не відмовляв у наданні їм певної допомоги. Однак протести радянської влади з цього приводу змушували польські урядові кола вимагати від українських урядовців утриматися від афішування своєї діяльності й працювати негласно.

Про таку неординарну ситуацію свідчить, зокрема, таємне розпорядження Генерального штабу Армії УНР, розіслане в листопаді 1921 р. усім установам Військового міністерства УНР. У ньому повідомлялося про приїзд до Тарнова сеймової комісії Речіпосполитою Польською з метою перевірки наявності там українського урядового апарату. Наразі наказувалося: “ [...] прийняти повну конспірацію. Листування, бланки, печатки позачокувати. На запитання, що ми робимо – казати, що ми відділ філії Центрального бюро біженців і

проводимо організацію допомоги таборам.”¹⁴.

У такий спосіб українські урядові структури почали діяти під вивіскою Центрального бюро біженців з України та його філій. Різні лекції, наради, зібрання та інші заходи української еміграції могли відбуватися після подання письмової заяви до бюро біженців і одержання відповідного письмового дозволу польських властей¹⁵.

Але від самого початку своєї діяльності Центральне бюро біженців з України та його відділення зіткнулися з порушенням польськими урядовцями права екзилу. Нерідко українські документи ігнорувалися, особливо на т.зв. “кресах”. Більше того, біженцям-українцям, які прибули після 12 жовтня 1921 р., як правило, заборонялось осідати у Східній Галичині й Західній Волині. Траплялися також випадки примусового виселення біженців за річку Збруч.

Це спонукувало представників бюро біженців відстоювати права української еміграції, що вони й здійснювали, надсилаючи відповідні листи прем'єр-міністрові, міністрові внутрішніх справ та іншим посадовим особам¹⁶.

Подібні та інші звернення мали певні результати. Так, паспорти, видані відповідними урядовими установами УНР до 28 квітня 1921 р., вважалися дійсними для перебування на території Польщі, про що й було поінформовано польську владу на місцях. Завдяки клопотанню Центрального бюро біженців польська сторона хоча й не відмінила розпорядження свого Міністерства внутрішніх справ від 8 червня 1921 р. про заборону проживати українським емігрантам у Східній Галичині й Західній Волині, проте дозволила мешкати там колишнім урядовцям УНР за умови, що бюро біженців подаватиме їхні списки¹⁷.

Важливим напрямком діяльності Центрального бюро біженців з України та його філій стала реєстрація української цивільної еміграції, що враховувала інтереси як польської, так і української сторін. Вона допомагала впорядкувати процес напливу й пересування українських громадян на теренах Польщі, запобігати проникненню на її територію небажаних елементів, а також уточнювати кількість біженців, організовувати їм посильну матеріальну й правову допомогу та працевлаштування. Незареєстрованим загрожували позбавлення матеріальної підтримки, висилка до таборів і навіть за межі Польщі¹⁸.

Належний облік засвідчив наявність у Ченстохові значного числа біженців, які там мешкали або звідти відправлялися на роботи. Так, згідно із звітом начальника бюро в Ченстохові на 21 лютого 1921 р. мешкало 1600 біженців (переважно працюючих), а також урядовці, які потрапили під скорочення, та громадські діячі. Завдяки виїзду на роботи вже в липні кількість контингенту скоротилася до 776 осіб, а на 15 лютого наступного року там знаходилося 679 емігрантів з України

(в т.ч. 109 жінок і 40 дітей) та 2928 осіб перебувало у від'їзді на роботах¹⁹.

У такий спосіб до ченстоховського відділення Центрального бюро біженців з України перейшли основні функції організації їм матеріальної і правової допомоги, працевлаштування тощо. Для оперативного зв'язку з міністерствами й відомствами УНР при ченстоховському бюро було створено Раду їх представників, очолювану Антоном Стрижевським²⁰. Його меморандум визначав правовий статус українських емігрантів і установ у Польщі. "Біженці живуть по закордонних паспортах. Цілком вільні. Міністерства працюють майже усі, але негласно й неофіційно. Єдиною правовою інституцією є Бюро біженців, під фірмою та прикриттям котрого проводять свою працю міністерства та організації"²¹, – писав А.Стрижевський.

Число співробітників самого бюро налічувало 35 осіб на 8 відділів. Загальний відділ керував справами розташування, реєстрації емігрантів, візування їхніх паспортів, організації релігійних і культурно-освітніх потреб. У віданні господарчого відділу знаходилося усе майно. Зв'язковий – здійснював взаємодію з польською владою і населенням, працюючими групами біженців, передавав кореспонденцію. Юридичний – займався захистом прав та інтересів біженців, зокрема працюючих, намагався вплинути на зниження рівня злочинності й зловживань. До функцій санітарного відділу входили догляд за санітарним станом та медична допомога.

Плідно працював відділ праці, що рекомендував фахівців вищої кваліфікації та робітників на посади, сприяв створенню професійних артілей, складанню виробничих статутів, організаційних проектів, кошторисів, виконанню експертиз, бухгалтерських ревізій, поширював інформацію у справах працевлаштування. Комерційний відділ займався збутом продукції, виробленої біженцями, закупівлею для них продуктів, промислових товарів, допомогою в організації торговельних і кооперативних підприємств. Пресовий відділ випишував часописи, продавав і розсилав їх по українських бібліотеках, місцях роботи біженців.

До послуг українських емігрантів у Ченстохові було 150 номерів у готелях "Краківський" і "Купецький" та два гуртожитки на 300 осіб кожний на вулицях Страдомській, 40 і Залізничній, 5, приватні помешкання на вулицях Ясногрудській, Святої Варвари, Шкільній та ін. Улітку 1921 р. у 3-х бараках на Страдомі вже мешкало бл. 500 осіб.

На потреби перевезення українських урядовців із Тарнова та облаштування в Ченстохові Міністерство фінансів УНР виділило 50 тис. п. м., а польська влада надала в користування меблі, постільну білизну, посуд на загальну суму бл. 2 млн. п. м. Крім того, вона допомагала опалювати й освітлювати зайняті українцями помешкання²².

Проблемами українських біженців Ченстохова опікувалося головне Еміграційне управління при Міністерстві праці і громадського забезпечення (Юра). Його коштом при гуртожитках і в приміщенні бюро функціонували їдальні, де біженці отримували триразове харчування, частина з них забезпечувалася продовольчими пайками. Британська благодійна місія постачала дітям біженців продукти харчування та одяг. Певні кошти також надходили від Союзу християнських молодих людей (УМСА), Товариства Червоного Хреста США.

Надіслана ними матеріальна допомога концентрувалася в приміщенні бюро біженців, що її розподіляло серед українських емігрантів. Однак вона була порівняно незначна й не могла задовольнити їхніх елементарних потреб. Про це довідуємось із рапорту начальника ченстоховської філії Центрального бюро біженців з України від 1 жовтня 1921 р. до Військового міністерства УНР. У ньому повідомлялося про невиконання протягом 1,5 місяця платні співробітникам установ цього відомства, припинення видачі пайків від Товариства Червоного Хреста, незадовільне постачання їдальні на Страдомі продуктами, що їх не вистачало навіть на напівголодне існування²³.

Як видно зі звіту Антона Стрижевського, до 1 квітня 1921 р. матеріальна підтримка біженцям, які проживали в Ченстохові, обчислювалася 28 млн. п. м. Вона була використана на забезпечення їх харчуванням (20 млн. п. м.), одягом і взуттям (3 млн. п. м.) медикаментами (300 тис. п. м.), меблями, посудом та іншим інвентарем (3 млн. 700 тис. п. м.), опаленням і освітленням їхніх помешкань (500 тис. п. м.) та для організації праці майстерень (500 тис. п. м.)²⁴.

Передбачалося надавати першочергову допомогу урядовцям, які потрапили під скорочення, та іншим категоріям непрацюючих біженців. Проте й залишені в штаті чиновники теж потребували матеріальної підтримки, оскільки одержували платню досить нерегулярно.

Окрім матеріальної, надавалася допомога послугами. У Ченстохові можна було користуватися пральнею і лазнею при гуртожитку на Страдомі. Тут же функціонувала й власна амбулаторія. Тяжко хворі безкоштовно лікувалися за направленням бюро біженців у місцевих лікарнях. Духовні потреби біженців задовольняла власна церква, де відбувалися богослужіння. В Ченстохові культурно-освітні запити емігрантів обмежувалися функціонуванням дитячого садка, 6-класної гімназії, курсами іноземних мов та 2-ма бібліотеками (на Страдомі й при бюро біженців). При ченстоховській філії також діяв дисциплінарний суд, що протягом 1921 р. розглянув понад 250 справ²⁵.

Окрім допомогової діяльності, бюро біженців проводило й певну культурно-просвітницьку працю. Крім влаштування традиційних різдвяних і пасхальних свят, ним організовувалися ранки й вечори з

приводу вшанування пам'яті Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Івана Мазепи²⁶.

Окремо слід наголосити на активній діяльності бюро праці щодо працевлаштування вихідців з України, що надавало їм змогу не залежати від допомоги польської влади та благодійних організацій, а власними силами будувати своє життя в еміграції та адаптуватися до нового середовища. Офіційно цими питаннями займалося Центральне бюро біженців з України та його філії, а неофіційно – Міністерство праці й Міністерство закордонних справ УНР, підшукуючи місця роботи як у Польщі, так і за її межами.

Це була копітка й досить складна робота. Ринок праці в Чехословаччині, Німеччині, Болгарії, Туреччині, Королівстві сербів, хорватів та словенців через економічну кризу, страйки й локаути, безробіття, наплив врангелівців і біженців з колишньої Російської імперії, давав мало надій на працевлаштування там українців.

Відтак уряд УНР в особі бюро біженців змушений був вирішувати цю проблему насамперед у межах Польщі. Не було значних труднощів із забезпеченням роботою колишніх українських урядовців, які мали відповідний освітній і професійний рівень, а відтак знання й досвід, що їх потребувала молода польська держава. Вже влітку 1921 р. майже всі вони були задіяні на службі в урядових установах чи приватних фірмах²⁷.

Інші категорії непрацюючих українських емігрантів бюро біженців намагалося об'єднати в артілі за професійною ознакою²⁸. Більшість із них мріяли опинитися в рідному для себе середовищі. Деяким це вдавалося. Вони працювали переважно в кооперативах, на лісорозробках та залізницях Волині²⁹.

Хоч як це прикро, але не справдилися їхні надії влаштуватися вчителювати, оскільки на Волині державні українські школи закривалися, а на функціонування приватних освітніх закладів не вистачало коштів³⁰.

З політичних міркувань польська влада чинила перешкоди працевлаштуванню українських біженців у Східній Галичині, населення якої на той час виборювало в Лізі Націй право на українське самоврядування. Всі, хто не потрапляв на українські землі, в кращому разі працювали головно на заводах і фабриках, будівельних майданчиках, у сільському господарстві корінної Польщі³¹.

Попри все відсоток безробітних українських біженців все ще залишався досить високим. Аби зарадити справі, бюро біженців практикувало створення, при матеріальній підтримці Юра, власних робочих місць. За його ініціативою в Ченстохові було засновано теслярську, механічну, 2 шевські й 3 кравецькі майстерні та 6 підприємств, в інших містах – 11 підприємств³².

Допомогова діяльність на користь біженців розгорнулася й серед українства, що опинилося під владою Польщі. Почала також налагоджуватися взаємодопомога в середовищі самої української еміграції. Нею займалися, зазвичай, її громадські структури.

Найпомітніше місце серед таких товариств посідав Український горожанський комітет у Львові, що розпочав опіку над українськими емігрантами ще в січні 1921 р. Для підвищення ефективності своєї праці в даному напрямку при ньому в червні 1921 р. було засновано секцію допомоги емігрантам з Наддніпрянської України. У свою чергу вона мала підсекції: культурно-просвітницьку, допомоги дітям і молоді, театральну, фінансову. Секцію очолив колишній президент апеляційного суду УНР Ростислав Лашенко. До її складу були залучені й інші біженці з Великої України, зокрема колишній професор Кам'янець-Подільського університету Леонід Білецький, колишній прем'єр-міністр уряду УНР Ісаак Мазепа, актор, режисер та письменник Микола Садовський, юрист Григорій Мінченко, архітектор Володимир Сіцінський та ін.³³

Основну увагу ця секція приділяла підтримці українських біженців, які спромоглися осісти в Галичині. А їх, незважаючи на протидію польської влади, на той час у Східній Галичині налічувалося понад 1 тис. осіб³⁴.

Уже в січні-лютому 1921 р. видатки УГК на українських біженців становили 278 тис. п. м. У наступні місяці (аж до заборони УГК польською владою у жовтні 1921 р.) його видатки на ці благодійні заходи не зменшувалися. Певну матеріальну допомогу самому УГК для організації підтримки ним українських політемігрантів надавав уряд УНР, зокрема, виділивши в січні 1921 р. 100 тис. п. м. та у вересні – 15 млн. грн.³⁵

І хоч кошти УГК були порівняно скромними, сам факт надання матеріальної допомоги біженцям, відкриття для них дешевих їдалень (де найбільш знедолені отримували безкоштовні обіди), організація бюро праці, майстерень мали непересічне значення. При тому створювалися подібні заклади (насамперед кухні) не лише у Львові, а й у центрах найбільшого скупчення біженців – у містах Тернополі, Гусятині, Чорткові, Копиченцях та ін.

Не менш важливою для біженців була й правова допомога, що її постійно надавав УГК. Перш за все він обстоював право біженців із Наддніпрянщини на перебування в Галичині, боровся зі спробами польських властей виселити їх на землі корінної Польщі, а то й на територію радянської України³⁶.

Окрім УГК, підтримкою в Польщі вихідців з Великої України активно займалось "Українське товариство допомоги збігцям із України

та їх родинам”. Його було створено в серпні 1921 р. у Варшаві, а восени воно відкрило свої філії в Тарнові, Ченстохові та Каліші й наприкінці того самого року – у Львові.

Згадане товариство й Центральне бюро біженців з України мали схожу мету, але статус їх різнився. Центральне бюро хоча й неофіційно, але все-таки виконувало функції державної структури уряду УНР в екзилі й спиралося у своїй діяльності головню на матеріальну підтримку польської влади, насамперед Юра.

Натомість Товариство допомоги збігцям як громадська організація вишукувало кошти передусім своїми силами – завдяки пожертвам, влаштуванням концертів, вистав, лекцій, публікації видань, прибутки від яких надходили на його рахунок. Не останнє місце в його фінансовому забезпеченні посідали й надходження від міжнародних та українських благодійних організацій.

Варто також підкреслити, що філії Товариства мали своєрідну спеціалізацію. Якщо відділення в Тарнові й Ченстохові допомагали насамперед штатним і позаштатним службовцям та іншим категоріям біженців, у Львові – безробітним вихідцям з Наддніпрянщини; то калішська філія опікувалась, як правило, інтернованими у місцевому таборі військовиками Армії УНР.

Переконливим доказом плідної діяльності цього Товариства може бути касова книга скарбника тарновської філії. В ній, зокрема, зафіксовані надходження (від Центрального комітету Товариства, за рахунок членських внесків та пожертв громадських об'єднань і приватних осіб) за період з 1 листопад 1921 р. по 31 грудня 1922 р. у сумі 439.348 п. м. З них було витрачено (на функціонування ідальні Товариства, медичну допомогу хворим у шпиталях, позички емігрантам на лікування, придбання одягу і взуття, на проїзд у пошуку праці тощо) 248.540 п. м. і залишилося в скарбниці 190.808 п. м.³⁷

Зазначимо при тому, що калішське відділення “Українського товариства допомоги збігцям із України та їх родинам”, що ним керував генерал-хорунжий Микола Шаповал, мало ще більше грошей. Фінансовий баланс філії на 14 жовтня 1923 р., наприклад, становив 91.254.142 п. м. і 7.168 ч. к.³⁸

Переважна частина коштів надходила з Чехословаччини, зокрема від Українського громадського комітету (його очолював брат Миколи Шаповала – Микита Шаповал), а також від пожертвувань викладачів і студентів українських навчальних закладів. Поїздка Миколи Шаповала до Чехословацької Республіки у вересні 1923 р. активізувала збирання грошей на користь очолюваного ним Товариства (хоч наслідки її особисто для нього були невтішні, оскільки вилилися у 2 арешти після повернення до Польщі, що й підштовхнуло його невдовзі емігрувати

до ЧСР)³⁹.

На рахунок товариства йшли також перекази від Товариства Червоного хреста Польщі, українських емігрантських організацій США, Канади, Франції та інших країн⁴⁰. Усі ці доходи давали змогу Товариству надавати матеріальну допомогу калішським таборовим інституціям (академічним курсам, гімназії ім. Тараса Шевченка, шкільно-просвітньому фондові ім. Бориса Грінченка, спільній юнацькій школі, видавництву "Чорномор", часописам "Веселка", "Наша зоря"), госпіталю в Щипіорно, а також позички приватним особам на лікування, покращення харчування, придбання одягу, поїздки по території Польщі для пошуків роботи, виїзд до Чехословаччини на навчання й працю⁴¹.

Активно використовувалися й інші організаційні форми збирання грошей. Зокрема, успішною стала допомогова акція, організована колишнім ректором Кам'янець-Подільського університету, міністром ісповідань УНР Іваном Огієнком. Вона розпочалася в березні 1921 р. його зверненням до представників православного й греко-католицького єпископатів з проханням про дозвіл на збирання пожертвувань у храмах на допомогу дітям, хворим та інвалідам. Проте планований захід набув широкої підтримки. На користь указаної категорії українських біженців та інтернованих ішли гроші, зібрані не лише в храмах, а й доходи від влаштованих з даною метою спектаклів, концертів⁴².

Проведення подібних заходів помітно активізувалося на пасхальні свята, коли Іван Огієнко опублікував "Великодню відправу" й розіслав її представникам української церкви та визначним громадським діячам. До кінця липня 1923 р. було зібрано понад 2,5 млн. п. м.⁴³

При тому було добре налагоджено їх облік та розподіл, чим займався спеціально створений для цього комітет. У даній справі йому допомагали "Союз українок", "Спілка батьків", Українське товариство Червоного Хреста, "Українське товариство допомоги збігцям із України та їх родинам", інші громадські об'єднання.

Показово, що три чверті зібраних коштів пішли на потреби дітей, а решта – дорослих⁴⁴. Вони витрачалися на лікування, поліпшення харчування хворих на сухоти в санаторії Закопане, влаштування літнього відпочинку дітей у горах, придбання підручників та учбового приладдя для українських гімназій у Ченстохові, Тарнові й Каліші, позичкової допомоги біженцям головно для виїзду на навчання до Чехословаччини й пошуку роботи в самій Польщі.

Нелегка боротьба за виживання спонукувала людей знаходити все нові форми та джерела допомоги. У цьому плані заслуговують бути відзначеними наміри родин у Галичині брати на тимчасове утримання дітей біженців і на всиновлення – сиріт. Відомо, що у відповідь на ці пропозиції з Ченстохова до Перемишля було відправлено 14 дітей⁴⁵. А

в червні 1922 р. громадське благодійне товариство “Брат братові” з м. Перемишля звернулося до військовиків Армії УНР, інтернованих у таборах Стржалкова й Каліша, з пропозицією розмістити на літній відпочинок у Перемишлі та його околицях 90 дітей, які мешкали з батьками в цих таборах. Не виключалася й можливість усиновлення сиріт⁴⁶.

Діти українських біженців та їхні родини також знаходилися під опікою Українських товариств Червоного й Блакитного Хреста, “Союзу українок”, які добували для них кошти шляхом влаштування вистав, концертів, вечірок, лекцій, “кухольних зборів” тощо⁴⁷.

Найактивніша діяльність організації допомоги українським біженцям у Польщі припадає на 1921-1923 рр. Це був найважчий період їхнього перебування на чужині в умовах інтернування, коли вони були позбавлені необхідних засобів існування, у першу чергу праці.

І хоч вищезгадані обставини спонукували польську владу і міжнародну громадськість організувати посильну матеріальну підтримку українській еміграції, період інтернування підходив до свого логічного завершення.

Утвердження радянської влади в Росії і Україні, певне її міжнародне визнання підштовхнули польський уряд наприкінці 1923 і на поч. 1924 рр. до остаточного розформування інтернованого українського вояцтва, котре вже не могло нести загрозу молодій радянській державі. Тяжкі умови проживання українських емігрантів у Польщі (порівняно з іншими державами) змушували значну частину колишніх українських інтернованих і біженців шукати притулку в сусідніх європейських країнах і за океаном.

У самій же Польщі українські емігранти поступово почали активно працевлаштовуватися й адаптуватися. Внаслідок цього відпала необхідність в існуванні спеціального, фактично державного органу УНР, що займався би безпосередньо проблемами біженців. У згортанні його діяльності була зацікавлена й польська влада, що змушена була реагувати на настійні вимоги радянського уряду заборонити функціонування у Польщі (згідно з умовами Ризького мирного договору) державних структур УНР.

Певні функції Центрального бюро біженців з України перейшли до Українського центрального комітету, юридично оформленого в серпні 1923 р. Поряд з ним продовжувало опікуватися вихідцями з України “Українське товариство допомоги збігцям з України та їх родинам”.

Матеріальна підтримка й правова допомога, надані українським біженцям польською владою, українством та міжнародною громадськістю, допомогли їм вижити в найтяжчий період їхньої емігрантської

блукальщини, до того ж сприяли поступовій адаптації їх у Польщі, а частині уможливили виїзд за її межі у пошуках кращої долі.

Підсумовуючи вищевикладене, варто насамперед відзначити, що українські біженці, які опинилися на території Польщі, потрапили в складні умови боротьби за виживання. Здолати ці труднощі самотужки було практично неможливо.

Відтак допомога, надана польською стороною та міжнародною спільнотою, сприймалась українцями з глибокою вдячністю тоді й знаходить високу оцінку понині.

Водночас українські біженці самі продемонстрували неабияку здатність до самоорганізації, показавши світові готовність боротися за свій політичний ідеал – суверенну соборну Україну.

¹ *Наріжний Симон*. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939: Матеріали, зібрані *С.Наріжним* до ч.2. – К., 1999. – С. 30.

² *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 21.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3323. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2.

⁴ Там само. – Арк. 21.

⁵ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1-28.

⁶ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3.

⁷ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-271.

⁸ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20.

⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 32.

¹⁰ Там само. – Спр. 2. – Арк. 30.

¹¹ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 16; Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18; Спр. 3. – Арк. 65; Спр. 9. – Арк. 7.

¹² Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7, 10, 13, 24.

¹³ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). – Ф. 462. – Оп.1. – Спр. 188. – Арк. 3-4.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 564. – Арк. 97.

¹⁵ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 130.

¹⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 38; Спр. 13. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Спр. 13. – Арк. 19; Спр. 14. – Арк. 11.

¹⁸ Там само. – Спр. 1. – Арк. 15; Спр. 3. – Арк. 116зв.

¹⁹ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 8; Спр. 9. – Арк. 2; Ф. 3323. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 136.

²⁰ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 65, 121.

²¹ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 43.

²² Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8; Спр. 8. – Арк. 9, 20.

²³ Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 564. – Арк. 94.

²⁴ Там само. – Ф. 3323. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 122.

- ²⁵ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1-3.
²⁶ Там само. – Спр. 3. – Арк. 1, 14; Спр. 9. – Арк. 18.
²⁷ Там само. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 69.
²⁸ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3.
²⁹ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 46; Спр. 9. – Арк. 4; Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 31.
³⁰ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 77-78.
³¹ Там само. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1-3.
³² Там само. – Арк. 2-3.
³³ ЦДДА у м. Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 10, 29.
³⁴ Там само. – Спр. 187. – Арк. 15-17.
³⁵ Там само. – Спр. 190. – Арк. 1, 4, 5.
³⁶ Там само. – Спр. 186. – Арк. 2.
³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1-43.
³⁸ Там само. – Ф. 3996. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
³⁹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 1, 5, 8; Спр. 2. – Арк. 1.
⁴⁰ ЦДДА у м. Львові. – Ф. 819. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 1-92.
⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-34; Спр. 4. – Арк. 6-7, 19; Спр. 11. – Арк. 1; Спр. 12. – Арк. 6; ЦДДА у м. Львові. – Ф. 819. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 6-9.
⁴² ЦДАВО України. – Ф. 3324. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 4, 15.
⁴³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 32; Спр. 9. – Арк. 29.
⁴⁴ Там само. – Спр. 5. – Арк. 13.
⁴⁵ Там само. – Арк. 17-18.
⁴⁶ Там само. – Ф. 3989. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20-22.
⁴⁷ Там само. – Ф. 3323. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 24, 42, 75, 80, 88; Спр. 13. – Арк. 1,4.

*Валентина Піскун
(Київ)*

**УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У ПОЛЬЩІ ЯК
ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
СТОСУНКІВ (20-ті рр. ХХ ст.)**

На поч. 20-х рр. ХХ ст. Європа стояла перед загальним вибором творення нових політичних стосунків, перед історичною необхідністю визнання новопосталих держав. Геополітичні зміни, що сталися внаслідок розвалу двох імперій – Росії та Австро-Угорщини, спонукували політиків і до пошуку нових форм співіснування, і до творення особливого шляху поступу, руйнації старих міфів.

Українська держава, що відродилася в часи національно-визвольної революції поч. XX ст., опинилася не лише у вирі військового протистояння між більшовиками й російськими монархістами, а й ідеологічного нерозуміння європейцями українського питання як такого. "Наприкінці 1919 р. стало остаточно зрозумілим, – писав О.Павлюк, – що Добровольча армія генерала А.Денікіна, на яку країни Антанти й США поклали багато сподівань, зазнала поразки у громадянській війні в Росії. Як наслідок, у 1920 р. західні держави почали переглядати свою політику щодо Росії. Ініціатором "зміни курсу" став британський прем'єр Ллойд Джордж, який виступив за припинення збройної боротьби проти радянської влади і за розвиток торгівлі з Росією¹. Як влучно зазначав О.Лотоцький у статті "Економічні перспективи в Східній Європі", що була надрукована 3 жовтня 1923 р. у "Трибуні", – "з того часу, як з економічного балансу Європи зникла Росія, інтерес європейських економістів постійно повертався до питання про можливість відновлення зносин з Росією. Причому мова йшла зазвичай про всю Росію, про колишнє державне ціле."².

У пошуках вірогідних союзників у військовій борні з більшовиками, лідери Української Народної Республіки вели переговори з представниками різних держав, утім, домовитися на певних умовах вдалося саме з Польщею. Ситуативність таких домовленостей сама собою розумілась обома сторонами, але вибір партнерів був обмежений, через що українські й польські лідери зробили зустрічні кроки.

Україна й Польща постали з руїн Російської та Австро-Угорської імперій і закономірно, що саме у площині союзницьких стосунків, у протистоянні більшовицькій агресії вони вели політичні переговори. Проте кожна нація (українці й поляки) та кожен політичний діяч (С.Петлюра і Ю.Пілсудський) виконували своє історичне завдання й відстоювали свої національно-державні інтереси. Неспівпадіння останніх призвело поляків до зради союзників в особі українців і подальшого ускладнення непростих, історично обумовлених стосунків. Та й, звісно, цілком виправданими є слова Ю.Пілсудського, винесені до заголовку статті в Історичному календарі 1996 р.; написані через десятиліття взаємних трагедій вони не тільки уособлюють сумні історичні реалії, а й застерігають: "Перепрошуємо Вас, панове". Автор статті Єжи Локс наголошує на тому, що справи незалежності Польщі та України в 1919 – 1921 рр. мали різний політичний сенс, спиралися на свідомість (а то й підсвідомість) традиційних кривд, виражених через польсько-українські стосунки XVI і XVII ст. Угода Пілсудського з Петлюрою 21 квітня 1920 р. вирішила справу Східної Галичини на користь Польщі, але шансу відкриття нової епохи в Східній Європі не зрозуміла значна частина як поляків, так і українців. Україна не дала Петлюрі можливості

реалізувати вистраждану перспективу великого замислу створення власної незалежності. Представники Польщі восени 1920 р. знехтували справу незалежної України, визнавши Україну радянську. Усвідомлення реалій нового часу прийшло набагато пізніше³.

У Польщі в 1920 р. зосередилася велика кількість українського інтернованого війська та політичних емігрантів. Відповідно до закону "Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" від 12 листопада 1920 р. у Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі. Відповідно до міжнародних норм відділи Армії УНР передали зброю полякам і були інтерновані у спеціальних таборах на теренах Польщі⁴. Голова Директорії С.Петлюра, урядові інституції УНР та інтернована українська армія перебували переважно в Тарнові, частково – у Варшаві й Ченстохові. Як зазначав І.Фещенко-Чопівський: "Наші війська та урядовий апарат у кількості 50 тисяч чоловік перейшли Збруч на польську територію. Військо було інтерноване, а урядництво розсипалося по цілій території середньої та західної Польщі (територія Волині та східної Галичини була для українських емігрантів заборонена)."⁵ Урядом було внормоване правове становище українських військ, котре регулювалося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою армія УНР трактувалася як дружня та союзна. Перебування в Польщі центру української політичної еміграції (С.Петлюра перебував там до грудня 1923 р.) обумовлювало та ускладнювало налагодження стосунків з радянською Україною, оскільки для більшовиків легітимна УНР в екзилі являла суттєву загрозу подальшому світовому визнанню існування радянської держави.

У сучасній українській та польській історіографії детально висвітлено проблему перебування армії УНР у Польщі, особисті стосунки С.Петлюри та Ю.Піلسудського і т.п. у працях І.Срібняка, Т.Єременко (Зарецької), М.Павленка, М.Прушинського, М. Папежинської-Турек, Я.Я.Брусського та ін.⁶

У даній статті зосереджуємо увагу на українській політичній еміграції у 20-х рр. ХХ ст. як визначальному факторові міждержавних взаємин, як об'єктові спрямувань і Польщі, і Радянського Союзу (Радянської України як складової СРСР). Бо саме тоді українсько-польські взаємини розгорталися не лише по лінії Радянська Україна – Польща, а й охоплювали інший спектр – міждержавний: УНР в екзилі – Польща; міжнаціональний: українці-поляки в самій Польщі (оскільки Галичина з 1923 р. перебувала в складі останньої, а українці становили одну з найбільших меншин країни). Все це затуманює картину підходів до розгляду різних проблем, актуалізує українське питання в контексті взаємин країн Центрально-Східної Європи в досліджуваний період⁷.

Для більшовиків оволодіння Україною територіально в 1920 р. ще не означало її цілковитого упокорення з точки зору ідеології та національної свідомості, бо залишалися ще й та частина України, що увійшла до складу інших держав, а також українська політична еміграція як подразнювальний чинник затримання української національної самосвідомості. Відтак новоутвердженій владі потрібно було урізноманітнювати засоби й методи боротьби для подолання спротиву ззовні (та й у середині), якнайскорішого міжнародного визнання радянської влади в Україні. Саме у 20-х рр. розпочався процес формування радянської системи, в яку була втягнута Україна як держава, захоплена більшовиками, та українці як народ, упокорений більшовицькою владою. Отже розгляд взаємин по лінії Радянська Україна — Польща є невід'ємною складовою радянсько-польських стосунків. Але треба зважати й на те, що український радянський уряд не був самостійним у проведенні міжнародної політики.

Слід зазначити, що більшовицький уряд Росії від самого початку існування визначив свою позицію у праві успадкування Російської імперії. Всі мешканці колишньої імперії автоматично були визнані громадянами РСФРР, а відтак нова держава ставала "старою батьківщиною"⁸. Як дізнаємося зі "Звіту народного комісаріату закордонних справ УСРР в ЦК КП(б)У про його діяльність до 5-ої річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції", "правове становище наших "біженців" досить невизначене й є різноманітним в залежності від ставлення до них того чи іншого уряду. Політично позиція Уряду до цього елемента виразилась в актах амністій від 30.XI-21 і 12.IV. 1922 р. Потрібно було принципово визначити нашу позицію стосовно широкого контингенту української еміграції, переважно, в сусідніх країнах. Декрет "О лишении украинского гражданства", введений в "Положение об иностранцах" як § 38, встановлює міцне підґрунтя діяльності наших представництв, даючи можливість дійсно лояльному елементу своєчасно відновити себе в українському громадянстві і виділяючи, таким чином, цей елемент із загальної маси біженців."⁹ Згідно з цими законодавчими актами всі, хто з тієї чи іншої причини перебував за кордоном, перетворилися на емігрантів. Надалі повернення на батьківщину залежало від ступеню лояльності до новоутвердженої влади або від способів співробітництва з нею. Так, наприклад, українське посольство у Польщі видавало амністованим спеціальні посвідчення, де вказувалося, на підставі яких законодавчих актів їх амністовано; там само містилася також вимога обов'язкової реєстрації у відповідних контрольних пунктах на території України. Цікаво, що при обміні одного з таких посвідчень на інші документи на звороті було зроблено припис: "Взят на учет ХО ГПУ" і дата¹⁰. Очевидно, що за всіма "поверненнями" й надалі стежило

ГПУ. Так було і з М.Грушевським, і з Н.Суровцевою, і з А.Ніковським, і з Г.Петренком, і з тисячами ін.

Розвиток міждержавних зв'язків радянської України й Польщі у 20-х рр. пройшов декілька етапів. Якщо спершу більшовики намагалися нейтралізувати, дискредитувати та розкласти українську політичну еміграцію в усіх країнах (у т.ч. і в Польщі) політичним тиском на держави проживання емігрантів, то згодом, після опанування секретів дипломатії, вони домоглися визнання радянської влади, застосовуючи економічні важелі як спосіб тиску для вирішення політичних завдань, а надалі приступили до більш активного використання комуністичного руху в різних країнах з метою завоювання та утвердження свого авторитету у світі.

Оскільки українська політична еміграція становила важливий зовнішній чинник опору радянській владі в Україні, а базовою опорою спротиву більшовицькому режимові в Україні став широкий антирадянський повстансько-підпільний рух, більшовикам необхідно було швидко розкласти та ліквідувати еміграцію і тим самим припинити її політичний опір. Шляхи та способи використовувалися найрізноманітніші й найвишуканіші. Окреслимо для прикладу лише деякі з них, що не витримали "правил секретності".

Створення спеціальних державних структур (на рівні каральних органів), що керували роботою і спрямовували її в необхідному напрямку. До таких, на наш погляд, передовсім, належали: постановня Закордонного відділу ЦК КП(б)У, залучення через організовано-структуровані інституції, наприклад, Польське бюро ЦК КП(б)У, співробітників, які працювали б у секретному режимі проти уряду Польщі під безпосереднім керівництвом Москви. Так, 24 червня 1921 р. Д.Лебедю до Києва надійшла інструкція такого змісту: "Разом із Полбюро мобілізувати декілька поляків і прийняти в розпорядження "ВУЧК для посилення ЧК поляками"¹¹. Від 23 січня 1921 р. Польбюро очолював Б.Скарбек, діяльність якого цілком перебувала під контролем Москви. Саме в ЦК РКП(б) Польбюро ЦК КП(б)У щодвотижні надсилало протоколи засідань та звіти про роботу. Зокрема, в 1921 р. Польбюро опікувалося реєвакуюцією поляків. Як зазначено у протоколі № 11 від квітня 1921 р., пропонувалося створити Бюро юридичної допомоги в складі 3-х осіб: 1 — представник Польбюро ЦК; 1 — від Особливого Відділу, 1 — від Укрглавкомеваку. При реєвакуюції біженців дотримуватися принципів: 1) у першу чергу відправляти "лишний елемент", перемішуючи його в той же час з елементом революційним; 2) усі комуністи-поляки, котрі бажають повернутися на батьківщину, мають заявити про це в Польбюро ЦК КПУ й надати посвідку від місцевих партійних органів; 3) звернутися до Польбюро ЦК РКП з

проханням розіслати циркуляри в усі губернські комітети, щоб не чинили перепон комуністам-полякам; 4) вважати бажаним, щоби було зроблено фотографії реєвакуйованих біженців (своєрідна "база даних" на людей, котрих у майбутньому можна було б використовувати у власних цілях уже на території Польщі)¹². Пізніше антибельведерські угруповання використовувалися більшовиками "шляхом проведення наших конференцій з ними і передачі ним компроментуючих Польський уряд матеріалів стосовно підтримки Петлюри і його військової організації для використання ними в передвибірній боротьбі"¹³.

У 1921 р. особливого значення для діяльності за кордоном більшовики надавали Закордонному відділу ЦК КП(б)У, ним керував Ф.Кон. Закордонний відділ створено наприкінці 1920 р. при ЦК КП Росії та України з метою поширення радянської влади в інших країнах світу шляхом ліквідації в них існуючого ладу. До складу українського відділу, що було зорганізовано при ЦК КП(б)У з центром у Харкові, входили такі представники радянської влади в Україні: Х.Раковський, Д.Мануїльський, Ф.Кон, В.Затонський. Український відділ мав розгалужену мережу своїх представництв: в Одесі - для роботи в Румунії, в Києві — для Галичини, Волині, Поділля та Білорусі. Структура кожного представництва включала технічний підвідділ, на котрий покладалася підробка документів, печаток; організаційний - планування роботи більшовиків за кордоном; вербувальний — залучення на партійну службу відомих політичних діячів, забезпечення їх необхідними документами; господарський — надання амуніції, зброї, одягу. Київський відділ ще мав реєстраційний підвідділ, що збирав відомості про дислокацію невизначеного війська, пропаганду серед таких військовиків. Робота Закордонного відділу чітко відстежувалася та обговорювалася на засіданнях ЦК КП(б)У. Так, у "Доповіді про діяльність Закордвідділу за період 1 січня — 24 квітня 1921 р." розглядалися як суто внутрішні питання (забезпечення співробітників у місіях за кордоном відповідним одягом, пайком та грошима), так і зовнішні - розвідувальної і диверсійної роботи, спрямованої на розклад української еміграції. Зв'язок із закордоном Київський підвідділ здійснював через 3 переправних пункти: в Кам'янці-Подільському, Новограді-Волинському та Славуті. Пункти було оснащено для переправки як людей, так і літератури. Специфічна робота провадилася в Галичині. Більшовики вміло маніпулювали неспівпадінням політичних інтересів наддніпрянців і галичан, а відтак використовували ці протиріччя проти самих же українців. Зокрема, в 1921 р. у Галичині, враховуючи те, що ця територія потрапила під владу Польщі, розпочалося "насадження" комуністичних груп. Їх діяльність спрямовувалася на "вміле використання національної ненависті маси до поляків і пробуд-

ження класової свідомості"¹⁴. Головним завданням вважали також "дискредитацію Петлюрівських організацій", проте проникнути в середовище цієї інтелігенції ставало все складніше¹⁵. Відстежуючи політичні настрої у військових таборах у Польщі, більшовицькі агенти були стурбовані об'єднанням зусиль поляків і петлюрівців у боротьбі проти розкладу емігрантів. У більшовицьких узагальнених інформативних донесеннях, що, як правило, узагальнювалися щодвотижні, підзаголовок "Петлюровщина" був одним з найважливіших і найбільш детальних. Так, у "Сводке с 1 по 15 июня 1922 г." зазначалося: "Нашедшее было отголосок в лагерях (сменовеховство)"¹⁶ не могло получить широкого развития в силу того, что польская цензура не особенно церемонится со своей прессой, а тем паче с желтоблакитной. Единственная газета "Рідний край" выходит без пробелов, но только потому, что она близка не к Петлюре, а к польскому генштабу, держится его субсидиями, печатает статьи по его заказу. Остальным газетам, как "Українська справа", "Громадський Вісник", "Земля і Воля", "Українська праця", часто приходится после цензурных экспериментов перенабирать вновь. Всякая попытка внести свежую струю кончается печально (так попытка к "смене вех", проявленная группой лиц, входящих в национальный комитет, была предусмотрена Петлюрой, который не замедлил прибечь к помощи польской дефензивы и в результате арестованы 5 человек. Коим предъявлено обвинение в хищении денег и ценных документов, компрометирующих поляков перед большевиками. Одновременно эта попытка положила начало созданию группы для борьбы со "сменовеховцами", в которую вошли: премьер Левицкий, Чеботарев, Зайцев, Трепке, Лукашевич, генерал Вдовиченко, Садовский и Чекаленко (цитую мовою оригіналу. В.П.)"¹⁷. Використовуючи скрутне становище українських емігрантів у Польщі, більшовики не тільки займалися агітаційною роботою в їхньому середовищі, а й вербували з-поміж них секретних співробітників, що активно працювали на радянську розвідку.

Попри багатоаспектність виконуваних Закордонним відділом завдань головною була дискредитація петлюрівських організацій, та проникнути в їх середовище ставало все складніше. Навесні і влітку 1921 р. при сприянні та з безпосередньою участю працівників Закордонного відділу розгорнулася широка робота на Волині. В одній з доповідей зазначалось: "У травні закінчено переправлення на Волинь групи співробітників близько 30 осіб для партизанських дій. Організували військову базу в районі Дубно. За 1 і 2 травня пустили під укіс 4 потяги. Наші організації не попались.

У зв'язку з намірами петлюрівців перебраться на Україну для роботи, волинські організації посилюють роботу по вистежуванню

петлюрівських організацій.¹⁸ З подальшого розвитку подій знаємо, що в липні 1921 р. державна поліція на Волині отримала відомості про діяльність на землях Східної Польщі (українські землі) комуністичної організації "Закордота". Комісар поліції Тарновський та представник II-го відділу Генштабу поручник Урбанець взяли у свої руки ініціативу розвідувальної роботи й повної ліквідації цієї організації. Як виявилось організація мала доволі розгалужену структуру. Всю територію Польщі було поділено на 3 райони: 1) Центральну Польщу; 2) Східну Польщу – Галичину; 3) Волинь, Поділля та Білорусь. У кожному районі було утворено т.зв. "Обласні комітети Закордота", там діяли конспіративні квартири й налагоджено дійову систему зв'язку. В ході слідства було виявлено понад 100 осіб, причетних до різного роду антидержавних акцій, жажливих убивств тощо. Було звинувачено 78 осіб, 33 проходили у справі як свідки й 2 особи зникли. З документів-свідчень дізнаємося про мету й завдання організації. Як повідомляла польська газета "Наш кур'єр" 4 серпня 1922 р., про діяльність цієї організації польська влада довідалася ще у березні 1921 р., проте виявити й позбутися такої добре законспірованої структури вдалося лише в липні 1921 р.¹⁹

Уже 31 жовтня 1921 р. на засіданні Закордонного відділу ЦК КП(б)У було прийнято й погоджено з Х.Раковським ухвалу "Про нову організаційну схему за кордоном". Одеський відділ з метою конспірації перейменовувався на "Секретный отдел ВУЧК", що зосереджував у своїх руках керівництво партійною роботою за кордоном, ведення розвідки, при тому робота партійна вважалася першочерговою і головною та здійснювалася під виключним контролем ЦК, а контррозвідка – ВУЧК. Детально розписувалися пункти: керівництво структурою та забезпечення співробітників усім необхідним²⁰.

У зв'язку з провалами діяльності Закордонного відділу в Польщі наркомат закордонних справ РСФРР спеціальним листом від 28 липня 1921 р. "заборонив відповідальним працівникам місій підтримувати зв'язок із місцевими комуністичними організаціями"²¹. Це було зумовлено як провалами в роботі, так і не бажанням більшовиків спиратися на "чужі їм кадри", себто на тих людей, які повірили комуністичним гаслам, проте залишалися патріотами своїх країн і не підпорядковувалися бездумно вказівкам з московського більшовицького центру.

У контексті розгляданого питання постає одна з важливих морально-етичних проблем політики діячів того часу – це політичний вибір українського лівого руху, зокрема, Української комуністичної партії (боротьбістів). Приручивши керівну верхівку боротьбістів запропонуванням Г.Ф.Гріньку, П.П.Любченку, О.Я.Шумському та ін. високих посад у партійно-державному апараті УСРР, більшовики потім використали їх у боротьбі з українською політичною еміграцією,

їхніми руками "творили" образ радянської України. Процес "злиття" з більшовиками проходив паралельно з партійною чисткою та здійснюваним під керівництвом Ф.Е. Держинського червоним терором в Україні, наслідком чого було винищення тисяч опозиціонерів, у т.ч. й українських комуністів-боротьбістів²². При тому, як показала історія, більшовицька влада не потребувала самовідданих українців, бо вони були потенційними ворогами більшовизму, й на них чекала трагічна доля.

На чолі радянської місії у Польщі в 1921 р. зустрічаємо О. Шумського. У відповідності до укладеного в Ризі договору з метою успішного проведення репатріації громадян обох сторін було запроваджено 2 змішані комісії: одну в Москві для РСФРР та УСРР, другу — у Варшаві для Польської республіки. При тому кожна змішана комісія складалася з 2-х делегацій, призначених відповідно урядами. Головою Російсько-української делегації (РУД) був т. Аболтін, а уповноваженим Польської делегації в Харкові — п.Строжемецький. На поч. серпня 1921 р. відбувся обмін між УСРР і Польщею дипломатичними місіями. Представником УСРР у Польщі було призначено т. Шумського, радником посольства т. Хургіна, представником Польщі в УСРР прийнято п. Пуласького²³. Однією з важливих функцій, що покладалися на місію в Польщі, була боротьба з українською політичною еміграцією й петлюрівцями зокрема. Особливо специфічну розвідувальну роботу провадили деякі із співробітників місії. Один з українських письменників Р.Корогодський, досліджуючи участь молодого О.Довженка в складі української делегації у Польщі, зокрема, зазначав: "Зухвало граючи на людських слабкостях, особливо неготовності старої та й нової інтелігенції до подвійної гри, до розмаїтих вивертів, підлих і підступних, чекісти плели павутиння, в яке потрапляли різні люди. Часом - дрібні рибки, та траплялося дурити, заплутувати й видатні постаті"²⁴. Яскравим прикладом таких "розробок" стала справа Юрка Тютюнника.

Секретні співробітники більшовиків нищпорили по європейських країнах, входили в довіру до діячів українського національного руху. В архівних матеріалах надibuємо декілька звітів про діяльність невідомого сексота, котрий приховався за криптонімом т. «Х.» (його повідомлення перепроверялися і, як зазначалося, завжди відповідали дійсності). В одному з повідомлень-звітів за період від кін. березня до 1-ї пол. квітня, писаного 21 липня 1921 р., читаємо: " [...] Прибыв в Тарнов, я скоро нашел много знакомых, очень влиятельных в правительственных кругах УНР. Мне удалось их убедить в эволюции моих взглядов в сторону Петлюровщины (ведь все знали о моей Советской позиции) и в искренности моих намерений работать в пользу УНР. Уже при первой встрече с Андреем Левицким, который был тогда уже заместителем Председателя Совета Министров и Министром юстиции, я

завязал с ним прочные отношения и 4 апреля по его предложению переехал к нему, исполняя функции его личного секретаря". Далі в доповіді йде детальна характеристика стану української еміграції петлюрівського спрямування. Т. «Х.» детально розкриває суть плану найбільш дисциплінованого й ретельно підготовленого війська під орудою Ю.Тютюнника щодо вторгнення в Україну. "С Трепетом, который очень часто бывал у Левицкого, я вступил в весьма близкие отношения и пользовался настолько его доверием, что он даже предложил мне, в случае осуществления плана, двинуться вместе с его кавалерией на Украину в качестве политического руководителя (цитую мовою оригіналу. В.П.)»²⁵. Даний документ яскраво ілюструє те, що були значні прорахунки в діяльності української політичної еміграції на захист від проникнення в середину руху більшовицьких агентів і ретельної перевірки всіх новоприбулих з України. Досліджуючи діяльність національних спецслужб у 1917–1921 рр., В.Сідак наводить чимало прикладів проникнення більшовицьких агентів у Партизансько-повстанський штаб і навіть у найближче оточення С.Петлюри та Ю.Тютюнника, а відтак інформація, надана агентами, ставала надбанням противника, що давало змогу упереджувати антибільшовицькі акції на території УСРР²⁶. Агентурою ВУЧК було доставлено переписку полковника Сушка, який перебував у м. Олександрові, з Коновальцем та Тютюнником у Львові²⁷. Більшовики отримали найоперативніші дані про підготовку нового походу українського війська, розробку плану стратегії й тактики наступу, керівників місцевих загонів і т.ін. (пізніше ця акція одержала назву Другий зимовий похід — один з найтрагічніших епізодів боротьби з більшовиками).

Поряд з боротьбою проти організації збройного опору вишуканих форм набула політика розкладу та дискредитації української політичної еміграції у Польщі та інших європейських країнах. Початком широкої антиемігрантської кампанії можна вважати прибуття української місії до Польщі, а особливого розмаху вона набула влітку й восени 1922 р. у зв'язку з підготовкою союзного договору про створення СРСР.

Війна та революція розкидала багатьох людей по різних куточках світу, й, природно, що після років поневірянь по чужих краях головною мрією і надією було повернення на батьківщину. Більшовики зіграли й на цьому почутті та використали таких людей у своїх цілях. І.Лисяк-Рудницький зазначав: "Подібно до давньої інквізиції, більшовики не задовольнялися тим, щоб мати владу над людськими тілами, але ще й старалися силоміць влізти в людські душі. Більшовикам не вистачало, щоб інтелігенції просто заткати горла. Ні, вони вимагали, щоб інтелігенція сама собі плювала в обличчя, щоб виспівувала пеани червоній владі. Все це повинно було робитися із видимістю добровільного

ентузіязму. У дійсності за "ентузіязмом" крився, з одного боку, тваринний жах нещасних жертв, а з другого – захований чекіст як свого роду чортівський душпастир. Для непокірних і самовільних – постійна загроза фізичної ліквідації чи репресій та ціла система витончених духовних тортур і засобів натиску. Для чемних і благонадійних – винагороди у формі грошових заробітків та інших матеріальних користей і можливості піднесення по радянській бюрократичній драбині. Та ці солоденькі пряники були запроваджені отрутою морального упідлення."²⁸

Як засвідчують документи, голова української місії у Польщі Шумський розгорнув широку пропагандистську роботу на повернення в Україну політичних емігрантів. Проте це була своєрідна пастка для малопоінформованих і малообізнаних з більшовицькою підступністю людей. Весною 1922 р. до Шумського звернувся Кобза – голова партії хліборобів-демократів з проханням дозволу на повернення в Україну. Це переросло в своєрідну "справу". Шумський написав лист до міністра закордонних справ та інформацію до ЦК КП(б)У. У відповідь заступник наркома закордонних справ УСРР звернувся з листом до секретаріату ЦК КП(б)У. Автор листа зауважував, що постать Кобзи є досить потужною, його підтримує декілька тисяч тих, хто співчуває, з емігрантських таборів. І, зокрема, наголошувалося: "[...] я посылаю т. Шумському следующую директиву: Кобзу пустить в Украину при декларировании им указанных Вами условий отказа от политической работы"²⁹. Зрештою після тривалих і детальних узгоджень та нагадувань про те, що згідно з циркулярним листом ЦК від 27 червня 1922 р., котрий передбачав "повне використання бажаючих повернутися на Україну емігрантів", було отримано згоду на приїзд Кобзи³⁰. Питання повернення в Україну емігрантів у 1922 р. стало таким актуальним, що 8 серпня 1922 р. розглядалося на засіданні Політбюро як "вопрос о поворотовцах (сменовеховцах)"³¹.

Повноважний представник УСРР у Польщі О.Шумський був також ідейним натхненником, учителем та ретельним виконавцем вказівок більшовицької партії. "Зміновіхівців" він називав не тільки "поворотівцями", а й "советскими неофитами". Це він "звітував" перед т. Яковлевим, зазначаючи: "[...] Считаю также полезным предостеречь наших новых крестников от традиционного — присущего "хохлу", а тем более его писанию, хныканья и распускания нюней, которые просто делают украинскую прессу нудной. Для поворотовцев и без этого есть огромный простор для писания, опираясь на позитивные стороны и явления УССР.

Выявление позитивных сторон Советской жизни должно быть безусловно главным заданием советских неофитов. Это, прежде всего, будет для них школой для штудирования современной действи-

тельности, ибо они значительно оторвались именно от положительных явлений нашей жизни[...] (цитую мовою оригіналу. — В.П.).³². Шумський рекомендував українській інтелігенції вести пошук "фатальних" помилок у справі національного визволення, починаючи від 1917 р. Узявши на себе "тягар" зі змінювачами, він і не підозрював, що його самого постійно контролювали й стежили за всіма діями. Не керівнику місії у Польщі, а членові фінансово-розрахункової Російсько-польсько-української комісії за сумісництвом т. І.Я.Хургіну пише стурбованого листа заступник міністра закордонних справ Яковлев 17 жовтня 1922 р.: "Ледве надосужився Вам написати з головного політичного питання, за рішенням якого їздив до Москви, з питання про нашу лінію поведінки в Польщі.

Я до сих пір абсолютно не розумію поведінки т. Шумського, т. як звик бачити в ньому серйозного чоловіка, у якого сам неодноразово брав уроки політичного виховання стосовно поляків, відмічається такою неурівноваженістю і прямо суперечливими політичними виступами мало не впродовж одного дня. Т. Шумський пристрасно нападав на ухвалені вами рішення з приводу дипломатичної кампанії проти поляків за невиконання ст.5 в Політбюро і тим самим затормозив уже ухвалені рішення до нового узгодження з Москвою, на другий день після мого від'їзду до Москви допустив злополучну доповідь в ПУРі, якою автоматично поставив наші стосунки в Польщі в знак військово-агресивного нападу і вирвав у нас усіляку можливість продумано і обережно без воінственного душка добиватися у поляків ліквідації петлюрівщини[...], не збавляючи тону, з питання про нашу ноту про шпіднаж, поставити її в логічний зв'язок з невиконанням поляками ст. 5 Ризького трактату і в усній заяві вимагати від Польщі реальних гарантій ліквідації Петлюрівщини."³³. Згодом саме О.Шумського звинуватили в національному ухилі.

У той час, коли долю Галичини ще не було остаточно вирішено, розгорілася запекла боротьба радянських більшовиків за впливи на галицьких українців та використання їх у боротьбі з Польським урядом з метою послаблення Польщі. В деяких документах зустрічаємо й факти протистояння між радянською Україною і Росією у вирішенні зовнішньополітичних завдань. Повноважний представник УСРР у Німеччині М.Левицький 16 серпня 1922 р. писав до Наркома закордонних справ УСРР т. Яковлева: "Сьогодні до мене ще раз звернувся представник Петрушевича Біберович, щоб дізнатись як вирішено питання про можливість відрядження ними свого представника до Москви. Він посилався на обіцянки т. Раковського в Генуї дати їм можливість послати свого представника до Москви, і що, за словами Раковського, їм краще за все це вкаже Москва.

Правда, що ця публіка старається безпосередньо зв'язуватись з представниками Росії, але тут я їх просто не допускаю, оскільки вважаю, що вони повинні звертатися тільки до нас — їх потрібно привчати, т. як вони тим самим ігнорують Радянську Україну (ніякої України нема)."³⁴. Питання про приналежність Галичини й ставка на галицьких українців як союзників радянської влади стало провідним у діяльності більшовиків на поч. 20-х рр. Це було зумовлено протистоянням між урядом Є.Петрушевича і С.Петлюри. Тому більшовики намагалися використати Є.Петрушевича у боротьбі з петлюрівцями, з національно-демократичними колами в самій Галичині. Так, Ауссем з Берліна 17 жовтня 1922 р. нагадував Києву про те, що можна й потрібно співробітничати не з Є.Коновальцем, "Рідним краєм", а тільки з Є.Петрушевичем³⁵. 10 листопада 1922 р. під грифом "Таємно" Лебедю було направлено копію доповіді "Східна Галичина-Росія і Більшовизм". Записка надійшла з Москви із секретно-директивної частини Наркомату закордонних справ у перекладі з польської. У ній зазначалось: "Українське населення під час боротьби Польщі з більшовиками було на боці Польської держави. Понад 85 тис. добровольців мужньо боролись у польській армії.

Починаючи з 1921 р. русинський національний рух підтримувався т.зв. "Закордонним відділом" — організацією радянського уряду, котрий послав у Галичину агентів, оснащених матеріальними засобами і агітаційним матеріалом. Одночасно русинсько-комуністичні організації отримували засоби від радянського уряду в Празі-Чесьській.

Найбільш яскравим доказом русинсько-більшовицького співробітництва є розкриття в Стрию організації, до складу котрої входили русинські націоналісти, в яких було знайдено докази їхньої взаємодії з комуністичною організацією Радянської України.

З моменту приїзду до Варшави російсько-української делегації у справах репатріації в березні 1921 р., зв'язок представників комуністичних урядів з русинськими діячами значно збільшився [...]. В цей час комуністичним діячам вдалося захопити в свої руки соціалістичну пресу у Львові і здійснювати вплив на російську пресу."³⁶. Серед галичан того часу побувала й думка, що її висловив на одній з нарад добродій Панейко: "Самостійна Україна грала би другорядну роллю, а противно в федерації з Росією буде перша [...]. Ідея зв'язку України з Росією є найзагальніша, персякла кождим, а все це свідчить про природність і конечність злуки з Росією."³⁷. Як відомо, більша частина галичан з такими переконаннями прибула в радянську Україну, і всі вони були репресовані наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. як вороги радянської влади.

Працівники радянських представництв за кордоном ретельно відстежували становище УНР в екзилі. Відділом преси та інформації Наркомату закордонних справ регулярно укладалися й розповсюджувалися "Внутрішні бюлетені." Так, у бюлетені № 16 від 10. 01.22 р. повідомлялося: "Від Польщі одержали фінансову і матеріальну підтримку 20.000.000 марок. Сам Мазепа в листі до військового друга підтверджує отримання від Польщі фінансової і матеріальної підтримки. В першій половині листопада Петлюра вів переговори з цього приводу з Пилсудським."³⁸ Російська еміграційна газета "Руль" у свою чергу повідомляла: "Петлюра перебуває в Тарнові. Він отримує від Пилсудського щомісячно 3 млн. польських марок і утримує сім'ю та близько 30 своїх прибічників. Для охорони Петлюри сформовано особливу варту з 24 осіб."³⁹

Як зазначає М.Павленко, "у Польщі під активної допомогової діяльності на користь українських біженців прийшовся на 1921 – 1923 рр. Це був найбільш важкий період їхнього перебування на чужині в умовах інтернування, але він підходив до свого логічного завершення.

Утвердження радянської влади в Росії і Україні, певне її міжнародне визнання підштовхнули польський уряд наприкінці 1923 р. і на початку 1924 р. до прийняття рішення про остаточне розформування інтернованого українського вояцтва, котре вже не могло нести загрозу молодій радянській державі. Українські емігранти почали активно працевлаштовуватися в самій Польщі та шукати інших можливостей."⁴⁰ Частина з них з часом одержала польське громадянство, а деякі перебралися до Чехословаччини та Франції. Державні структури УНР перестали існувати. Зі зміною в уряді Польщі стало нестерпним перебування у Варшаві штаб-квартири УНР. Новий міністр закордонних справ Дмоховський узяв чіткий курс на русофільство. І вже в грудні 1923 р. з'ясувалося, що в помешканні української еміграції на Алеї Ружнишпорять більшовицькі агенти. Це, власне, найбільше прискорило від'їзд Головного Отамана Симона Петлюри з польської столиці⁴¹.

У 1926 р. кількість українських політичних емігрантів у Варшаві, що мали т.зв. "карту азилу", налічувала за відомостями адміністрації бл. 700 (насправді ж бл. 1000)⁴². Від серпня 1923 р. активно включився в громадсько-політичну роботу Український центральний комітет, що являв собою громадську організацію.

Після Генуезької конференції міжнародне становище радянської Росії та України дещо поліпшилось. Було укладено низку міжнародних договорів. Незважаючи на величезні зусилля українських політичних емігрантів, їхні особисті зв'язки з провідними європейськими політиками, добитися визнання за українцями права самостійно вирішувати свою

долю (як УНР, так і ЗУНР) не вдалося. Зокрема, у більшовицьких інформаційних донесеннях повідомлялося: "Польським правительством в Бухаресті влітку 1922 р. припинено візування українських паспортів"⁴³. Як бачимо, до осені 1922 р. уряд УНР в екзилі був реальним юридично визнаним європейськими країнами суб'єктом політичної дії. Визнання більшістю країн (зокрема, Польщею, Чехословаччиною, Німеччиною та Австрією) повноважних представництв радянської України, а пізніше укладання різноманітних угод – усе це визначило остаточне визнання радянської України як складової Радянського Союзу.

У "Виписці" з листа Секретаря Повноважного представника УСРР в Німеччині т. Калюжного на ім'я заступника Наркома закордонних справ т. Яковлева від 18 серпня 1922 р. говориться: "Передаю зі слів Барченка (оригінали надіслані до Москви, копій не встигли отримати). Французьке Міністерство закордонних справ сповістило Секретаря французької місії у Варшаві про те, що видано циркуляр, щоб з 1-го вересня не приймати дипломатичної пошти від петлюрівців. Одночасно з тим Міністерство закордонних справ сповістило місію Шульгина, що за розпорядженням МЗС (здається де ля Торетто) французи перестануть візувати дипломатичні й інші паспорти УНР. В МЗС ходили з цього приводу Шульгин і Галере – їм заявили, що розпорядження це видане в зв'язку з тим, що УНР не представляє Україну. В петлюрівських колах з цього приводу збентеження і розгубленість."⁴⁴. Проте навіть знищивши одного з ідеологів українського національного опору в еміграції Симона Петлюру в травні 1926 р., радянському урядові не вдалося остаточно здолати її опір – вона продовжувала бути політичним чинником протидії радянській системі.

Одним з важливих факторів у протистоянні радянської України й Польщі стала проблема "польської одности" (єдиної польської нації) і "всеукраїнства" (соборної незалежної України). В часи національно-визвольної революції поч. ХХ ст. ідентитет "Україна-батьківщина" перейшов з лірико-поетичної площини у політичну й набув реально визначеного як свідомісно-вибраного, так і правно-засадничого характеру⁴⁵. В СРСР відбувалася поступова трансформація поняття "Україна-батьківщина": від визнання другопідрядності до формування у свідомості українців (як і інших громадян) нового ідентитету "Радянський Союз – батьківщина трудящих усіх країн". На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. було надано спеціальну вказівку Х.Раковському розгорнути пропагандистську кампанію з приводу існування "УССР":

"7. Поручається тов. Раковському дати указання местным политическим органам армейской прессы: считается с фактом существования УССР и соответственно с этим вести газетную работу.

8. Ввиду того, что многие решения ЦК РКП, относящиеся к Украине не сообщаются своевременно, обратиться в ЦК РКП с предложением сообщать важнейшие решения по телеграфу или телефону."⁴⁶

Окрім того, на засіданні Політбюро 12 липня 1920 р. розглядалося питання про "Просвіти", котрі більшовики вважали за потрібне "завоювати" й піддати "державному контролю". У протоколі записано й особливу думку Х.Раковського: "Просвіти по своей сути являются националистическими организациями и им нужно противопоставить наши собственные организации"⁴⁷. До комплексу заходів на опанування України ввійшли й заходи щодо вивчення української мови більшовицьким політикумом. У Протоколі № 23 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 15 лютого 1921 р. було записано: "Поручить тт. Чубарю и Шумскому написать циркуляр об использовании украинского языка как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся Украины"⁴⁸. Виникало багато проблем із записами у паспортах. У 1921-22 рр. Уповноваженим українського НКЗС в Одесі при виїзді українських громадян за кордон видавалися замість звичайних закордонних т.зв. "тимчасові пашпорти". Вони давали право на зворотній в'їзд в УСРР. А вже в 1924 р. у Берлінському Повпредстві склалася практика, за якою ці паспорти визнавалися дійсними тільки з додатковою візою НКЗС СРСР. Окрім того, як виявилось, закордонні паспорти видавалися виключно російською мовою, а були випадки, що декотрі парттовариші "вимагали, щоб в їхніх паспортах зазначалося не лише загальносоюзне, а й республіканське громадянство"⁴⁹. Про те, що УСРР була лише ширмою для подальшого опанування України й українців засвідчує низка фактів у листуванні високих посадових осіб УСРР з Й.Сталіним. Так, Д.Мануїльський 4 вересня 1922 р. писав: "Образование на окраинах самостоятельных республик со своими ЦИК и Совнаркомом отвечало определенному этапу нашей революции, который было бы не точно назвать "национальным этапом", но в период которого пролетарской диктатуре пришлось развязывать национальный вопрос. Это была неизбежная уступка национальной стихии. Приведенной революцией в движение, и которая, опираясь на недовольство крестьянской массы, могла превратиться [...] в Вандею (цитую мовою оригіналу. - В.П.)". Після опанування території потреба в існуванні політики поступок, підігравання місцевому люду відпала, хоч деякі партійні діячі й розуміли всю складність ситуації. Зокрема, Х.Раковський у листі до Й.Сталіна від 28 вересня 1922 р. наголошував і застерігав від необдуманих поспішних кроків: "Форма независимых республик давала нам возможность производить максимум революционного эффекта на окраинах, а также и за границей.

Посредством независимой Советской Украины – Советская федерация имела возможность совершать такое же революционное проникновение в Галицию, Буковину, Бессарабию. Без всякой надобности мы лишаем себя этого оружия."⁵⁰

У 2-й пол. 20-х рр. розгорнулася широка пропагандистська робота в Комінтерні щодо засудження національних ухилів і, зокрема, шумськізму, та становища в КПЗУ. Зокрема, 14 травня 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання "Про становище в КПЗУ". Це було зумовлено декількома причинами. Одну з них правильно з гиркотою й розпачем окреслив у своєму виступі Шліхтер: "Я должен сказать, что нередко приходится в нашей среде встречаться с таким фактом, что как только затронешь национальный вопрос черт его знает! Выходит, что казалось бы все совершенно ясно. А в конце концов получается драка, спор и две стороны. Почему это. Это по моему, **результат того националистического окружения, которое у нас есть, которое мы воспринимаем даже борясь против его** (виділено мною - В.П.)."⁵¹

З тим "націоналістичним оточенням" нещадно боролись. У боротьбу з українськістю та її проявами наприкінці 20-х рр. активно включилися як "радянці" (термін, вживаний у той час стосовно всіх прибічників Радянського Союзу і в самій Україні, і на території Польщі), так і поляки. Розгорілося своєрідне "змагання" за впливи на українців. У 5-му розділі резолюції VII Конференції КПЗУ у квітні 1927 р. "Національна політика Пiлсудського (польський фашизм і українське питання)" зазначалося: "Вже з самого початку "морального перевороту" уряд Пiлсудського окружив петлорівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він організував імпорту петлорівців та, надаючи їм право горожанства, насаджує їх на державних (військових, дефензивних і т. д.) і приватних (кооперативних) посадах, головню на Волині, де між іншим осів відомий петлорівський діяч Ковалевський (Голова укр. банку в Луцьку). Уряд Пiлсудського організує на Волині українські петлорівські кооперативи, видає їм субсидії (2,5 мiл. Українському банку), щоби шляхом підкупства позискати на свій бік заможніші верстви українського села. Він фінансує петлорівське видавництво "Українська нива" (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює інтенсивно його видання на Волині. Він популяризує петлорівську ідею (ідею соборної незалежної України. – В.П.) як в себе вдома, так і за кордоном."⁵² З метою змінити тактику поляків до Польщі відправили одного з найавторитетніших українських більшовиків Юрія Коцюбинського, який застосував тактику підкупу українських діячів Галичини, тактику "розділяй і пануй", докладаючи надзвичайних зусиль, щоби зіткнути українців та поляків і не допустити

їхнього порозуміння. 12 вересня 1927 р. у листі до Кулика він повідомляв: "Все настроения, которые были в нашу пользу после убийства Войкова, сейчас совершенно исчезли. – Нас сторонятся и многие давние симпатии заняли по отношению к нам нейтральную позицию. – Я помню 21 – 22 год в Польше. Тогда нас ненавидели, но боялись, сейчас ненавидят и презирают [...]. 4 сентября произошло одно очень важное событие, а именно, на рауте у нового Львовского воеводы в первый раз за все время существования Польской Республики появились украинские деятели с О.Лопатинским, К.Левицким и Говиковичем во главе."⁵³. Очевидно, що тих методів, котрими користувався Ю.Коцюбинський у своїй дипломатичній роботі, вже було недостатньо, і він не зміг справитися з поставленими завданнями, бо "інстанція", якій він віддано служив, перестала йому довіряти.

Певно, що тих заходів щодо шельмування всього українського й насадження нових ідентифікатів було замало. Потрібно було розгорнути широку кампанію за визнання СРСР своєю батьківщиною. І привід для цього знайшли. Спершу на засіданні Комінтерну було прийнято ухвалу вважати СРСР батьківщиною трудящих усього світу. А згодом, коли в 1929 р. у Польщі готувався міжнародний з'їзд поляків, у СРСР розгорнулася пропагандистська акція засудження уряду Пілсудського водночас із протиставленням життя поляків у СРСР. Так, робітники й службовці м. Зінов'євська давали такий наказ делегатам, які мали їхати до Польщі: "Ми, робітники і службовці – поляки заявляємо, що Радянський Союз є єдина в світі пролетарська батьківщина, де пролетаріат може вільно будувати свою пролетарську культуру"⁵⁴. А польськомовні газети, засуджуючи уряд Пілсудського як фашистський і буржуазний, зокрема, зазначали: "[...] звісно, надіслати своїх представників на з'їзд треба не для того, щоб демонструвати "одність" поляків, що живуть у СРСР, із фашистською Польщею, і що наші представники, коли їх узагалі допустять на з'їзд, повинні одразу заявити на трибуні, що польська трудяща людність СРСР вважає за свою батьківщину тільки Радянський Союз". І далі: "[...] На лицемірну національну одність відповімо класовою одністю трудящих всіх країн"⁵⁵.

Отже, в радянській Україні ідентитет "Україна – батьківщина" поступово витіснявся новим "Радянський Союз – батьківщина трудящих усього світу", формувалося нове поняття "громадянин СРСР", що мало виховувати патріотів саме цієї країни, зорієнтованих на новостворювані загальносоюзні цінності.

Проте українське питання як одне з визначальних у європейській політиці Радянського Союзу ще й наприкінці 20-х рр. набувало нових модифікацій. Воно детально аналізувалося на 5-му світовому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу. 2 вересня 1927 р. було ухвалено

спеціальну резолюцію, де зазначалось: "українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в усіх прилеглих державах". Засуджуючи національний ухил українців, констатували: "Украинский национализм выразился в форме ориентации всего хозяйственного и культурного процесса Украины на буржуазный Запад, в противопоставлении украинской республики другим республикам Советского Союза (цитую мовою оригіналу. В.П.)"⁵⁶.

Таким чином, українська політична еміграція у Польщі у 20-х рр. ХХ ст. відігравала роль, з одного боку, політичного опонента більшовицькому упокоренню України, з другого - стримувального чинника національно-культурної експансії поляків на терени Галичини й Волині, позаяк саме політичних емігрантів поляки використовували у своєму протистоянні з Радянським Союзом і намаганні завоювати авторитет серед однієї з найбільших меншин країни — українців. Водночас перебування української політичної еміграції на теренах Польщі спровокувало більшовиків на інтенсифікацію свого впливу в Галичині й на Волині, а відтак увесь час зіштовхувало у протиборстві українців і поляків, користуючися складністю національних взаємин. Це надалі викликало українсько-польські непорозуміння.

¹ Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Укр. істор. журн. – 2000. – № 6. – С. 6.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 1738. – Арк. 93.

³ Див.: Jerzy Łojek. Przepraszam Was, Panowie: Kalendarz Historyczny // Polemiczna historia Polski. – Warszawa: ALFA, 1996. – S. 437-439.

⁴ Детальніше про інтерноване українське військо у Польщі див. у пр. І.Срібняка та М.Павленка.

⁵ Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки – передпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. – Львів - Республіка Комі - Дубно, 2002. – С. 19.

⁶ Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924). – К., 1997; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919-1924 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.; Прушинський М. Драма Пилсудського війна 1920 / Перекл. з польськ. Булгакова В.В., Ведіної В.П. – Київ, 1997; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. – Kraków, 1997; Bruski J.J. Rada Republiki – parlament Ukraińskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty - sierpień 1921 r.) // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 337-347.

- ⁷ Див.: *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 - 1939). – Київ - Чернівці, 1998. – 256 с.
- ⁸ Детальніше про процес набуття українського громадянства та його правове регулювання див.ст.: *Піскун В.* Ідентитети "Україна-Батьківщина" й "український громадянин" у життєвому виборі українських політичних емігрантів (20-ті роки ХХ століття) // *Історія української науки на межі тисячоліть.* – Вип. 7. – К., 2002. – С. 151-161.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 26.
- ¹⁰ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р.203. – Оп.1. – Спр. 1296. – Арк. 118-119, 175зв.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 406. – Арк. 66.
- ¹² Там само. – Спр. 807. – Арк. 6-7.
- ¹³ Там само. – Спр. 1035. – Арк. 202.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 408. – Арк. 6-11.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 16.
- ¹⁶ Детальніше про сутність цього явища див.ст.: *Піскун В.* Історичні засади українського "зміновіхівства": проблема термінології та змісту // *Історія української науки на межі тисячоліть.* – Вип.6. – К., 2001. – С. 132-139.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1305. – Арк. 268-269.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 408. – Арк. 25-26.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 1039. – Арк. 1-2.
- ²⁰ Там само. – Спр. 408. – Арк. 171-172.
- ²¹ Там само. – Спр. 406. – Арк. 137.
- ²² Див.кн.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). – К.: Основи, 1996. – С. 42, 82.
- ²³ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 11-12.
- ²⁴ *Корогодський Р.* Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра. – К.: Гелікон, 2000. – С. 44.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 30-30зв.
- ²⁶ Див.: *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К.: Альтернативи, 1998. – С. 252-258.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616. – Арк. 166-168.
- ²⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Виродження та відродження інтелігенції // *Історичні есе.* – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 368.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 136.
- ³⁰ Там само. – Арк. 138, 140.
- ³¹ Там само. – Арк. 147.
- ³² Там само. – Арк. 154.
- ³³ Там само. – Арк. 201.
- ³⁴ Там само. – Спр. 1016. – Арк. 12.
- ³⁵ Там само. – Арк. 25.
- ³⁶ Там само. – Арк. 45-46.
- ³⁷ Там само. – Арк. 54.
- ³⁸ Там само. – Спр. 1260. – Арк. 1.

- ³⁹ Рувль (Варшава, Польща). – 1922. – 17 янв.
- ⁴⁰ Павленко М. Допомога урядів Польщі і УНР біженцям із України (1921 - 1923) // Україна і Польща - стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – Ч. I: Шлях України та Польщі до порозуміння. – К., 2001. – С. 272.
- ⁴¹ Шудря М. Листи Петлюри з Польщі // У 70-річчя Паризької трагедії 1926 – 1996: 36. пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 200.
- ⁴² Тризуб. – 1926. - № 25. – С. 28.
- ⁴³ Там само. – Спр. 1251. – Арк. 31.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 143.
- ⁴⁵ Детальніше див.ст.: Піскун В. Ідентитети "Україна-Батьківщина" й "український громадянин" у життєвому виборі українських політичних емігрантів (20-ті роки ХХ століття) // Історія української науки на межі тисячоліть. – С. 151-161.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 7. – Арк. 163в.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 46.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 13. – Арк. 23.
- ⁴⁹ Там само. – Оп. 20. – Спр. 1824. – Арк. 36, 36зв.
- ⁵⁰ Несостоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия / Сост.: А.П.Ненароков (рук.), В.А.Горный, Л.Н. Доброхотов, А.И.Кожожкина, А.Д. Котыхов, А.И.Ушаков. – Москва, 1992. – С. 105, 119.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2478. – Арк. 16.
- ⁵² Там само. – Спр. 2480. – Арк. 8.
- ⁵³ Там само. – Спр. 2484. – Арк. 26-27.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2935. – Арк. 9.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 2938. – Арк. 125.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 2464. – Арк. 13-17.

Олександр Рубльов
(Київ)

ШКІЦ ДО ІСТОРІЇ ЗАГИБЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ “ПОЛОНІЇ”, 1930-ті роки

Політика більшовицької влади щодо польського етносу УССР у 1920-х – на поч. 1930-х рр. мала подвійний характер. З одного боку, комуністична адміністрація, переслідуючи насамперед пропагандистські цілі, всіляко заохочувала (аж до адміністративного тиску й звинувачень у нерозумінні нагальних завдань “ленінсько-сталінської національної політики”) розвиток національної культури й самоврядування польського населення Наддніпрянської України. З другого – те саме партійно-державне керівництво ССРСР та УССР прагнуло обмежити цей розвиток жорсткими рамками офіційної ідеології, витворити “польську

пролетарську культуру” в штучних, інкубаційних умовах окремих національних районів, сільрад, мережі польських советських середніх та вищих шкіл і наукових установ (у протиприродному відриві від національного “материка” – Польської держави), а у спонтанній ініціативі самого польського населення, що не санкціонувалася згори, бачило “контрреволюцію”, “антисоветчину”, “підступи пілсудчини” тощо.

У доповіді Консула II Речіпосполитої в Києві С. Сошніцького (St. Sośnicki) до Посольства Польщі у Москві від 5 квітня 1934 р. слушно зауважувалося стосовно справжньої мети советської політики щодо польської людності СССР/УССР: “Przy ocenie polityki mniejszościowej rządu sowieckiego, w szczególności w odniesieniu do mniejszości polskiej, należy pamiętać, iż dość wysoka liczba szkół polskich bynajmniej nie świadczy o liberalizmie politycznym, gdyż programy, według których realizuje się nauka i wychowanie polskich dzieci, zawierają olbrzymi i bardzo starannie opracowany materiał, zmierzający do największego zohydzenia Rzeczypospolitej Polskiej, całej tak zw. “kapitalistycznej” kultury polskiej, jak również do całkowitego zniszczenia świadomości narodowej, według formułki “wychowanie socjalistyczne w duchu międzynarodowym, podane w rodzimym języku poszczególnych narodowości”. Ilościowy rozwój szkolnictwa polskiego, rzecz naturalna, nie przyczynia się do zwiększenia stanu posiadania polskiego (z naszego punktu widzenia) na Ukrainie, lecz jest jedynie zwiększeniem strumieni, któremi po polsku wlewa się do świadomości dzieci polskich hasła narodowej obojętności oraz międzynarodowej proletarskiej jedności do walki z kapitalistycznym światem. Akcja rozbudowy szkolnictwa polskiego może być traktowana jako akcja zmierzająca do maksymalnego zwiększenia liczby komunistów, władających językiem polskim, co z polskiego punktu widzenia bynajmniej nie może być traktowane jako zjawisko pozytywne.”¹

Тим не менш, у 20-ті рр. репресії щодо поляків СССР і УССР не набули характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештовуючи того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувачуючи його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи на це жодних підстав, хоч зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – у разі потреби (досить часто саме вона й спричиняла арешт) – обміняти його у польських колег на членів КПП чи її автономної складової – КПЗУ, засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про обмін політв’язнів, доручило голові ГПУ УССР В.А.Балицькому

“поставити у Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів”².

Традиційним об’єктом уваги репресивних структур советської України упродовж 1920-х рр. було римо-католицьке духовенство, що зазнавало постійних переслідувань влади й мало усталений статус тих самих “польських контрреволюціонерів”. Поставивши завдання ліквідації цієї конфесії, режим робив тоді ставку на підривні, провокативні й розкольніцькі методи³. У січні – лютому 1930 р. ГПУ УССР кинуло за ґрати понад 30 ксьондзів Житомирської і Кам’янець-Подільської дієцезій (римо-католицьких єпархій), серед них апостольського адміністратора Я. Свідерського, деканів Я. Левинського і Я. Ладиго та ін. Більшість із них у травні – червні 1930 р. було засуджено до ув’язнення у виправно-трудовах таборах.

Матеріали слідства, що стосувалися 31-го обвинуваченого – 20-ти костьольних активістів та 11-ти душпастирів, було об’єднано у “Справу про польську контрреволюційну і шпигунську організацію на Правобережній Україні”. Її розглянула за зачиненими дверима надзвичайна сесія Верховного суду УССР 21–27 червня 1930 р. Судовий процес у Харкові завершився винесенням суворого вироку майже всім обвинуваченим⁴.

Але відверте й масштабне переслідування кліру й віруючих РКЦ у підсоветській Україні розпочалося лише з 1930-х рр. і наприкінці десятиліття спричинило цілковиту ліквідацію в УССР ієрархії цієї конфесії.

Об’єктом пильної уваги репресивних органів упродовж 1920-х рр. була й польська інтелігенція УССР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних супротивників більшовицької адміністрації попри їхню декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало в цьому середовищі таємну агентуру (“секретних співробітників” – “сексотів”), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу в колективах, сповідуючи відомий принцип – “divide et impera”.

Важливим об’єктом таємних спостережень була 11-та “трудова” польська школа у Києві, що разом з Польським педагогічним технікумом розташовувалася у будинку на Рильському пров. № 10. Так, 17 червня 1928 р. таємний співробітник “Озоліна” (одна з учительок) інформувала ГПУ: “Если взять в общем всех педагогов польской школы, то ничего предосудительного не видно, но, изучая их ближе, замечается много отрицательного [...]. У нас есть два солидных педагога: Вержанский и Якимович, которые работают добросовестно,

но настроение [их] антисоветское и ужасно религиозное. Каждое воскресенье и любой праздник они аккуратно посещают костел. Я узнала от родителей своих детей, что Вержанский и Якимович никогда не станут советскими, так как большевики здорово залили им сала за шкуру [...]. Интересный и подозрительный тип – это Рудницкая. Она, кроме школьной работы, активное участие принимает в местном, вечно бегает и суетится, иногда даже домой не является, но в этой суете что-то скрывается, ее очень трудно расшифровать, так как она большой дипломат. Все-таки у нее проскальзывает иногда какая-то ирония и что-то враждебное к Соввласти [...]. Вообще Рудницкую нужно изучить и проследить за ней [...]. В ближайшем будущем представлю более подробный доклад о польском комбинате в целом.”

Крім таємних співробітників, у творенні фантомних “контрреволюційних організацій” ГПУ УССР активно сприяли й добровільні помічники з місцевих комуністичних функціонерів – поляків. До них належав зокрема й директор Київського польського педтехнікуму в 1926–1930 рр. Василь Шмідт. Його виступи 1928–1929 рр. у польськомовних виданнях Києва та Москви під псевдонімами – “Aleksander”, “Świadomy”, “Stary pracownik” та ін. – з “більшовицькою критикою” колеґ-педагоґів та місцевих комуністів-поляків створювали негативний імідж керівництву київської школи № 11 та її педагогічному колективу. Після низки перевірок, ініційованих В. Шмідтом, восени 1929 р. з посади директора 11-ї школи було усунуто Ядвіґу Шумович, одну з чільних діячок польської советської школи.

Наприкінці 1930 – на поч. 1931 рр. відбулася пробна репресивна акція ГПУ УССР щодо польських педагоґів Києва: 1 грудня 1930 р. було ув’язнено видавничого працівника, багатолітню співробітницю польських установ *Софію Галькевич*; 12 січня 1931 р. – учительку 11-ї школи *Діонісію Штурц*; 13 січня за ґрати потрапили вчителька 11-ї школи *Ванда Демченко*, викладач школи фабрично-заводського учнівства № 4 *Болеслав Селенко* та швейцар міського будинку народної освіти *Юліан Чая*; 14 січня – викладач фізики Київського польського педтехнікуму ім. Ф. Кона *Казимир Вержанський*, домогосподарка *Марія Закржевська-Леонтович*, учителька 11-ї школи *Людвіґа Рудницка* (та сама – “інтересний и подозрительный тип” з повідомлення сексотки ГПУ) та колишня (1920–1929) директорка 11-ї школи, на той час педагоґ школи ФЗУ № 63 *Ядвіґа Шумович*. 15 січня список заарештованих польських педагоґів поповнила *Яніна Мошинська-Шнель*, вихователька дитячого будинку № 4 і за сумісництвом лекторка біології й хімії Київського медичного технікуму.

Усім ув’язненим інкримінувалося чітко не окреслене обвинувачення у “препятствовании советизации школы, воспитании учащихся в

польском повиннистическом духе, в интересах польской государственности”⁵.

І хоч репресивний апарат стверджував, що “органами ГПУ за последние годы раскрыты были ряд дел по обвинению учителей польских школ в проведении под руководством, исходящим из Польши, воспитания польской молодежи в национально-патриотическом духе, воспитания в советских школах преданных сынов польского буржуазного государства”⁶, слідству “добыть материалов для предания суду вышеуказанных лиц не представилось возможным”. Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р. з-під варту були звільнені Я. Мошинська-Шнель, М. Закржевська-Леонтович, Б. Селенко, В. Демченко, Д. Штурц та К. Вержанський⁷. Невдовзі було звільнено С. Галькевич (29 серпня), Л. Рудницьку та ін.

Провал сфабрикованої “справи польських педагогів” 1930–1931 рр. спричинила, очевидно, поведінка самих обвинувачуваних. Частина з них, як, наприклад, С. Галькевич чи Л. Рудницька, взагалі не визнали за собою жодних “контрреволюційних провин”. Натомість інші ув’язнені, “поступливіші” щодо вимог “слідства”, так і не подали переконливих доказів власної “антисоветської діяльності”, пересипаючи “свідчення” такими, наприклад, пасажами: “Никакой контрреволюционной группы или организации я не знала и не знаю” (Д. Штурц, 8 січня 1931 р.)⁸.

“Підвела” ГПУ й “керівник” віртуальної антисоветської організації польських викладачів Києва – Я. Шумович, яка спершу погодилася визнати власну “контрреволюційну роботу” на педагогічній ниві, але вже заявою від 21 січня 1931 р. спростувала свої попередні “свідчення”: “Настоящим заявляю, что [...] сознательная контрреволюционная работа по воспитанию польской молодежи в духе преданности Польше имела место и проводилась по 1922 г. В дальнейшем сознательной контрреволюционной работы не было. Были отдельные контрреволюционные по своему содержанию ошибки [...]. Мои заявления и писанные мною показания в части признания, что я вела контрреволюционную работу в последние годы – не соответствуют действительности, ибо сгустила краски, желая скорее закончить дело. Это моя ошибка.”⁹.

Ще категоричніша Шумович у зверненні до слідчого – якогось “товарища Шмальця” (березень 1931 р.): “Вы пытаетесь меня убедить, что я контрреволюционер, вредитель, активно действующий против советской власти. Вы требуете показаний – пусть отзывы о моей работе и моя чистосердечная исповедь будут Вам ответом! Если нет – я требую доказательств своей контрреволюционной деятельности и строгой проверки имеющихся материалов [...]. Ваш долг – раскрыть истину, а если я в этом ошибаюсь, то помните: физически растоптать меня Вы можете – я в Вашей власти, но “духовно” – не торжествуйте,

это Вам не удастся! Глубокое сознание моей невиновности, которого у меня никакие "материалы" отнять не могут, поможет мне по-большевистски пережить эту кривду и стойко вынести все последствия моего осуждения."¹⁰

Попри заперечення ув'язненою інкримінованих їй "злочинів" та об'єктивну їх відсутність, Судова трійка при Колегії ГПУ УССР 20 серпня 1931 р. вирішила вислати Я. Шумович на 5 років до російського м.Курська¹¹. Відтоді сліди колишньої директриси 11-ї польської школи Києва загубилися. Принаймні нам, попри всі зусилля й неодноразові запити в Державному архіві СБУ, так і не пощастило дізнатися про її подальшу долю. З великою ймовірністю можна стверджувати, що після відбуття покарання вона (згідно з обов'язковими приписами репресивних органів) оселилася в якійсь російській глушині, де й була вдруге ув'язнена 1937 р. і через якийсь тиждень-другий убита відповідно до наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.¹²

"Справа польських учителів" 1930–1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УССР. Заарештованих педагогів (завдяки, очевидно, втручанням тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, зокрема Болеслава Скарбека) було звільнено, й вони повернулися до праці на попередні місця роботи (!).

Втім, перебування під вартою й методи "слідства" не могли не заподіяти шкоди психіці ув'язнених. Очевидно, цей "виховуюче"-заклякуючий вплив "попереджувального" арешту могли зарахувати собі до активу київські чекісти.

Сексот ГПУ "Вуйт" характеризував Л. Рудницьку невдовзі після звільнення (1932): "Последний арест и пребывание в ГПУ и ДОПр произвели на нее особенное впечатление, перекрасили ее политическую физиономию. Еще так недавно ярая "эндечка", большая патриотка, безусловно религиозная и антисоветски настроенная гражданка – стала теперь воистину неузнаваемой. В данное время это стопроцентная советская гражданка, ссылающаяся каждые пять минут в разговоре и в своей работе (автор нескольких учебников на польском языке) на генеральную линию партии, на Сталина, Ленина и т. п., пишущая в обработанной ею хрестоматии для Трудшколы – целые гимны и оды в честь ГПУ ("мы в руках пролетариата", "верный страж республики", "незаменимое оружие в руках рабочего класса" и т. д. и т. д.), бросающая грома и молнии не только на контрреволюционеров, но на любого оппортуниста, "загибщика" и т. п."

Таємний інформатор висловлював сумнів у такій раптової советизації Л. Рудницької: "В связи с этим "перерождением" возникает

вопрос, поскольку оно искренне и правдиво? Моё глубочайшее убеждение, что это чистенькая ложь, “охранная грамота”, рассчитанная на излишнее доверие и мягкотелость некоторых из наших товарищей, занимающих ответственные руководящие посты на так называемой польской работе [...]. Это лишь неизбежная в данный момент маска, роль раскаянной грешницы – завоевать доверие. Впрочем, такую же маску одели в данное время и многие другие, покаявшиеся Марии Магдалины, вроде С. Галькевич, Василевской, Чернецкой и т. п.

Я лично никогда им не верил, не верю и не поверю, как бы искусно они ни играли роль переродившихся советских гр[ажданок], советских учительниц и воспитательниц нашей молодежи – все их помыслы, мечты и чаяния направлены на Запад, по ту сторону границы, вся эта “советская” идеология шита белыми ниточками [...]. И еще одно обстоятельство. Прежде довольно-таки болтливая Рудницкая, в данное время стала более молчаливой и, кроме общественно-советских изречений – редко что-нибудь от нее услышишь. В разговоре (в частности, на политическую тему) – чрезвычайно осторожна и сдержанна, не то, что раньше [...]. Рудницкая сильный и последовательный тип убежденного недруга СССР. Тип горячий и преданной польской патриотки.”

Отже, попри звільнення за браком доказів групи польських педагогів Києва, репресивні органи продовжували відстежувати їхні настрої, накопичувати на них “компромат”, вичікуючи лише слушної нагоди. Чекати довелося недовго.

Ситуація кардинально змінилася на поч. 30-х рр. Сталінський тоталітарний режим зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в т.ч. послабивши голодомором 1932–1933 рр. наймасовішу антикомуністичну соціальну верству – селянство, що зазнало мільйонних втрат. Рівночасно прихід до влади в Німеччині А.Гітлера маркував появу серйозної потенційної загрози експансіоністським планам Сталіна з боку іншого тоталітарного вождя/фюрера, сказати б, колеги-суперника. Тож не дивно, що практично синхронно – в 1933–1934 рр. – розгорнулися й поступово набирали обертів репресії проти німецької меншини УССР.

Здавалось би, поляки в советській Україні на противагу німцям забезпечені від репресій та переслідувань з огляду на суттєве поліпшення советсько-польських взаємовідносин у цей період. Як відомо, 25 липня 1932 р. між СССР та Польщею було підписано договір про ненапад, згідно з яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і спільно з іншими державами¹³. З липня 1933 р. СССР і його сусіди (Польща, Румунія, Туреччина, Персія, Афганістан, Естонія та Латвія)

підписали в Лондоні конвенцію щодо визначення агресії, де констатовалося, що всі держави мають рівні права на незалежність, безпеку, захист своєї території й вільний розвиток власного державного устрою¹⁴. З нагоди підписання конвенції міністр закордонних справ II Речіпосполитої Ю. Бек заявив: «Конвенція є логічним наслідком серії політичних актів, котрі служать базою для все більш сприятливого розвитку польсько-советських відносин»¹⁵.

Відтак Ю. Бек згодом зауважував: «Dyplomaci, politycy i wojskowi sowieccy przestali unikać Warszawy. Próby nawiązania kontaktów między światem teatralnym, artystycznym i literackim znajdowały poparcie obydwu rządów. Były to jednak [...] raczej rzeczy zewnętrzne. Pewną głębszą próbą ze strony sowieckiej był przyjazd do Warszawy w lecie 1933 roku Karola Radka, naczelnego redaktora *Izwestii* – osobistości, która w owym czasie miała w partii komunistycznej pewne znaczenie, jeśli chodzi o stosunki zagraniczne [...]. Dla Rosji pakt o nieagresji z zachodnim sąsiadem był niewątpliwie wartością samą w sobie. W tym okresie względne powodzenie reżimu oraz wiecznie istniejący uraz i obawa przed zewnętrzną interwencją w sprawy sowieckie nasuwały logiczną potrzebę zabezpieczenia Sowietów w Europie [...]. Dyplomacja sowiecka owej epoki nie była jeszcze tak pewna siebie jak następnego roku, po zainicjowanych z Paryża zaproszeniach uroczystych do współpracy europejskiej.»¹⁶.

Думку керівника МЗС II Речіпосполитої 1932–1939 рр. поділяє більшість сучасних польських істориків. Так, наприклад, С. Грегорович і М. Захаріас, розвиваючи тези Ю. Бека, наголошують: «W okresie lata i jesieni 1933 r. nastąpiło apogeum dobrych stosunków pomiędzy Polską i Związkiem Sowieckim. Tak ciepłej atmosfery i tak ożywionych kontaktów między dwoma krajami nie było ani przedtem, ani potem w całym dwudziestoleciu międzywojennym. Zjawisko to – rzecz jasna – nie wystąpiło spontanicznie, lecz było wynikiem inspiracji czynników decydujących o polityce zagranicznej w Warszawie i Moskwie. Zgodność co do tego, że zbliżenie i odprężenie korzystne jest zarówno dla Polski, jak i ZSRR nie oznaczała wcale zbieżności celów polskiej i sowieckiej polityki. O zbliżeniu decydowały powstałe w 1933 r. uwarunkowania na arenie międzynarodowej i one też sprawiały, że i w Warszawie i w Moskwie w polityce zbliżenia i odprężenia widziano przede wszystkim środek kształtowania sytuacji międzynarodowej zgodnie ze swoimi interesami politycznymi.»¹⁷.

Втім, у тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й політика внутрішня були незалежними одна від одної. Тимчасова “відлига” в стосунках з II Річчюпосполитою відбувалася синхронно із запровадженням жорсткішого курсу щодо польського етносу всередині СССР. Пояснювалося це політичними міркуваннями: більшовицький

режим, формально не відкидаючи пропагандистських гасел 20-х рр. із закликами до “світової революції”, фактично вже відійшов від учорашнього, значною мірою декларативного, інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму “в одній країні”. На авансцену політичного життя стрімко виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою імперський, великодержавницький російський шовінізм з його тяжінням до уніфікації/русифікації життя держави. Як наслідок – оголошується “націоналістичним збоченням” учорашня політика “коренізації” взагалі й “українізації” зокрема. Одночасно оманлива більшовицька тактика щодо поєднання “національної форми” із “соціалістичним змістом” все виразніше підмінюється довгостроковою стратегією сполучення російського/російськомовного за формою з імперським змістом.

14 грудня 1932 р. з’явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”. Але не про самі лише хлібозаготівлі йшлося в ній. Документ наголошував, що “замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам [...] створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій”. ЦК КП(б)У і Совнаркому України “пропонувалося” “звернути увагу на правильне проведення українізації”¹⁸.

Згадка в цій ухвалі про «*легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій*» дала зручне універсальне знаряддя советській таємній поліції. Ним вона послуговувалася в найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких та інших «контрреволюційних організацій», що як таке «прикриття» використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У. (Прикметна, наприклад, «характеристика» польських установ Києва, що міститься у меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УРСР щодо розгортання «слідства» у справі «ПОВ» від 7 грудня 1933 р.: «Основными легальными базами, на которые ПОВ в Киеве опиралась в своей работе по формированию новых кадров, были институты Польской Пролетарской Культуры и Педагогический. Они служили ширмой для ведения контрреволюционной работы в легальных условиях.». Зрозуміло, що подібне формулювання було смертним вирокком для цих інституцій, що до своєї формальної ліквідації восени 1935 р. лиш агонізували упродовж 2-х років.)¹⁹

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів СНК, край-

та облвиконкомів з вимогою терміново припинити “українізацію” в районах РСФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилась “українізація” і в самій, охопленій голодом УССР.

Самогубство 7 липня 1933 р. Миколи Скрипника – лідера “українізаційної” політики, який опікувався також національно-культурним будівництвом етнічних меншин України, – рельєфно відокремлює “великий перелом” у національній політиці сталінщини.

У тому самому 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у долі польського населення України.

У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У “Про роботу серед польських трудящих мас УССР” (8 вересня 1933 р.) зазначалося: “Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих”.

За стандартними фразами про “класово-ворожі” й “шкідницькі” елементи виразно вимальовуються реальні труднощі, з якими стикалася комуністична влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УССР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з “роботою серед польських трудящих мас УССР”, Оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши в місячний термін “розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України”. Відділам ЦК КП(б)У доручалося “зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.)” та “на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах”²⁰. Отже, увімкнули “зелене світло” кадровому перетрушуванню польських працівників. Назовні це подавалося як піклування про “зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України”, необхідність викриття окремих “контрреволюційних” та “антирадянських” елементів.

Отже, відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій голодомору 1932–1933 рр., ГПУ – НКВС сфабрикували справу т.зв. “Польської Організації Військової” (“ПОВ”), запозичивши назву в реальної організації часів Першої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.²¹ Мозаїчна картина “митців” з НКВС мала окремі реальні фрагменти. Натомість решта – створення й діяльність “ПОВ” після польсько-советської війни 1920 р. на терені ССРСР, насамперед в Україні, мета й плани так званих

“пеовяків” – була вигадкою. Але для польського населення УССР ця “віртуальна реальність” обернулася жахливою дійсністю. Обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” відтоді й до кін. 1930-х рр. стають зручною матрицею, що нею залобки послуговувалася сталінська таємна поліція в репресіях проти польської людності СССР/УССР.

На підставі виявлених нами матеріалів висловимо припущення, що винайденню/відновленню саме такої форми обвинувачення в “контр-революційних злочинах” як приналежність до “ПОВ” несамохить посприяла ветеранська громадськість і преса II Речіпосполитої з її акцентованою, хоча й зрозумілою увагою до ювілейних урочистостей 1932–1933 рр. з нагоди пам’ятних дат в історії військових формацій (легіонів, “ПОВ”) відроджуваної в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв’ю на цю тему (в тому числі також Ю.Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси²².

Під час нетривалої “відлиги” в советсько-польських взаєминах до згаданих урочистостей у II Речіпосполитій виявився причетним (звісно, несамохить) і сталінський режим. У вересні 1932 р., наприклад, СССР передав Польщі для перепоховання прах капітана 2-го полку польських легіонів Рудольфа Брандиса, який поліг у бою з німецьким військом під Каневом 1918 р.²³ Як дружній жест советського режиму можна розглядати й останній обмін політичними в’язнями, що відбувся 16 вересня 1932 р. на прикордонній станції Колосово. СССР передав Польщі 40 в’язнів (разом із членами їхніх родин з “батьківщини трудящих” вирвалася тоді 91 особа). Прибульці стримано оповідали про численних поляків, які утримувалися в таборах і в’язницях комуністичного режиму²⁴.

Але найбільш вражаючий жест у бік Варшави червона Москва зробила 22 липня 1933 р. Польська щоденна преса повідомляла: “Członek kolegium Komisariatu Oświaty RSFRR p. Hanecki doręczył prezesowi BBWR Waleremu Ślawni 578 pism i dekretów z archiwów b. rządów carskich, dotyczących działalności marszałka Piłsudskiego oraz wielu jego współpracowników z okresu walk o niepodległość w latach 1885–1915”²⁵. Інформацію столичної варшавської преси доповнювали львівські газетярі: “Jak się dowiadujemy, p. Hanecki specjalnie w tym celu przybył do Warszawy i z ramienia rządu sowieckiego doręczył prez. Ślawni te dokumenty jako dar dla Marszałka Piłsudskiego”²⁶. Це яскраве свідчення позірної польсько-советської “широї приязні” навіть до певної міри затьмарило синхронні повідомлення про початок фантастичної подорожі (санкціонованої, зрозуміло, Москвою) ад’ютанта Ю.Пілсудсь-

кого капітана М. Лепецького до місць сибірського заслання маршала 1887–1892 рр.²⁷

Разом з тим, як уже зазначалося, в тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й внутрішня могли при потребі здійснюватися асинхронно й, сказати б, різновекторно. Відтак тимчасове й кон'юнктурне дипломатичне зближення з II Річчюполитою “мирно” сусідило в ній з розгортанням масштабних репресивних заходів щодо польської людності ССРСР. Якщо у Варшаві 22 липня 1933 р. сталінський посланець Яків Фірстенберг-Ганецький (1879–1937)²⁸ передавав польській стороні документи Ю. Пілсудського, а ад'ютант маршала того самого дня сідав у потяг до Москви, аби звідти помандрувати до місць сибірського заслання свого патрона, то в іншому цивілізаційному вимірі (очевидно, паралельному) – у підсоветській Україні – з червня-липня того самого року розгорталися арешти осіб, яким інкримінувалася приналежність до “контрреволюційної” підпільної “ПОВ”, створеної і спрямовуваної, мовляв, Ю. Пілсудським, який у матеріалах обвинувачення аж ніяк не виглядав особою, котру офіційна Москва вшановувала на міждержавному рівні, зокрема також як відомого борця з російським самодержавством. Через таємні військові курси при Виконкомі Комінтерну в Москві, що навчали слухачів – представників зарубіжних компартій – теорії і практиці збройних повстань, методиці розкладання “збройних сил буржуазії”, підривної справі, тактиці вуличних і партизанських боїв тощо, впродовж 1931–1932 рр. пройшло 194 особи, в т.ч. 56 поляків. Випускників повертали на батьківщину для диверсійної та терористичної діяльності. 27 лютого 1934 р. (саме тоді, коли розгорталися складні перипетії советсько-польських взаємин на міждержавному й дипломатичному рівнях) КПП дістала директиви Політсекретаріату Виконкому Комінтерну про роботу у війську, де Москва через контрольований нею Комінтерн доручала польським комуністам активно готувати армію до боротьби на повалення державного ладу II Речіполитої, що принципово суперечило польсько-советським двостороннім домовленостям та угодам, досягнутих на міждержавному рівні.²⁹

Майже одночасно друковані советські видання, сказати б, “для внутрішнього вжитку”, продовжували публікувати матеріали, де у звичному агітпропівському ключі викривалася спільна боротьба “української буржуазії та польських поміщиків” з більшовиками, що її знаряддям виступали зокрема й польські легіони в Україні³⁰. В річищі подібних настанов досліджувалася тема “Польські легіони в Україні 1917–1918 рр.” і в Інституті польської пролетарської культури при ВУАН³¹.

Очевидно, що сукупність вищенаведених чинників і наштовхнула комуністичну таємну поліцію на думку повернутися на “польській ділянці” своєї репресивної діяльності до призабутих часів поч. 1920-х рр., коли ЧК – ГПУ жорстоко поборювало реальну “Польську Організацію Військову”, захопивши (і переважно стративши згодом) на Волині більше 100, а в самому лише Києві понад 200 “пеовяків”³². Колишній головний комендант “Komendy Naczelnej III (“Wschód”)” “ПОВ” Генрик Юзевський (1892–1981) пригадував ці втрати: “K[omenda] N[aczelna] III w okresie “bolszewickim” poniosła duże straty, zaprowało zmęczenie i wyczerpanie [...]. Kiedy wojsko polskie zajęło Kijów (1920 r. – O. P.), z K. N. III pozostał krwawy strzęp [...]. Na klepsydrze żałobnego nabożeństwa za poległych peowiaków K. N. III było sto dziewiętnaście nazwisk. Prawie wszyscy zabici w okresie “bolszewickim”...”³³.

Але тепер, на початку 1930-х рр. за браком у советській Україні реальних членів “ПОВ” ГПУ УССР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення. Нагадаємо, що під час групової “справи” 1930 р. римо-католицьке духовенство оскаржувалося лише в нечітко окресленому “вихованні віруючих у польському патріотичному дусі”; польським педагогам у 1930–1931 рр. інкримінувалося таке саме невизначене “перешкодження советизації школи, виховання учнів у польському шовіністичному дусі, в інтересах польської державності”. Проте ані ксьондзам, ані польським учителям на той час не закидалася приналежність або співучасть у діяльності нелегально-фантомної “ПОВ”.

Ще в грудні 1930 р., коли ГПУ УССР нібито викрило в республіці всеукраїнську організацію, котра провадила “підготовку всеукраїнського збройного повстання”, що мало розпочатися рейдом “петлюрівських партизанських загонів із Польщі”, торуючи таким чином шлях іноземній інтервенції, міфічна організація дістала кострубату назву – “Шпигунсько-диверсійно-повстанська контрреволюційна організація II відділу польського Головного штабу”³⁴.

Очевидно, що з точки зору “зручності” використання в “оперативно-чекістській роботі”, лаконічна назва “ПОВ” мала значні переваги, крім того, й звучала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до “Польської Організації Військової” стало ледь не єдиним річищем, по якому спрямовувалися репресії тоталітарного режиму проти польської людності УССР.

Отже, в 1933–1934 рр. за причетність до “ПОВ” на Правобережній Україні лише Київським обласним управлінням ГПУ УССР було заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістало різні терміни ув’язнення або було страчено, а решту – 44 – звільнено за недоведеністю складу

злочину (що, звісно, не давало гарантій від репресій надалі). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВС УССР у “справі” “ПОВ” було ув’язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), з яких 2-х стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання. Втім, вважаємо, що ці дані істотно применшені й не віддзеркалюють повної картини репресивних дій у “справі” “Польської Військової Організації”. Так, лише у “справі” т.зв. Подільської філії “ПОВ” загалом “проходило” 511 осіб, запідозрених у приналежності до організації чи заарештованих.

8 липня 1933 р. керівник ГПУ УССР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки його відомства щодо викриття в Україні “Польської Військової Організації”: *“Нами раскрыта и ликвидируется “Польская Военная Организация” (“ПОВ”), проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине [...]. Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ и возрожденная им после майского переворота – “ПОВ” за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации [...].*

По их показаниям, работой “ПОВ” руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.

Центр имеет сектора: Сектор “А” – ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложенческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор “В” – занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор “С” – прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния.”

Далі повідомлялося, що при центрі “ПОВ”, мовляв, діють “технічний відділ”, що відповідає за зв’язок з польськими консульствами та Генеральним штабом Польщі, переправи на кордоні, фінансування тощо; “Бюро інформації”, що забезпечує контроль і спостереження за нелегальною “Українською Військовою Організацією”, а також постачає за кордон відомості про ситуацію на селі УССР та настрої компартій Польщі й Західної України і т.ін.

Балицький інформував Москву, що вже “викрито” осередки “ПОВ” у Житомирі, Бердичеві, Проскурові, Білій Церкві, Кам’янці-Подільському, Шепетівці, Мархлевському районі...³⁵.

Схема “підривної діяльності” “ПОВ”, за “оперативно-чекістською” версією, була приблизно такою. Для обґрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення історичних прав на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р.) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти ССРСР і діяти в тилу РСЧА, – “ПОВ” нібито розгорнула через свої осередки активну роботу щодо полонізації українського населення, штучного завищення кількості поляків в УСССР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культосвітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени “ПОВ”. Стверджувалося, що найвизначніші “пеовяки” “пролазили з шкідницькою метою” до компартії, захоплюючи вирішальні ділянки “польської партійної й радянської роботи”.

Таким був стислий зміст “орієнтування” щодо “контрреволюційної польської роботи”, що в 30-х рр. розсилалося Управлінням держбезпеки НКВС УСССР усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВС, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС УСССР. Отже, кожен з керівників цих підрозділів націлювався (“орієнтувався”) на посилені пошуки “пеовяків”, а знайшовши (за відсутності таких – вигадавши) їх, мав збагатити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 30-х рр. у республіці сфабриковано декілька “справ” т.зв. “обласних центрів ПОВ”.

“Теоретична” частина згаданого “орієнтування” як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у “справах” абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до “ПОВ” у 1933–1934 рр. (з незначними відмінностями). З огляду на його важливість подаємо цей вступ повністю мовою оригіналу: *“Органами ГПУ раскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация, именованная – Польская Военная Организация (“ПОВ”), которая вела активную шпионскую, диверсионную, террористическую и повстанческую работу, с целью свержения диктатуры пролетариата на Украине, отторжения УССР от Советского Союза и захвата ее польским империализмом.*

Созданная в 1915 г. ПИЛСУДСКИМ, “ПОВ” с 1918 г. развертывает на территории УССР, особенно на Правобережье, широкую шпионскую, повстанческую и диверсионную работу, являющуюся составной частью подготовки похода польских помещиков и буржуазии на Украину и оккупации Правобережья 1920 г.

В целях маскировки своей работы и создания легальной базы для своей деятельности "ПОВ" широко практикует вливание своих активных членов в ряды коммунистической партии.

Следствием установлено, что еще в 1919 г. при руководящем участии членов "ПОВ" была создана в Киеве так называемая Польская рабоче-крестьянская коммунистическая партия, через которую проникли в ряды КП(б)У руководящие кадры "ПОВ".

Следствием также установлено, что организация широко практиковала внедрение своих членов в компартии Польши и Западной Украины, которые проводили в рядах этих партий провокационную работу, а потом, под видом политэмигрантов, перебрасывались в СССР – для шпионской диверсионной работы, пополняя кадры "ПОВ" на территории Советского Союза.

Оправившись после ликвидации органами ЧК в 1921 г., "ПОВ" налаживает организационные связи, перестраивает свои ряды и восстанавливает деятельность организации.

Следствием установлено, что деятельность организации особенно активизируется после майского, в 1926 г., фашистского переворота ПИЛСУДСКОГО.

Организация развернула широкую шпионскую, диверсионную, террористическую, вредительскую и повстанческую работу, имея основной своей задачей подготовку интервенции со стороны Польши и поднятие вооруженного восстания в момент интервенции.

Опираясь на польские национальные и культурные учреждения, которые служили легальным прикрытием деятельности организации и базой концентрации ее основных кадров, "ПОВ" развернула широкую работу по насаждению ячеек организации в Киеве и на периферии, особенно в пограничной полосе. "ПОВ" работала под руководством II-го Отдела Польгенштаба, поддерживая систематические связи с заграницей через посредство польских дипломатических представительств в СССР, путем посылки специальных курьеров и по каналам связей, которыми располагали члены организации, проникшие в ряды партии и занимавшие ответственные государственные должности."

Далі обвинувальний висновок містив відомості про конкретну "контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність" певної особи, якій інкримінувалася приналежність до "ПОВ".

В узагальнювальному "Обвинительном заключении по делу контрреволюционной шпионской организации, именованной "Польская Организация Военная" ("ПОВ)", підписаному у квітні 1934 р. головою ГПУ УССР В. Балицьким, не було забуто й сфабриковану в 1930–1931 рр. "справу" польських педагогів Києва. В шостому розділі

документу – “Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті” - згадувалося: *“С целью охвата своим влиянием, для подготовки кадров контрреволюционной, националистически настроенной молодежи, которая могла быть использована в момент восстания, ПОВ насаждала в польских школах в качестве учителей своих членов [...]. Польская школа в Киеве № 11 являлась базой крупной повязкой ячейки во главе с активным старым членом ПОВ ШУМОВИЧ. Ячейка школы втягивала в организацию молодежь, держала связь с Польшей, занималась переправой нужных людей через кордон и т. п. Эта ячейка объединяла значительные силы польского контрреволюционного учительства Киева.”*

І далі, переходячи до “філософського” узагальнення “контрреволюційної діяльності” педагогів польських шкіл загалом, у документі категорично стверджувалося: *“Проникнув в школы в качестве преподавателей, члены ПОВ вели работу по националистическому воспитанию польской молодежи старших групп (16–17-летнего возраста)”*³⁶.

Таким чином, на підставі наявного матеріалу, можна зауважити, що репресій за вигадану приналежність до “ПОВ” зазнавали, насамперед, активісти польської роботи в ССРСР/УССРСР, тобто партійні, советські, редакційно-видавничі, культосвітні працівники, заангажовані у проведення “коренізації” серед польського населення й будівництва “польської пролетарської культури”.

“Справа” польських педагогів Києва 1930–1931 рр. слугувала для ГПУ зручним репресивним прецедентом, а фактично реабілітовані за нею вчителі були першими кандидатами на арешт. Так, 10 квітня 1933 р. Особливе відділення Київського обласного відділу ГПУ УССРСР на підставі того, що Л. Рудницька – *“польская патриотка, бывшая воспитанница осужденной за контрреволюционную деятельность Шумович; семья Рудницкой выбыла при ее содействии в Польшу, куда сама стремится выехать”*, – ухвалило завести на неї “справу-формуляр” і взяти на облік як “польську активістку”. 13 червня 1933 р. було виписано ордер № 201 на арешт Л. Рудницької...

Методи “слідства” були традиційними: свідчення ув’язнених із запереченням інкримінованих їм “злочинів” не оформлялися протоколами. Так, у кримінальній справі тієї самої Рудницької наявна лакуна, що охоплює 4 місяці перебування під вартою – від червня до жовтня 1933 р.³⁷. Лише 28 жовтня 1933 р. колишній лектор Київського польського педінституту Л. Рудницька, звертаючися до Колегії ГПУ УССРСР, нарешті декларувала: *“Желая искренне и чистосердечно покаяться перед Советской Властью и совершенно новым человеком вернуться к труду и работать в интересах нового социалистического общества – признаю себя виновной в том, что я являлась членом*

контрреволюционной организации ПОВ [...]. Целиком и решительно рву с контрреволюцией и прошу Советскую Власть и органы ГПУ дать мне возможность искренним и преданным трудом оправдать перед Властью и обществом совершенные мною преступления и ошибки. Подробные и полные показания о контрреволюционной деятельности организации ПОВ и своей лично деятельности дам дополнительно.”³⁸.

У справі С. Галькевич зберігся рапорт керівництву співробітників Київського обласного відділу ОГПУ про знищення їхньою “підопічною” щойно складеної заяви з визнанням своєї приналежності до “ПОВ”: “18 сентября с[его] г[ода] в процессе допроса обвиняемой Галькевич Софьи Казимировны, последней было написано заявление на имя коллегии ОГПУ, в котором она сообщала, что является членом польской к[онтр]р[еволюционной] организации и хочет дать подробные показания о проведенной ею к[онтр]р[еволюционной] деятельности, но вскоре, изменив почему-то это решение, – заявление порвала”³⁹. Потрібно для слідства заяву С. Галькевич написала лише місяць по тому – 21 жовтня 1933 р.⁴⁰

Одного з перших за приналежність до “Польської Організації Військової” було репресовано активного діяча “коренізації” поляків в Україні *Болеслава Скарбека*, колишнього керівника Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директора Інституту польської пролетарської культури при ВУАН у Києві⁴¹. Діяльність Б. Скарбека в 1917–1920 рр. докладно висвітлено у піонерських для свого часу публікаціях П.М. Калениченка, присвячених польським “інтернаціоналістам” в Україні⁴².

7 серпня 1933 р. В. Балицький повідомляв Й. Сталіна та Г. Ягоду: *“У процесі подальшого слідства у справі “Польської Військової Організації” [...] все більше з'ясовується роль Зав. Польсекцією Чернігівського обкому КП(б)У СКАРБЕКА як одного з основних і найстаріших керівників цієї організації в Україні [...]. Вважаю за необхідне СКАРБЕКА заарештувати.”*

На протигагу позапартійним жінкам Л.Рудницькій та С.Галькевич, які “тримали паузу” впродовж 3-х–4-х місяців, відкидаючи інкриміновані їм “злочини”, дисциплінований комуніст Б. Скарбек уже 19 серпня 1933 р. (четвертого дня після арешту) склав потрібну заяву: “Будучи арестованим органами ГПУ, я проанализировал все свое прошлое и пройденный мною путь. Заявляю, что арест считаю совершенно правильным. В партию я вошел, не изжив полностью мелкобуржуазной и националистической идеологии, с остатками пепезовских традиций. Именно это и толкало меня на путь контрреволюционной практики: 1) Предупреждения в 1919 г. [...] певяцкого подполья о предстоящем провале; 2) Работая в Зафронтбюро, благодаря необес-

печенности условий сохранности конспиративных документов, я допустил пропажу (кражу) списка товарищей, работавших в польском подполье, что закончилось провалом ковельской организации и расстрелом ряда коммунистов; 3) Отсутствия должного реагирования на проявления работы контрреволюционных элементов; 4) Предоставления возможности использовать меня как ширму и ходатая за враждебные элементы; 5) В процессе моей партийно-советской работы покровительствовать враждебным элементам; 6) Это, наконец, привело к тому, что я дал возможность внедриться в аппарат враждебным элементам, которые вели свою контрреволюционную работу.

Одновременно я считаю необходимым заявить в порядке абсолютного политического разоружения, что наряду со всеми указанными выше проступками наибольшим является то, что я не вскрыл известные мне пеовяцкие остатки. Констатируя изложенное, заявляю, что приму все меры к наиболее полному вскрытию совершенных мною преступлений, а также к выявлению контрреволюционной работы других лиц, для чего приступаю к даче добровольных откровенных показаний.⁴³

На XIII пленумі Виконкому Комінтерну наприкінці 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов, тавруючи "агентуру польського фашизму" в Україні, яку, мовляв, викрили органи диктатури пролетаріату, зазначав: *"Серед цієї агентури виявилися деякі "комуністи" з Польщі, наприклад Скарбек, який [...] був агентом польських фашистів. Він був заарештований в серпні 1933 р. [...], перебуваючи в момент свого арешту на роботі завідувача чернігівського культпропа."*⁴⁴. Нарком освіти УССР В. Затонський повідомляв на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р.: *"В деяких інститутах, як, приміром, в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомийки був підібраний цілковито "одностайно". Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації."*⁴⁵.

Особливість акцій проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, в тому, що справа т.зв. "ПОВ" розгорталася паралельно зі справою "УВО" – "Української Військової Організації" (також сфабрикованою ГПУ УССР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями – уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим в очах більшовицької влади), а й листувалися зі своїми родичами у "буржуазно-поміщицькій Польщі". Отже, крім "української націоналістичної роботи" їм закидалася й належність до "агентури польської розвідки"⁴⁶. У слідчих матеріалах виникло й відповідне формулювання – "блок польської і української контрреволюції"

в УСССР. *“Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі “Польської військової організації” (ПОВ)”*⁴⁷, – проголошував на XII з’їзді КП(б)У той самий В. Балицький.

Починаючи з 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСССР наростають. Наприкінці 1933 – на поч. 1934 рр. було сфабриковано “справу” Вінницького (Подільського) обласного центру “ПОВ”, за якою було засуджено 52 особи, переважно місцевих культосвітніх працівників. Скарга до “Головного прокурора ССССР із спецсправ тов. Когана” одного із засуджених – *А. Григоровича*⁴⁸ – дозволяє простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація “ПОВ”, зазирнути до “технологічного цеху” слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., він спочатку вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність. Тоді почався психологічний тиск на в’язня. Слідчий запропонував А. Григоровичу схему-конспект, за якою той мав розповідати про свою участь у Вінницькій “ПОВ”. Підключили й тих заарештованих, які вже співпрацювали зі слідством. Коли новоприбулий потрапив до камери, його привітали вигуком: *“Ось і запланований воєвода “ПОВ” з’явився, зараз вже справа піде!”*. Сусіди за камерою блискавично подали товаришеві з недолі перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати в зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович член партії, отже – людина політично свідома, якій слід розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність і т.п.

Після того, як А. Григорович під тиском слідства врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної “ПОВ” є *“політичною демонстрацією великої державної ваги”* і згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в’язнями для узгодження зізнань. При тому траплялися трагікомічні випадки. Так, суперечки виникли щодо часу утворення “осередку ПОВ” у Бердичеві. Тамошній “провідник” стверджував, що ініціював це створення Григорович 1930 р. “Коли я почав заперечувати, – згадував останній, – що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 32 році”. Інший підсудний – *Я. Гольд*⁴⁹ – “розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно”. Як зазначав А.Григорович, “тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: “Слухай, Гольде, нащо ти брешеш, адже ти член партії?”. Він мені сказав: “Невже ти такий

дурень, не зрозумієш у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (?!) Польщі...”⁵⁰.

У такій атмосфері, якщо не дружньої, то принаймні творчої співпраці (ледь не за системою Станіславського) відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру “ПОВ” наприкінці 1933 – на поч. 1934 рр.

Історія зберегла прізвище особи, яка спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, “утворювала” її осередки у містах і містечках області, розсаджувала в’язнів по камерах так, щоб ті, хто не зізнався, були в товаристві осіб, які співпрацювали зі слідством. Та сама людина стежила за узгодженістю зізнань арештованих, турбувалася, щоби “пеовяки”, які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік і здійснити спільно чимало “контрреволюційних акцій”, урешті зустрілися й познайомилися (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих чи камерах ГПУ. Цим “режисером” був в.о. начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького обласного ГПУ *Соломон Брук*⁵¹.

Коли А. Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, то першими словами господаря були: “Якщо Вас заарештовано органами ГПУ, Вам слід бути маленьким”. Це треба було розуміти так: ви не в себе на роботі, а в ГПУ, отже, слухайте й виконуйте, що скажуть.

“Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ, і осіб, які належать до такої, не знаю. Я був найпідступнішим чином спровокований, – наголошував А. Григорович. – Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору неправильно. Я визнаю себе винним у тому, що я як член партії не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ГПУ, а й партії, що не я контрреволюціонер і що я вважаю це найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-му році мого життя.”

Завершувалась апеляція словами: “Мимоволі питаю себе, що за правосуддя, невже органи ГПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система – вигадка [...]. Працівники ГПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний [...]. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ГПУ.

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими ССРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає [...].”⁵².

Лук'янівська в'язниця, в якій 20 квітня 1934 р. склав вищезгадану заяву А. Григорович, стала місцем зустрічі засуджених "пеовяків". Для багатьох з них саме тут настав момент істини, коли з'ясування подробиць кожної індивідуальної "справи" й мотивів подання неправдивих свідчень уможливило (принаймні частково) реконструкцію механізму фабрикації "справи" "Польської Військової Організації" в УССР.

Так, Чеслав Снадський (до арешту 7 липня 1933 р. – заступник директора Польського педагогічного інституту в Києві) згадував 23 березня 1956 р.: "После окончания всего дела в 1934 г., когда нас всех перевели из внутренней тюрьмы ГПУ в Лукьяновскую тюрьму для отправки этапом, во время прогулки [...] я встретился с Политуром, а позже с Добжинским. Оба они до ареста были крупными партийными работниками [...], а после ареста по делу так называемой "ПОВ" они были главными творцами всех показаний по этому делу. Политура и Добжинского я спросил в упор, правда то, что они писали, что существовала контрреволюционная организация у нас среди коммунистов. Оба они твердо мне заявили, что все это ложь, выдумка и что все сфабриковано по заданиям следователей ГПУ.

Я их пристыдил, что как же они, старые коммунисты, не выстояли, сдались и стали писать чушь, погубив себя и многих молодых преданных коммунистов. Оба они мне ответили, что если бы они не дали этих показаний, их бы расстреляли, но что хуже всего, что искалечили бы на всю жизнь, а главное, что им тоже внушили, что это нужно для партии.

В Лукьяновской тюрьме я оказался в одной камере с Модзелевским, Кржижевским, Ильницким и другими [...]. Все они мне то же самое сказали, что Политур и Добжинский, что написали на себя и других лиц ложь."⁵³

У Лук'янівській в'язниці Ч. Снадський зустрів і групу привезених з Вінниці засуджених у "справі" Подільської філії "ПОВ", своїх знайомих – колишнього завідувача Польбюро Вінницького окружкому КП(б)У – А. Григоровича (автора вищезгаданої заяви), викладача математики Пакульського: "Но еще больше было мое удивление, когда я узнал [...], что под нажимом и угрозами следователей они также понаписывали на себя всякой лжи, аналогичной нашей, и в том числе много всякой фальши понаписывали и на меня, сделав из меня чуть ли не вождя Винницкой областной контрреволюционной организации"⁵⁴.

У своїй заяві до голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. Єжова (sic!) з Карагандинського табору НКВС від 24 серпня 1935 р. та у свідченнях під час реабілітації Ч. Снадський докладно з'ясував, яким чином "слідство" змусило особисто його до неправдивих зізнань і, зокрема, якою була техніка їх написання: "Аби

визначити вигадані завдання контрреволюційної організації, Борисов (слідчий. – *О. Р.*) дав мені доповідь Косіора на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1933 р. – *О. Р.*), де він викладав сутність “УВО”. Я використав у своїх свідченнях характеристику “УВО” зі змінами для “ПОВ”, зокрема, відторгнення України від ССРСР та інші моменти. Крім цієї доповіді, я зі свідчень Козиндо (аспірант Київського польського педінституту. – *О. Р.*) переписав питання викривлення національної політики партії і Советської влади. Про збирання відомостей для передавання за кордон, про зв’язки з контрреволюційними організаціями інших міст і т.п. диктував особисто Борисов. Таким чином, під диктовку Борисова була сфабрикована політична програма, що її було покладено в основу мого обвинувачення.”⁵⁵.

Після низки арештів у 1933 р. і наступного року тривали арешти визначних та рядових “пеовяків”, тобто відомих керівників і звичайних собі функціонерів національно-культурної роботи серед польської людності УСССР. Так, 2 квітня 1934 р. за приналежність до “ПОВ” було ув’язнено й невдовзі засуджено колишнього співробітника Польбюро ЦК КП(б)У *Йосипа Теодора*⁵⁶; 13 грудня того самого року за ґратами опинився колишній заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК, “хрещений батько” Мархлевського району *Ян Саулевич*⁵⁷.

Методи “слідчої роботи”, внаслідок яких було сфабриковано “справу” “ПОВ”, викривалися в низці заяв до державних і партійних органів, що надходили з таборів від засуджених “пеовяків”. Більшість таких звернень так і залишалися без відповіді. Але одній з таких заяв судилась інша доля.

3 лютого 1936 р. в’язень Біломорсько-Балтійського комбінату НКВС ССРСР Броніслав Берг в Управлінні ББК на станції Медвежа Гора написав звернення до Генерального секретаря ВККІ Г.Димитрова, що починалося так: “Я колишній член ВКП(б) і компартії Польщі [...]. Понад 5 років я сидів у в’язницях фашистської Польщі за приналежність до КПП. Від 1927 р., тобто після приїзду до ССРСР, я працював переважно на керівних роботах у редакціях польських газет у Києві, Проскурові, Москві й маю низку добрих відгуків про мою роботу ЦК КП(б) України й Вінницького обкому партії. У теперішній час я перебуваю у Медвежгорському виправно-трудовому таборі, куди мене заслали на 5 років [...] за нібито “контрреволюційну діяльність”, що її я проводив.”⁵⁸.

Однак заявник звертався до Г. Димитрова не в особистій справі, а з “надзвичайно важливого питання”, що стосувалося КПП: “Як Вам відомо, впродовж останніх двох років було заарештовано в Україні кількості комуністів та безпартійних поляків, в тому числі дуже багато політемігрантів з Польщі. Арештованих, у тому числі й мене, обвину-

вачують у приналежності до польської контрреволюційної організації “ПОВ” (так звана група Скарбека).”⁵⁹. Далі скаржник змальовував специфічні методи “слідства” у “справі” “ПОВ”, відомі йому на власному досвіді та від колег-в’язнів: “Т.”, туберкульозного, добу тримали у ванні з холодною водою, погрожували розстрілом; “Д.” допитували “конвеєрною” системою три доби поспіль, не виводячи з кабінету для прийому їжі, відправлення фізіологічних потреб, не дозволяли спати і т.ін.; “П.” подав брехливі свідчення, що є членом Вінницької обласної “ПОВ”, і разом з іншими такими самими “пеовяками” підтвердив ці вигадки перед наркомом внутрішніх справ УССР В. Балицьким. Заявник із зрозумілих мотивів, аби не “підставляти” товаришів, не називав їхніх прізвищ, вживаючи натомість криптоніми.

“Тов. Дмитрієв (тобто Дмитров. – *О. Р.*), це далеко не все, що мені відомо по цій справі, але ж я знаю тільки частину цієї справи [...], – наголошував в’язень. – Це правда! [...] Група слідчих НКВС УССР, використавши геройський мундир чекістів (sic!), шляхом використання неприпустимих методів допитів, штучно створила цю справу.

Які результати? Брутально порушено революційну законність, брутально викривлено ленінську національну політику, дискредитовано сотні кращих активістів, комуністів-поляків, підло ошукано керівництво КП(б) України, створено таку провокаційну справу, що дрейфусіада та азефщина залишилися далеко позаду.”

Б. Берг просив Г. Дмитрова довести зміст його листа до відома Політбюро ЦК ВКП(б), наголосивши насамкінець: “Дорогий тов. Дмитрієв. Цю справу знає вже багато людей, і тому вона потребує якнайскорішого реагування, аби не набула форми серйозної компрометації партійних і советських органів.”⁶⁰

Г. Дмитров переадресував скаргу кандидатів в члени ВККІ М. М. Попову, який, у свою чергу, як секретар ЦК КП(б)У звернувся за поясненнями до відповідного відомства. Відповідь не забарилася. Підготував її 20 лютого 1936 р. начальник Особливого відділу УДБ НКВС УССР і КВО старший майор державної безпеки М. Александровський. Її головним змістом була турбота про заплямовану честь “геройського мундира чекістів”: “*1. Заява БЕРГА, неправдива й наклепницька, розрахована на провокування партійних інстанцій.*

Перебуваючи під слідством, БЕРГ писав аналогічні заяви. Ці заяви розбиралися Спец[іальною] Прокуратурою. БЕРГ допитувався, і йому давалися очні ставки з іншими арештованими у присутності Прокурора.

У даній заяві він бере на себе роль “захисника” всіх засуджених у 1933 р. контрреволюціонерів у справі “ПОВ”.

2. Методи слідства, зазначені БЕРГОМ, ніколи не застосовувалися й не могли застосовуватися (sic!) [...].

4. Народний Комісар Внутрішніх Справ України тов. БАЛИЦЬКИЙ ніколи арештованих по Вінницькій групі "ПОВ" не приймав і їх не бачив".

Завершувалася відповідь-відписка категоричним резюме: "У даному разі ми безумовно маємо справу з непримиренним ворогом, який намагається будь-якими методами "врятувати становище." ⁶¹...

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП(б) ухвалено таємне рішення Політбюро ЦК КП(б)У щодо німецьких та польського районів України, що започаткувало широкомасштабні репресії проти цих нацменшин. Терміново створена комісія мала протягом 7-ми днів (тижня!) ретельно переглянути керівний склад районів та накреслити заходи щодо національних шкіл зазначених адміністративно-територіальних одиниць. Відповідні обкоми КП(б)У повинні були негайно відрядити до національних районів керівних працівників, які мали би "пояснити" населенню, що советська влада "не стерпить щонайменших спроб антисоветської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в ССРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до советської влади, у віддалені місця ССРСР" ⁶².

20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У в постанові "Про переселення з прикордонних районів", наголошувало зокрема, що у прикордонних районах з компактними масами польського й німецького населення потрібно визначити села, звідкіля слід виселити одноосібників, які "злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, і тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги" ⁶³. Було визначено масштаби першої депортації з Мархлевського і Пулинського районів – 8300 родин (перші 750 польських сімей опинились у Харківській області у березні 1935 р.) ⁶⁴. Натомість планували підселити "надійні елементи" зі східних областей України, а також – у директивному порядку – певну кількість перевірених НКВС демобілізованих червоноармійців.

Під стахановським стягом (але у специфічно-негативному забарвленні) минув для польського етносу советської України й 1935-й рік (відповідний "вугільний" рекорд було встановлено в ніч з 30 на 31 серпня 1935 р.). Ударними темпами згорталася мережа культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовних друкованих органів, таємна поліція здійснювала широкомасштабні акції щодо викриття й ліквідації "контрреволюціонерів" і "шкідників", які, мовляв, працювали на користь "сусідньої фашистської держави". Вістря репресій, як і раніше, спрямовувалося проти партійно-радянської

номенклатури, що відповідала за “польську лінію” в роботі з національними меншинами, місцевих культосвітніх працівників. Але депортаційні акції охоплювали вже й чимраз ширші верстви позапартійної та несуетизованої польської людності УРСР. Почасті ці заходи стали своєрідною складовою комуністичних урочистостей з нагоди 15-річчя “визволення” України від польського війська⁶⁵.

Саме 1935 р. було ліквідовано “советську Мархлевщину” – польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна й водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВС УРСР і партійно-державного керівництва республіки можна до певної міри зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи “пеовяків” – т.зв. “Волинського центру ПОВ” (липень 1935 – лютий 1936 рр.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності “шкідницьких елементів” Мархлевський район доведено до становища найвідсталішого у політичному та економічному плані, найбільш ураженого “контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури”. Знову ж таки акцент робився на низькому (порівняно з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район було колективізовано лише на 14,9 %; 1933 р. – 28%; 1934 р. – 47,6 %.

Рівночасно підкреслювалося, що в районі діяв ряд шпигунських груп (до 100 “активних агентів розвідки”); нарешті, різного часу тут сформувався 4 “міцно збитих” повстанських загони, що об’єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських та повстанських проявів трапилося декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу було вчасно попереджені ГПУ та прикордонниками.

“Гранична засміченість усіх ланок советського апарату” в Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали з 1930 р. Внаслідок них із советських установ та організацій району було “вичищено” 678 осіб “контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу”, в т.ч. 1932 р. – 121, 1933 р. – 303, й упродовж 1934–1935 рр. – 254 особи. З тих самих мотивів зпоміж 40-ка голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і зпоміж 80-ти голів колгоспів відкликано 76 осіб (95%).

За зняттям і відкликанням з посад, за законами воєнного часу (нагадаймо, що керівництво тоталітарного СРСР штучно створило й підтримувало в державі перманентний стан “фортеці в облозі”), на

“штрафника” чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком імовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок “особливої враженості” Мархлевського району з нього за останні 5 років було вислано й переселено 1658 родин.

Характерна щодо цього адресована секретарям ЦК КП(б)У С.В. Косіору та П. П. Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М. С. Василенка та секретаря обкому партії тієї самої області М.М. Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ фразою, що вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УРСР: *“Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антисоветським елементом”*. Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно з постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств “ненадійних елементів”, на звільненому ж місці розташувалося 754 родини “перевічених колгоспників-ударників”⁶⁶.

Проте, наголошувалося в документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антисоветських елементів. Адже в населених пунктах 11-ти сільрад переселення взагалі не відбулося, в решті – “взяли” лише по 3–5 господарств. Спеціальна ж перевірка, мовляв, виявила в цих місцевостях значну кількість колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, контрабандистів, осіб, які мали зв’язок з раніше викритими шпигунськими організаціями, а також куркулів і розкуркулених, інших польських шовіністичних та націоналістичних елементів.

Попереднім “пророблюванням” по лінії НКВС 20-ти населених пунктів додатково відшукали 357 господарств, що варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених – 129; колишніх дворян – 14; бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів – 75; колишніх контрабандистів – 45; осіб, підозрюваних (!) у шпигунстві, – 37, тощо.

Навівши ці дані, керівництво Київської області просило дозволу ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей України 300 родин “ненадійних елементів”, а мешканців 50-ти спрямувати у віддалені місцевості СРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району й членів тих родин, глави яких уже були засуджені за антисоветську й шкідницьку діяльність⁶⁷.

Копітка й напружена “праця” Управління держбезпеки НКВС УРСР принесла бажані результати: “слідчі органи” та партійно-державне керівництво республіки одержали “неспростовні” аргументи й “докази”, що Мархлевський національний польський район було створено

неправедним шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антисоветським елементом і концентрація вирішальних ділянок районного апарату в руках відвертих або прихованих “контрреволюціонерів” – явища генетичного порядку. Відтак на тяжку хворобу й ліки потрібні були радикальні – переселення, заслання, арешти і – врешті-решт (як найрадикальніший захід, щоб раз і назавжди запобігти можливій герильї місцевого населення в советському тилу в разі ймовірної війни з Польщею) – ліквідація (чи то – “ампутація”) Мархлевського району.

17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом (отже, питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалили постанову ЦК *“Про Мархлевський і Пулинський райони”*. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися *“в зв’язку з економічною слабкістю, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею”*⁶⁸. 3 жовтня 1935 р. це рішення “провели в советському порядку” – постанову з аналогічною назвою (“Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”) та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁶⁹.

Восени 1935 р. було ухвалено ще кілька принципово важливих рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків УРСР. Так, *“у зв’язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад”* було запропоновано Київському й Вінницькому обкомам Компартії України разом з органами НКВС здійснити “чистку” польських сільрад від націоналістів та інших антисоветських елементів. Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁷⁰.

Така сама доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, “польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою” (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. вирішило реорганізувати “штучно створені польські школи” й перевести їх на українську мову викладання та навчання. 27 жовтня того самого року було затверджено пропозиції Вінницького обкому щодо такої реорганізації 117-ти колишніх польських шкіл області⁷¹.

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла нова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. В листі його секретаря В. І. Чернявського до керівництва Компартії України, зокрема, зазначалося: “На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи

підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас.” На підставі цього висловлювалося побажання дістати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада відповідне рішення було ухвалене Політбюро. Сама ж акція здійснювалася наступного року...⁷²

Після спалаху репресивної активності 1933–1935 рр., здавалося б, репресії проти польського населення УССР почали вщухати. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування в районах і селах з польським та німецьким населенням, визнало незадовільною роботу щодо цього Одеського, Дніпропетровського, Київського та Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася “втрата пильності” у викритті “ворожої агентури”. Партійні органи цих областей зобов’язувалися, “не послабляючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національності”⁷³.

Відтак, здавалося б, репресії й вишукування “пеовяків” мали вщухнути. Проте так не сталося – за 1935–1936 рр. насувалася доба Великого терору – 1937–1938 рр.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому в ССРСР) принципове значення має *“Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485”* від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську та терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР” (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁷⁴.

Наказ зобов’язував місцеві органи держбезпеки впродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій “ПОВ”. Арешту підлягали: “а) виявлені у процесі слідства й досі не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР; в) перебіжчики з Польщі, незалежно від часу переходу їх до ССРСР; г) політемігранти та політобмінні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антисоветських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів”⁷⁵.

Наказ НКВС ССРСР № 00485 містив і такий пункт: *“Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, в яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного з них подати матеріал для розгляду до Особливої наради НКВС ССРСР.”*⁷⁶. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто - й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення “агентури іноземних розвідок” на території Чернігівської області, тамошнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції “Поляки”, що тривала в 2-й пол. 1937 р. Причинами арешту слугували: націоналістична діяльність і підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19) тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців – 400; українців-галичан (sic!) – 31; поляків – 233; росіян – 23; представників інших національностей – 173. Перевага українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. “з'ясувалося”, що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2224 поляки, включно з дітьми. Отже, за 2-ге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка⁷⁷.

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по *“польській лінії”* було заарештовано **56516** осіб (з них 44467 поляків), з яких **39644** особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загалом кількість заарештованих в Україні на той час становила 267579 осіб⁷⁸.

1938 р. було остаточно ліквідовано в Україні й ті навчальні заклади національних меншин, що ще жевріли. Кардинальне значення в цьому плані мали 2 рішення урядових органів УСССР (складені, зрозуміло, за московськими зразками): постанова Ради Народних Комісарів УСССР і ЦК КП(б)У *“Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”* (20 квітня) й постанова РНК УСССР *“Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УСССР”* (29 червня 1938 р.).

У постанові ЦК КП(б)У *“Про реорганізацію національних шкіл в Україні”* (10 квітня 1938 р.), що передувала згаданому рішенню РНК УСССР від 29 червня, йшлося: *“Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УСССР, насаджували особі (sic!) національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в*

очаги (sic!) буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насаджування національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись (sic!) до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіти в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим дальніше існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах [...]"⁷⁹.

Очевидно, що репресивне цідило "оперативного наказу № 00485" "відфільтрувало" й приречило на смерть тисячі невинних людей. Тим паче були приречені ті, хто вже колись зазнавав арешту за приналежність до "агентури польського фашизму". Так, звільненого 1931 р. після перебування під вартою у "справі" польських педагогів Болеслава Селенка, тоді викладача Київського залізничного технікуму, 23 серпня 1937 р. знову було затримано. 29 жовтня його у позасудовому порядку приречили на страту й невдовзі вбили.

Уражені "троцькістами й бухаринцями", "агентами іноземних розвідок", особливо важких втрат зазнали "особі національні польські" (та інших етнічних меншин) навчальні заклади. Не було обійдено "увагою" НКВС і 11-ту польську школу м. Києва. 30 вересня 1937 р. за гратами опинилася вчителька цієї школи Валентина Гурська. 22 жовтня її засудили до вищої міри покарання й стратили 1 листопада 1937 р. 12 квітня 1938 р. було ув'язнено викладача історії СРСР того самого навчального закладу Степана Шиманського. 7 жовтня його засудили до страти й 14 жовтня 1938 р. убили в тому самому Биківнянському лісі під Києвом, що і його колегу В. Гурську. У тій самій Биківні було страчено 7 грудня 1937 р. і співробітницю редакції газети "Głos radziecki" Ядвігу Мошиньську...

Сучасник, тодішній київський старшокласник, зафіксував ці сталінські етнічні "зачистки" на ще підсвідомому рівні як певні зовнішні лише ознаки ще невідрефлектованих змін: першими раптово зникли з міського життя... китайці, за ними прийшла черга деполонізації: *"Так само непомітно виселили, а значною мірою просто пересаджали за обвинуваченням у шпигунстві, київських поляків. Просто раптом зникли з тумб і стендів афіші польського театру."*⁸⁰

Таким чином, було перекреслено будь-яку роботу з етнічними меншинами на території України. Офіційно Сталін узяв курс на відродження великодержавницької політики царату. Однією з жертв

цією бруталної зміни курсу тоталітарної комуністичної держави в національному питанні стала й польська людність УССР.

Маркуючи ці зміни, відомий український політик і державний діяч, дослідник національної політики більшовиків Микола Ковалевський (1892–1957) зауважував на шпальтах часопису Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (Варшава): *“Wszystkie te fakty świadczą o dokonywującym się zwrocie w sowieckiej polityce narodowościowej. Sens tego zwrotu polega na dostosowaniu całości życia duchowego i politycznego republik narodowościowych do unifikacji państwowej wprowadzonej przez nową konstytucję sowiecką. Samodzielność narodowa nawet w tym ograniczonym ujęciu, które głosił Lenin, a więc, że kultura każdego narodu powinna być narodową co do formy i komunistyczną co do treści – nie mieści się w ramach zreformowanego przez Stalina systemu sowieckiego. Z formuły tej pozostaje jedynie jej druga część, natomiast narodowe formy kultury proletariackiej ulegają likwidacji, ustępując miejsca rosyjskim. Jest to powrót do znanej tezy Waganiana i Bucharina o specjalnym postępowaniu kultury rosyjskiej, która w ich ujęciu jest właściwą kulturą rewolucyjną i proletariacką.”*⁸¹.

Новий етап советської політики щодо польського етносу в ССРР розпочався восени 1939 р., коли внаслідок злочинної змови Сталіна й Гітлера цілком несподівано для Москви на її користь відійшла частина східних земель II Речіпосполитої. Зрозуміло, що в анексованій Східній Галичині переважало українське населення, котре невдовзі відчуло на собі всі “переваги” советизації, але чимало було на прилучених територіях також етнічних поляків. Ставлення до них комуністичної влади було ставленням переможця до переможеного з усіма відомими нині трагічними наслідками (“les vaincus ont toujours tort”). Накладався на це й попередній репресивний досвід сталінської адміністрації стосовно польської людності ССРР/УССР.

Т.зв. списочний облік “антисовєтського елементу” у советській державній безпеці, що діяв упродовж 1930–1940-х рр., ґрунтувався на принципах колишньої партійної, соціальної приналежності, а також національності та ідейних переконань особи. Таємний наказ 1939 р. передбачав 18 категорій населення, що мали вноситися до спеціального обліку. Зокрема 5 категорій розглядалися як “потенційна база іноземних розвідок”: німці, поляки, японці, китайці, корейці та ін., які “виявляли націоналістичні настрої”⁸².

Тривалий час тема репресивних дій сталінщини щодо окремих етнічних груп та цілих народів, у т.ч. і польського, перебувала в СРСР під суворою забороною. “Крига” почала “скресати” для дослідників цієї проблематики, зосібна вітчизняних полоністів, серед яких був і Павло Михайлович Калениченко, лише 1956 р. – після XX з’їзду КПСС і відомої (хоча й “закритої”) промови М. С. Хрущова. Очевидно, що хрущовська “відлига” була саме “відлигою”, тобто явищем тимчасовим, що чергувалася з рецидивами сталінщини. Відтак і українські полоністи повною мірою відчували на собі коливання політичної кон’юнктури, численні обмеження не лише в доступі до джерел, але й щодо того, що думати, говорити й друкувати на цю тематику.

Цікава в цьому плані історія публікації першої монографії дослідника – “Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни”, в основу якої лягла його однойменна кандидатська дисертація, що її П. М. Калениченко захистив 1956 р. Тема ця для молодого тоді полоніста мала й виразний автобіографічний вимір – студент-першокурсник фізико-математичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка 1940–1941 рр., він мав можливість безпосередньо спостерігати не лише “польську прогресивну еміграцію” тої доби, а й поведінку пересічного (“не прогресивного”) поляка в щойно приєднаних західноукраїнських областях, як і перебіг “советизації” цих теренів.

Що реально думав Павло Михайлович про ситуацію в Західній Україні 1939–1941 рр. та становище поляків на цій території й політику влади щодо них, у повному обсязі навряд чи вдасться реконструювати. Адже докладних мемуарів, що збереглися б десь “у шухляді”, він, як нам відомо, не залишив. Втім, “на щастя” в СРСР діяла цензура, що їй і завдячуємо можливості бодай фрагментарно відтворити доцензурного/“нецензурованого” Калениченка.

Так, 14 червня 1957 р. начальник Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УССР К.Ф.Полонник адресував секретареві ЦК КПУ С.В.Червоненкові чергову інформацію, що з Видавництва АН УССР надійшла на контроль верстка монографії П.Калениченка (автор іменувався в листі “Калиніченком”) “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни”, рекомендована до друку Вченою радою Інституту історії АН УССР. Принагідно керівник Головліту висловлював сановному адресатові свої міркування: “При уважному читанні цієї книги впадає у вічі слідуюче: говорячи лише про прогресивну польську еміграцію, що перебувала в Радянському Союзі під час другої світової війни, автор разом з цим надто докладно розписує поневіряння і утиски, яких ця еміграція нібито зазнавала на початку від органів радянської влади”.

Цензор наголошував: “Не знаємо, якими міркуваннями керувався автор (та й Інститут історії і видавництво), описуючи ці поневіряння в Радянському Союзі *прогресивних* поляків, але вважаємо, що писати про це – політично недоцільно, антирадянська пропаганда може знайти в цьому хорошу для себе поживу” (виділення у тексті – К.Ф.Полонника).

Застереження “рецензента” викликало авторське бачення советської паспортизації “*на колишній польській території, що відійшла до Радянського Союзу*”. Важливо, що при тому цитувався автентичний Калениченко, який, мовляв, хибно (“політично недоцільно”?) стверджував: “Деякі поляки, яким Радянська влада, зважаючи на їх минуле, не могла цілком довірити, *одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування і вибір місця проживання*” (с. 41 верстки, виділення в тексті тут і далі – цензора).

На наступних 2-х сторінках верстки монографії подавалися речі вже зовсім апокрифічні, оскільки автор, власне кажучи, окреслював етапи депортацій польського населення із західноукраїнських та західнобілоруських теренів 1939–1940 рр.: “*Осіб, зв’язаних з ворожими елементами, – з метою ізолювати їх від близького їм оточення і забезпечити на випадок війни, що наближалась, міцний тил у прикордонних районах, – примусово вивозили у глибинні райони Радянського Союзу*. В лютому 1940 р. були вивезені осадники, у квітні того ж року – сім’ї поліцаїв, офіцерів і вищих чиновників державного апарату, в червні – *ті біженці з Польщі, які ніде не працювали і зареєструвались на повернення в окуповану німецькими фашистами Польщу, але яких гітлерівці не прийняли з мотивів віросповідання*. Не можна не згадати того, *що при вивезенні поляків вглиб країни були випадки, коли окремі особи виселялись без достатніх на те підстав...*”. Неродагований Калениченко також необережно стверджував, що репресії проти поляків тривали аж до початку советсько-німецької війни: “*Переважає більшість поляків була звільнена з тюрем, таборів і дістала повну свободу безперешкодного переїзду в будь-яку добровільно вибрану для проживання місцевість*” (с. 92 верстки).

Особливий інтерес викликають зауваження цензора з приводу “вибраних місць” з верстки книжки П. М. Калениченка: “Авторові невтямки (sic!), що ми (цікаве це “ми” – виразне артикулювання/ усвідомлення ролі цензури як органічної складової советського репресивного апарату й ототожнення себе з цим апаратом. – О. Р.) репресували не поляків, як таких, а соціально-ворожі елементи, агентуру іноземних розвідок, яких зараховувати до прогресивної еміграції аж ніяк не розумно, більше того – політично шкідливо.

На багатьох сторінках книги автор говорить взагалі *про поляків*, тобто робить наголос на національному моменті, що аж ніяк не можна визнати правильним, бо, як відомо, в своєму ставленні до польського населення західних областей СРСР ми виходили не з вузько-національних, а з загальнодержавних засад.”

Підсумовуючи загальне враження від верстки праці П.М. Калениченка, К.Ф. Полонник зробив такий висновок: *“Головліт УССР вважає, що випуск у такому вигляді книги П. Калиніченка “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни” може нанести чималу шкоду нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі. Книга до друку не дозволена.”*

За рішенням секретаря ЦК КПУ С.В.Червоненка цензурні претензії до праці П. М. Калениченка було переадресовано для належного “реагування” до відповідного відділу ЦК. 24 липня 1957 р. завідувач сектору відділу науки і культури ЦК КПУ В.Цветков, у свою чергу, інформував керівництво Компартії України про ліквідацію “прориву” на історичному фронті УССР: “Відділ науки і культури ЦК КП України підтримує рішення Головліту УРСР про затримку видання книги т. Калиніченка “Прогресивна польська еміграція в роки другої світової війни”.

Враховуючи те, що вчена рада Інституту історії АН УССР рекомендувала цю недоброякісну книгу до друку, дирекції і вченій раді Інституту зроблено зауваження. Бюро відділу суспільних наук АН УССР на своєму засіданні 23 липня ц. р. розглянуло питання про рекомендацію до друку недоброякісних робіт вченою радою Інституту історії АН УССР.

Рукопис цієї книги був повернутий видавництвом АН УССР авторові для доробки. Рукопис перероблено, з нього викинуто всі неправильні твердження. Зараз ця книга знаходиться у виробництві.”

Після цензурного вихолощення змісту монографія Павла Михайловича нарешті з’явилася друком накладом у 2000 прим. Уже 13 листопада 1957 р. директор Державної публічної бібліотеки УССР В.С.Дончак адресував керівнику Інституту історії АН УССР О.К. Касименкові традиційне прохання *“висловити [...] думку щодо доцільності надіслання в країни народної демократії та в капіталістичні країни такої літератури”*. У переліку “такої літератури” згадувалася, зокрема, й *“Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни”*⁸³. Відповідь Олександра Карповича Касименка була позитивною – жорстко “відредагована” книга вже не містила небезпеки *“нашим державним інтересам, зокрема відносинам з народом дружньої Польщі”*.

Раніше, наприклад, кандидатська дисертація П.М. Калениченка (й верстка монографії, с. 41) містила такий пасаж: “Державно-правове становище поляків у нових радянських районах визначалось Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР про придбання громадянства СРСР жителями західних областей Української і Білоруської РСР від 29 листопада 1939 р., а також аналогічним Указом Президії Верховної Ради СРСР щодо Литовської РСР.

На підставі цих Указів відбувалась паспортизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві – в січні 1941 р. *Деякі поляки, що їм Радянська влада не довіряла, одержували паспорти з так званим одинадцятим параграфом, який обмежував свободу пересування і вибір місця проживання.* Паспортизація була видатною подією в житті польських трудящих, що проживали в районах, недавно возз’єднаних з Радянським Союзом”⁸⁴ (виділення наше. – О. Р.). Для постсталіністської вітчизняної історіографії напрочуд прикметне це поєднання згадки про обмеження прав частини (!?) польської людності, що їй незбагненна советська адміністрація “не довіряла”, й неодмінного панегірика (“обязательного сквернословія”) щодо виразно тоталітарної паспортизації як, мовляв, “видатної події в житті польських трудящих”.

Відредагований/процензурований Калениченко виглядав значно “симпатичніше” (принаймні менш загрозово для “відносин з народом дружньої Польщі”, що цілком “несподівано” навесні-восени 1956 р. висловився категорично проти запровадження в країні советської моделі тоталітарного устрою)⁸⁵. Той самий вищенаведений пасаж верстки (2-й абзац) виглядав у надрукованій книжці безпроблемно-ідилічно: “На підставі цих Указів відбувалась паспортизація, яка почалась на західноукраїнських і західнобілоруських землях весною 1940 р., а в Литві – в січні 1941 р. *Колишні жителі Польщі – українці, білоруси, литовці, євреї, а також поляки – одержали радянські паспорти, стали повноправними радянськими громадянами*”⁸⁶ (виділення наше. – О. Р.).

Спроба української полоністики, користуючися “відлигою”, стати на шлях об’єктивного (максимально наближеного до об’єктивного) висвітлення історії польської людності на українських теренах за советської доби зазнала невдачі. Серйозна розмова на ці теми стала можливою лише наприкінці 1980-х рр. Павла Михайловича Калениченка не стало 1983-го...

¹ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* - Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 1998. – Т. I. – S. 268.

- ² *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі - *ЦДАГО України*). - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 6. - Арк. 230.
- ³ Див., напр.: *Рубльова Н.* Невідома ділянка "антирелігійного фронту": Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1998. - № 1/2 (6/7) - С. 228-243.
- ⁴ *Рубльова Н.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 - 1937 рр.) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 2000. - № 2/4 (13/15). - С. 323-324.
- ⁵ *ЦДАГО України*. - Ф. 263. - Оп. 1. - Спр. 57003. - Арк. 1, 144 та ін.
- ⁶ *Там само*. - Арк. 193.
- ⁷ *Там само*. - Арк. 200.
- ⁸ *Там само*. - Арк. 2.
- ⁹ *Там само*. - Арк. 90.
- ¹⁰ *Там само*. - Арк. 153 зв.
- ¹¹ *Там само*. - Арк. 201, 203.
- ¹² Див.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2 (2/3). - С. 144-145.
- ¹³ *Документи внешней политики СССР*. - М., 1969. - Т. XV. - С. 436-439.
- ¹⁴ Див.: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. - М., 1969. - Т. VI. - С. 58-61.
- ¹⁵ *Там само*. - С. 61.
- ¹⁶ *Polska polityka zagraniczna w latach 1926-1932: Na podstawie tekstów min. Józefa Beka opracowała Anna M. Cienciąła*. - Paryż, 1990. - S. 79-80.
- ¹⁷ *Gregorowicz S., Zacharias M.-J.* Polska - Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925-1939. - Warszawa, 1995. - S. 87.
- ¹⁸ *Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник) та ін.* - К., 1990. - С. 292, 293.
- ¹⁹ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2 (2/3). - С. 135.
- ²⁰ *ЦДАГО України*. - Ф. 1. - Оп. 7. - Спр. 301. - Арк. 3.
- ²¹ Докладніше див.: *Józewski H.* Zamiast pamiętnika // *Zeszyty historyczne* (Paryż). - 1982. - Z. 59. - S. 3-44 (Cz. II. - K. N. III [POW]); *Natęcz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984. - 257 s. З новітньої польської літератури див., напр.: *Peptoński A.* Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919-1920) // *Przegląd Wschodni*. - Т. V, z. 2 (18). - Warszawa, 1998. - S. 299-335.
- ²² Див., напр.: *Polska Organizacja Wojskowa: Szkice i wspomnienia / Red. W. Lipiński i J. Stachiewicz*. - Warszawa, 1930; *Baczność, członkowie POW - Wschód // Gazeta Polska*. - 1932. - 14 września. - Nr. 255. - S. 4; *Eile H. Lis-Kula: Z okazji odsłonięcia pomnika w Rzeszowie w dn. 18 b. m. // Gazeta Polska*. - 1932. - 16 września. - Nr. 257. - S. 3; *Kawałkowski Al.* Wielka młodość: [ś. p. płk. Lis-Kula] // *Gazeta Polska*. - 1932. - 18 września. - Nr. 259. - S. 1; *Wańkowicz M.* Pamięci Lisa-Kuli // *Там само*. - S. 3; *Kaden-*

- Bandrowski J.* Młodość Lisa-Kuli // *Tam samo*; *Wańkowiczowa Z.* Uśmiech Lisa-Kuli // *Tam samo*. – S. 4; *Święto bohatera*: P. Prezydent Rzplitej odsłonił pomnik ś. p. pułk. Lisa-Kuli w Rzeszowie // *Gazeta Polska*. – 1932. – 19 września. – Nr. 260. – S. 1; *Lipiński W.* Józef Piłsudski o POW, Legionach i o Akcie 5 listopada: Fragment z nieznanego wywiadu u Marszałka Piłsudskiego // *Gazeta Polska*. – 1932. – 11 listopada. – Nr. 313. – S. 1; *Kurzeja B., dr.* POW: W czternastą rocznicę odzyskania Niepodległości // *Słowo Polskie* (Lwów). – 1932. – 12 listopada. – Nr. 311. – S. 5; *Zjazd Peowiaków*: Pierwszy dzień obrad // *Gazeta Polska*. – 1932. – 20 listopada. – Nr. 322. – S. 4; *Drugi dzień obrad i zamknięcie zjazdu delegatów POW* // *Tam samo*. – 21 listopada. – Nr. 323. – S. 1; *Walny Zjazd Zw. Peowiaków* // *Słowo Polskie*. – 1932. – 23 listopada. – Nr. 322. – S. 4; *Walne zgromadzenie b. członków POW Wschód* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 8 stycznia. – Nr. 8. – S. 4; *Walne zgromadzenie b. członków POW Wschód KN III*: Dziś akademja w sali Rady Miejskiej // *Gazeta Polska*. – 1933. – 17 lutego. – Nr. 48. – S. 8; *Akademja POW Wschód K. N. 3* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 18 lutego. – Nr. 49. – S. 4; *Piętnasta rocznica Rarańczy* // *Tam samo*. – S. 5; *Wańkowicz M.* Praca kobiet w POW – Wschód // *Tam samo*; *Lipiński W.* Rarańcza w przekroju historii // *Gazeta Polska*. – 1933. – 19 lutego. – Nr. 50. – S. 3; *W piętnastą rocznicę Rarańczy*: Przebieg wczorajszych uroczystości w stolicy // *Tam samo*. – S. 8; 20 lutego. – Nr. 51. – S. 3; *Zgromadzenie b. członków POW Wschód KN 3* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 19 lutego. – S. 8; *Walne zgromadzenie POW Wschód KN 3*: Drugi dzień obrad // *Tam samo*. – 20 lutego. – S. 3; *Hold pamięci poległych żołnierzy POW* // *Gazeta Polska*. – 1933. – 16 czerwca. – Nr. 164. – S. 2; *Rarańcza*: Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego. – Warszawa, 1933; etc.
- ²³ Див.: *Sprowadzenie z Rosji zwłok ś. p. kpt. Brandysa* // *Gazeta Polska*. – 1932. – 15 września. – Nr. 256. – S. 4.
- ²⁴ В одній з газетних публікацій йшлося: “Z opowiadań przybyłych więźniów wynika, że ustalenie liczby Polaków, którzy pozostali w więzieniach sowieckich, jest bardzo trudne. Cyfra ich sięga kilku tysięcy. Liczba księży, pozostałych w sowieckich więzieniach, wynosi 120, z czego trzecia część przebywa na wyspach Sołowieckich.” (Див.: 120 księży w więzieniach ZSSR: Co opowiadają przybyli z Rosji więźniowie // *Słowo Polskie* (Lwów). – 1932. – Nr. 257. – 19 września. – S. 2).
- ²⁵ *Gazeta Polska*. – 1933. – Nr. 201. – 23 lipca. – S. 1; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. – Warszawa, 1967. – T. VI: 1933–1938. – S. 72.
- ²⁶ *Dar sowieckiego rządu dla p. Marszałka Piłsudskiego* // *Słowo Polskie*. – 1933. – Nr. 201. – 24 lipca. – S. 1.
- ²⁷ Див.: *Gazeta Polska*. – 1933. – Nr. 201. – 23 lipca. – S. 1; *Nowa podróż kpt. Lepeckiego* // *Słowo Polskie*. – 1933. – Nr. 201. – 24 lipca. – S. 1; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. – Warszawa, 1967. – T. VI: 1933–1938. – S. 71–72; *Lepecki M.* Pamiętnik adiutanta Marszałka Piłsudskiego. – Warszawa, 1988. – S. 168–184.
- ²⁸ Див., напр.: *Калениченко П. М.* Ленінської гвардії рядовий –

Я.С. Ганецький // *Укр. іст. журн.* – 1969. – № 7. – С. 109–112.

Фантазмагоричність варшавської місії Якова Ганецького 1933 р. ніби навмисно підсилювала його тодішня (1932–1935) посада керівника... *Державного об'єднання музики, естради й цирку*. Штукарство полягало й у тому, що гарний жест Москви насправді був лише банальною бартерною угодою; адже, з одного боку, сталінський посланець передавав Польщі архівні матеріали, пов'язані з Ю. Пілсудським, з другого – одночасно керував спеціальною місією, що мала на меті пошуки “дорогоцінного скарбу” – рукописів і бібліотеки В. Ульянова (Леніна) (див.кн.: *Пересветов Р.* Поиски бесценного наследия: О судьбе некоторых рукописей В.И. Ленина. – М., 1963. – С. 225–227; *Калениченко П. М.* Назв. праця. – С. 112).

²⁹ Див.: *Коминтерн и идея мировой революции.* – М., 1998. – С. 787, 809–812; *Нежинский Л. Н.* СССР и Польша в 1934–1935 гг.: упущенные возможности? // *Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст.*: Сб. ст. – М., 2001. – С. 109–110.

³⁰ Див., напр.: *Кулик А., Пташинський П.* До історії збройної спільки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції: Польські легіони на Поділлі та Волині 1918 р. // *Архів Радянської України*: Істор.-архівознавчий журнал. – 1932. – № 4/5. – С. 184–236.

³¹ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów.* – Cz. 1 / Pod red. S. Stepnia. – T. I. – S. 241.

³² *Mitzner P.* Widmo POW // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). – 1993. – Nr. 11. – S. 22.

³³ *Józewski H.* Zamiast pamiętnika // *Zeszyty historyczne* (Paryż). – 1982. – Z. 59. – S. 37, 38.

³⁴ *Державний архів СБУ (далі - ДА СБУ).* - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 67093-ФП, т. 11. - Арк. 1–10.

³⁵ *Там само.* - Колекція документів.

³⁶ *Там само.* - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 120–121.

³⁷ У слідчій справі ще однієї уявної учасниці “ПОВ” – С. Галькевич (потрапила за ґрати 28 липня 1933 р.) – зберігся рапорт оперуповноваженого М. Чорткова заступнику начальника Київського облвідділу ГПУ Галицькому від 31 серпня (місяць після арешту Галькевич!) з прикметною згадкою: “За час слідчої роботи над арештованою Галькевич С. К. – свідчення її не фіксувалися, проте, частина її свідчень, абсолютно поки не щирі, заслуговує нашої уваги” (далі переповідалися окремі моменти біографії ув'язненої) (ДА СБУ. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 60830-ФП, т. 8. - Арк.4, виділення наше. – *О. Р.*).

³⁸ ДА СБУ. - Ф. 6. - оп. 1. - Спр. 60830-ФП, т. 45. - Арк. 4.

³⁹ *Там само.* - Т. 8. - Арк. 13.

⁴⁰ *Там само.* - Арк. 19.

⁴¹ *Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович* (В. Skarbek/Szacki/) (1888–1934) – уродженець м. Кузнецька Саратовської губ. З родини лісничого

шляхетського походження, предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т. Косцюшка 1794 р. У 1906–1910 рр. – член ППС-фракції, згодом належав до ППС-лівиці. Навчався в Київському політехнічному інституті. Упродовж 1914–1916 рр. перебував в ув'язненні. Член ВКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польського соціалістичного об'єднання в Харкові (1917). У 1917–1918 рр. – член Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, завідувач культурно-освітнього відділу губернського Комісаріату в польських справах у Харкові (з січня 1918 р. діяв на правах “Крайового комісаріату в польських справах”). У 1919 р. член редколегії газет “*Komunista Polski*”, “*Głos komunisty*”, керівник польської секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її газети “*Sztandar Komunizmu*”, один із засновників київської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. У вересні 1919 р. – січні 1921 р. – голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польського відділу Реввійськради Західного фронту. Згодом: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київського окружного КП(б)У, редактор газети “Пролетарська правда” (Київ), заст. редактора газет “*Sierp*” (Харків, 1926–1927) та “*Trybuna radziecka*” (Москва). З 1929 р. – знову в Києві: редактор газети “*Киевский пролетарий*”, зав. відділу окружному КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. З жовтня 1932 р. – завідувач культпропвідділу Чернігівського обкому КП(б)У. Заарештований 15 серпня 1933 р., 19 серпня визнав свою “приналежність” до “ПОВ”. Як “керівник”/“комендант” українських “пеовяків” рішенням Колегії ОГПУ ССРСР від 9 березня 1934 р. засуджений до розстрілу. Страчений 3 червня того самого року. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду ССРСР від 27 лютого 1958 р.

⁴² Див., напр.: *Kaleniczenko P. M. Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie (1917–1920) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały.* – Warszawa, 1969. – Т. V. – S. 133–139; *його ж. Polacy w walce o zwycięstwo Rewolucji Październikowej na Ukrainie // Kraków – Kijów: Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich.* – Kraków, 1969. – S. 188, 199, 224; *Калениченко П. М. Брати по класу – брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917–1920 рр.* – К., 1973. – С. 16, 28, 31, 58, 77–79, 81, 83–84, 88, 90, 107–108, 131–132, 152.

⁴³ *Державний архів Чернігівської обл.* – Ф. 8840. – Оп. 3. – Спр. 3297. – Арк. 8–8 зв.

⁴⁴ *Попов М. М. Про боротьбу з націоналізмом // Більшовик України.* – 1934. – № 1. – С. 86.

Заарештували Б. Скарбека за преферансом – під час товариської вечірки у першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У. Перед тим, як піти назавжди, колишній лідер комуністичної роботи з поляками УСРР ще встиг кинути “шефові”: “Тут якась непорозуміння. Я піду, аби все це з’ясувати. Ти за мене не хвилюйся, я собою партію не можу заплямувати.”

⁴⁵ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.

- ⁴⁶ Докладніше про фабрикацію “справи” “Української Військової Організації” в УССР див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104–130, 288–298; Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа “Української Військової Організації” // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; та ін.
- ⁴⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – [Харків], 1934. – С. 120.
- ⁴⁸ Григорович Андрій Якович – нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславівського повіту (Східна Галичина). Колишній член РСДРП (меншовиків), член РКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював інспектором у польських справах Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 5-ти років таборів. За обвинувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організував “повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі”, провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, постачаючи її військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі – під час перебування в Лук'янівській в'язниці Києва. У слідчій справі відсутні матеріали додаткової перевірки скарги А. Григоровича, проте відомо, що постановою Судової трійки при НКВС УССР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з 5-ти до 3-х років таборів.
- ⁴⁹ Гольд Яків Абрамович (1894 – 1937 ?) – уродженець с. Вовчинець, передмістя Станіслава (Східна Галичина, нині – Івано-Франківськ), єврей. До 1913 р. навчався в Станіславівській учительській семінарії. З 1914 р. в австрійському війську – прапорщик 8 ландверного (празького) стрілецького полку. 21 жовтня 1915 р. потрапив до російського полону, де перебував до кінця 1919 р. (Астрахань, Царево, Спаське, Хабаровка, Красная Речка, Ново-Ніколаєвськ, Красноярськ). З січня 1920 р. – доброволець німецького інтернаціонального полку, в охороні спецкорпусу ВЧК в Ярославлі. Восени 1920 р. на прохання Ф. Кона відкликаний у розпорядження ЦК ВКП(б) і скерований до ЦК КП(б)У для використання на “польській роботі”. З січня 1924 р. – зав. Польшюро Вінницького губвідділу народної освіти; у серпні 1925 р. – липні 1926 р. – в апараті НКО УССР (Харків). Згодом упродовж 6-ти років працював у Проскуріві (інспектор культурно-освітніх установ Польшюро Проскурівського окрвідділу народної освіти, директор польської 7-річки). З липня 1932 р. – інспектор відділу праці Мархлевського райвиконкому Київської обл. Зарештований у Мархлевську 18 листопада 1933 р. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 3-х років таборів. Реабілітований.
- Характеризуючи власну національну ідентичність, зазначав під час допиту 1 грудня 1933 р.: “За вихованням й переконаннями я більше поляк, аніж

єврей. Єврейської мови не знаю й не знав, а рідною мовою вважаю польську.”

⁵⁰ *ДА СБУ*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 37955-ФП, т. 2. - Арк. 86-98.

⁵¹ *Брук Соломон Соломонович* (1896-1938) – уродженець м. Рудні Смоленської обл., єврей. “Відзначився” під час фабрикації “справм” “СВУ” 1929 – 1930 рр., за що одержав орден Червоного Прапора. У 1933-1934 рр. – тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ГПУ УССР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ГПУ УССР. Згодом – помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УССР. 11 липня 1937 р. заарештований за звинуваченням в участі у “троцькістській змові в органах НКВС”. Визнав себе винним, але згодом відмовився від свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СССР засуджений до розстрілу (див. про нього також: *Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки* за ред. С. Білоконя. – К., 1993. – № 1 (6). – С. 121-128).

⁵² *ДА СБУ*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 37955-ФП, т. 2. - Арк. 97.

⁵³ *Там само*. - Спр. 60830-ФП, т. 10^а. - Арк. 470-471.

⁵⁴ *Там само*. - Т. 103. - Арк. 203 зв.

⁵⁵ *Там само*. - Т. 10^а. - Арк. 462.

⁵⁶ *Теодор Йосип Борисович* (1900-1937) – нар. 7 вересня 1900 р. у Варшаві, єврей. За фахом журналіст. Служив у РСЧА (1920-1921), зокрема, був співробітником польської військової секції Політуправління командування військ України та Криму; працював секретарем українсько-російської делегації у змішаній Українсько-російсько-польській комісії у справах репатріації в Харкові (1921-1923). Член КП(б)У з 1923 р. Закінчив Харківський інститут народного господарства. В 1924-1926 рр. – зав. Центрального польбюро НКО УССР; у 1926-1929 рр. – інструктор, заст. зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У; в 1929-1933 рр. – відп. редактор газети “*Sierp*”; з травня по листопад 1933 р. – інструктор з нацменроботи Культпропу ЦК КП(б)У. Від листопада 1933 р. до січня 1934 р. – головний редактор Державного видавництва дитячої літератури в Харкові. В лютому 1934 р. за “замовчування зв’язку з викритими неовіями” виключений з КП(б)У. Під час слідства визнав себе активним учасником ПОВ з 1924 р., свідчив, що спотворював політику партії у питанні про колективізацію у Мархлевському районі й тим самим штучно підбурював польське населення проти советської влади, а на видавничій роботі – гальмував публікацію й поширення советської літератури та підручників польською мовою, натомість просував стару націоналістичну літературу. 21 травня 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до 5-ти років таборів. Рішенням Трійки при НКВС УССР від 29 березня 1936 р. засланий до Казахстану на решту терміну відбуття покарання. Працював на малярійній станції в Алма-Аті. 7 серпня 1937 р. заарештований вдруге УДБ НКВС УССР й етапований до Києва, де “визнав”, що під час слідства 1934 р. приховав свою шпигунську роботу на користь Польщі. Постановою НКВС та Прокурора СССР від 1 жовтня 1937 р. засуджений

до вищої міри покарання, страчений 4 жовтня. Реабілітований 16 травня 1958 р. Військовим трибуналом КВО.

⁵⁷ Саулевич Ян Домінікович (1897–1937 ?) – нар. 20 березня 1897 р. у садибі Огородники Двінського повіту Вітебської губ. у родині дрібного шляхтича, який 1908 р. придбав фільварок Гаспарі в Курляндській губ. (Латвія). Закінчив Двінське реальне училище (1914), навчався в Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922). Від травня 1917 р. – член “Польського соціалістичного об’єднання” в Харкові, від серпня – член ППС-лівиці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь у насаджуванних там органах советської влади. У 1919–1920 рр. – у РСЧА. Після демобілізації в листопаді 1920 р. відновився в Інституті, котрий закінчив 1922 р. Наступного року став аспірантом того самого вузу. Член КП(б)У з 1924 р.

Один із зачинателів і керівників роботи з національними меншинами (насамперед поляками) України: з 1923 р. – співробітник відділу національних меншин НКВС УССР, у 1924–1930 рр. – член, заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК. Згодом – працівник Наркомзему УССР (1930–1934). На момент арешту – начальник відділу Крайового земельного управління у м. Саратові (залишив Харків після того, як 10 жовтня 1934 р. його виключили з партії “за втрату класової пильності й змикання із шкідницькими елементами” в апараті Наркомзему УССР). Під час слідства визнав свою приналежність до ПОВ, але наголошував, що вже давно відійшов від контрреволюційної діяльності, оскільки бажав чесно працювати. 8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду засуджений до 10-ти років таборів. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі, де, ймовірно, й був страчений у 1937 р. Реабілітований 26 квітня 1990 р. Судовою колегією з кримінальних справ Верховного Суду УССР.

⁵⁸ Берг Броніслав Адамович (він же – Зальцберг Вітольд Адамович) – нар. у Варшаві 1903 р., єврей. Був членом КПП й ВКП(б) (з 1921 р.). До ССРСР прибув як політемігрант 1927 р.; працював газетярем. Таємний огляд закордонної польськомовної преси за 1934 р., підготовлений МЗС П Ручіпосполитої, так характеризував редаговану ним районну газету: “*Kolektywista Pogranicza*” – (Płoskirów). Wych. 15 razy na miesiąc [...]. Nakład – cirka 2.700 egz. Redaktor: Bronisław Berg. Jedno z najlepiej redagowanych polskich pism rejonowych” (виділення наше. – О. Р.) (Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. – Cz. 1 / Pod red. S. Stepnia. – T. I. – S. 271*). Був заарештований 11 грудня 1934 р. у Новгородській обл.; 28 грудня 1935 р. Особливою нарадою при НКВС ССРСР засуджений до 5-ти років таборів як “активний учасник контрреволюційної “Польської військової організації”. Винним себе не визнав, неодноразово звертався зі скаргами до партійних і советських органів ССРСР. Звільнений по відбуттю терміну покарання 11 грудня 1939 р. Реабілітований 1956 р.

⁵⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 6828. - Арк. 2.

⁶⁰ Там само. - Арк. 4.

⁶¹ Там само. - Арк. 5.

- ⁶² Там само. - Оп. 16. - Спр. 11. - Арк. 294-295.
- ⁶³ Там само. - Арк. 316-317.
- ⁶⁴ Див.: Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Інститут історії України НАН України. - К., 1998. - Вип. 4. - С. 203.
- ⁶⁵ Про депортаційні акції режиму проти поляків УССР докладніше див.: Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. - Вип. 4. - С. 196-208; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - Warszawa, 1998. - S. 173-207 (Rozd. VI. *Deportacje Polaków z miejsc stałego zamieszkania*); та ін.
- ⁶⁶ Про хід переселення з Мархлевського району в 1935 р. докладніше див.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. - Тернопіль, 1992. - С. 52-55; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - S. 131-139.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 396. - Арк. 166-167.
- ⁶⁸ Там само. - Спр. 375. - Арк. 132.
- ⁶⁹ Стронський Г. Злет і падіння... - С. 55-56.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 12. - Арк. 280, 325, 327.
- ⁷¹ Там само. - Арк. 278, 333.
- ⁷² Там само. - Арк. 342-343.
- ⁷³ Там само. - Оп. 7. - Спр. 424. - Арк. 108.
- ⁷⁴ Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 15-44.
- ⁷⁵ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 16.
- ⁷⁶ Там само. - С. 17.
- ⁷⁷ Див.: Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // *Депортації українців та поляків: кінець 1939 - початок 50-х рр.*: До 50-річчя операції "Вісла" / Упоряд. Ю. Сливка. - Л., 1998. - С. 17.
- ⁷⁸ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. - 1995. - № 1/2. - С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // *Karta*. - 1993. - Nr. 11. - S. 24-43.
- ⁷⁹ Цит. за зб.: *Національні відносини в Україні у XX ст.*: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М. І. Панчук (керівник) та ін. - К., 1994. - С. 236.
- ⁸⁰ Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи // *Новый мир* (Москва). - 1992. - № 7. - С. 192.
- ⁸¹ Див.: K[owalewski] M., dr. Sowiecka polityka narodowościowa w roku 1937 // *Sprawy Narodowościowe*. - 1937. - № 4/5. - S. 506-507.
- ⁸² Див.: Хаустов В. Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917-1953 гг. // *Cahiers du monde russe* (Paris). - Vol. 42, № 2/4 (*La police politique en Union soviétique, 1918-1953*). - Avril-décembre 2001. - P. 369-370.

- ⁸³ *Науковий архів Інституту історії України НАН України.* - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 66.
- ⁸⁴ *Калениченко П. М.* Прогресивна польська еміграція в СРСР в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії АН УРСР. - К., 1956. - С. 77-78.
- ⁸⁵ Див., напр.: *Зашикульняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. - Л., 2002. - С. 570-571.
- ⁸⁶ *Калениченко П. М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки Другої світової війни. - К., 1957. - С. 41.

Юрій Крамар
(Луцьк)

РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ВОЛИНІ в 2-й половині 1930-х рр.

Включення західноукраїнських земель до складу Речіпосполитої, санкціоноване рішенням Ради послів Антанти у березні 1923 р. поставило українське питання в ранг чи не найбільшої внутрішньополітичної державної проблеми Польщі. Воно стало каталізатором реалізації правлячим табором націонал-демократів доктрини однонаціональної держави.

Ендеки, виходячи з тези, що українці є лише "етнічною масою", неспроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, заперечували перспективу української державності, висували інкорпораційну програму та домагалися проведення політики національної асиміляції цієї меншини¹. Методами форсованої уніфікації національних окраїн служили колонізація, придушення різних форм українського національно-визвольного руху, полонізаційний тиск у політико-культурній сфері. Польсько-українська конфронтація визначала характер міжнаціональних відносин на східних теренах Речіпосполитої в 1918-1926 рр.

Відверто антиукраїнську політику польські націонал-демократи проводили на Волині. Причиною напруження польсько-українських взаємин також була нерозв'язаність більшості соціально-економічних, освітніх та релігійних проблем місцевого населення. Українці, які становили дві третини людності краю, ставилися до нової влади вороже, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. До 1925 р. Волинь була тереном збройної акції направленої проти польського державного апарату. Партизанський рух на терені воєводства нерідко інспірувався з території сусіднього СРСР². Це перешкоджало повній інтеграції воєводства до

господарського й політичного організму Речіпосполитої.

На ґрунті загального невдоволення на Волині поступово набирала сили український національний рух, що носив чітко виражений антипольський характер. Це особливо яскраво засвідчили парламентські вибори 1922 р., що принесли цілковиту перемогу українським політичним силам у воєводстві: українці здобули 12 мандатів (з 16-ти) до сейму і 4 мандати (з 5-ти) до сенату³. Тоді Волинь не обрала жодного депутата-поляка.

Виборча кампанія 1922 р. стала поштовхом до політичної самоорганізації волинських українців. Саме тоді українці Волині, які, на відміну від галицьких українців, не мали досвіду політичної самоорганізації, почали творити численні політичні партії та локальні громадсько-політичні організації з найрізноманітнішими програмами й методами діяльності. Найбільшим впливом користувалися партії лівого спрямування – Комуністична партія Західної України, Сельроб, Українська соціалістична радикальна партія. З 2-ї пол. 20-х р. помітну роль у політичному спектрі Волині почала відігравати найбільша українська центристська партія – Українське національно-демократичне об'єднання. Характерною рисою українського національного руху на Волині була його радянофільська орієнтація. Партії, що стояли на цій платформі, мали найбільшу підтримку місцевих українців⁴.

Радикалізація українського національного життя на терені Волині була реакцією українців на відверто дискримінаційну політику польської влади на поч. 20-х рр. Стало очевидним, що політика національної асиміляції зазнала невдачі.

Неможливість цілковитої реалізації принципу національної держави, зміни у політичному керівництві Польщі після травневого перевороту 1926 р. спричинили модифікацію програмних засад польської національної політики. Табір “санації” на чолі з Ю. Пілсудським вдався до тактики маневрування в українському питанні і гнучкіших засобів інкорпорації. Програма пілсудчиків у національному питанні мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації українського населення федералістською (прометеїстською) програмою державної асиміляції⁵. Її суть полягала в тому, щоб шляхом певних поступок добитися лояльного ставлення українців до Польської держави. Запропонована “санацією” національна програма передбачала толерантнішу мовну, релігійну та освітню політику, допускала українців на окремі державні й самоврядні посади, фінансову допомогу господарським інституціям.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи т.зв. “волинського експерименту”, реалізатором якого в 1928-1938 рр. був воєвода Г.Юзевський. Стратегічна мета його

“волинської політики” полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з усіма теренами Речіпосполитої⁶. Для досягнення цієї мети програма Г. Юзевського передбачала цілий ряд заходів, реалізація яких привела б до радикальної зміни характеру польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю повинна була стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Одним з головних тактичних завдань “волинської політики” Г.Юзевського була нейтралізація впливів тих українських організацій, що їх осередки перебували в Галичині. Йшлося про політичну ізоляцію Волині від впливів «галицького українізму». Відтак колишній австро-російський державний кордон (т.зв. “сокальський кордон”) поступово перетворився з територіального в політико-адміністративний. У вересні 1931 р. волинським воєводою було розроблено секретний документ, що він представив міністру внутрішніх справ Польщі. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. “Нинішня політична ситуація на Волині, — зазначав Г.Юзевський, - з огляду на сусідство із Східною Малополющею (Східною Галичиною. — Ю.К.) зобов'язує здійснити певні кроки, що, з одного боку, запобігли би поширенню терористичних виступів, а з другого — підкреслили би політичну окремішність Волині”⁷.

Очевидно, висунуті Г.Юзевським пропозиції щодо тактики поступової ізоляції Волині від Галичини знайшли схвалення у Міністерстві внутрішніх справ, оскільки вже на поч. 30-х рр. волинська адміністрація приступила до активної реалізації цієї програми. Саме тоді репресій зазнали ті українські політичні партії та організації, що їх осередки перебували в Галичині.

На поч. 30-х рр. державна адміністрація, керована Г.Юзевським, зуміла ліквідувати більшість легально діючих на терені воєводства українських партій і організацій, що неприхильно ставилися до польської державності. За короткий період припинила своє існування наймасовіша українська партія на Волині — Сельроб-єдність⁸. Значних репресій зазнали УНДО і УСРП.

Слід підкреслити, що одним з головних завдань “волинської політики” Г.Юзевський вважав нейтралізацію впливів не лише легальних українських партій на Волині. Ще більшу небезпеку він вбачав у зміцненні позицій у середовищі волинських українців підпільних ліво- та праворадикальних партій, особливо КПЗУ та ОУН. Тому стосовно цих угруповань місцева адміністрація одразу здійснювала репресивні заходи. Упродовж 1930-1934 рр. на Волині відбулося

чимало судових процесів проти комуністів, у результаті чого в ув'язненні опинилося багато активних членів КПЗУ. Так, лише в 1933 р. у Рівному було засуджено на тривалі строки ув'язнення 33, у Ковелі – 41, у Луцьку – 47 комуністів⁹. Органами державної безпеки також постійно проводили акції, спрямовані на викриття підпільної мережі ОУН, арешти її найбільш активних членів, що значно послаблювало її впливи на Волині.

Таким чином, антиукраїнські репресії польської адміністрації поч. 30-х рр. значно послабили позиції незалежницьких і прокомуністичних партій на терені воєводства. Отже, мети, що ставила перед собою адміністрація Г.Юзевського на першому етапі реалізації своєї програми, було досягнуто. Це сталося, головним чином, тому, що український рух на Волині, незважаючи на швидку динаміку свого розвитку, все ще залишався слабким і розпорошеним. Рівень національної свідомості волинських українців, особливо у північних повітах воєводства, був дуже низьким.

Одночасно з ліквідацією впливів українських партій, що неприхильно ставилися до польської державності, йшла підготовка до створення нового типу організацій, котрі реалізовували б гасла польсько-української співпраці. Конкуренцію українським організаціям, що мали свої осередки в Східній Галичині, мала скласти регіональна проурядова партія. Нею стало Волинське українське об'єднання – ВУО.

Створення в червні 1931 р. з ініціативи воєводи нової партії – ВУО, знаменувало початок 2-го етапу реалізації «волинського експерименту». Головне завдання партії Г.Юзевський вбачав у створенні політичного апарату, що дав би можливість опанувати настрої широких верств українського селянства. Партія одразу заявила про свою цілковиту лояльність до уряду Речіпосполитої, акцентуючи увагу на необхідності розвою української культури, освіти, національної церкви¹⁰.

Однак ВУО не могло позитивно вплинути на розв'язання українського питання у Польщі, оскільки його діяльність цілком контролювалася польською владою. Внаслідок цього партія не здобула помітних впливів на Волині, свідченням чого була слабка організаційна розбудова ВУО та його структур (“Просвітянські Хати”, “Рідні Хати”, “Народні хори ВУО”) на терені воєводства.

Незважаючи на певне зростання угодовських настроїв у середовищі волинських українців, від сер. 30-х рр. українське політичне життя Волині набувало все більш радикальних форм. Помітнішими в цей час стали симптоми кризи “волинського експерименту”. Той курс національної політики, що провадив Г.Юзевський щодо українців у перші роки свого правління, із сер. 30-х рр. почав натрапляти на щораз більші

перешкоди. До цього спричинилася, головним чином, зміна суспільно-політичної ситуації в країні після смерті Ю.Пілсудського. В національній політиці «санації» відбувся різкий поворот праворуч. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричиняли популяризацію у Польщі націоналістичних ідей, посилювали ендецькі концепції розв'язання українського питання. За таких умов ставлення українського політичного табору до польської державної політики навіть у тому помірковано-ліберальному варіанті, що на Волині пропагував Г.Юзевський, зазнало істотних змін.

Уже в 1933 р. Г.Юзевський підкреслював, що політичне життя волинських українців, досить примітивне на поч. 30-х рр., значно похвалювалося, “поширюючись на щораз ширші верстви населення, які досі мали слабку політичну й навіть національну свідомість”. Він зазначав: “Волинь знов є тереном особливо інтенсивних атак Малополющі (Галичини. – Ю.К.) – атак за прорив “сокальського кордону”¹¹.

Хоч як це дивно, але існування “сокальського кордону” сприяло більшій радикалізації українського політичного життя на Волині, зменшуючи впливи тих політичних сил, що співпрацювали з польською адміністрацією. Свідченням цього було зміцнення на терені воєводства позицій нелегального українського комуністичного й націоналістичного рухів¹².

У 2-й пол. 30-х рр. з огляду на репресії польської влади в Галичині центром уваги ОУН стали північно-західні українські землі. Цей період позначений різким зростанням активності Організації на Волині. Незважаючи на постійне переслідування місцевою адміністрацією, ряди членів ОУН поповнювалися представниками інтелігенції, духовенства, селянства. Особливо популярною була Організація серед учнівської та студентської молоді.

За посередництвом волинських студентів, які навчались у Варшавському, Львівському, Празькому, Берлінському університетах, на Волині поширювалася нелегальна література ОУН. У діяльності ОУН активну участь брали, крім студентської молоді, учні українських гімназій. У Луцькій гімназії ім. Лесі Українки діяв гурток “Промінь”, що складався з учнів старших класів. Члени гуртка займалися розповсюдженням нелегальної літератури, листівок ОУН¹³.

Восени 1933 р. відбувся судовий процес над українськими гімназистами, звинуваченими в читанні й розповсюдженні нелегальних націоналістичних видань¹⁴. До групи, що налічувала 20 хлопців і 11 дівчат, входили доньки колишнього сенатора М.Черкавського, а також послів Б.Козубського та М.Чусмая. У своєму звіті від 1933 р. воєвода Г.Юзевський висловлював неабияку стурбованість зростанням “рево-

люційних настроїв в колах української молоді, опанованих ОУН¹⁵.

У сер. 30-х рр. члени ОУН на Волині приступили до організації терористичних акцій щодо представників місцевої адміністрації і тих українців, які співпрацювали з польською владою. В 1935 р. було проведено кілька збройних акцій, жертвами яких стало 8 осіб: серед них православні священники, підозрювані у співпраці з поляками, солтиси, функціонери поліції¹⁶. Того самого року члени ОУН почали підготовку до замаху на життя Г.Юзевського. Варшавська преса писала навіть про те, що замах планувався ще в 1933 р., а його організатором був головний обвинувачений у процесі за вбивство міністра Б.Перацького С.Бандера¹⁷. Інші джерела стверджували, що терористичний акт готувався крайовою езекутивною ОУН. Замах на воєводу мав виконати О.Куць – учень VIII класу Луцької гімназії. Однак його було викрито й заарештовано. 21 січня 1936 р. в окружному суді розпочався судовий процес над О.Куцем, який звинувачувався у приналежності до ОУН та антидержавній діяльності¹⁸. О.Куця було покарано 6-ма роками тюремного ув'язнення.

Перші терористичні акції, проведені ОУН на Волині, призвели до посилення репресій проти її провідних діячів. Напередодні замаху на Г.Юзевського польська поліція заарештувала не лише керівників Крайового проводу, а й багатьох рядових членів ОУН. Серед заарештованих у 1935 р. діячів був і Р.Волошин, який керував ОУН на Волині, починаючи з 1931 р.

Активізація діяльності ОУН на Волині привела до зміцнення її організаційної структури. За офіційними даними, в 1934 р. на терені воєводства налічувалося 2 окружні езекутиви, 11 проводів та бл. 100 осередків (комірок) ОУН. Підпільна мережа організації охоплювала бл. 800 осіб¹⁹.

У сер. 30-х рр. значно активізувала свою діяльність на терені воєводства також Комуністична партія Західної України. В 1935 р. на Волині діяло 2 окружних комітети, 78 районних і міських комітетів та 555 первинних організацій (комірок), що налічували бл. 3-х тис. членів партії²⁰.

Лише за 1-ше півріччя 1935 р. КПЗУ організувала на Волині 259 виступів²¹. Комуністи закликали населення до несплати податків, бойкоту виборів, організували антидержавні демонстрації, вивішували антиурядові транспаранти, написи. У своїй тактиці КПЗУ використовувала й терор, що застосовувався не тільки до власних членів, підозрюваних у співпраці з органами безпеки, а й до людей, які лояльно ставилися до польської влади. Наприклад, за період від 14 березня до 7 липня 1935 р. комуністи вчинили 7 нападів на пости державної поліції і 7 політичних вбивств представників адміністрації,

священиків, осіб, підозрюваних у співпраці з польською владою²². Крім цих терористичних дій, бойовики КПЗУ проводили акції саботажу: підпали будинків, скирд із соломомою, пошкодження телефонних ліній.

Ріст впливів КПЗУ та ОУН на Волині викликав серйозне занепокоєння місцевої адміністрації. Відтак на поч. 1935 р. воєводське управління доручило органам безпеки розробити план репресивних заходів щодо “антидержавних елементів”.

У червні 1935 р. силами повітових команд державної поліції на терені Волинського воєводства було проведено масові арешти членів КПЗУ та ОУН. Вони готувалися заздалегідь і дуже ретельно. Усі коменданти повітових команд державної поліції видали спеціальні накази для начальників постів поліції, де чітко регламентувалися всі деталі операції. Наприклад, у наказі луцького повітового коменданта йшлося: “Облави розпочати рівно о 1-й годині ночі 25.VI.1935. Усіх осіб, які перебуватимуть у будинках, де провадяться обшуки, затримувати і надівати наручники, а в разі втечі вживати вогнепальну зброю. Також затримувати всіх молодих людей, які перебуватимуть на території облави. В разі непокори — стріляти.”²³. Всі заарештовані мали направлятися до спеціальних концентраційних пунктів.

Акція охопила, головним чином, терени 3-х повітів воєводства: Горохівського, Дубнівського та Луцького. Масові поліцейські облави відбулися в ніч з 24 на 25 червня. Як повідомлялося в таємному звіті воєводського управління, було проведено 274 обшуки, в ході чого затримано 41 особу; в 9-ти випадках поліція застосовувала зброю, внаслідок чого було вбито 2-х членів ОУН і 6 комуністів.

Масштаби проведеної на Волині пацифікації вказували на те, що на сер. 30-х рр. український політичний рух набув значних розмірів і характеризувався посиленням впливів радикальних сил.

На ту пору значно активізували свою діяльність на терені воєводства й українські легальні політичні організації. Особливу увагу воєвода звертав на Українське національно-демократичне об'єднання, що, на його думку, прагнуло зайняти домінуючі позиції в політичному та економічному житті волинських українців шляхом поширення своїх впливів на господарські, культурно-освітні й релігійні організації та товариства. В сер. 30-х років УНДО займало домінуючі позиції у волинських філіях товариств “Сільський господар”, “Відродження”, “Союз українок”. Партія почала складати помітну конкуренцію проурядовому ВУО. Однак уже від сер. 30-х рр. розвій Організації на Волині знову загальмувався. До цього спричинився розкол у партії, що стався внаслідок зміни її тактики. Нові концепції знайшли відображення у промові Д.Левицького в сеймі 5 лютого 1935 р., де голова УНДО дав зрозуміти, що його партія готова припинити

боротьбу з польською владою ціною певних поступок українцям.

У травні-липні 1935 р. між УНДО та польським урядом було укладено угоду, що поклала початок політиці “нормалізації”²⁴. У відповідь на декларацію повної лояльності українців до польської державності представники уряду пообіцяли розглянути ряд українських вимог політичного та економічного характеру. Однак спроби поміркованих українських і польських політиків перевести польсько-український конфлікт у русло конструктивного діалогу й співпраці не мали успіху. Одразу після парламентських виборів 1935 р. польський уряд відкинув більшість із цих “постулатів”, у т.ч. й основну вимогу УНДО – надання східним воєводствам Речіпосполитої територіальної автономії²⁵.

Політика “нормалізації” зустріла опір більшості українських партій – від КПЗУ до ОУН, а також викликала кризу в самому УНДО. Ще в листопаді 1933 р. лідер праворадикального крила партії Дмитро Паліїв вийшов з УНДО й утворив разом зі своїми прихильниками нову партію “Фронт національної єдності” (далі – ФНЄ). ФНЄ закликав до консолідації активних сил народу на ґрунті “творчого націоналізму”.

Перший конгрес ФНЄ відбувся 20 вересня 1936 р. у Львові. В ньому брала участь і волинська делегація, її 2 представника увійшли до керівних органів партії²⁶. Від початку своєї діяльності ФНЄ особливу увагу приділяв поширенню своїх впливів на Волинь для того, щоби боротися з комунізмом у “всіх його проявах”²⁷. Керівництво Фронту рекомендувало всім своїм волинським осередкам рішуче відмежуватися від УНДО, що “своїм опортунізмом стало на шлях ВУО і втрачає впливи в терені”²⁸. Найбільш непримиренну позицію Фронт займав щодо діячів ВУО, які характеризувалися не інакше як “ренегати і зрадники української національної справи”²⁹. Підкреслювалося, що ВУО є організацією, тісно пов'язаною з воєводською адміністрацією, персональні зміни в якій призведуть і до ліквідації самого ВУО. У зв'язку з цим вказувалося на необхідність створення незалежної політичної організації на Волині, що у разі розпуску ВУО заступила б усі його партійні осередки³⁰.

Зауважимо, що на Волині на платформу Д.Паліїва перейшло більшість симпатиків і колишніх членів УНДО. Від сер. 30-х рр. партія поступово втрачала свої позиції на Волині на користь ФНЄ і ВУО.

У сер. 30-х рр. радикалізація суспільно-політичного життя на Волині спричинила еволюцію поглядів багатьох діячів ВУО. Це яскраво засвідчив надзвичайний крайовий з'їзд ВУО, що відбувся 7 листопада 1937 р. у Рівному. Під час його відкриття посол С.Тимошенко підкреслив, що з'їзд скликано для того, щоби у змінених обставинах державного й міжнародного життя “об'єднати актив, скоординувати

зусилля і більше активізувати діяльність ВУО³¹. Він же виступив на з'їзді з доповіддю про політичну ситуацію на Волині. Посли М.Волков і М.Бура у своїх промовах спинилися на культурно-освітніх та господарських проблемах українського населення Волині. З'їзд заявив: "Ми як лояльні громадяни чесно виконуємо свої обов'язки щодо держави, але й вимагаємо пошанування прав, визнаних за нами Конституцією"³².

Не менш різкою була й заява Української парламентської репрезентації Волині, прийнята на її засіданні 31 серпня 1937 р. В ухвалі Волинської парламентарної групи, куди входило чимало діячів ВУО, констатовалося, що українське життя на Волині з кожним днем натрапляє у своєму розвитку на щораз більші перешкоди³³. Головна вина при тому покладалася на польський уряд: "Відсутність загальнодержавного плану розв'язання української проблеми і координації зусиль представників окремих гілок влади тамує діяльність організованого українського громадянства, а особливо ВУО, яка є єдиною політичною організацією українського населення Волині"³⁴.

Таким чином, радикалізація українського національного життя на терені Волині була реакцією українців на відверто антиукраїнську політику, здійснювану польським урядом, починаючи з 2-ї пол. 1930-х рр. Політика зміцнення польської присутності на східних теренах Речіпосполитої перекреслювала ідею польсько-українського зближення і означала, по суті, відкрити примусову асиміляцію українського населення. Це значно поглиблювало кризу "волинської політики", що її провадив воевода Г.Юзевський. Його відставка у квітні 1938 р. засвідчила остаточний відхід від політики державної асиміляції.

Концепція «сокальського кордону» провалилася. Він не став бар'єром на шляху радикалізації українського політичного життя на Волині, Г.Юзевському не вдалося перешкодити процесу суспільно-політичної інтеграції Волині та Східної Галичини. Репресії проти легальних українських інституцій, що мали свої осередки у Галичині й обстоювали, головним чином, центристські позиції, негативно вплинули на суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Заборона легальної діяльності українських партій незалежницького спрямування спричинила активний розвиток конспіративних організацій КПЗУ та ОУН. Ці партії, незважаючи на постійні репресії польської влади, користувалися підтримкою значної частини українців Волині.

Активізація національного руху на Волині в сер. 30-х р. привела до еволюції поглядів багатьох місцевих українських політичних діячів та їхнього переходу на радикальні позиції. Особливо яскраво це виявилось в діяльності проурядової партії ВУО. Хоч Об'єднання так і не

наважилося відмежуватися від впливу польської адміністрації, проте воно намагалося стати більш самостійною політичною організацією. Частина діячів партії, надто в низових структурах, почала симпатизувати ОУН і ФНС. Ці фактори сприяли загостренню відносин воеводської адміністрації з діячами українського політичного табору на Волині.

- ¹ *Bartoszewicz J.* Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 32.
- ² Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 29.
- ³ *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег-Торонто, 1989. – С. 198.
- ⁴ Archiwum Akt Nowych. – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – Urząd Wojewódzki Wołyński (далі: ААН. – MSW. – UWW.). – Sygn. 979/50. – К. 35звг.
- ⁵ *Madajczyk Cz.* Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // *Dzieje najnowsze.* – 1972. – Z. 3. – S. 154.
- ⁶ ААН. – MSW. – UWW. – Sygn. 277/I-1. – Поз. 4. – К. 2.
- ⁷ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 698. – Арк. 3.
- ⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 5040. – Арк. 17.
- ⁹ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – Львів, 1981. – С. 20.
- ¹⁰ Українська нива. – 1931. – № 14. – С. 1.
- ¹¹ ААН. – MSW. – UWW. – Sygn. 1037. – К. 1-6.
- ¹² Wołyń – dokumenty CAW // *Przegląd Wschodni.* – 1997. – Т. 4. – З. 1. – S. 197.
- ¹³ ААН. – MSW. – UWW. – Sygn. 979/85. – К. 3.
- ¹⁴ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1825. – Арк. 20зв.
- ¹⁵ ААН. – MSW. – UWW. – Sygn. 277/I-1. – Поз. 4. – К. 5.
- ¹⁶ Wołyń – dokumenty CAW // *Przegląd Wschodni.* – S. 198.
- ¹⁷ Діло. – 1935. – № 273. – С. 5.
- ¹⁸ Там само. – 1936. – № 17. – С. 1.
- ¹⁹ Wołyń – dokumenty CAW // *Przegląd Wschodni.* – S. 194.
- ²⁰ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 5296. – Арк. 22.
- ²¹ Там само. – Арк. 194.
- ²² Wołyń – dokumenty CAW // *Przegląd Wschodni.* – S. 194.
- ²³ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3096. – Арк. 1
- ²⁴ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – S. 211.
- ²⁵ Там само. – S. 212.
- ²⁶ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3642. – Арк. 5зв.
- ²⁷ Там само. – Арк. 24зв.
- ²⁸ Там само. – Арк. 19.

²⁹ Там само. – Арк. 13.

³⁰ Там само. – Арк. 20зв.

³¹ Там само. – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 81.

³² Там само. – Арк. 61.

³³ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4038. – Арк. 11.

³⁴ Там само.

Володимир Адамовський
(Київ)

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ кінця 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст.

Короткотермінова “беріївська відлига” 1939 р., означена постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. “Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства”, завершилася наприкінці 30-х – на поч. 40-х рр. новим сплеском політичних репресій. Якщо в 1939 р. кількість заарештованих становила 2458 осіб, то в 1940 р. ця цифра вже досягла позначки 44303¹. З приєднанням до України західних земель широким фронтом розпочався пошук “антирадянських, контрреволюційних елементів”, які начебто зазіхали на підвалини радянського устрою. В числі перших у полі зору органів НКВС опинилися працівники державної влади та управління, які працювали за Польщі. Причому не лише ті, хто обіймав свої посади при встановленні радянського режиму, а й ті, хто в силу свого віку й здоров’я вже давно відійшов від справ.

Масового характеру набула депортація осадників. Діяльність тут почалася практично восени 1939 р. Її регламентували постанови й рішення вищого політичного керівництва країни та республіки. Так, Постановою ЦК КП(б)У від 24 грудня 1939 р. жорстко регламентувалося розподілення нажитого осадником майна. Найявна в них земля передавалася в земельні фонди облвиконкому з метою подальшого її виділення для колгоспів і радгоспів; коні та велика рогата худоба – для запровадження колективних господарств; а майно – дитячим установам та організаціям.

22 грудня 1939 р. аналогічні заходи за рішенням ЦК ВКП(б) пропонувалося вжити й щодо сторожової охорони².

Все більших обертів операція проти осадників та сторожової охорони набула на поч. 40-х рр. Останню означила постанова ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. У ній, зокрема, говорилося: “ЦК КП(б)У, заслухавши повідомлення НКВС УРСР, тов. Серова про заходи з

питань, пов'язаних з виселенням осадників і лісової сторожі в західних областях УРСР, постановляє:

1. Розроблені плани обласних і дільничних трійок схвалити.
2. Накреслений НКВС УРСР розрахунок щодо залучення до операцій працівників НКВС та міліції з областей УРСР вважати доцільним.
3. Зобов'язати обласні трійки НКВС і обкоми КП(б)У керуватися наступним:

а) у відповідності з постановою Раднаркому СРСР підлягають виселенню на загальних підставах (не лише польські родини. – В.А.) і сім'ї осадників і лісової сторожі – українці наявні у воєводських списках, виявлені в процесі обліку осадників організаціями НКВС;

б) підлягають виселенню також сім'ї осадників і лісової сторожі, які до моменту обліку мали землі 3-4 морга*, зафіксовані у воєводських списках осадників, і користувалися всіма привілеями колишньої польської держави.³³

За операцію з виселення осадників і лісової сторожі відповідали вищі посадові особи республіки. Безпосередньо за Тернопільську, Рівненську та Волинську області відповідав секретар ЦК КП(б)У М.А.Бурмістенко, а за Станіславівську, Дрогобицьку та Львівську – Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С.Гречуха.

Під щільною опікою органів НКВС опинилася польська інтелігенція, що доклала чимало зусиль для розвитку науки й освіти в західних регіонах України. Науковці, викладачі, творчі працівники не лише поступово витіснялися з вузів, культурних закладів, а й зазнавали нічим необґрунтованих репресій. У 1940 р. під різним приводом з вищих навчальних закладів лише Львівської області було звільнено близько 70-ти висококваліфікованих викладачів.

Вістря репресій було націлено, в першу чергу, на тих її представників, які не хотіли коритися заходам радянської влади, шукали й віднаходили форми бодай пасивного протесту проти нав'язаної нею сваволі. Зокрема, не хотіли миритися з існуючим положенням хімік Мар'ян Лесерман, актор Здзіслав Пневський, педагоги Адам Гжоньський та Октавія Гжоньська, студент медичного інституту Мар'ян Губринович та ін. Разом зі своїми однопумцями вони проводили певну агітаційну роботу, нелегальним чином випускали

---

* Одиниця земельної площі на тих територіях, що входили до складу Речіпосполитої. Вживалася від XVI ст., у Польщі та Литві проіснувала майже до середини XX ст.; на анексованих Польщею західноукраїнських та західнобілоруських територіях застосовувалася до 1939 р. Становила приблизно 0,6 га.

польською мовою листівки й газети, переконували своїх земляків, що спосіб життя, нав'язаний більшовицькою владою, призведе до невиправних втрат у всіх сферах буття народу, котрий проживав на західноукраїнських землях. У результаті всі учасники руху опору опинилися за ґратами⁴.

Репресії торкнулися й західноукраїнського робітництва. Зокрема, восени 1940 р. було практично розгромлено Федерацію польських залізничників. За ґрати потрапили голова Центрального управління федерації польських залізничників К.І.Еленок, голова Комітету профспілок залізничників станції Львів З.З.Зайєнець, ціла низка рядових залізничників, які не лише не займалися політичною діяльністю, а й мали про неї досить умовне уявлення. Однак, усе це не завадило начальнику Дорожнотранспортного відділу НКВС Львівської залізниці майорові державної безпеки Клепову в затверджених ним 4 жовтня 1940 р. обвинувальних висновках визнати, що заарештовані, будучи активними членами колишніх польських націоналістичних партій і організацій, у своїй діяльності здійснювали активну боротьбу з революційним рухом, тобто злочини, передбачені ст. 54 п. 13 КК УРСР. На підставі вищезазначеного й керуючися ст. 204 КПК УРСР, слідчу справу №35 щодо звинувачення Еленка Кароля Івановича, Хвальбинського Тадеуша Теофіловича, Зайєнца Зігмунда Зігмундовича і Завіло Владислава Йосиповича у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54 п. 13 КК УРСР, було направлено на розгляд до Особливої наради при НКВС СРСР⁵. Утім, хиткість звинувачень не перешкодила органам НКВС застосувати до польських залізничників сувору міру покарання. Так, постановою Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР від 22 лютого 1940 р. керівник польської профспілкової організації залізничників К.І.Еленок був ув'язнений на 5 років виправно-трудова таборів як "соціально-небезпечний елемент"⁶. Не менш суворі покарання отримали його колеги, незважаючи на те, що серед них були не лише поляки, а й українці, євреї, росіяни, громадяни інших національностей.

Радянські владні структури, ставши повновладним господарем на західноукраїнських землях, виробили для себе зовсім незрозумілі сьгодні критерії, за якими здійснювалося переслідування громадян. Відігравали тут роль і національні, і соціальні ознаки, причетність до різних політичних партій і організацій. Не бралася до уваги світоглядна позиція переслідуваних, що не могла та й не ставила за мету заподіяти шкоду встановленому режиму. Так, до числа репресованих потрапили численні військовослужбовці, які перебували у Польській армії і вже досить тривалий час знаходилися на пенсії.

“2 березня 1940 р., – писав сучасний дослідник І.Винниченко, – РНК СРСР ухвалила постанову №289-127 сс про виселення з районів Західної України членів родин усіх поміщених в табори та в’язниці військовополонених і колишніх офіцерів Польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу [...]”⁷.

Трагічно склалася доля 73-річного генерала Польської армії Марія Севериновича Заруського. Уродженець с. Думанів Кам’янець-Подільської губернії (зараз Кам’янець-Подільський район Хмельницької області. – В.А.), він у 1925 р. закінчив свою військову кар’єру. Більше того, в 1904 р. М.Заруського було заарештовано царським урядом і заслано на 5 років за участь у “революційній діяльності”. Та навіть остання обставина не врятувала ні його, ні його родину від переслідувань у 1940 р. Спочатку було заарештовано його дружину – 60-річну І.Ф. Заруську, а 2 квітня 1940 р. потрапив за ґрати й сам Марій Северинович.

Незважаючи на похилий вік заарештованого, органи НКВС поступово й послідовно виривали в нього необхідні їм показання. Щоб переконатися в цьому, досить ознайомитися з протоколом допиту М.С.Заруського від 31 березня 1940 р.

Запитання: Розкажіть, як довго і в якому чині Ви служили у Польській армії?

Відповідь: Після тривалої відмови я вирішив розповісти слідству справжній стан речей, дати правдиві показання. У Польській армії я прослужив з 1914 року по 1925 рік. У перші роки ця армія називалася “Польські легіони”, до 1918 року, а після цього – Польською армією. Спочатку я командував ескадроном кавалерії, чинів тоді ще не було, пізніше полком, а з 1923 рік по 1925 рік був призначений генеральним ад’ютантом Президента Польської республіки Войцеховського в чині генерала. В 1925 році був переведений на пенсію.

Запитання: На яких фронтах виступали проти Червоної армії, командуючи полком армії поляків?

Відповідь: У боротьбі з Червоною армією я виступав і брав участь на Північному фронті під Західною Двіною, де нами були зайняті міста Дінабург, Дріса, Дісна та ін.; власне доходили до цих міст, потім внаслідок того, що не змогли витримати натиску Червоних частин, які наступали, були змушені відступити. Я в той час командував полком, був у чині майора. Це період 1918-1921.

Запитання: Які нагороди Ви отримали від командування за Ваші заслуги в лавах Польської армії?

Відповідь: Від командування Польської армії я мав за свої заслуги і виявлену мною хоробрість біля 6-7-ми хрестів і медалей, та від Польського уряду теж біля 7-ми орденів, у т.ч. і від іноземних держав за мою діяльність у Президента Польщі Войцеховського.

Затитання: До яких політпартій к/р Ви належали?

Відповідь: Ні до яких політпартій і к/р націоналістичних організацій я не належав.”⁸.

Аналізуючи кримінальну справу М.С.Заруського, можна стверджувати, що слідство, незважаючи на великі зусилля, так і не змогло довести його особистої провини. Та це не завадило управлінню НКВС у Львівській області передати нашвидкоруч сфабриковані матеріали на розгляд Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР. Ухвала з цього приводу не забарилася. 29 березня 1941 р. зазначеним позасудовим органом було прийнято рішення: “Заруського Марія Севериновича як соціально-небезпечний елемент вислати в Красноярський край строком на п’ять років, рахуючи строк з 31 березня 1940 року”.

Подальша доля генерала Заруського залишається зовсім незрозумілою, про що свідчать відомості стосовно його смерті у в’язниці м. Херсона в червні 1941 р. Наявний у справі акт смерті ув’язненого засвідчує, що він начебто помер від гострої серцевої недостатності⁹. Однак викликає певні сумніви дата його смерті, що сталася напередодні війни. Враховуючи тогочасну практику, не полишають сумніви, що органи НКВС в умовах наявної загрози не могли й не хотіли опікуватися долею вже похилої людини.

Чимало поневірянъ зазнала дружина М.Заруського – І.Заруська, яку постановою Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ СРСР було заслано в Сибірську область. Подальша її доля й досі невідома¹⁰.

Життєвий шлях І.Ф.Заруської, на жаль, був типовим для всіх родин військовослужбовців, працівників державного апарату Польщі. Щоби переконатися в цьому, досить ознайомитися з директивою НКВС СРСР №42 від 4 червня 1940 р., де говорилося: “ [...] із західних областей України та Білорусії виселяються строком на десять років до Кустанайської, Актюбінської, Південно-Казахстанської, Павлодарської, Семипалатинської області Казахської РСР сім’ї репресованих, які перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів Польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату”¹¹.

Наприкінці 30-х - на поч. 40-х рр. своє розгортання отримала справа “Союзу збройної боротьби”. До його складу входили офіцери

Польської армії: підполковник Єжи Заневський, поручик Вітольд Чернецький, хорунжий Марцін Дицек, підпоручик Оскар Вольдегер, капітан Чеслав Курик, капрал Антон Кравчук, поручик Богдан Крушинський, підпоручик Євген Гневик та ін. Формальним приводом для переслідування вказаних осіб став перехід ними державного кордону 1 травня 1940 р. Тенденційно налаштоване слідство вбачало в цьому “випад” проти радянської влади, зовсім не взявши до уваги, що “порушники кордону були уроженцями західних областей України і мали там свої сім’ї”¹².

Таким чином, наведені нами приклади переконливо доводять, що політичні репресії торкнулися практично всіх без винятку верств населення. Хронологію і остаточну статистику злочинів можна буде опублікувати лише після реалізації Державної програми підготовки науково-документальної серії книжок “Реабілітовані історією”, подальшого опрацювання архівів вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, документальних сховищ колишніх радянських спецслужб, інших правоохоронних органів.

¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С. 44.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 18. – Арк. 50-51.

³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 19. – Арк. 2.

⁴ Державний архів СБУ у Львівській області (далі – ДА СБУ). – Спр. П30378. – Арк. 261-265.

⁵ Там само. – Спр. П – 31198. – Арк. 97-99.

⁶ Там само. – Арк. 100.

⁷ Винниченко І.В. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994. – С. 41.

⁸ ДА СБУ. – Спр. П 163 45. – Арк. 11-12.

⁹ Там само. – Арк. 32.

¹⁰ Там само. – Арк. 35.

¹¹ Винниченко І.В. Вказ пр. – С. 43.

¹² ДА СБУ. – Спр. П 28570, т. 3. – Арк. 346-351.

Тарас Гунчак
(Нью-Арк, США)

ПОЛЯКИ І УКРАЇНЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-українським взаєминам під час Другої світової війни надали чіткої форми могутні сили, що змінили долі націй унаслідок глобального характеру змагання за владу й панування, а також спадщина українсько-польського конфлікту. Цей конфлікт мав історичні корені, але поглибився в результаті антагонізмів міжвоєнного періоду, що чимдалі посилювалися. Він зростав протягом 1920-х рр. і після заснування Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. перетворився на конфронтацію між польською та українською громадами.

Слід відзначити, що хоча в 1930-х рр. помірковані елементи українського політичного спектру пристали б на автономний статус у рамках польської держави, лідери ОУН – організації, котра користувалася підтримкою західноукраїнської молоді, – визнавали тільки незалежну та суверенну українську державу. Своєю репресивною та антидемократичною політикою щодо українського населення польський уряд мимоволі лляв воду на млин радикальних українських елементів¹.

Отож 1930-ті рр. підготували ґрунт для трагічних польсько-українських подій Другої світової війни. Радикалізація цих 2-х громад, що дедалі зростала, призвела до відкритої конфронтації під час війни, внаслідок чого загинули тисячі людей з обох сторін. Щоб не заглиблюватися в надмірну деталізацію, поставмо основне запитання: чи існувала бодай якась можливість компромісу між поляками й українцями – народами, що претендували на ту саму територію? На жаль, відповідь, мусить бути негативною, бо кожен компроміс вимагає хоча б готовності взаємних поступок: а таких умов узагалі не існувало, принаймні на ранньому етапі війни.

Українці були без останку віддані справі здобуття повного суверенітету над усією українською етнографічною територією, позаяк поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становищі, що існувало до війни². Неспроможні розв'язати територіальну проблему мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, що скидалася на етнічну чистку. Отож, політичний керівник Української повстанської армії закликав поляків покинути українську землю й відійти за Буг³. Тим часом поляки, у відповідь на українське насильство, видали летючку (листівку), закликаючи українців відступити на схід – за Збруч⁴.

Кривава війна між цими 2-ма сусідніми народами була не випадковою, а радше результатом взаємних підозр, антипатій і насамперед браку пошани один до одного. Так, наприклад, принаймні у 2-х звітах до Лондону з Польщі українцями вважалися тільки ті особи, хто мешкав у Радянському Союзі. Натомість українців, які проживали в Галичині, на території, котру поляки вважали своєю, вони називали “русинами”, що, сказати б, нагадувало кривди, заподіяні українцями у міжвоєнний період⁵. Було б наївним вважати що головні учасники війни, тобто Німеччина й Радянський Союз, не використовували польсько-українського конфлікту. Друга світова війна – оця боротьба між 2-ма тоталітарними недолюдками – завдала безпосереднього удару по українсько-польських взаєминах. Польський звіт від квітня 1943 р. натякав на те, що совети мали причетність до деяких кривавих подій на Волині⁶. У своїй політиці щодо українців і поляків німці також грали в гру “поділяй і пануй”, загострюючи, таким чином, уже й без того напружені взаємини між обома народами. Наприклад, коли українські поліцейські підрозділи (бл. 5 тис. осіб), створені з місцевого населення, покинули свої станиці, щоби приєднатися до українського націоналістичного повстанського руху (19 березня – 14 квітня 1943 р.), німці zorganizували польські поліцейські частини, сформовані з місцевого населення і *фольксдойчів* (напівнімців) познаньського регіону. Це були саме ті підрозділи, що приєдналися до німецьких каральних операцій проти українського населення. Йдучи вулицями міст і сіл Волині, поліцейські навмисне говорили по-польському і співали польських пісень, аби спровокувати відповідну реакцію українців⁷. Звичайно, це не означає, що українські акти тероризму проти польського населення були виправданими.

Реалії міжнародних стосунків вимагали, аби Польський екзильний уряд здійснив переоцінку свого ставлення до національних меншин узагалі й до українців зокрема, щоби мати можливість висунути легітимні претензії на східні території довоєнного періоду. Уряд таки зробив це у 2-х окремих заявах від 18 грудня 1939 р. та 24 лютого 1942 р., де твердилося, що він має намір гарантувати українцям цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності⁸. В такому самому дусі порозуміння і співпраці з меншинами 31 березня 1943 р. Рада Міністрів ухвалила резолюцію, де містилася обіцянка надати українцям усіх прав, яких вони будь-коли домагалися, якщо ті захотіли би мешкати у польській державі⁹. Але саме в цьому й крилася проблема – вони прагнули бути незалежними.

Коли йдеться про польську або українську позиції, ми, звісно, узагальнюємо й зводимо різні погляди до того, що могло б виявити ставлення до цієї проблеми з боку більшості. Мета даної статті не

полягає в тому, щоб проаналізувати політичні програми польської чи української людностей. Детальніше вивченням саме таких проблем займався Ришард Тожецький у своїй авторитетній праці *“Поляки і українці”* (*“Polacy i Ukraińcy”*)¹⁰.

Незважаючи на обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінуючої позиції міжнародного учасника гри, котрий міг вести справу з українцями як об'єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що мають кращі шанси вийти переможцями у змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що досягнуть цього за згодою Радянського Союзу і з допомогою західних альянтів.

Що ж стосується польського ставлення, то доволі показовою є таємна доповідна записка від 19 листопада 1942 р. генерала Владислава Сікорського, прем'єр-міністра Польського екзильного уряду, відправлена тільки найбільш високопоставленим польським урядовцям. У цій записці пояснюється, що польсько-радянська угода від 30 липня 1941 р. не є тимчасовою і повинна стати “поворотним пунктом у житті обох держав та населення, яке проживає в них”. Посилаючися на короткотривалу співпрацю між С.Петлюрою і Ю.Пілсудським, В.Сікорський наголошував на тому, що все завершилося невдачею. І далі він твердив: “Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було би божевіллям”¹¹.

Очевидно, політика Сікорського щодо СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, що мав би на меті досягнення порозуміння між 2-ма націями. Здається, єдине, що могли зробити обидві сторони – це якнайбільше розширити вплив свого підпілля в окупованому регіоні. А така діяльність призвела до кривавої конфронтації між поляками і українцями, до речі, добре документованої. Водночас польський уряд заохочував польське підпілля до співпраці з українцями й обережного встановлення зв'язків з метою більше вивідати про них. Ці дії жодною мірою не повинні були зобов'язувати Польщу в політичній чи військовій сферах, бо тільки уряд міг укладати зобов'язальні угоди¹². Поляки, очевидно, вважали, що час сприяє їм, і відтак неохоче давали українцям будь-які зобов'язання.

Але в уряді все ж таки працювали особи, які мали більш позитивне ставлення до українського питання; зокібна директор Відділу з питань меншин, доктор Ольгерд Горка, котрий 21 листопада 1942 р. підготував доповідну записку, де закликав уряд Сікорського засудити як фальшиву й недемократичну національну політику Польщі напередодні Другої світової війни. “Чи подобається нам це чи ні, чи подобається це польській громадській думці чи ні, – писав доктор О. Горка, – факт

залишається фактом: коли ми хочемо політично воювати за повернення всіх наших східних територій [...], то мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці щодо українців". Подібні доводи висунув також Станіслав Папроцький у своїй доповідній записці від 23 листопада 1942 р., де твердив, що "не було могутнішого аргументу [...] у боротьбі за збереження цілісності Польської Республіки [...], ніж усвідомлення необхідності польсько-українського порозуміння"¹³. Поради названих авторів полягали саме у політиці пристосування, що в майбутньому могла би привести до примирення між обома народами.

Внаслідок посилення насильства на Волині проблема будь-якого порозуміння з українцями переросла межі суто політичної справи майбутніх кордонів Польщі. Для багатьох вона стала питанням не на життя, а на смерть. Відгукуючися саме на ці реалії, 11 березня 1943 р. лідер польського підпілля генерал Ровецький повідомив Лондон про те, що українці прагнули розпочати спільні військові операції проти німців і совєтів та водночас хотіли сприяти припиненню військових дій між поляками й українцями на Волині. На його думку, українці відмовилися б від своїх планів здобуття незалежності у процесі своєї співпраці з поляками. Наприкінці донесення Ровецький, натякаючи на те, що польсько-українські переговори не слід відкладати, попросив уряд відправити йому вказівки щодо політичних принципів, котрими він мав би керуватися¹⁴.

Сікорський неприхильно поставився до прохання Ровецького, оскільки той провадив курс, побудований на ідеї здобуття територіальної мети Польщі через міжнародну політику, наріжним каменем якої було досягнення взаєморозуміння з Росією¹⁵. Гра Сікорського, де ставки були дуже високі, не впливала на ситуацію на східних теренах передвоєнної Польщі. Там доноси й кровопролиття тривали безупинно. Польське підпілля, заявивши, що Польща наближається до перемоги, подібно до стосунків між паном і дрібним чиновником висловило пересторогу українцям, закликаючи їх схаменутися, інакше наприкінці війни їх буде покарано як карних злочинців¹⁶. Дуже схожим за змістом був і заклик до українського народу, виголошений 30 липня 1943 р. Крайовою політичною репрезентацією. Аби уникнути непорозумінь, там чітко заявлялося, що Польща не відмовиться від своїх східних територій. Більше того, автори заклику наказували українцям шукати Україну не в Галичині і на Волині, "а на річці Дніпро, в Києві та Харкові"¹⁷.

Навряд чи тон і зміст цих закликів могли сприяти поліпшенню стосунків між обома націями. Зі свого боку, українці хоча й не виявили пихатості поляків, але все ж таки висунули такі самі категоричні

претензії на свої західні території, де становили більшість. Саме за цих обставин митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, за згодою керівництва бандерівської фракції ОУН, запропонував узяти участь у зобов'язальних перемовинах з відповідальними представниками Польщі. Організація українських націоналістів, пропонуючи антинацистську й антирадянську співпрацю, була готова відкласти на пізніше ухвалення рішення щодо польсько-українського кордону¹⁸.

Українська ініціатива надійшла в напружений критичний період. Віднайдення могил польських офіцерів у Катинському лісі викликало величезне напруження в радянсько-польських відносинах. Ця національна трагедія перетворилася в дипломатичну драму, коли Радянський Союз розірвав свої стосунки з Польщею. Згодом, у липні 1943 р., Сікорський загинув у загадковій авіакатастрофі над Гібралтаром, обставини якої ще й досі не з'ясовані. Польський уряд у Лондоні, що очолив новий керівник, був змушений і реагувати на зміни в міжнародній обстановці, і водночас знаходити нові підходи до розв'язання української проблеми. Це пояснювалося наближенням Червоної Армії після перемоги на Курській дузі в липні 1943 р.

Не надійшло не лише негайної, а й узагалі відповіді від поляків на українську ініціативу. Було чимало причин цього: не останні з них – проблеми відстані та проведення нарад з участю впливових людей в умовах німецької окупації. Але схоже, що найголовніша причина такого повільного реагування на українську ініціативу полягала в незгоді між членами польського керівництва щодо найкращого способу ведення справ з українцями. Так, відомо, що далекосяжні концесії та гарантії, що уряд у Лондоні запропонував українцям своїм рішенням 31 березня 1943 р., викликали певну занепокоєність серед поляків південно-східного регіону (Галичини). На думку останніх, ці обіцянки українцям були рівнозначні наданню їм статусу територіальної автономії.

Розкол між урядом у Лондоні та польським підпіллям чітко виявився в тому, що підпільне керівництво модифікувало урядове рішення від 31 березня, котре мало бути оголошене українському населенню, і опублікувало його у формі Заклику до українського народу 30 липня 1943 р.¹⁹. Заклик ряснів звинуваченнями, погрозами та категоричними вимогами. Він практично звів нанівець позитивні пропозиції вищезгаданого рішення. Якщо уважно прочитати Заклик, то мимоволі напрашується висновок, що мета підпільного керівництва, яке його виголосило, полягала в тому, аби образити й антагонізувати саме таких людей, з ким лондонський уряд прагнув дійти якогось *modus vivendi*. Переконливим доказом того факту, що підпілля було не готовим вести переговори з українцями у справі східних територій, стала відставка

генерала Казімежа Савіцького, командира Регіону III польського підпілля, який не міг погодитися з інструкціями уряду про те, як трактувати українське питання. Він вважав, що основою польсько-українських перемовин мало стати польське ставлення до проблем Східної України і беззастережна позиція щодо цілісності польських східних територій – Волині та Галичини; підпорядкування питання меншин на цих територіях польським державним інтересам; повернення польського майна довоєнного періоду; покарання тих, хто скоював злочини проти держави й населення під час війни, і т.п.²⁰

Це була справді трагічна ситуація, де опинились обидві нації, коли поляки й українці, з одного боку, збагнули, що потребують один одного для досягнення своїх національних ідеалів, а з другого – займали такі позиції, котрі могли їх тільки віддаляти. Отож, на конференціях, що відбулися в 1943-1945 рр., учасники брали на себе емоційні зобов'язання й обстоювали безкомпромісні позиції насамперед щодо територіальної проблеми, тоді як інші питання відійшли на другий план. Тільки учасникам конференції, що відбулась у Львові у березні 1944 р., пощастило піднести дискусії на вищий рівень. Згідно з протоколом цієї конференції, обидві сторони зійшлися в тому, що існування суверенних держав Польщі та України було в обопільних інтересах, а для безпечного майбутнього обох націй – історичною необхідністю. Вони також погодилися, що кордони між 2-ма країнами визначають суверенні держави Польща й Україна. Та все ж, слід зауважити, виникли деякі розбіжності у поглядах, як зазначено у протоколі конференції²¹. Наступні наради було проведено на основі домовленостей, досягнутих у березні 1944 р.²²

Але навіть під час перебігу таких конференцій звинувачення й взаємна ненависть домінували в стосунках між обома народами. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині виявлялася не лише у взаєминах між окремими особами, а й у підпільній пресі. Будь-який натяк на концесії апріорі відкидався пересічними мешканцями²³. Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між цими людностями в лютому 1944 р. опублікувало Заклик до українських поліцейських, настійно пропонуючи їм не служити знаряддям німецького імперіалізму, що прагне мати зиск з польсько-українського конфлікту. Автори Заклику, де перелічено різні кривди, заподіяні поляками, хоча й критикували “польських імперіалістів”, але водночас застерігали українців від скоєння будь-яких актів насильства проти польського народу, оскільки німецькі й більшовицькі імперіалісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у власних інтересах²⁴.

Коли Радянська Армія (Червону Армію на той час уже було перейменовано) наближалася до довоєнних кордонів, польське політичне керівництво дуже занепокоїлося. Тепер йому стало ясно, що західні альянти не підтримуватимуть польські територіальні претензії і що саме Радянська Армія визначить межі советської сфери впливу. Мабуть, через це поляки поставилися нібито більш примирливо до українців. Усупереч комуністичному пануванню, декотрі прогресивні особи у польському уряді виявляли бажання зробити українцям унікальну пропозицію, аби здобути їхню підтримку. Йдеться про проект, що виник в офіційних колах, які – радше всього вже згадуваний С. Папроцький – склали план документу під назвою “Нотатки щодо українського питання”, датований 10 січня 1945 р. У “Нотатках”, написаних для представлення на Ялтинській конференції, наголошувалося: уряд повинен заявити, що трактує українців як рівноправних з поляками спільних господарів спільної держави. В документі також твердилося, що він повинен на засіданнях наступного скликання Сейму схвалити такий закон, що перетворив би Польську Республіку на дуалістичну державу, котра складалася б із Польщі та галицько-волинських земель. У новій державі, назву якої ще не було визначено, польська й українська мови стали б цілковито рівноправними.

Незважаючи на надзвичайні поступки, ці “Нотатки” по суті являли собою план збереження польської присутності на східних територіях. У них підкреслювалося, що совети, “прагнучи (заволодіти. – Т.Г.) Східною Польщею і Волиню, завжди говорять від імені українського народу. Ми мусимо зробити все, щоб викрити перед міжнародною громадською думкою політику советів в українському питанні.”²⁵

З усього наведеного вище випливає, що не існувало жодної реальної можливості згоди між поляками й українцями, бо обидві сторони добивалися цілей, котрі взаємно виключали одна одну. Поляки прагнули відродити незалежну Польську Республіку в межах кордонів, що існували до Другої світової війни. Для цього Польський екзильний уряд робив значні зусилля у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Натомість мета українського націоналістичного руху полягала у створенні незалежної української держави у межах своєї етнографічної території. В результаті, поляки й українці воювали за ту саму територію, і ані перші, ані другі не були готові йти в цьому на компроміс. Проведені розмови й конференції стали важливим фактором у справі відходу від політики сили, але вони обминали зазначене питання. У воєнний період ця проблема залишилася не розв’язаною.

-
- ¹ Детальніше на цю тему див. у кн.: Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. Peter J. Potichnyi. – Edmonton, 1980; Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993. – С. 232-248.
- ² Р.Тожецький подає доволі широку документацію про польське ставлення до цієї справи (*Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu Ukraińskiego w polityce Polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939-1944) // Dzieje Najnowsze: Rocznik. – XIII. – 1981. – S. 319-327*).
- ³ Studium Polski Podziemnej w Londynie (далі – SPP). – Sygn. AK 7332/43.
- ⁴ Там само. – Sygn. 162/58.
- ⁵ Див.: Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego w Londynie (далі – IHS). – Sprawozdania Delegata Rządu. – Sygn. A.9.III, 1/10. – К. 265; SPP. – Stosunek do Ukraińców i Rusinów. – Sygn. AK 2698/41.
- ⁶ SPP. – Sprawozdania sytuacyjne z kraju. – Т.4. – S. 82.
- ⁷ Див.: IHS. – Stosunki Polsko-Ukraińskie w kraju. – Sygn. A.11.85 b/8. – К. 3; Sygn. A.9.III.1/22; SPP. – Sygn. AK 6307/43; Sygn. AK 6744/43.
- ⁸ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ⁹ Детальніше резолюцію див.: IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹⁰ *Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie Rzeczypospolitej. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1993. – S. 167-197.*
- ¹¹ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹² Armia Krajowa w dokumentach. 1939-1945. – Т.1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970. – S. 298-299, dokument 73; S. 309, dokument 81.
- ¹³ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹⁴ SPP. – Sygn. AK 1217/43. Р. Тожецький аргументував це так: поляки вважали, ніби українці змінять своє ставлення, допіру переконуються в тому, що Німеччина програє війну, й Червона Армія почне наблизитися до старих кордонів. У цих умовах вони волітимуть жити в кордонах польської держави (*Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie... – S. 332*).
- ¹⁵ SPP. – Sygn. AK 1217/43.
- ¹⁶ IHS. – Wyciągamy rękę i ostrzegamy. – Sygn. A11.851 b/8.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ SPP. – Oddział VI. – Teczka „Stosunki polsko-ukraińskie 1943”. Цей документ було опубліковано у зб.: Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т.2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1973. – S. 474.
- ¹⁹ Детальніше у ст.: *Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie... – S. 338.*
- ²⁰ Там само. – S. 339-340.
- ²¹ Архіви Української Головної Визвольної Ради (далі – Архіви УГВР). – III. – 8-8.
- ²² Łebed Mykoła. W Kwestii Stosunków Między Ukraińskim i Polskim Podziemem Antyniemieckim w latach 1942-1944 // Сучасність. – 1985 (літо). – № 1-2. – С. 161-162 (польск. мовою).

²³ *Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – S. 184-185.*

²⁴ Архіви УГВР. – Б. 2/2.

²⁵ ІНС. – Sygn. A.11.851 b/29.

*Ігор Ільюшин
(Київ)*

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ І АРМІЇ КРАЙОВОЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939-1945 рр.)

Джерельну базу будь-якого дослідження із зазначеної проблематики має складати, в першу чергу, широке коло документальних матеріалів - як з вітчизняних архівів, так і архівів Польської Республіки.

Величезна кількість архівних джерел, що висвітлюють побудову організаційно-територіальної структури й діяльність Армії Крайової на західноукраїнських землях за часів німецької окупації, зберігається в Архіві нових актів у Варшаві¹ та архіві Військового історичного інституту в Рембертові².

Зокрема, звіти волинського та львівського командування АК, рапорти політичних представників (делегатів) польського емігрантського уряду за 1942-1944 рр. знайомлять із завданнями та масштабом дій місцевих "аківських" підпільних структур з підготовки до всезагального антигітлерівського повстання у Польщі, що мало вибухнути наприкінці війни, головним чином, на етнічних польських землях, зіткнення з радянськими військами в разі просування останніх на Захід. Їх зміст переконує в тому, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а створення, наприклад, на Волині баз самооборони й "проаківських" партизанських загонів, на відміну від їх появи в Генеральній губернії, стало вимушеним заходом і значною мірою реакцією на дії УПА.

При вивченні вищевказаних документів слід прагнути до критичної їх оцінки та усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені. Враховуючи, наприклад, існування розбіжностей між показниками, що подавалися місцевими керівниками польського підпілля про кількісний склад АК в Західній Україні й наслідки її бойових дій, та інформацією про те саме, котру надсилало до Лондона Головне командування АК, яке знаходилось у Варшаві, можна уточнити статистичні дані про дійсний стан останньої і реальні результати її, передусім, антинімецької боротьби.

Окрім того, на відміну від АК, організаційно-територіальну структуру політичного представництва польського емігрантського уряду на території Західної України в документах відображено набагато гірше. Не випадково, окремого дослідження з цієї проблеми у польській історичній літературі досі немає. Через це стан польського політичного підпілля, зокрема т.зв. Делегатури уряду, реконструювати можливо лише пунктирно, роблячи наголос на аналізі найважливішої ділянки її роботи – зборів інформації про злочини проти польської цивільної людності гітлерівців, радянських органів влади, бойовиків ОУН і воїнів УПА, представників інших українських збройних угруповань, а також української допоміжної поліції.

Ті самі звіти, а також величезна колекція матеріалів та спогадів безпосередніх учасників подій, переважно, з архіву Військового історичного інституту й Архіву історії селянського руху³ дають певне уявлення про характер українсько-польського протистояння в ці роки, зокрема про кількісне співвідношення антиукраїнських акцій польських партизанських загонів на Холмщині й антипольських виступів УПА на Волині та у Східній Галичині, кількість жертв серед цивільного населення, основні форми його самооборони.

В документації Політичного представництва польського емігрантського уряду (Делегатура) на окупованих землях і в особистому архіві польського міністра та першого польського посла в СРСР воєнної доби Станіслава Кота можна віднайти численні огляди подій українського життя, аналітичні довідки з характеристиками національно-визвольних програм і планів ОУН, проекти розв'язання українського питання, складені різними польськими діячами і т.ін. Вивчення останніх переконує в тому, що польський військово-політичний провід за жодну ціну не збирався відмовлятися від "східних кресів" II Речіпосполитої, а створення повоєнної української суверенної держави вважав можливим лише на Наддніпрянщині.

Зібрання документів ОУН та інших українських політичних партій і організацій (відозв до української і польської людності, газетних видань, матеріалів про українсько-польські переговори), частина з яких у вітчизняних архівах не збереглася, також певною мірою характеризує наміри командування УПА щодо польського населення західноукраїнських земель, причини антипольських виступів, реакцію на них різних українських політичних сил.

Зауважимо, що в деяких випадках польські матеріали суперечать інформації, вміщеній у документах вітчизняних архівів та українській науковій літературі (скажімо, про те, хто виступав ініціатором і учасником виконання тої чи іншої збройної акції, спрямованої проти цивільної людності, або якою була кількість жертв).

Як приклад, подамо такий факт. Між українськими й польськими істориками досі точаться гострі суперечки з приводу того, хто був відповідальним за масовий злочин, скоєний 28 лютого 1944 р. в с. Гута Пеняцька на Бродівщині, коли під час “пацифікації” села загинуло понад 500 його польських мешканців. Якщо в українській історіографії поширений погляд, що відповідальність за ті події лежить на німецькому каральному загоні, то польська історіографія покладає провину за злочин на галицьких добровольців з дивізії СС-“Галичина”. Першу версію подано, зокрема, в останній і добре задокументованій праці з історії дивізії львівського історика А.Боляновського⁴. З дослідження видно, що автор частково ознайомлений з матеріалами польських архівів. Однак, про звіт польського діяча Делегатури польського уряду щодо подій у с. Гута Пеняцька, складеного на підставі свідчень урятованих очевидців, він не згадує. Отже, або цей звіт йому не відомий, або дослідник до нього не звертається з якихось інших міркувань.

Тут укажемо й на те, що зміст звіту⁵ свідчить не на користь галицьких добровольців. І саме під таким кутом зору, тобто в ракурсі відповідальності за злочин “функціонерів СС-“Галичини” й українських націоналістів”, варшавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу від червня 2001 р. провадить слідство в цій справі⁶. Судова справа розглядається на підставі польського законодавства, оскільки, як вважають слідчі, злочин скоєно українцями - громадянами Польщі, мешканцями Східної Галичини, що до 1945 р. формально належала II Речіпосполитій.

До речі, одночасно комісією ведеться слідство й у справі масових вбивств загонами Армії Крайової та Батальйонів Хлопських “польських громадян українського походження” під час т.зв. “грубешівської революції” 9-10 березня 1944 р. в Сагриню, Ласкові, Шиховицях та інших українських поселеннях Грубешівського повіту, а також у справі злочинів проти цивільної української людності – мешканців сс. Павлокома й Малковиці Перемишльського повіту, Завадка Мороховська Сянського повіту, Верховини Холмського повіту, скоєних у 1945-1946 рр. як польськими партизанськими угрупованнями, так і підрозділами Війська Польського. Сподіваємося на об’єктивність комісії у вивченні всіх цих справ.

Діяльність польського підпілля в Західній Україні у період 1939-1941 і 1944-1945 рр. почасти відбито у матеріалах, що зберігаються в Східному архіві наукового осередку “Карта”⁷, Центральному військовому архіві⁸ та відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету⁹.

В архіві осередку “Карта” міститься частина паперів з колекції генерала В.Андерса, що її було передано до Варшави з Гуверівського

інституту (Стенфорд, США). Вона складається з повідомлень польських громадян, яких було в 1939-1941 рр. заарештовано й депортовано радянською владою із західних областей України на північ і захід Радянського Союзу, а пізніше, після амністії 1941 р., вони опинилися у Польській Армії в СРСР. Як відомо, в 1942 р. остання евакуювалася до Ірану. Завдяки цьому інформацію колишніх польських мешканців Волині та Східної Галичини було ретельно записано, збережено, і сьогодні вона дає яскраве уявлення про характер панівного на названих землях у той період політичного устрою.

Документи 2-х інших інституцій характеризують взаємовідносини формувань АК і командування Червоної армії на заключному етапі війни.

Загалом варто відзначити, що діяльність польських військово-політичних структур на Західній Україні за радянських часів представлена у польських документах значно гірше, ніж ту саму діяльність за часів німецької окупації. Причина полягає в тому, що через оперативність заходів і вдалу агентурну роботу органів НКВС, через масовий характер арештів, здійснених Москвою і Києвом серед польських підпільників, їхні плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише планами. Про останні ми радше дізнаємося, так само як і про характер завдань, поставлених перед підпільниками польським еміграційним урядом та центральним військовим командуванням, не так від них самих чи з їхньої конспіративної документації, як з карно-слідчих справ заарештованих польських діячів, складених працівниками НКВС. Через це, описуючи діяльність польського підпілля в Західній Україні в 1939-1941 рр., легше відобразити не конкретні її форми й напрямки, а основні методи й засоби боротьби з ним радянських спецслужб.

Значний інтерес для вивчення історії антирадянської та антигітлерівської боротьби поляків упродовж усієї війни становлять матеріали, підготовлені Центром дослідження польського підпілля в Лондоні¹⁰. В них, зокрема, простежується, яким чином польський емігрантський уряд підтримував майже постійний зв'язок з підпіллям на окупованих територіях Польщі й Західної України та впливав на його діяльність.

З матеріалів вітчизняних архівів, що можуть допомогти в дослідженні теми, насамперед слід назвати ті, що зберігаються у фондах крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях¹¹, з'єднань Української повстанської армії "УПА-Північ"¹², Української добровольчої стрілецької дивізії СС "Галичина"¹³, фонді-колекції трофейних документів про співробітництво українських націоналістів і керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами¹⁴ Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України

в Києві. Вони дозволяють провести порівняльний аналіз інформації, що міститься в джерелах і наукових дослідженнях українського та польського походження.

Так, наприклад, дуже важливими для розуміння причин і характеру українсько-польського протиборства, а також з погляду співставлення з польськими матеріалами є численні керівні й звітні документи ОУН, Головної команди УПА (УПА-Північ) та підлеглих їй груп (військових округ) “Турів”, “Заграва”, “Богун”, що діяли на території Волині.

Вони, зокрема, дають уявлення про характер антиукраїнських акцій польських боївків на Холмщині, а також про те, як їх сприймала українська сторона (матеріали політичної референтури ОУН), про дії польської допоміжної поліції на Волині, спрямовані знову ж таки проти місцевої української цивільної людності (матеріали політичної референтури ОУН), про масштаб і географію антипольських збройних акцій окремих підрозділів УПА [накази та звіти 1-ї групи УПА, підписані І.Литвинчуком “Дубовий”, М.Левицьким “Славути”; звіти бойової групи командира “Бористена” за підписом Д.Корінця; звіти відділів групи “Богуна” під командою “Крука” (І.Климишина), “Черника” (Д.Казван) та ін.]; про причини невдачі переговорів між ОУН(б) і АК щодо укладення угоди про порозуміння й припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття (матеріали політичної референтури ОУН) тощо.

Не менш цінний матеріал для розуміння того, яку позицію займала ОУН(б) у польському питанні, містять трофейні німецькі документи. Особливу увагу привертає інформація про переговори між співробітниками служби безпеки й поліції в Генеральній губернії та членом ОУН(б) І.Гриньохом (псевдо Герасимівський), котрий, як говориться в документах, був нібито уповноважений для цього Центральним проводом.

Сказане останнім про українсько-польські взаємини одному з німецьких чиновників під час розмови, що проходила 5 березня 1944 р. на конспіративній квартирі в Тернополі, у звіті командувача цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковникові поліції Біркампу підсумовувалося таким чином. Зі слів І.Гриньоха: „[...] Група ОУН під керівництвом Бандери ніколи не вважала своїми противниками [...] поляків. Нелегальна боротьба з ними проводилася лише тому, що вони тероризували українську меншину. За відсутності цього терору з боку поляків, безперечно, виникла б можливість жити з ними в мирі [...]. Відповідальність за терор, що досі триває між українцями і поляками, група ОУН покладає виключно на польську сторону. Спочатку ОУН намагалася закликати поляків до розважливості різними конструктивними пропозиціями. Але поляки недооцінили

силу українців і, особливо, силу групи Бандери. Посилення терору проти українців змусило бандерівську групу ОУН відповісти на удар і віддати наказ своїм бойовим підрозділам відповісти на польський терор актами помсти, за що організація бере цілковиту відповідальність на себе [...]”¹⁵.

Для порівняльного аналізу важливо використати також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України в Києві¹⁶ та 3-х обласних архівів – Державного архіву Тернопільської області (ДАТО)¹⁷, Державного архіву Волинської області (ДАВО)¹⁸, Державного архіву Рівненської області (ДАРО)¹⁹.

Важливість цих документів полягає насамперед у тому, що вони є різного походження, а, отже, дозволяють подивитися на ті самі події очима 4-х воюючих сторін. У ЦДАГО і ДАВО міститься документація Українського штабу партизанського руху (УШПР), а також окремих керівників цього руху, що проливає світло на характер доволі непростих взаємовідносин польського населення й аківського підпілля в Західній Україні з радянськими партизанськими загонами, особливо з тими, що створювалися винятково з метою проведення розвідницької та диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів.

У донесеннях до УШПР О.Федорова, В. Бегми, М. Прокоп'юка, а також командирів радянсько-польських загонів Р.Сатановського, Ю. Собесяка, М.Куницького, Ст. Шелеста та ін., у розвідзведеннях УШПР до М.Хрущова й Д.Коротченка міститься також чимало цікавих свідчень щодо перебігу українсько-польської боротьби на територіях Рівненської, Волинської та інших областей Західної України в 1943-1945 рр. У документації фонду ЦК Компартії України містяться ще й інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, що дають можливість поглянути на участь у ньому українців та поляків очима фактичних господарів становища на окупованих територіях України.

У ДАРО зберігаються, окрім усього, й численні матеріали 2-х груп (військових округ) УПА “Заграва” і “Богун”, що діяли саме на Рівненщині. Вони доводять, наскільки українські повстанці були сповнені рішучості позбутися поляків на території своїх повстанських дій, а також яку безкомпромісну позицію у питаннях боротьби займала ОУН(б) щодо інших українських самостійницьких рухів, зокрема мельниківців та бульбівців, що діяли на Волині. Чимало тут знаходиться також важливих для розуміння характеру діяльності українських повстанців друкованих видань ОУН (“Ідея і чин”, “Вісті”, “Вільна Україна”) та окремих органів УПА (“Новини з фронту”, “До зброї”, “Наш фронт”).

У ДАТО зберігається документація командування Тернопільського округу Армії Крайової. До речі, на сьогодні цей архів – єдина з архівних установ невідомого підпорядкування в Україні, що містить фонди саме з польськими матеріалами, котрі належали військово-політичному підрозділу АК.

Цінними для дослідження окремих аспектів зазначеної проблематики є досі, на жаль, недоступні для більшості дослідників і широкого загалу матеріали Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ)²⁰. Це, головним чином, накази й спецповідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, його заступника В.Меркулова, наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова та інших співробітників цього відомства, що регламентують і висвітлюють діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України в 1939-1940 рр. з ліквідації українського та польського підпілля.

Крім архівних документів, для дослідження збройного протистояння між УПА і АК у Західній Україні в 1939-1945 рр. важливо залучити також документальні збірники, опубліковані передусім польськими та українськими еміграційними центрами. Головне місце тут займають: “Армія Крайова в документах” (“Armia Krajowa w dokumentach”) у 6-ти томах²¹, видана в Лондоні; “Літопис УПА”, публікацію якого було започатковано в Торонто ще 1975 р., а від 1989 р. у ній бере участь і Київ (особливе значення мають томи 1, 2 та 5, присвячені боротьбі ОУН і УПА на Волині й Поліссі²²; тт. 6, 7 та 21 – УПА у світлі німецьких документів²³, т. 24 – органи Проводу ОУН “Ідея і чин”²⁴, тт. 2 і 4 нової серії)²⁵; програмні постанови Організації українських націоналістів²⁶ та інші матеріали ОУН і УПА²⁷.

Можуть прислужитися в розкритті теми й документи з історії радянсько-польських²⁸, радянсько-німецьких²⁹, німецько-польських³⁰ взаємин у переддень і під час Другої світової війни; матеріали, пов’язані з діяльністю Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберді³¹ та ін.

Утім, історія українського й польського підпілля має досліджуватися передусім, звісно, на підставі власної документації відповідно ОУН-УПА та АК і Делегатури польського емігрантського уряду, що регламентувала всі сфери життя обох незалежницьких рухів в умовах окупації, в т.ч. форми, методи, засоби та кінцеву мету їхньої боротьби.

У цьому плані при визначенні мотивації дій ОУН дуже важливим і показовим є, наприклад, наступне положення з постанови Великого збору цієї організації, що відбувся 28 січня – 2 лютого 1929 р.: “Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання

створили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне протиставлення до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляються, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад³².

Погоджуючися з тим, що форми й засоби українсько-польської боротьби значною мірою відповідали умовам війни, й усі сторони, задіяні у військовому конфлікті, порушували існуючі норми міжнародного права, керуючися, насамперед, "правом сильного"; їх слід оцінювати, на наш погляд, все ж таки у світлі положень про злочини проти людяності, що містяться у Статуті Міжнародного Військового Трибуналу від 8 серпня 1945 р., а також у "Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду" Організації Об'єднаних Націй від 9 грудня 1948 р.

Тут відзначимо й той факт, що для виправдання воєнних злочинів нерідко посилаються на протиправну поведінку протиборної сторони як підставу для припустимості цих злочинів. Однак, безвідносно до цього, в Женевських конвенціях від 1949 р., що, своєю чергою, базуються на нормах ст. 22 Гаадського положення 1907 р. про закони та звичаї війни, чітко сформульовано принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення бойових дій та покарання за порушення цих обмежень. У ст. 4 Конвенції у справі запобігання й покарання злочинів геноциду від 1948 р. підтверджено принцип карної відповідальності осіб, які припустилися геноциду, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами. Держави повинні карати осіб, які винні в скоєнні актів геноциду, незалежно від того, чи є відповідні держави учасниками даної Конвенції, чи ні.

Значно може допомогти в наближенні до розуміння подій 60-літньої давності польська й українська підпільна та офіційна преса років війни, що зберігається як у вітчизняних архівах і бібліотеках, так і зарубіжних – Архіві нових актів і Національній бібліотеці у Варшаві, Ягеллонській бібліотеці в Кракові, бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві³³.

З польських підпільних місячників і тижневиків можна отримати, зокрема, масу найважливіших подробиць із перебігу українсько-польського конфлікту на Волині та у Східній Галичині. В них дуже часто публікувалися розповіді очевидців, яким дивом пощастило уникнути смерті під час численних нападів на польські поселення, вбивств їхніх мешканців українськими збройними угрупованнями різного походження. Іноді тут публікувалися матеріали й про антиукраїнські акції польських боївків.

Чимало звернень до української сторони з вимогою припинити антипольські акції або з погрозами залишити польські території і не чіпати польське майно, як це, скажімо, мало місце на Грубешівщині, містилось у польській конспіративній пресі. Подеколи в ній з'являлися навіть українські матеріали, наприклад, звернення Волинського українського комітету до Волинського делегата уряду із засудженням цих акцій³⁴. У 6-му числі тижневика АК Львівського регіону "Бюлетень Червенської землі" від 13 лютого 1944 р. висловлювався скептицизм, з яким поляки сприйняли жовтневий 1943 р. "комунікат" бандерівської ОУН про її непричетність до вбивства поляків³⁵.

Той самий тижневик у 12-му числі від 26 березня 1944 р. подавав, наприклад, інформацію про те, що під час битви під Підкаменем і Бродами радянським військам удалося взяти у полон декілька сотень українських солдатів з дивізії СС-"Галичина". Всіх їх було одразу розстріляно у Збаразькому замку на тій підставі, що 2-ма тижнями раніше вони нібито брали участь у вбивствах польських мешканців с. Гута Пеняцька, а відтак не могли бути визнані військовополоненими³⁶.

Безперечно, не вся інформація, що подавалась у польській підпільній пресі, була перевіреною і відбивала реальний стан речей. Тому дуже важливо послуговуватися лише тою, що знаходить підтвердження в інших джерелах як польського, так і українського походження.

Завдяки знайомству з українською пресою, що легально виходила під час німецької окупації, і насамперед з українським часописом на Волині "Волинь"; "Українськими щоденними вістями" – органом управи м. Львова; українським часописом в Генеральній губернії – "Краківськими вістями"; щоденником для дистрикту Галичина – "Львівськими вістями", та ін.; можна чимало дізнатися важливого про те, як, наприклад, відреагували на створення "західноукраїнського крайового правління під проводом Я.Стецька" 30 червня 1941 р. різні німецькі чинники³⁷; про випадки вбивств українців у вересні 1939 р. польським військом, що відступало³⁸; про становище українців і поляків упродовж усієї війни на землях їхнього спільного проживання, в т.ч. про суперництво між ними в Генерал-губернаторстві та Рейхскомісаріаті Україна.

З цих матеріалів стає зрозумілою офіційна позиція у справі українсько-польських суперечностей тої частини української громадськості, що об'єднувалася навколо Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В.Кубійовичем. Як відомо, УЦК намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участь у партійних чварах, що мали місце передусім у середовищі ОУН. Однак з документів відомо, що голова УЦК, проводячи переговори з польською стороною та офіційно виступаючи із закликами, де засуджувалися антипольські акції, а тим

більше антиукраїнські³⁹, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями.

Чимало інформації для роздумів, наприклад, про діяльність української і польської допоміжної поліції в Західній Україні дають матеріали інших газет, зокрема друкованого органу прокомуністичної організації “Гвардія Людова” (“Народна Гвардія”) газети “Боротьба”, рупору православного українського духовенства на Волині часопису незалежної української думки газети “Шлях” тощо.

Варто також звернутися до численних мемуарних видань діячів українського та польського підпілля, що знайомлять з особистими відгукками і враженнями учасників тодішніх подій. Особливо можуть прислужитися ті з українських мемуарів (наприклад, М.Скорупського⁴⁰, Д.Шумука⁴¹, Л.Павлишина⁴², М.Данилюка⁴³, М.Гордієнка⁴⁴ та ін.), автори яких, як нам видається, беручи активну участь у боях УПА, разом з тим відсторонено ставилися до внутрішньополітичної боротьби в ОУН і “з’ясування стосунків” з поляками.

Так, зокрема, спогади курінного УПА Максима Скорупського (Макса) допомагають з’ясувати, яким був справжній зв’язок між ОУН(б) і відділами УПА, а також те, хто був справжнім ініціатором багатьох акцій українських повстанців, у т.ч. й тих, що спрямовувалися проти поляків.

Він про це писав: “Хоч бандерівці й заявляли, що УПА надпартійна, проте, в перший період [...] нею цілковито керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були. У відділах УПА були наставлені “політруки” й уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах залежали від “політруків”. У відділі першою особою був партійний підпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирала щораз більше характеру всенаціональної української армії. Партія чимдалі тратила поводи, СБ не могла схопити цілості в свої руки. Між старшинами і вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм.”⁴⁵

У спогадах представників інших українських самостійницьких рухів і військових формувань (бульбівців, мельниківців), що діяли, зокрема, на Волині (Т.Бульба-Боровець⁴⁶, К.Гірняк⁴⁷, Г.Стецюк⁴⁸, М.Подворняк⁴⁹, П.Балей⁵⁰, М. Куделя⁵¹ та ін.), чимало місця присвячено саме “українсько-польській різанині”, а також з’ясуванню того, яку відповідальність за неї несла кожна із сторін.

Змальовуючи картину тих жахливих подій, М.Подворняк, зокрема, написав: “У німецькій поліції, яка прийшла на місце української, було багато поляків і всі вони були не місцеві, але привезені до нас десь з глибокої Польщі. Вони з великою жорстокістю нищили українське населення. Коли німці послали їх спалити одне українське село, то вони палили п’ять-шість. Доходили також до нас чутки, що на українських землях за Бугом, в так званому Генерал-Губернаторстві, польська партизанка жахливо переслідує наш народ. Невідомо, чи ті чутки були правдиві, Але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генерал-Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба [...]. Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було в людей тоді жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі [...]”⁵².

Із загального протиборства між українцями і поляками більшість щойно згаданих авторів виокремлювали також внутрішню боротьбу в самому українському середовищі, що, на їхню думку, була розв’язана бандерівською спецслужбою і значною мірою перетворила національно-визвольні змагання за Україну на громадянську війну. Про це у мемуарах писали, наприклад, Г.Стецюк, М.Подворняк, і особливо багато місця цій проблемі приділив у своїх спогадах активний учасник цих змагань на Волині Микола Куделя.

При тому останній не переносив практику згаданих спецслужб на цілий український повстанський рух. “Я прошу, благаю тих добродіїв, які будуть читати ці рядки спомину, нехай не подумают мене обвинувачувати у неприхильності чи ворожнечі до вояків-повстанців, які були у Бандерівській Повстанській Армії (БПА) – вони для мене святі. Їх безсмертні, героїчні подвиги у безвиглядних боях були такими, яким не може рівнятися жодна нація”, – підкреслював автор⁵³.

З мемуарної літератури, що її авторами були учасники польського повстанського руху, а нерідко й українсько-польського протиборства в Західній Україні в роки війни, варто скористатися працями М.Фіялки⁵⁴, Г. Цибульського⁵⁵, В.Кобилянського⁵⁶, Я.Гофмана⁵⁷, А.Оліви⁵⁸, В.Романовського⁵⁹, Т.Штумберк-Рихтера⁶⁰, В.Пеховської⁶¹, С.Пемпеля⁶² та ін.

Не повинна залишитися, зокрема, не поміченою думка Ст. Вронського, висловлена ним у передмові до 1-го видання 1966 р. (хоча вже з’явилося 5-те видання 1990 р.) книжки спогадів “Червоні ночі”

керівника однієї з найбільших і найвідоміших польських баз самооборони на Волині у поселенні Пшебраже Г.Цибульського, що стосується самої суті теми: “Якби в оглядовому часі не існувало програми та дій АК, що мали своєю метою повернення цих земель до Польщі; лише пам’ять про національне гноблення у міжвоєнний період, навіть враховуючи зусилля гітлерівців, не була б у стані викликати таку масову різанину польської людності, здійснювану фанатичною націоналістичною стихією”. Ст.Вронському належить і цікава стаття про суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни⁶³.

З радянської мемуаристики варто залучити до дослідження насамперед книжки спогадів командувачів радянськими й польсько-радянськими партизанськими загонами, що діяли в західноукраїнському регіоні в роки війни - Д.Медведева⁶⁴, М.Наумова⁶⁵, М.Прокоп’юка⁶⁶, О.Федорова⁶⁷, Ю.Собесяка⁶⁸ та ін. Останні чимало уваги присвятили питанням взаємин радянських партизанів з місцевою українською і польською людністю, а також оборони поляків під час нападів на них формувань УПА.

Корисними для знайомства із загальними проблемами війни 1939-1945 рр., а також зі становищем у ній українського і польського народів можуть виявитися різнопланові за характером, підготовлені в різні роки праці вітчизняних і зарубіжних авторів К.Паньківського⁶⁹, І.Кедрина⁷⁰, У.Самчука⁷¹, Ю.Гарлінського⁷², Ч.Лучака⁷³, Ч.Бжози⁷⁴ та ін. Не можна також обійтися без деяких довідкових видань⁷⁵.

¹ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Oddział 6 w Warszawie. – Zespół Lwowski. – Oddział Polskiego Komitetu Opiekuńczego. – Sygn. 46; Zespół Sronnictwo Ludowe. – Sygn. 200; Zespół Batalione Chłopskie. – Sygn. 201; Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. – Sygn. 202; Zespół Armia Krajowa. – Sygn. 203; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Sygn. 207; Zespół Materiały okupanta. – Sygn. 214.

² Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (далі – MID WIH) w Rembertowie. – Zespół Armia Krajowa. – Komenda Główna. – Sygn. III/21; Komenda Obszaru Lwów. – Sygn. III/33; Relacje i wspomnienia: Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49-50; Zespół Polskie ludowe formacje partyzanckie powstałe na terenie Związku Radzieckiego. – Relacje i wspomnienia. – Sygn. III/51-52; Zespół Bataliony Chłopskie. – Dokumenty. – Relacje i wspomnienia: Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/56-58; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Dokumenty. – Sygn. III/71; Zespół Delegatura Rządu Londyńskiego. – Sygn. III/113; Zespół Wolność i Niezawisłość. – Dokumenty. – Sygn. III/113; Zespół UPA. – Dokumentacja. – Sygn. III/122.

³ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі – ZHRL) w Warszawie. – Zespół Centralne kierownictwo ruchu ludowego “Roch”. – Sygn. 1-44; Zespół

- Bataliony Chłopskie. - Komenda Główna BCh. - Sygn. 1-18; Zespół Relacje BCh. - Okręg VIII - Wołyń. - Sygn. R-VIII; Okręg IX - Lwów. - Sygn. R-IX; Archiwum prof. St. Kota. - Zespół Ukraina w czasie II wojny światowej. - Sygn. 394-410.
- ⁴ *Боляновський А.* Дивізія "Галичина": Історія. - Львів, 2000. - 528 с.
- ⁵ AAN. - Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. - Departament Spraw Wewnętrznych. - Biuro Wschodnie. - Informacja o akcji na Hutę Pieniacką z marca 1944 r. - Sygn. 202/II/73. - K. 89.
- ⁶ Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziały komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. - 2001. - Nr. 8. - S. 16.
- ⁷ Archiwum Wschodni. - Ośrodek Karta w Warszawie. - Kopie akt ze zbiorów Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford (Ambasada RP w ZSRS, Anders Collection, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (HIMID) - część zawierająca zbiór relacji i opracowań powiatowych dotyczących sowieckiej okupacji wschodnich obszarów Polski.
- ⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej - CAW) w Rembertowie. - Zespół akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. - Sygn. 195, 201, 383, 390, 403, 407, 415.
- ⁹ Gabinet Rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. - Raporty i sprawozdania okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. - Sygn. 2131 (3312).
- ¹⁰ Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie. - Opracowanie *L. Kliszewicza* „Placówki wojskowej łączności między Krajem a Centralą w Paryżu i w Londynie w latach 1939-1945”. - Sygn. 6209/a, 6317/2, 6317/3.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej - ЦДАВО) у Києві. - Крайовий провід ОУН на західних українських землях. - Політична реферантура. - Ф. 3833.
- ¹² ЦДАВО. - З'єднання Української повстанської армії "УПА-Північ". - Ф. 3838.
- ¹³ Там само. - Українська добровольча стрілецька дивізія СС-"Галичина". - Ф. 3971.
- ¹⁴ Там само. - Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. - Ф. 4628.
- ¹⁵ Там само. - Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. - Ф. 4628. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 170-179.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (dalej - ЦДАГО) у Києві. - Центральний комітет Компартії України. - Ф. 1; Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). - Ф. 57; Український штаб партизанського руху. - Ф. 62.

- ¹⁷ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Армія Крайова. – Ф. F 3445.
- ¹⁸ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Партизанський рух. – Ф. П/597.
- ¹⁹ Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Колекція документів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. – Ф. Р-30.
- ²⁰ Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. – Діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України, 1939-1940. – Ф. 16.
- ²¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Londyn: Studium Polsk Podziemnej, 1970. – Т. 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – 584 s.; 1973. – Т. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – 554 s.; 1976. – Т. 3: kwiecień 1943 – lipiec 1944. – 627 s.; 1977. – Т. 4: lipiec 1944 – październik 1944. – 470 s.; 1981. – Т. 5: październik 1944 – lipiec 1945. – 534 s.; 1989. – Т. 6: Uzupełnienia. – 524 s.
- ²² Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА: Докум. і матеріали / Відп. ред. *Є. Штендера*. 3-тє, виправлене видання. – 256 с.; 1985. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 2: Початки УПА: Докум. і матеріали / Відп. ред. *Є. Штендера*. 2-ге, виправлене вид. – 256 с.; 1984. – Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 3: Спомини учасників / Відп. ред. *Є. Штендера* і *П. Потічний*. – 310 с.
- ²³ Там само. – Т. 6.: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упор. *Т. Гунчак*; Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 256 с.; 1983. – Т. 7: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945 / Упор. *Т. Гунчак*; Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 272 с.; 1991. – Т. 21: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 271 с.
- ²⁴ Там само. – 1995. – Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946 / Під ред. *Є. Штендера* і *П. Потічного*. – 590 с.
- ²⁵ Літопис УПА: Нова серія. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. – 784 с.; 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. – Кн. 1: 1943-1945. – 598 с.
- ²⁶ Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Тернопіль: Тернопільська крайова рада Народного Руху України, 1992. – 24 с.; ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.: Зб. докум. – [Б.м.]: Видання закордонних частин ОУН, 1955. – 371 с.
- ²⁷ Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Зб. докум. і матеріалів. – Львів-Київ: Піраміда, 2001. – 557 с.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську самостійну Соборну Державу 1942-1950: Бойові дії УПА за 1943-1959 рр.: Зб. докум. – Ч. 2. – Лондон: Видання закордонних частин ОУН, 1960. – 446 с.

- ²⁸ *Dokuments on Polish-Soviet relations 1918-1943.* – Washington: Polish Embassy in Washington, 1948. – 252 p.
- ²⁹ *Оглашению подлежит: СССР – Германия в 1939-1941 гг.: Докум. и материалы.* – Москва, Наука, 1991. – 366 с.
- ³⁰ *Official documents concerning Polish-German and Polish-Soviet relations: Washington: Published by Authority of the Polish Government by Roy-Publishers, 1948.* – 222 p.
- ³¹ *Нюрнбергский процесс: против войны и фашизма / Под ред. И.А. Ледях и И.И. Лукашука.* – Москва: Институт государства и права РАН, Ратгерский университет (США), 1995. – 264 с.
- ³² *Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН).* – С. 12.
- ³³ *Часописи: Zemie Wschodnie Rzeczypospolitej. - 1942-1944; Rzeczpospolita Polska. - 1941-1945; Nasze Ziemie Wschodnie. - 1943-1944; Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej. - 1941-1944; Głos polsko-ukraiński. - 1944; Myśl Państwowa. - 1942-1944; Львівські вісті: Щоденник для дистрикту Галичина. - 1941-1944; Українські щоденні вісті: Орган управи м. Львова. - 1941; Краківські вісті: Тижневик / Ред. М. Хом'як. - 1940-1943; Краківські вісті: Український щоденник Генерал-Губернаторства. - 1940-1945; Волинь: Часопис для Волині / Ред. С. Скрипник, А. Місечко. - 1941-1943; Холмська земля. - 1943-1944.*
- ³⁴ *Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej.* – 1943. – 8 sierpnia (Nr. 19). – S. 1.
- ³⁵ *Там само.* – 1944. – 13 lutego (Nr. 6). – S. 2.
- ³⁶ *Там само.* – 26 marca (Nr. 12). – S. 8.
- ³⁷ *Краківські вісті: Тижневик.* – 1941. – 13 лип. (№ 28). – С. 6.
- ³⁸ *Там само.* – 19 жовт. (№ 42). – С. 4-5.
- ³⁹ *Краківські вісті: Український щоденник Генерал-Губернаторства.* – 1943. – 12 серп. – С. 1.
- ⁴⁰ *Скорупський М.* *Туди де бій за волю.* – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 352 с.
- ⁴¹ *Шумук Д.* *За східним обрієм.* – Париж-Балтимор: Смолоскип ім. В.Симоненка, 1974. – 448 с.
- ⁴² *Щеглюк В.* *“...Як роса на сонці”:* Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів діяча ОУН-УПА *Л.С. Павличина.* – Львів, 1992. – 158 с.
- ⁴³ *Данилюк М.* *Повстанський записник.* – Нью Йорк - Джерсі Сіті: Свобода, 1968. – 288 с.
- ⁴⁴ *Гордієнко М.* *З волинських і поліських рейдів УПА.* – Торонто: Тов-во колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 160 с.
- ⁴⁵ *Скорупський М.* *Туди де бій за волю.* – С. 146-147.
- ⁴⁶ *Бульба-Боровець Тарас, отаман.* *Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади.* – Київ-Торонто-Нью Йорк: Фондація ім. О. Ольжича, Фондація ім. С. Петлюри, 1996. – 270 с.
- ⁴⁷ *Гірняк К.* *Український Легіон Самооборони: Причини до історії.* – Торонто, 1977. – 56 с.

- ⁴⁸ *Стецюк Г.* Непоставлений пам'ятник: Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. – 155 с.
- ⁴⁹ *Подворняк М.* Вітер з Волині: Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1981. – 242 с.
- ⁵⁰ *Балей П.* Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас Вегас, 1997. – 245 с.
- ⁵¹ *Куделя М.М.* Кризь бурі лихоліть: Спогади. – Міннеаполіс: Стир, 1999. – 117 с.; *його ж.* Кобзар у моєму житті: Автобіографічний нарис. – Луцьк: Ініціал, 1992. – 220 с.
- ⁵² *Подворняк М.* Вказ. пр. – С. 175-176.
- ⁵³ *Куделя М.* Кобзар у моєму житті. – С. 78.
- ⁵⁴ *Fijałka M.* Wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa: Pax, 1986. – 226 s.
- ⁵⁵ *Sybulski H.* Czerwone nosce. – Warszawa: Bellona, 1990. – 373 s.
- ⁵⁶ *Kobylański W.* W sporach trzech wrogów. – Chicago: Wici, 1988. – 250 s.
- ⁵⁷ *Hoffman J.* Początki konspiracji na Wołyniu // *Kultura (Paryż)*. – Nr. 10. – S. 112-124.
- ⁵⁸ *Oliwa A.* Gdy poświęcono noże. – Opole: Opolskie towarzystwo kulturalno-oświatowe, 1973. – 141 s.
- ⁵⁹ *Romanowski W.* Kainowe dni. - Warszawa: Instytut wydaw. Zw. Zawod., 1990. – 260 s.
- ⁶⁰ *Sztumberk-Rychter T.* Artylerzysta piechurzem. – Warszawa: Pax, 1967. – 238 s.
- ⁶¹ *Piechowska W.* Początki ZWZ-AK we Lwowie // *Więź*. – 1988. – Nr. 6. – S. 11-123.
- ⁶² *Petpel S.* Pod znakiem Lwa i Syreny. – Warszawa: Rytm, 1989. – 210 s.
- ⁶³ *Вронский Ст.* Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни // *Укр. істор. журн.* – 1964. - № 6. - С. 62-69.
- ⁶⁴ *Медведев Д.* Сильные духом. – Москва: Воениздат, 1955. – 491 с.
- ⁶⁵ *Наумов М.* Західний рейд. – Київ: Рад. письменник, 1969. – 278 с.
- ⁶⁶ *Прокопюк Н.* В боевом содружестве с патриотами Польши. – Москва: Воениздат, 1959. – 350 с.
- ⁶⁷ *Федоров О.* Остання зима. – Київ: Політвидав України, 1982. – 328 с.
- ⁶⁸ *Собесьяк Ю., Єгоров Р.* Земля горить. – Київ: Дніпро, 1965. – 364 с.; *їх же.* Бур'яни. – Київ: Дніпро, 1967. – 272 с.
- ⁶⁹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941-1944). - Нью Йорк-Торонто, 1965. – 480 с.
- ⁷⁰ *Кедрин І.* Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 298 с.; *його ж.* Життя, події, люди: Спомини і коментарі. – Нью Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.
- ⁷¹ *Самчук У.* На білому коні. – Нью Йорк-Мюнхен, 1965. – 234 с.
- ⁷² *Garliński S.* Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa: Bellona, 1994. – 388 s.
- ⁷³ *Łuczak Cz.* Polska i polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań: UAM, 1993. – 715 s.
- ⁷⁴ *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918-1945). – Kraków: Oficyna wydawnicza, 2001. – 424 s.

- ⁷⁵ *Hary M., Ślusarska S. Armia Krajowa. 1939-1945.: Bibliografia selektywna.* – Warszawa: WIH, 1992. – 115 s.; *Szmyd Z. Armia Krajowa w piśmiennictwie na obczyźnie 1939-1990: Wybór.* – Warszawa: WIH, 1992. – 200 s.; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України.* – Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942-1946). – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 60 с.; Там само. – Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 48 с.

Богдан Заброварний (Луцьк)

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКЕРЗОННЯ в 1944-1947 роках

У багатоміліардній історії 2-х слов'янських народів – українського й польського – є чимало прикладів дружби, взаєморозуміння та співробітництва. Україна і Польща мають не лише спільний кордон, а й багату тисячолітню історію. В їх спільному минулому є яскраві факти взаємозбагачення культур, братерства по зброї.

Проте історична пам'ять закарбувала й трагічні сюжети, до яких належать і військове протистояння, і прояви антиукраїнської політики, і переслідування польського народу в часи сталінських репресій. Окремою сторінкою є депортаційні акти комуністичних режимів СРСР і ПНР щодо українського й польського народів у 1944-1947-х рр.

Перше ніж перейти до розгляду питання підготовки й проведення депортаційних акцій та їх наслідків, коротко зазначимо, як до цього ставились окремі керівні особи великих держав – переможці в Другій світовій війні. Так, В.Черчіль у листі до Сталіна від 20 лютого 1944 р. писав, що польсько-радянську територіальну угоду, котра повинна бути складовою частиною загального територіального регулювання в Європі, може бути формально узгоджено й ратифіковано тільки тоді, коли держави-переможці зберуться за столом у момент розробки умов перемир'я чи миру, і що тільки тоді буде “узгоджено процедуру обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом”¹.

Не менш важливо й те, що, вирішуючи депортаційні питання, долею приречених народів керівництво не цікавилось. Виступаючи в англійському парламенті, В.Черчіль заявив, що депортація з обох сторін радянсько-польського кордону відбудеться, але його не турбують ані масштаби депортації, ані становище цього населення і, на

його думку, великі держави не повинні противитися “здійсненню такого переселення”².

Окремі питання масової депортації населення Західної України обговорювалися на Тегеранській, Кримській, Потсдамській конференціях, під час радянсько-польських переговорів.

По суті, на Тегеранській конференції було вирішено справу польських кордонів. Після конференції міністр закордонних справ Великої Британії прийняв прем'єр-міністра польського уряду в Лондоні С.Миколайчика й сказав йому: він поділяє погляд Черчіля в тому, що Сталін не має наміру знищити Польщу й прилучити її до СРСР, але бажає встановити кордон між Польщею і Радянським Союзом по лінії Керзона.

Дещо пізніше Черчіль заявив Миколайчику, що його уряд хоче бачити Польщу сильною, незалежною і вільною державою “від лінії Керзона до Одера”. Далі він відзначив, що поляки на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватись із земель, окупованих росіянами, а українці й білоруси з Польщі – повернутися на схід від лінії Керзона. В дипломатичних розмовах це була одна з перших згадок про репатріацію українців з Холмщини, Підляшшя, Посяння та Лемківщини.

У жовтні 1944 р. американський посол у Лондоні Гарріман вручив Миколайчикові листа президента Рузвельта, де йшлося про те, що США висловлюються за незалежну й сильну Польщу, та про право польського народу укладати своє життя згідно з його волею. Зазначалось, якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з усталенням нових кордонів переселити національні меншини на територію Польщі, так само як і з її території за кордон, то уряд США не буде заперечувати³.

Отже, уряд Польщі мав згоду урядів США та Великої Британії на майбутні депортаційні акції.

Погляньмо, яку мету переслідувало керівництво СРСР. Воно ставило завдання завершити розпочате ще в 1941 р. тотальне очищення території на своєму західному кордоні від ненадійного з національного, соціального та політичного поглядів елементу.

А населення західного регіону України в роки Другої світової війни показало свою нетерпимість до більшовицького тоталітаризму, виступало за національну незалежність. На підставі розпорядження НКВС СРСР було розроблено інструкцію щодо арештів і депортації членів ОУН-УПА. На літо 1944 р. у північні області Радянського Союзу виселено понад 17 тис. осіб⁴.

Сьогодні ми маємо в користуванні документи, котрі засвідчують, що причиною депортацій українців з території Польщі в нових кордонах було, насамперед, бажання комуністичної влади бачити

Польщу як однонаціональну державу. Для досягнення цього нічим не гребували, були використані різні засоби – обмін населенням, терор, винищувальні операції, релігійні репресії тощо.

Без урахування цього важко збагнути наступні депортаційні процеси, що проводилися в Польщі після підписання 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і ПКНВ. Становище українського населення в 1944 р. на Закарпатті було надзвичайно важким. Комуністичний уряд і шовіністичні польські сили намагалися очистити території Холмщини, Надсяння, Підляшшя та Лемківщини від українського елемента. Вони, з одного боку, обстоювали плани інтегральної належності Східної Галичини та Західної Волині до Польської держави, захищали кордони Польщі до річки Збруч, а з другого – розробляли проекти примусової депортації українців зі східних кресів до УРСР або їхнього виселення в глибинні регіони Польщі.

Отже, 9 вересня 1944 р. Польський Комітет Національного Визволення підписав договір з урядом УРСР про обмін населенням. Цей договір стосувався як поляків та євреїв польської національності, які, згідно з новим кордоном, опинилися на території України, так і українців у Польщі.

У ст. 1 Договору констатувалося, що евакуація є добровільною, відтак примус не може застосовуватися ні прямо, ні опосередковано. Бажання евакуйованих можуть бути висловлені як усно, так і подані письмово. Як бачимо, ніяких насильницьких дій жодна зі сторін не передбачала використовувати.

Договором було передбачено розпочати евакуацію 15 жовтня 1944 р. і закінчити її 1 лютого 1945 р. У період від 15 вересня до 15 жовтня - провести відповідну роботу щодо визначення кількості, місцезнаходження і національності осіб, які бажають евакуюватися; зазначалося, що на вимогу однієї зі сторін термін евакуації може бути продовжено за взаємною згодою.

Перші транспорти з переселенцями було відправлено згідно з планом, але невдовзі бажаючих переселятися ставало все менше, тому термін закінчення переселення продовжувався. Вперше – до 1 травня, вдруге – до 1 листопада 1945 р. 20 вересня 1945 р. в Києві було підписано польсько-український протокол, що продовжував цей термін до 31 грудня 1945 р., але дати закінчення не зазначалося⁵.

Потрібно наголосити: цим договором польська сторона не мотивувала мету переселення необхідністю знищення діючих у Польщі загонів УПА, що пізніше підкреслювалося під час проведення акції “Вісла”. Вона розпочалась о 4-й годині вночі 28 квітня 1947 р. По суті, це було знущенням над людською гідністю, знищення духовних цінностей українського народу провадилося через його тотальне

виселення. Акція "Вісла" охопила територію понад 19500 кв. км - Холмщину, Підляшшя, Надсяння та Лемківщину⁶.

Виселення українського населення було, по суті, очищенням території південно-східної Польщі від українського населення. Це засвідчує інструкція Державної комісії безпеки, видана 1 серпня 1947 р. для військових округів V і VII, де вказувалося, що українські родини, незважаючи на їх лояльність та партійну приналежність, мають бути виселені⁷. Виселенню підлягали також колишні члени антигітлерівської коаліції, солдати Червоної армії та Війська польського, члени ППР української національності. Це доводить, що головна мета переселення - розв'язання української проблеми в Польщі.

Проводячи цю акцію, керівництво Польщі хотіло розгромити українське націоналістичне підпілля ОУН-УПА, що діяло на її теренах. Але як свідчать факти, політика, що провадила в той час польська націонал-комуністична влада щодо українського населення, була набагато глибша й ширша.

Правлячі кола Польщі ставили завдання викоренити український етнос у межах держави. Ця політика відповідала ідеї, як уже вказувалося, творення однопонаціональної держави. Тому акція "Вісла" являла собою, по суті, геноцид українського населення.

Східний кордон Польщі був визначений ще влітку 1944 р. 3-понад 5-мільйонної української спільноти, що жила в Другій Речіпосполитій, у нових її кордонах залишилося до 700 тис. осіб, які мешкали переважно у прикордонних повітах Краківського, Ряшівського, Люблінського та Білостоцького воєводств⁸.

Це населення, політично роздроблене й конфесійно неоднорідне (70% греко-католиків, 30% православних), все ж могло б з часом перетворитися на компакту етнічну меншину, враховуючи ступінь розвитку його національної самосвідомості а також той факт, що воно не було чужорідним елементом на цій території.

Така констатація дає можливість зрозуміти позицію українців після 1944 р. та оцінити здійснювану проти них національну політику Польської держави, що трактувала українську громаду як однорідну масу з націоналістичними, антипольськими та антикомуністичними поглядами.

Кордон, встановлений 26 липня 1944 р. між Польщею та УРСР, не задовольняв ні поляків, ні українців. Поляки сподівалися втримати у своїх межах Львів та нафтовий басейн у Прикарпатті, українці - приєднати до УРСР Холмщину, Перемишльщину та Лемківщину; але цього не сталося. З обох сторін було прагнення позбутися чужих національних груп зі своїх територій, що засвідчує й згадуваний

договір, підписаний 9 вересня 1944 р., про обмін населенням між Польщею та УРСР.

Слід відзначити, що ще до встановлення нового кордону польські націоналістичні партії (Стронніцтво людове, Стронніцтво праці) весною 1943 р. вимагали здійснити примусовий обмін населенням з УРСР, а також переселення українців на інші польські землі⁹.

Як бачимо, вже тоді були прояви саме такого розв'язання національної проблеми польським урядом ще до закінчення війни. Характерним було й те, що у Польщі не змінювався негативний стереотип українця.

Після закінчення Другої світової війни влада у Польщі опинилася в руках комуністів, і новий уряд намагався об'єднати суспільство відповідною політикою щодо інших націй. У цій справі польський уряд міг скористатися й прикладом СРСР, де було декларовано право націй на самовизначення аж до відокремлення і в той самий час депортовано цілі народи з рідних земель.

Так було на практиці і в Польщі. Державна влада у перших своїх юридичних актах, таких як Декларація Крайової ради народової від 1 січня 1944 р. та Маніфест ПКНВ від 22 липня 1944 р., теж декларувала право народів на самовизначення, але в названих документах не було й згадки про національні меншини у Польщі.

Це свідчить про тодішнє рішення польського уряду здійснити політику однопонаціональної держави, що й було підтверджено Договором від 9 вересня 1944 р.

Така національна політика мала підтримку в польському суспільстві.

15 жовтня 1944 р. розпочато акцію переселення українського населення з Польщі до УРСР. Згідно з умовами договору від 9 вересня 1944 р. переселення повинно було відбуватися виключно на добровільних засадах.

У перші місяці з території Польщі виїжджали українські родини, в яких були зруйновані війною господарства, а також ті, яким загрожували дії польського підпілля. До 3 вересня 1945 р. переселилося до 221231 осіб, що становило менше 50% запланованого¹⁰. Але з часом принцип добровільності переселення українців було порушено.

Як засвідчують матеріали наукової конференції, проведеної у Львові в 1994 р. і присвяченої 50-річчю депортації у Надсянні, в тодішніх Перемишльському, Ярославському, Любачівському, Ліському, Лежайському повітах т.зв. "добровільна" евакуація українців на територію УРСР від самого початку була приречена на провал.

Українці Надсяння не мали наміру покидати свої оселі, де мешкали їхні предки, та їхати в невідомість. Так, на першому етапі, ще до осені 1944 р. переселення в цьому регіоні фактично не відбулося.

Подібне становище було на Холмщині, Підляшші та Лемківщині. Тоді почався антиукраїнський терор, що досяг свого апогею весною 1945 р. Для прикладу можна згадати хоча б такі села, як Павлокома, Малковичі, Піскоровичі, Березки, Базів, Скопів, Люблинець Новий, Гораєць, Кобильницю Руську та ін. У них було вбито не одну сотню представників українського населення¹¹.

За останні роки оприлюднено численні факти у збірниках документів і матеріалів, де тему депортацій українського населення з території повоєнної Польщі досить ґрунтовно розкрито. Насамперед, це видання під редакцією Є. Місила "Акція Wisła"; Ю. Сливки "Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. - Т.І: 1939-1945 рр.; Т.ІІ: 1946-1947 рр."; І. Біласа "Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн."; М. Бугая "За повідомленнями НКВС СРСР: Про депортації населення України у 30-40-х роках"; М. Сивіцького "Дії конфліктів польсько-українських. У 3 т." та ін.

Польська адміністрація почала чинити тиск на українське населення, примушуючи його до виїзду з Польщі. Це виявилось у позбавленні українців права на отримання "парцельованої" в рамках рільничої реформи землі.

Не менш важливим фактором, що повинен був стимулювати виїзд, стала ліквідація українського шкільництва (у Люблінському воєводстві – 1 жовтня 1944 р.; у Рязівському – 1 жовтня 1945 р.) і Греко-католицької церкви та обмеження діяльності Польської автокефальної православної церкви на тих територіях, де жили українці¹².

У першій фазі переселенської акції серед виїжджаючих була незначна частина українців лівих переконань. Більшість із них залишили Польщу лише восени 1945 р. Польські органи влади зіткнулись із сформульованими програмами українських організацій, особливо на Лемківщині й Люблінщині. Це були Селянсько-робітничий комітет Лемківщини та Український громадянський комітет на Перемишльщині.

Ці організації прагнули до визнання автономії українського населення Польщі в політичній, економічній, релігійній та культурній галузях. Вони негативно ставилися до проблеми переселення в Україну. До певної міри це можна пояснити як психологічними факторами – любов'ю до прадідівської землі, побоюванням перед незвіданим; так і політичними – страхом перед колективізацією та сталінськими репресіями. Останнє особливо стосувалося членів і прихильників ОУН та колишніх членів КПЗУ.

Отже, в середині 1945 р. акція добровільного переселення в Україну провалилася й набула зовсім іншого характеру. Добровільне зголошення на виїзд припинилося, не допомагали жодні форми

адміністративного тиску. В цій ситуації польський уряд звернувся до вищезгаданих українських товариств.

24 липня 1945 р. у Варшаві в Міністерстві публічної адміністрації відбулася конференція, присвячена українському питанню. Крім офіційних представників польського уряду, в ній брали участь делегації українського населення з Краківського, Люблінського та Ряшівського воєводств, представники лемків¹³. Хоч делегації вказаних воєводств було привезено до Варшави літаками ізольовано одна від одної, щоб вони не могли спілкуватися між собою до початку її роботи, проте всі висловилися за те, щоб залишитися у Польщі й пов'язати своє майбутнє з польською державою. Таке рішення вони мотивували фактом, що бажаючі переселитися вже виїхали. А тим, які залишилися, просили забезпечити основні громадянські права, насамперед такі, що їх українське населення було позбавлене. Це, передусім, відновлення українського шкільництва, охоплення селян рільничою реформою, поширення амністії на членів ОУН та УПА, гарантування українському населенню свободи релігійного віросповідання, припинення примусового виселення українського духовенства і т. ін.

Польський уряд на завершення конференції зобов'язався не застосовувати під час переселень примусу, виконати більшість прохань української сторони. Але було зроблено застереження, що з їх реалізацією треба зачекати до закінчення переселенської акції.

У липні-серпні 1945 р. було сформульовано польську національну політику щодо українського населення.

Польський уряд постав перед дилемою: визнати право українців залишитися в Польщі на умовах рівноправ'я чи, ламаючи принцип добровільності, виселити їх з території Польщі із застосуванням сили. Польський уряд вибрав 2-й варіант.

Принцип добровільності переселення українців до УРСР, як це передбачено згаданим вище договором, було порушено.

Для того, щоб прискорити процес переселення, польський уряд прийняв рішення застосувати військо. З вересня 1945 р. на південно-східні польські землі, де проживали українці, ввели 3 піхотні дивізії Війська польського. Тим самим розпочався другий етап переселення українців з Польщі. Передбачалося продовжити термін переселення до кінця 1946 р.¹⁴

Методи, що ними користувались армія та органи Міністерства громадської безпеки, були надзвичайно жорстокими, внаслідок чого українське населення надбужанських і надсянських сіл пережило безліч трагедій. Важко назвати таке село, де б не загинули люди. Траплялися випадки масових вбивств. Це стосується сіл Павлокома, Сагринь, Малковичі, Піскоровичі та ін.

Антигуманний характер таких акцій часто пояснювали тим, що на їх виконання свідомо спрямовувалися підрозділи Війська польського, сформовані з поляків, які походили з колишніх східних воєводств Речіпосполитої, особливо з Волині.

Польські солдати жорстоко розправлялися з греко-католицьким та православним духовенством: мали місце випадки, коли священників убивали разом із сім'ями або ув'язнювали.

Порушення принципу добровільності та вжиті жорстокі заходи з вересня 1945 по липень 1946 рр., саме до часу припинення чинності угоди між Польщею і СРСР про обмін населенням, котра двічі продовжувалася, призвело до виселення понад 260 тис. українців. А всього від початку акції до УРСР переселено 482661 особу (за підрахунками Є.Місила)¹⁵.

У доповіді Головного уповноважено уряду УРСР М.Ромашенка від 12 липня 1946 р. зазначалося, що на 5 липня 1946 р. евакуацію з території Польщі практично закінчено. Підлягало евакуації 125.449 родин або 497.682 особи, а евакуйовано в УРСР 122.622 родини або 482.880 осіб, що становило 97,4% кількості всіх родин та 97% - кількості осіб¹⁶.

Згідно з угодою від 9 вересня 1944 р. розпочалося й переселення із Західної України до Польщі поляків, а також євреїв польської національності, колишніх громадян Польщі. До 1 вересня 1946 р. з 305226 родин або 873478 осіб, узятих на облік радянсько-польськими комісіями, було переселено, відповідно, 272455 родин або 789982 особи¹⁷.

Однак, обидві договірні сторони не були задоволені реалізацією переселенської акції. Незважаючи на репресії, не вдалося остаточно очистити територію Закерзоння від українського населення. Дослідники проблеми наводять різні цифри: Є.Місило – бл. 150 тис., Ю.Сливка – 150-200 тис., С.Макарчук – 220 тис. осіб.

Залишилися на території Польщі ще близько 150 тис. осіб. Прожили вони переважно в гірських малодоступних районах. Оскільки договір про переселення між ПНР і УРСР, укладений 9 вересня 1944 р., і, як уже згадувалося, двічі пролонгований, перестав діяти, а уряд УРСР відмовився його більше продовжувати; треба було шукати інших способів остаточного завершення ліквідації української меншості на території Польщі.

Проекти реалізації цього задуму розроблялися ще раніше. Першу конкретну пропозицію щодо переселення українців на т. зв. "Возз'єднані землі" подали першому секретарю ПРП В.Гомулці в листопаді 1946 р. Таким чином мало бути розв'язано українську проблему в Польщі.

У січні 1947 р. Генеральний штаб Війська польського розпочав інтенсивну безпосередню підготовку до виселення українців. Складалися

списки всіх українських та змішаних сімей, агентами служби безпеки виявлялися нелояльні чи підозрілі люди - головно представники інтелігенції або духовенства.

В лютому 1947 р. заступник начальника Генерального штабу Війська польського бригадний генерал Стефан Моссор мав уже готову концепцію з цього питання. Відповідний документ був лаконічно оформлений. У ньому, зокрема, йшлося про те, щоб весною провести енергійну акцію переселення таких людей поодинокими сім'ями в розпорошенні по цілих "Возз'єднаних землях", де вони мали швидко засимілюватися. 27 березня 1947 р. план викладено генералом С. Моссором на засіданні Державної комісії безпеки, де його було затверджено і подано Політичному бюро ЦК ПРП.

28 березня 1947 р. загинув у засідці, організованій УПА, Віце-міністр оборони Польщі генерал Кароль Сверчевський, і цей факт прискорив розвиток подій. Уже 29 березня 1947 р. на спеціальному засіданні Політбюро, де взяли участь В.Гомулка, Б.Берут, Т.Замбровський, Й.Берман, Х.Мінц, С.Радкевич, М.Спихальський, А.Завадський, було прийнято рішення щодо репресивної акції проти українського населення. Було ухвалено:

- швидкими темпами переселити українців та змішані родини на "Возз'єднані Землі" (насамперед до Північної Пруссії), не утворюючи компактних груп і не ближче 100 км від кордону;
- операцію виселення узгодити з урядами Радянського Союзу та Чехословаччини;
- опрацювання відомостей про українське населення у Польщі та створення проекту переселення доручити тт. Спихальському та Радкевичу.

Термін – 1 тиждень¹⁸.

Так зазначалось у протоколі №3 від 29 березня 1947 р. засідання Політичного бюро ЦК ПРП. Відтоді питання виселення українського населення розглядалися майже щотижня на засіданнях Політбюро ЦК ПРП до жовтня 1947 р. Були прийняті рішення про персональний склад командування Оперативною групою "Вісла", терміни початку й кінця акції, принципи заселення західних земель, засоби репресій і т.ін.

Свідченнями справжньої мети запланованої акції "Вісла", крім того, щоб позбавити бази забезпечення відділів УПА, є розроблені й затверджені директиви Державного комітету безпеки, де виділяються такі три основні завдання операції "Вісла":

- виселення всього українського населення з південно-східних воєводств Польщі;
- розпорошення цього населення на нових місцях поселення з метою швидкої асиміляції та денаціоналізації (полонізації);

- колонізація покинутих українських земель за допомогою поселення на них польських сімей.

Отже, акція "Вісла" розпочалася 28 квітня 1947 р. Тоді 6 піхотних дивізій Війська польського оточували українські села, а загони НКВС і чехословацької прикордонної охорони заблокували східний та південний кордони, згідно з попередньою домовленістю. Вночі оперативна група "Вісла" під командуванням генерала Моссора приступила до виселення українців до воєводств північної і західної Польщі.

Справжня мета акції "Вісла" підтверджується Евакуаційним планом та виданими на його основі інструкціями про спосіб проведення операцій. Форма виселення була жорстокою і брутальною. На світанку – зазвичай, це було о 4-й годині – війська оточували села, нікого не випускаючи; населенню наказували протягом 2-х –3-х годин спакувати все майно й під посиленням конвоєм виводили його до визначеної залізничної станції.

Всі депортовані були завчасно поділені за ступенем лояльності чи нелояльності до існуючого режиму на 3 категорії – А, В, С. Особи з категорії "А" вважалися нелояльними й на збірних пунктах співробітниками Управління безпеки заарештовувалися та потрапляли під слідство. Якщо від них вибивали потрібні свідчення, то їх судив Військовий суд оперативної групи "Вісла". Протягом неповних чотирьох місяців діяльності цього суду було засуджено 315 осіб, у т.ч. 173-х – до смертної кари¹⁹.

У розпорядженні Департаменту поселенців Міністерства возз'єднаних земель, котре регулювало поселення українського населення у північних та західних воєводствах Польщі, роз'яснювалося, що поселенців зі спеціальної операції "Вісла" належить селити не ближче, ніж за 50 км від сухопутного й морського кордону та за 30 км від воєводських міст, рівномірно розміщуючи по цілому повітові; при тому неприпустимим було скеровувати до окремих громад кілька десятків осіб. Кількість переселених не повинна перевищувати 10% населення тої чи іншої громади. Переселенці обов'язково мусили селитися на ті місця, що їм визначено. Дозвіл на заміну місця поселення могло бути надано лише у виняткових випадках. Як правило, таких дозволів не давали.

Таким чином, виселення, транспортування та поселення українського населення на західні землі проводилося під суворим наглядом. Українців було позбавлено права проживати в містах, навчати своїх дітей української мови, доступу до українських книжок і преси. Їм заборонялося провадити будь-яку культурно-освітню діяльність. Поселенці перебували під постійним поліційно-адміністративним

наглядом. Українців змушували змінювати віросповідання, тобто відмовлятися від своєї віри.

Було створено цілу систему адміністративно-правових перепон, що ставили нездоланний бар'єр повернення переселенців до рідних місцевостей. Тим самим унеможлилювалося відродження не тільки УПА, а й української людності у попередніх етнічному та територіальному аспектах.

На це було спрямоване й відповідне законодавство, наприклад, декрет від 27 липня 1949 р., згідно з яким українці позбавлялися права на господарства, рухоме та нерухоме майно, що вони залишили в ході примусового виселення в 1947 р.

З іншого боку, уряд Польщі всіляко стимулював проведення інтенсивної осадницької акції на залишених українцями господарствах, через що українців, яким щастило якимсь чином повернутися до своїх господарств, виселяли повторно або ув'язнювали. Виселяли також тих, хто unikнув депортації в 1947 р.

Осіб, яких запідозрювали в нелояльному ставленні до польського уряду, особливо з числа інтелігенції та духовенства, після brutальних допитів ув'язнювали до Центрального табору праці в Явожно, що було узаконено рішенням Політбюро ЦК ПРП 27 квітня 1947 р.

Центральний табір праці в Явожно створено Міністерством громадської безпеки в січні 1945 р. на місці філії колишнього гітлерівського концентраційного табору "Аушвіц" ("Осьвенцім").

Після визволення Явожно 19 січня 1945 р. табір було збережено й використано для ув'язнення німецьких військовополонених і фольксдойчів. У зв'язку з проведенням акції "Вісла" його перетворено на табір для утримання цивільного українського населення, підозрюваного у сприянні українському збройному підпіллю.

У цьому таборі було ув'язнено 3936 осіб: серед них 823 жінки, 22 греко-католицьких та 5 православних священників, представники української інтелігенції. Від важких тортур загинуло понад 150 в'язнів²⁰.

Вибір для цього Явожно був не випадковим. Цей табір розташовано по сусідству з Осьвенцімом, що став головним розподільчим і контрольним пунктом щодо виселення українців. В Осьвенцім ішли транспорти переселенців з Люблінського воєводства до Ольштинського. Тут командири військових підрозділів, що конвоювали виселенців, розкривали запечатані конверти із зашифрованими назвами станцій призначення.

У ході операції "Вісла" внаслідок безпідставних звинувачень і доносів до табору потрапила велика група священників, учителів, лікарів. Були з-поміж в'язнів і ті українці, хто служив у 1939 р. у Польському війську й брав участь в оборонних боях, потрапив у полон

і пройшов гітлерівські табори військовополонених. Але найбільшу групу ув'язнених становили українські селяни. Траплялися непоодинокі випадки, коли з якогось села за принципом колективної відповідальності ув'язнювалося десятки осіб чи цілі родини.

Отже, метою акції "Вісла" було розгромити підпільні угруповання УПА, а головним завданням – ліквідувати українську національну меншину в Польщі. Це засвідчує сам переселенський процес, що провадився насильницьким способом із застосуванням регулярних підрозділів Війська польського, Служби громадської безпеки, поліції. Акції проходили вночі, населенню надавалося 2-3 години на пакування особистого майна й відправлення на незнайомі землі у переповнених вагонах. Розселення українського населення відбувалося поодинокими сім'ями на широких теренах, заборонялося жити у містах, відкривати українські школи та інші національні культурні центри.

Ізоляція та ув'язнення інтелігенції, жорстокий поліцейсько-адміністративний нагляд, тиск на українців з метою змусити їх насильно змінити віру, ліквідація греко-католицької та православної церкви – такою була реальність.

Нині важко оцінити втрати й матеріальні, й моральні, підрахувати жертви, яких зазнали українці внаслідок проведеної акції "Вісла". Ще в 1950 р. лежало пустою, було необроблено 254 тис. га земель, де працьовиті українські селяни раніше вирощували непогані врожаї. Деякі землі було передано під насадження лісу. Лише частину сіл, звідки виселили українців, заселили польськими осадниками. Не було належного контролю за виділеними державою коштами для облаштування українських сімей на західних та північних землях. Усе робилося для того, щоб якнайскоріше асимілювати українців у новому польському середовищі. Заборонялося навіть вживати до поселенців слово "українець".

Щоб унеможливити повернення українців на рідні землі, декретом від 27 липня 1949 р. їх було позбавлено права на повернення залишеного майна. На жаль, цей закон не втратив чинності й понині. Він стосується не тільки приватного, а й громадського майна. Так, українці Перемишля не можуть домогтися повернення їм Народного дому.

Після акції "Вісла" проводилася цілеспрямована робота, щоб замести сліди присутності українського етносу на південно-східних землях Польщі. З великою злістю нищилися пам'ятки української культури, культові споруди, кладовища, архіви, музеї, бібліотеки. Перейменовувалися українські населені пункти.

Особливості акції "Вісла" полягають у тому, що за час її здійснення не було протесту або співчуття до українського народу з

боку ані польської громадськості, ані римо-католицької церкви, котра мала велику силу.

Отже, якщо виселення було продиктоване військовою стратегією і тактикою, то після ліквідації загонів УПА корінне українське населення, виселене з території бойових дій, мало повернутися на попереднє місце проживання. Пройшло понад 50 років, але цього не сталося. Таким чином, акція "Вісла" носила політичний характер, а не військовий.

Це було, по суті, намаганням польського прокомуністичного уряду насильницьким способом розв'язати національну проблему – ліквідувати українську етнічну територію на східних окраїнах держави.

Дискутується питання, чи була акція "Вісла" спільно скоординована певними урядовими особами Польщі і СРСР. На нашу думку, ця акція була узгоджена й скоординована. Про це свідчать хоча б такі факти:

- взаємна поінформованість щодо початку операції та узгодження дій у ході її проведення. Наприкінці березня 1947 р. Посол Радянського Союзу у Варшаві Лебедев повідомив МЗС СРСР, а те, своєю чергою, – МЗС України, про намір польського уряду здійснити акцію поголового виселення українського народу з Жешувського та Люблінського воеводств на територію Східної Пруссії;

- 18 квітня 1947 р. польський уряд передав ноту МЗС СРСР, де ставив його до відома про початок тотального виселення українців на територію Східної Пруссії і просив ужити заходів, щоби під час проведення операції небажані елементи не проникли на територію СРСР;

- координація спільних воєнних дій польських, радянських та чехословацьких регулярних військових підрозділів проти загонів УПА та блокування радянсько-польсько-чехословацького кордонів;

- відмова уряду УРСР приймати українське населення із Закерзоння в ході проведення акції "Вісла".

Все це доводить, що підготовка й проведення депортації корінного українського населення із Закерзоння провадилися згідно з домовленістю 2-х тоталітарних режимів.

Питання очищення Польщі від українського населення практично відповідало прагненням більшості політичних сил як довоєнної, так і післявоєнної польської громадськості, що відстоювала принцип однонаціональної держави.

Це виявилось в організації тотального виселення із земель, споконвіку заселених українцями, що завдало їм невинної шкоди. Тих українців, яких не вдалося виселити в УРСР і які пережили численні акції різних військових формацій та збройного підпілля, силоміць розкидано по великій території північних та західних земель

Польщі з наміром їх денаціоналізувати. По суті, це був етноцид українського населення.

Постає питання, чи могло статися щось більш ганебного, ніж вигнання сотень тисяч людей зі своїх споконвічних земель, котрі у післявоєнний період відійшли до Польщі, незважаючи на те, що мільйони українських солдатів визволяли цю державу від нацистів, а сотні тисяч їх полягло на польській землі.

На превеликий жаль, у цю справу не втрутилися великі держави-переможниці у війні. До них зверталася українська громадськість Закерзоння. Можна послатися на лист "До цілого культурного людства", де світова громадськість, насамперед уряди США, Великої Британії, Франції та інших країн, сповіщала про насильство й терор, примусове виселення; висловлювалися сподівання, що вільнолюбиві народи почують її голос і відгукнуться на нього. Але, як це бувало не раз і раніше, західні держави, на жаль, залишилися глухими до голосу українського народу.

Відрядно, що і в таких важких умовах українці Польщі зберегли себе як частину всього українського народу. 18 червня 1956 р. у Варшаві пройшов 1-й Всеукраїнський з'їзд, куди прибуло 239 делегатів, які представляли 250 тис. українців Польщі. В роботі з'їзду взяли участь тодішній віце-міністр З.Шенк і міністр освіти В.Яросіньський. Було створено Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ); почав видаватись український часопис "Наше слово".

У виступі на з'їзді представник польської влади та уряду міністр освіти Вітольд Ярославський засудив методи проведення переселенської акції. Він підкреслив, що жодною мірою не можна виправдати кривди, заподіяні безневинному населенню під час перебігу акції переселення. Сама акція залишила глибокий жаль і почуття незаслуженої та незліквідованої кривди, посилила націоналістичні настрої як серед українських переселенців, так і серед польського оточення. Окремі ланки місцевої народної влади у багатьох випадках не лише не реагували на матеріальні потреби переселених, а й – що гірше – інколи толерували дискримінацію.

Міністр констатував, що траплялися випадки, коли українці мусили займати вкрай спустошені господарства, непридатні до вжитку. Людям доводилося жити по клунях і бункерах. Зневажалось українську мову, традиції, культуру. Громадян української національності не просували по лінії професійної і громадської праці, їх безпідставно звільняли з роботи, не обирали до органів місцевої влади²¹.

Після того, як на з'їзді делегати у своїх промовах виявили всю жорстоку правду про акцію переселення, Міністерство внутрішніх справ – один з головних винуватців цього лиха – інструкцією в

українській справі від 23 серпня 1956 р. змушене було засудити переселення, “що проведене методами, яких аж ніяк не можна виправдати, невинне населення зазнало тяжкої і нічим не заслуженої кривди”²².

У зверненні “До українців Польщі”, прийнятому 5 квітня 1997 р. на Конгресі українців у Польщі, зазначалося, що значна частина депортованих вижила й зберегла свою національну totoжність; відроджуються українські церкви, діють школи з українською мовою навчання, існують осередки української культури.

Проте ще багато справ чекає на своє вирішення – це ліквідація наслідків акції “Вісла”, повернення громадського, приватного та церковного майна, встановлення надмогильних пам’ятників жертвам війни й тоталітаризму²³.

Підсумок акції “Вісла” – жахливий. Унаслідок її виконання 150 тис. українців опинилося в ролі вигнанців, між якими розірвано суспільні зв’язки, що навіть досі ще повністю не відновлені. Українці у Польщі стали розпорошеною діаспорою, вони позбавлені найважливішого, що є опорою для кожного народу, – батьківського піклування й підтримки уряду тієї країни, де живуть.

Отже, можна дійти такого висновку: депортації українського народу із Закарпаття та поляків із Західної України було здійснено тоталітарними режимами СРСР та Польщі, що характеризує їхню антинародну суть. Понині ця сторінка історії 2-х сусідніх народів залишається кривавою раною.

Дати об’єктивну оцінку названим подіям в умовах комуністичних режимів було неможливо. В наш час таку оцінку мусимо дати ми. Адже Україна і Польща є незалежними державами. Обидві будують демократичне суспільство. Беручи до уваги загальнолюдські цінності, необхідно справедливо розв’язати цю проблему. Люди повинні знати правду, тим більше, що сьогодні ані Україна, ані Польща не несуть відповідальності за вчинені понад 50 років тому злочини.

¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1944-1945 гг. – Т. 1. – Москва, 1976. – С. 240-244.

² Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У 3 т. – Т. 1: 1939-1945 рр. – Львів, 1996. – С. 14.

³ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новітні часи. – Вінніпег-Торонто, 1989. – С. 297-299.

⁴ Депортації. – Т. 1. – С. 15.

- ⁵ Repatriacja czy Deportacja: Przesiedlenie ukraińców z Polski do USSR 1944-1945. – T.1: Dokumenty 1944-1945 / Pod redakcją *Eugeniusza Misyły*. – Warszawa, 1996. – S. 10.
- ⁶ *Зимомря М., Дрозд Р.* Депортаційні акти в контексті польсько-українських взаємодій // Депортації українців та поляків (квітень 1939 – початок 50-х років). – Львів, 1998. – С. 88.
- ⁷ *Drozd R.* Droga na Zachód. – Warszawa, 1997. – S. 59.
- ⁸ Україна і Польща між минулим і майбутнім / Ред. і упор. *А.Павлишин*. – Львів, 1991. – С. 7.
- ⁹ Час. – 1996. – 6 вер.
- ¹⁰ *Drozd R.* Вказ. пр. – S. 19.
- ¹¹ Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944-1947 рр.) / Матеріали наук. конф. “50-річчя депортації”, Львів, 22 жовт. 1994 р. – Львів, 1996. – С. 17.
- ¹² Україна і Польща між минулим і майбутнім. – С. 8.
- ¹³ *Misyło E.* Akcja „Wisła”. – Warszawa, 1993. – S. 13-14.
- ¹⁴ *Drozd R.* Вказ. пр. – S. 19.
- ¹⁵ Україна і Польща між минулим і майбутнім. – С. 12.
- ¹⁶ Депортації. – Т. 2.: 1946-1947 рр. – Львів, 1998 – С.23.
- ¹⁷ Там само. – С. 25.
- ¹⁸ Там само. – С. 203-204.
- ¹⁹ Час. – 1997. – 10-16 квіт.
- ²⁰ Україна і Польща між минулим і майбутнім. – С. 15.
- ²¹ Наше слово (Варшава, Польща). – 1996. - 7 листоп. (№12).
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – 1997. – 20 квіт. (№16).

Алла Бортнікова
(Луцьк)

СТАНОВИЩЕ ПІСЛЯВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ
(за матеріалами виступу В. Гомулки в ЦК ВКП(б) у
травні 1945 р.)

Суспільно-політичне становище післявоєнної Польщі зумовлювалося багатогранними зв'язками з Радянським Союзом. Після визволення країни Червоною Армією Польща отримала можливість широкого користування економічною та політичною підтримкою СРСР. Це відбувалося у сфері відбудови післявоєнної економіки, здійснення форсованої індустріалізації, забезпечення міжнародного визнання її нових західних і північних кордонів.

Вже з перших днів існування народної Польщі почала виявлятися обмеженість її суверенітету й стійка залежність від Москви. Одразу після визволення країни ця залежність простежується присутністю тут не лише Радянської Армії з її базами, аеродромами та полігонами, а й тисячами радянських офіцерів у Війську Польському, сотнями радників в органах державної безпеки й господарської адміністрації, у пропаганді радянського способу життя, впровадженні обов'язкового вивчення російської мови в школах, масовому впливі з СРСР кінофільмів, книжок і т.п.

При переході від загальних констатацій до серйозного аналізу форм та методів такого підпорядкування виникають труднощі не лише інтелектуального характеру. Річ у тім, що механізми такої залежності були досить складними, багатоплановими, часто прихованими від громадськості, засекреченими. Тому вилучення з архівів донедавна недоступних матеріалів відкриває можливість повніше відтворити та реконструювати систему підпорядкування Радянському Союзові після-воєнної Польщі.

Значна частина польських документів, особливо тих, що належали вищим партійним і державним установам ПНР, була недоступна дослідникам. Лише після 1989 р. ці матеріали стали активно вивчатися науковцями, насамперед польськими.

Однак керівним центром у сфері радянсько-польських відносин все ж таки була Москва. Саме тут, у центральних російських архівах, зберігаються основні джерела їх вивчення.

У 90-х рр. у російських виданнях з'явилися перші публікації документів з розсекречених архівів¹. Ці матеріали лише починають вивчатися дослідниками й дають змогу судити про тактику Й.В.Сталіна щодо польських проблем. Відтак ми отримуємо можливість правдивого розуміння подій у післявоєнній Польщі.

Серед таких документів є стенограма зустрічі генерального секретаря ЦК ППР (Польської робітничої партії) В.Гомулки із співробітниками ВМІ (Відділу міжнародної інформації) ЦК ВКП(б) у травні 1945 р.².

10 травня 1945 року В.Гомулка виступив з доповіддю про становище Польщі на засіданні у Відділі міжнародної інформації ЦК ВКП(б). Засідання вів А.С.Панюшкін – радянський дипломат, з вересня 1944 р. – перший заступник завідувача Відділу міжнародної інформації.

Стенограма засідання свідчить про своєрідний екзамен лідера польських комуністів. Напередодні зустрічі В.Гомулки з Москви було відправлено перелік запитань, на які він повинен був дати відповіді. Серед них: “1. Політична й господарська ситуація в Польщі після визволення від німецьких окупантів західних областей Польщі (перебіг

земельної реформи та весняної сівби, відновлення промисловості й міст). Чергові завдання ППР у зміцненні державної влади і господарському будівництві у Польщі. 2. Стан Війська Польського. Чергові завдання ППР і Тимчасового польського уряду у зміцненні збройних сил країни. 3. Хід підготовки до майбутніх виборів у сейм. 4. Організаційний стан демократичних партій Польщі та їх вплив серед мас. 5. Сила внутрішньої та зовнішньої реакції. Форми й методи боротьби реакційних елементів на сучасному етапі будівництва демократичної Польщі. 6. Зовнішньополітичні труднощі Тимчасового польського уряду й шляхи їх подолання. Ставлення різних партій і окремих верств польського народу до договору про дружбу і взаємодопомогу між СРСР і Тимчасовим польським урядом. 7. Організаційний стан ППР. Зростання її авторитету і вплив на маси. Взаємовідносини ППР з іншими демократичними партіями Польщі.”³.

Свій виступ В.Гомулка розпочав з аналізу 2-х етапів визволення Польщі Червоною Армією. 1-й етап – це визволення території Польщі до Вісли, Люблінської Польщі; а 2-й – визволення решти території Польщі. Звичайно, що визволена на 2-му етапі територія значно відрізнялася від першої. Насамперед, саме тут знаходилися основні центри польської промисловості, крім того, вона відрізнялася за етнопонаціональним складом. На цій території зовсім по-іншому виглядало питання т.зв. фольксдойче, напівполяків, яких німці понімечили. Території різнилися й політичною ситуацією.

Після 1939 р. Польщу було поділено. Існувала т.зв. генеральна губернія та інша частина Польщі, приєднана до Німеччини. В генеральній губернії політичне життя розвивалося. Навпаки, на територіях, що були приєднані до Німеччини після 1939 р., ситуація була іншою. Політична діяльність різних партій, як і політичне життя взагалі, не вирізнялося активністю. Саме ці обставини, на думку В.Гомулки, були головними для Польщі після визволення. Польське керівництво, вирішуючи завдання побудови демократичної держави, зіткнулося з багатьма труднощами, зокрема з відсутністю керівництва на всіх підприємствах, що в умовах окупації було німецьким. Ще складнішою виглядала ситуація на транспорті, насамперед тому, що основні залізничні вузли, наприклад, Варшавський, були цілковито зруйновані. Додаткових труднощів країні додавала відсутність єдиної валюти. Незважаючи на об’єктивні перешкоди, підкреслював В.Гомулка, польське керівництво до весни 1945 р. кардинально вирішило ряд важливих проблем і успішно налагоджувало порядок у країні.

У своєму виступі лідер польських комуністів детально охарактеризував ситуацію, що склалась у промисловості країни, тактику Тимчасового польського уряду щодо її розвитку. Станом на травень

1945 р. в основному вся промисловість знаходилася під контролем держави. В роки окупації важка й легка промисловість, окрім дрібних заводів, майстерень, перебувала в руках окупантів, а нині передана польському урядові. При Міністерстві промисловості для кожної галузі створене головне управління. Звісно, не вся промисловість підпорядковувалася цьому Міністерству. Дрібні заводи належали т.зв. промисловим відділам при воєводствах, що, у свою чергу, були підпорядковані воєводським народним радам. Ще дрібніші підприємства – промисловим відділам при народних радах. Це стосувалося лише дрібної промисловості. В цілому вся важка та легка промисловість підпорядковувалися безпосередньо Міністерству промисловості⁴.

На зустрічі В.Гомулка обстоював позицію польського керівництва щодо контролю держави над дрібними підприємствами. Він підкреслював, що приватні дрібні підприємства контролюються державою. Проте польське керівництво не намагається утримувати їх у своїх руках через об'єктивні труднощі, а прагне передати або кооперативам, або приватним власникам на відповідних умовах з метою сприяння розвитку промисловості.

Серед труднощів у розвитку промисловості В.Гомулка називав відсутність планового виробництва для всіх галузей. Розробка планів лише розпочалася.

У західних районах Польщі, де наступ Червоної Армії відбувся досить швидко, окупанти не встигли знищити промисловість. Як наслідок – вугільна, важка промисловість у Верхній Сілезії, в Домбровському вугільному басейні, а також текстильна промисловість у Лодзі, машинобудівна промисловість у різних районах країни залишилися незруйнованими. Найбільших збитків завдано колишнім центральним районам Польщі. Саме тут, у Варшаві та Радомсько-Келецькому воєводствах, переважно знаходилася металургія, а в Келецькому воєводстві – воєнна промисловість. Ці галузі найбільш постраждали, були цілковито знищені⁵.

У виступі повідомлялося про те, що польський Тимчасовий уряд розпочав роботу із складання планів розвитку промисловості. Було підготовлено план для вугільної промисловості. Однак у цій галузі суттєво знизилася продуктивність праці. В.Гомулка назвав конкретні цифри видобування вугілля. Якщо “раніш у Польщі в середньому на одну особу видобувалося 1800 кг вугілля на день, то в травні продуктивність видобутку вугілля становила 440 кг”⁶. Це свідчить про значне зниження продуктивності праці.

Реально оцінюючи ситуацію, доповідач констатував, що швидко підняти продуктивність праці до рівня 1939 р. на той час було неможливо. Труднощі полягали в тому, що вугільній промисловості

країни станом на травень була потрібна не сировина, а робоча сила та інші засоби. Порівнюючи цю галузь із іншими, підкреслювалося, що в решті промислових виробництв саме відсутність сировини є головною перешкодою їхнього розвитку. В деяких галузях промисловості й ця проблема вирішувалась. Наприклад, у текстильному виробництві. Польща підписала договір із СРСР про постачання бавовни. Поставки бавовни із СРСР сприяли б розвитку текстильної промисловості й підвищенню продуктивності праці. Окрім названих питань, над розв'язанням яких працював польський уряд, доповідач називав і спільні для всіх галузей виробництва проблеми нестачі робочих рук, питання організаційного характеру, зокрема забезпечення робітників продовольчими картками, обмаль продовольства тощо. Робітничий клас повоєнної Польщі становив третину від кількості його в 1939 р. (у промисловості країни працювало бл. 350 тис. робітників)⁷.

У доповіді В.Гомулка значну увагу приділив проведенню у Польщі аграрної реформи ("реформи рольної"), зокрема піддав її аналізу з точки зору активності в ній робітників і селян. Доповідач констатував, що вона здійснювалася в умовах слабкої активності селянства, була проведена силами робітничого класу та його партії. Підтвердженням цього стала організація посівної кампанії. Сівба весною 1945 р. проводилася в досить несприятливих умовах. Насамперед, гостро стояло питання забезпечення господарств тягловою силою. "Коней в деяких волостях залишалось не більше 10% у порівнянні з 1939 роком"⁸. Ситуація була катастрофічною. Однак у проведенні посівної значну допомогу надали військові частини Червоної Армії і Війська Польського. Через це у звіті В.Гомулка позитивно оцінив проведення посівної кампанії, акцентуючи увагу на 90% земель, засіяних весною 1945 р.

Щодо точності цієї цифри в дослідників можуть виникнути свої міркування й сумніви, адже В.Гомулка називав значні території земель, що їх ділянки залишались незасіяними. Це насамперед землі, розташовані вздовж лінії фронту, на територіях над Віслою, де залишилося пустою бл. 600 тис. га землі⁹. Були ще й землі, що залишалися без господарів. Відтак названу ним цифру (90%) слід розглядати як своєрідний "рапорт Москві".

Звичайно, йшлося про території країни до кордонів 1939 р. Що ж до земель, отриманих Польщею від Німеччини, то становище було зовсім іншим. Насамперед там лише встановлювалася адміністративна польська влада, вирішувалося завдання передачі промисловості польському урядові. Тож весняну посівну кампанію на цих землях провела Червона Армія¹⁰.

У доповіді йшлося й про переселення поляків, які проживали на території Радянського Союзу, в західні області Польщі згідно з угодами про двосторонню репатріацію населення, підписаними ПКНВ (Польським комітетом національного визволення) з урядами УРСР і БРСР 9 вересня 1944 р. та Литовської РСР - 22 вересня 1944 р. Доповідач повідомляв, що переселення відбувалося дуже повільно. На травень 1945 р. на нові землі переселено не більше 100 тис. осіб (планувалося від 1,5 до 2 млн.). Ця кампанія була слабо організована. У стадії формування знаходилися адміністративні органи, органи міліції, що мали очолити цю роботу¹¹.

Лідер польських комуністів охарактеризував і становище у Війську Польському. Польське керівництво спрямовувало свою роботу в напрямі збільшення власних збройних сил. Так, до кінця 1945 р. планувалося збільшити Військо Польське на 20 дивізій. Звичайно, власні збройні сили було неможливо будувати лише на базі колишнього офіцерського корпусу. Через це Тимчасовий польський уряд намагався створити власну офіцерську школу, де мали готуватися кадри, політично підготовлені для демократичної Польщі. Серед інших завдань Тимчасового уряду й ППР у справі зміцнення збройних сил країни називалося постачання війська, що, крім зброї, знаходилося в руках Тимчасового польського уряду. Завдання забезпечення війська зброєю лише перебувало на етапі вирішення. На той час Польща зброї не виробляла й лиш починала організовувати власну збройну промисловість.

Після детального аналізу справ у промисловості, господарстві, Війську Польському В.Гомулка перейшов до тієї частини своєї доповіді, де дав політичну оцінку становища у Польщі. Як відомо, Тимчасовий уряд Польщі, сформований 31 грудня 1944 р. на базі ПКНВ, проіснував до червня 1945 р., коли було створено Тимчасовий уряд національної єдності. Тимчасовий уряд Польщі у своїй діяльності весною 1945 р. спирався на т.зв. демократичний фронт, основу якого складали чотири партії: Польська робітничка партія, Польська соціалістична партія, Стронніцтво Людове та Стронніцтво Демократичне. Доповідач поінформував про діяльність названих партій серед населення.

Найбільшим впливом і авторитетом, насамперед серед робітничого класу, а після проведення аграрної реформи й серед селянства, як наголошував В.Гомулка, користувалася ППР. Однак це не означало, що вона "має за собою вже більшість народу". ППР підтримувала більшість робітничого класу, однак робітничий клас становив порівняно невелику кількість населення. Польща – селянська країна. Селяни складали 60-65 % населення¹². Серед них значний вплив мало

Стронніцтво Людове – селянська партія, що легально працювала з Тимчасовим урядом. Однак у цій партії не було єдності. Свого часу Стронніцтво Людове підтримував С.Миколайчик та його уряд у Лондоні. На поч. 1944 р. у цій організації відбувся розкол. Тоді за ініціативою ППР 22 лютого 1944 р. було створено організацію під назвою Стронніцтво Людове “Воля народу”, що її підтримувала ППР. Однак щодо нової організації, визнавав В.Гомулка, ППР припустилася ряду помилок. Уже після визволення частини Польщі в 1944 р. на території Люблінської Польщі Стронніцтву Людовому заборонялася легальна робота. Цю організацію ППР намагалася підпорядкувати собі й прорахувалася. Тим часом вона мала свій керівний центр у Лондоні, а лондонські рішення були спрямовані на бойкот уряду. Таким чином, ставлення ППР до Стронніцтва Людового як до не самостійного партнера, досить впливового серед селян, призвело до втрати підтримки селянством тимчасового уряду Польщі.

Прорахунки в тактиці ППР стосовно Стронніцтва Людового мали місце в умовах проведення земельної реформи. Реформа здійснювалася в країні за ініціативою ППР. В її проведенні досить слабкою була участь селянства й партії Стронніцтва Людового. Доповідач називав помилки, що їх припустилися ППР і Тимчасовий польський уряд щодо селянства: “Селяни від землі хотіли взяти ціле життя, поміщицькі землі, а коли справа дійшла до розподілу цієї землі, то в них виявилася слабка активність. Чим це пояснюється? Пояснюється тим, що польський уряд не заявив про те, що він дає цю землю, так би мовити, у власність.”¹³

Слабкою була також агітаційна робота ППР. Польські селяни у своїй більшості знаходилися під впливом емігрантського польського уряду, Стронніцтва Людового. Ці сили стверджували, що “розподіл поміщицької землі – це перший етап колективізації, і що після розподілу землі буде запроваджено колгоспи, і всіх тих, хто візьме землю, у першу чергу змусять вступати в колгоспи”¹⁴. А польські селяни не сприймали колгоспів. Агітація, що велася селянською партією, фактично сповільнювала активність селянства у проведенні аграрної реформи. Значним прорахунком ППР у справі проведення реформи В.Гомулка вважав недостатність агітаційної роботи, а також відсутність правдивої інформації про ставлення ППР до колгоспів. Доповідач заявляв: “Наша відповідь буде такою, що на сьогоднішньому етапі навіть і думати нема що про польські колгоспи, ми відверто скажемо селянству, що наша партія проти колгоспів, що наша партія не буде йти проти волі народу”¹⁵.

Після викладу цієї позиції промова В.Гомулки переривалася репліками Г.Димитрова. Він запитував: “Ви проти насильницького

впровадження колгоспів, а якщо хтось захоче в колгосп?”. На репліки В.Гомулка відповідав, що у Польщі таких випадків немає. Однак, роз’яснюючи ситуацію, доповідач відчутно відступав від своїх переконань і говорив: “Те, що ми будемо проводити з польським селянством, буде робитися лише за порадами товариша Сталіна”.

Підсумовуючи тактику ППР щодо Стронніцтва Людового, В.Гомулка переконливо доводив, що польські комуністи недооцінювали цієї партії, не дозволяли їй діяти самостійно, а відтак не мають підтримки на селі. В умовах проведення аграрної реформи ППР була необхідна селянська партія “як дійсний партнер, котрий чесно працював би на демократичній платформі, тобто на платформі визнання Тимчасового уряду, й виступав би проти лондонського уряду”¹⁶.

Стосунки ППР із соціалістичною партією весною 1945 р. склалися по-іншому. На той час соціалістична партія була самостійною, знаходилась у стадії свого розвитку, активно співпрацювала з Тимчасовим польським урядом. Серед соціалістів діяло кілька течій. Зокрема, за висловом В.Гомулки, існувала течія дійсно чесного співробітництва з Польською робітничою партією на чолі з Е.Осубка-Моравським. Вони прагнули об’єднатися з ППР і створити єдину робітничу партію. Інша течія, що чітко не визначилася щодо Тимчасового польського уряду, знаходилася під впливом Т.Арцишевського (активний діяч польських соціалістів, з осені 1944 по 1947 рр. очолював польський уряд у Лондоні). У своїй діяльності вони застерігали проти того, щоб Польща була 17-ю радянською республікою. Третя течія, за оцінкою В.Гомулки, відверто реакційна. Її представники повністю підтримували Томаша Арцишевського. Течія була малочисельна й слабка. Загалом соціалістична партія в країні діяла легально. Співпрацюючи з Тимчасовим польським урядом і ППР, її позиції посилювались і зміцнювались.

Політичне життя Польщі весною 1945 р. характеризувалося напруженими стосунками Тимчасового уряду з партією Стронніцтво Демократичне. Вона належала до демократичного фронту, що становив основу польського уряду. Незважаючи на те, що Стронніцтво Демократичне – малочисельна організація, недостатньо міцна, без неї, на думку В.Гомулки, було неможливо сформувати дієздатний уряд. Ця партія мала власну платформу, з нею погоджувалася ППР. Основу Стронніцтва Демократичного становила інтелігенція. В її рядах виховувалися, за словами В.Гомулки, “реакційні елементи”. На кого ж спиралась т.зв. реакція? Якою була її соціальна база? Насамперед, це впливові кола старого адміністративного апарату Польщі, що існував до 1939 р. і був ізольований від влади. “Реакція” мала прихильників серед куркулів, частини селянства. Крім того, вона охоплювала

частину інтелігенції, зокрема наукової. Під її впливом перебували костьол, церква, значна частина молоді, особливо міської. Отже, Стронніцтво Демократичне мало широку соціальну базу.

Слід зазначити, що Стронніцтво Демократичне не мало власної програми. Як і інші політичні сили, воно боролось за демократичну Польщу, було проти порядків, що існували до 1939 р., виступало проти санації. У своїй агітаційній роботі ця партія боролась з Тимчасовим урядом, його політикою, ППР, стверджуючи, що уряд Польщі знаходиться в руках однієї партії – комуністичної, робітничої, т.зв. “агента Радянського Союзу”.

Іншою складовою їхньої діяльності була організація терористичних акцій, збройні виступи, партизанська боротьба. Роботу в цьому напрямі вони розпочали ще в липні 1944 р., а весною наступного року її посилили. На території т.зв. генеральної губернії (Люблінського, Жешувського, Білостоцького, Келецького воєводств) було розгорнуто відверту партизанську боротьбу. Терор спрямовувався насамперед проти Польської робітничої партії. В.Гомулка говорив про те, що на “східних кресах” Польщі вже вбито кілька сотень членів їхньої партії, переважно активістів, які працювали на селі¹⁷. У боротьбі з терористами ППР розпочала широкомасштабну роботу. Доповідач підкреслював, що у Польщі, на відміну від Болгарії, Югославії, Чехословаччини, ситуація набагато складніша. В названих країнах проблему уряду вже розв’язано, і там наступила політична стабілізація. Натомість у Польщі питання про уряд, що порушувалося на Кримській конференції, залишилося без відповіді. Доленосні рішення у справі Польщі приймалися в Ялті без участі поляків, з урахуванням насамперед сьогоденних і далекоюсяжних інтересів великих держав, насамперед СРСР. Тому “реакція”, наголошувалося в доповіді, намагається створити таке становище, щоб народ не підтримував уряд, а чекав допомоги з-за кордону¹⁸.

У боротьбі з реакцією ППР використовувала різні засоби. Це й збройна боротьба, й розгортання політичної агітації серед населення. Саме політичній роботі ППР віддавала перевагу. На мітингах роз’яснювалося, що реакціонери співпрацювали з нацистами, що вони не лише вороги польського народу, а й вороги взагалі, співробітники фашизму й гітлеризму¹⁹.

Польська робітничая партія як лідер демократичного фронту намагалася співпрацювати зі всіма політичними партіями Польщі. Станом на травень 1945 р. ППР налічувала у своїх рядах до 140 тис. осіб. Порівняно з періодом окупації чисельність її зросла у 20 разів²⁰. Серед труднощів, що мали місце в роботі ППР, В.Гомулка називав малочисельність партійного активу, сектантський підхід у діяльності

секретарів партійних організацій на місцях. Аналізуючи становище ППР у політичному житті Польщі, доповідач називав конкретні політичні завдання, що стояли перед організацією на той час. Насамперед це зміцнення демократичного фронту, залучення до співпраці активних партнерів зі Стронніцтва Людового, ППС (Польської соціалістичної партії) з метою створення у майбутньому єдиної робітничої партії.

Після закінчення війни у польському суспільстві постало питання виборів у парламент. У зв'язку з цим ППР розпочала роботу щодо проведення виборів у сейм та організацію виборчої кампанії.

Низку завдань вирішував демократичний фронт, зокрема ППР, у господарському житті. У промисловість, на господарську роботу загалом скеровувалися партійні активісти й функціонери. В.Гомулка наголошував, що для Польщі на той час не стояло завдання проведення націоналізації всієї промисловості. Польське керівництво вважало за необхідне підвищення продуктивності праці, використання іноземного капіталу, покращення організації справ у матеріальній зацікавленості директорів, інженерно-технічного персоналу і т.ін.

ППР приділяла значну увагу ідеологічній роботі, що велася в різних напрямках. Для її успішного здійснення засновувалися партійні бібліотеки, партійні школи при воеводських комітетах, видавалася партійна література. Від успішної ідеологічної роботи, підкреслював В.Гомулка, залежатиме міцність партії. На запитання учасників зустрічі про необхідність проведення "чистки" партії від "ворожих елементів", доповідач роз'яснював, що питання "чистки" партії в Польщі не стоїть. У Польщі були елементи, які прийшли у партію з ворожими намірами й щодо них буде проведено "деяке очищення"²¹.

Підсумовуючи викладене, В.Гомулка вказував, що політичне становище країни не сприяє зміцненню позицій уряду. Польщу не було запрошено на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско (25 квітня 1945 р.) через розбіжність позицій великих держав: Радянський Союз підтримував Тимчасовий уряд Польщі, а США і Велика Британія — польський уряд у Лондоні²². Як бачимо, Тимчасовий польський уряд не визнавався західними державами. Звичайно, це зміцнювало опозицію в країні й послаблювало Тимчасовий уряд.

На запитання про ставлення польського народу до уряду Т.Арцишевського відповідь В.Гомулки була однозначною — уряд у Лондоні не підтримується польським народом, не підтримується він і партіями т.зв. національної єдності, що працюють у Польщі нелегально. Лондонський уряд самоізолювався. Представники партій національної єдності вимагали від Т.Арцишевського включити до складу його уряду людовців, Миколайчика та ін. з метою підтримки цього уряду

польським народом. Однак цього сталося, і уряд втратив довіру: за словами В.Гомулки, він перетворився в “закордонний комітет польської реакції”²³.

Стенограма зустрічі В.Гомулки зі співробітниками ВМІ засвідчує складне соціально-політичне становище післявоєнної Польщі. Постійні перериваннями доповідача, характерні репліки Г.Димитрова, який очолював Відділ міжнародної інформації при ЦК ВКП(б) після розпуску Комінтерну, запитання, що задавалися – все це доводить зверхність московських керівників, пряме їхнє втручання у вирішення польських проблем. Цей документ є свідченням початку формування механізмів підпорядкування Польщі Радянському Союзові. З одного боку, він підтверджує незаперечний авторитет СРСР, її армії, а з другого відчувається, що польський лідер обережно ставився до Й.Сталіна. Це засвідчують його неодноразові нагадування присутнім про консультації з “вождем народів”. Загалом, стенограма відкриває можливість дослідникам вивчати тактику радянського керівництва в його намаганні залишити Польщу у фарватері своєї політики.

- ¹ НКВД и польское подполье. 1944-1945: По «Особым папкам» И.В.Сталина. – Москва, 1994. – 180 с.; Русский архив: Великая Отечественная. – Т. 14. – Москва, 1994. – 370 с.; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории: Материалы и протоколы Оргбюро и Секретариата ЦК ВКП(б). – Ф. 17. – Оп. 118. – Мкрф. 3212.
- ² СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944-1949: Сб докум. / Под ред. Г.Бордюгова, А.Косеского, Г.Матвеева, А.Рачковского. – М., 1995. – 382 с.
- ³ Там само. – С. 127-128.
- ⁴ Там само. – С. 106.
- ⁵ *Запільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.831.
- ⁶ СССР – Польша. – С. 106.
- ⁷ Там само. – С. 108.
- ⁸ Там само. – С. 109.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ *Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Перекл. з фр. *Е.Марічева, Л.Погорелова.* – Київ, 1995. – С. 360.
- ¹¹ СССР – Польша. – С. 109.
- ¹² Там само. – С. 111.
- ¹³ Там само. – С. 113.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – С. 114.
- ¹⁷ Там само. – С. 116.
- ¹⁸ *Запільняк Л.О., Крикун М.Г.* Вказ. пр. – С. 538.

¹⁹ ССРСР – Польща. – С. 119.

²⁰ Там само. – С. 121.

²¹ Там само. – С. 123.

²² Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1993. – С. 369.

²³ ССРСР – Польща. – С. 124.

*Людмила Чекаленко
(Київ)*

ПРАКТИКА І ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОРОЗУМІННЯ

Взаємовідносини союзів держав і окремих країн, народів і націй завжди турбували політичну та наукову думку й були предметом копіткого дослідження. Ця проблема не оминула уваги й дослідників Польщі і України.

Взаємини 2-х країн і народів протягом століть склалися далеко не безхмарно. Не обійшли їх впливи навколишніх країн, що географічно та історично виявились спроможнішими й витривалішими у боротьбі за відстоювання своїх гегемоністських інтересів і устремлінь.

Дослідження процесів денационалізації будь-якого народу чи нації дозволяє дійти висновку, що будь-яка експансія на загарбаних землях відбувається 3-ма значними векторами. Це, по-перше, духовно-ідеологічне проникнення (в т.ч. релігійне), по-друге, економічна складова – поселення на нових землях свого національного елемента ("осадництво"), і по-третє, культурно-освітня експансія. Ці три складові становлять необхідні умови для поступового втягування нових територій в єдиний механізм діючої держави. Подібна "триєдність" спостерігалася під час різноманітних історичних катаклізмів, у т.ч і світових воєн. Пригадаймо хоча б відповідні кроки Російської держави, Німеччини, а також Польщі на загарбаних територіях за різних історичних обставин.

Історичні етапи розвитку сусідів за напрямками та структурними перебудовами рідко збігалися. Міжвоєнна доба, що стала історичною епохою відродження польської державності, виявилася проблемним періодом для українського народу.

В Україні як пограничному просторі зіткнулися феномени католицизму (з польського боку) і православ'я (з російського), що віддзеркалюється ще й досі — й не тільки у мовчазному протистоянні релігійних осередків різних конфесій, котрі віками ділять український

народ на “своїх” і “чужих”, розмежовуючи власність, землю, і додаючи спокою і стабільності Українській державі. Хоч сьогодні ми говоримо про толерантність, що її вдається зберегти у міжконфесійних стосунках, але про толерантність забувається в разі зросійщення, понічуження або полонізації українських земель.

Віками церковні храми являли собою своєрідний вияв духовності народу, ставали його цементуючим стрижнем, були не тільки окрасою краєвиду і свідчили про архітектурні досягнення, а й концентрували найкращі зразки народної культури, національного мистецтва. Унікальним явищем європейської культури в історії українського народу є церковна архітектура на пограниччі між Сходом і Заходом між католицизмом і православ'ям, між Україною і Польщею. Специфічною рисою православної і греко-католицької церков було намагання побудувати святиню майже в кожному селі, в кожній місцевості. Завдяки цьому з'явилися сотні невеличких дерев'яних церков, що зводилися руками місцевих майстрів. Кожна з цих святинь являє собою оригінальний витвір мистецтва сільського зодчества. Гірка доля спіткала ці пам'ятки історії. За свідченням українців Польщі, наприкінці 1930-х рр. було знищено 120 унікальних церков на півдні Підляшшя і Холмщини. Нова хвиля масового нищення пам'яток української культури почалася після виселення українського населення в 1944-1947 рр. з прикордонних регіонів Польщі, що були передані їй СРСР. На Лемківщині – Пшемиське, Кросненське, Новосончське, Замостське воєводства Польщі – в результаті нищення церков у 1947-1956 рр. залишилося тільки 54 % храмів. На території Кросненського воєводства з 315-ти церков залишилося 120. В основному ліквідовувалися бещадські (від назви гір – Бещади) церкви, що являли собою справжні витвори мистецтва й блискучі зразки дерев'яної архітектури¹. На території Пшемиського воєводства з 265 церков залишилося 119, тобто 45%².

Значна кількість церков згоріла вже у 80-ті рр., частина загинула в результаті “перенесення” з одного місця на інше. Сумний мартиролог загиблих пам'яток поповнився новими руйнаціями в 90-ті рр.³. На жаль, постраждали й малі форми церковної архітектури: каплички й т.зв. “Хрести волі”, що свого часу зводилися майже в кожному селі з нагоди ліквідації кріпацтва в 1848 р.

Паралельно з наступом католицизму латинського обряду, руйнацією українських історичних пам'яток провадилося широке заселення поляками українських земель, т.зв. осадництво. Особливо активно цей процес відбувався на пшемиських або перемиських (від пол. Пшемисьль або укр. Перемишль) землях ще в 20-ті рр. минулого століття. За статистикою, в деяких селах селилося по 30 і більше родин. У цілому на всіх “всходніх (східних) кресах” – так поляки називали приєднані

східні (колишні українські) землі – польське населення в 1939 р. досягло 69,9%⁴.

За планами націонал-демократів, на українських землях передбачалося створити своєрідний кордон з поляків-поселенців, які своєю переважною чисельністю спромоглися би сполонізувати місцеве українське населення. Полякам відводилася колонізаційна місія, обстоювалася необхідність їхнього настійного просування на схід. Така політика здійснювалася на практиці. Русини-українці, які проживали на цих територіях, розглядалися як підмуток до польського просування. При цьому власті не гребували нічим, вдаючися навіть до нацьковування русинів-українців на українців.

На це звертає увагу відомий польський історик Ришард Тожецький. На його думку, саме націонал-демократія принесла в Галичину польський націоналізм, з метою “зламати українців утворила русинську москвофільську партію. Вона створювала осередки москвофілів, що знаходили підтримку у правлячих кіл, на протигагу українським партіям.”⁵.

Отже, історичні та геополітичні зміни в європейському регіоні, розклад політичних сил диктували необхідність вироблення відповідних концепцій розвитку суспільства, формування громадської думки та відповідного викликам часу світогляду.

Яскравими представниками різнопланових ідеологічних спрямувань того часу в Польщі були громадські й партійні діячі міжвоєнного періоду, яскраві особистості, талановиті державні діячі, з-поміж яких виокремимо Станіслава Стемповського, Стефана Шведовського, Романа Дмовського, Юзефа Кожеховського, Генрика Юзевського та ін.

Фактично, їхні теоретичні дослідження, погляди та ідеї, практична робота стали підґрунтям формування світогляду не одного покоління поляків. Ці особистості увійшли в історію Польщі як захисники її інтересів, які впроваджували ідеї існування могутньої цілісної польської держави – Речіпосполитої.

Полонізаційний процес дістав ідеологічну підтримку з боку польської правлячої верхівки тих часів, що втілювала в життя концепцію польських націонал-демократів, яскравим представником яких був *Р.Дмовський*⁶. Ідеологія націонал-демократів на довгі роки стала панівною, деякі її прояви можна зустріти у польському середовищі й сьогодні. Головне покликання польської держави представники цієї течії вбачали в полонізації українського й білоруського населення, що, фактично, опинилося під владою Польщі; в створенні у польському суспільстві протидії національним прагненням інших непольських народів. Основна ідея, закладена в цій концепції, базувалася на пріоритетах загальнонаціональних – тобто польських, над “дрібними”

інтересами національних меншин. За цією концепцією роль суверену в польській державі мав відігравати польський народ – виключний власник засобів виробництва в країні, єдиний спадкоємець і носій культурних надбань. У той самий час інші народи мали користися політичному, економічному та культурному тискові поляків.

Програмою ендеків (від *НД* – націонал-демократи) передбачалася цілковита колонізація українців і білорусів, повна ізоляція євреїв, економічне й політичне послаблення німецького народу. В "Думках сучасного поляка" ідеолог і творець ряду розробок щодо українського питання у Польщі Р. Дмовський писав: "Там, де ми можемо помножити свою силу і свою цивілізаторську місію, поглинаючи інші елементи (*читай народи*. – Л.Ч.), жодне право нам цього не забороняє, і робити це ми зобов'язані"⁷.

Хоча права національних меншин були юридично закріплені у польському законодавстві (конституціях 1921 і 1935 рр.), у рамках реалізації положень 93-ї статті Версальської мирної угоди, у багатьох інших міжнародних угодах Польщі, приміром, трактаті про захист меншин, підписаному Польщею, США, Францією, Великою Британією, Італією, Японією 28 червня 1919 р., – вони практично не виконувались. Офіційна політична програма позбавляла непольське населення держави можливості вільного розвитку, намагалася перетворити його на громадян нижчої категорії.

Врешті-решт втілення теорії у практику призвело до перерозподілу українських земель і створення на межі між державами "спеціального кордону", де було поселено стільки поляків, що вони навіть своєю чисельністю колонізували місцеве українське населення. З ідеями переселення збігалася й теорія змін національних пропорцій народонаселення східних регіонів країни "шляхом штучних спрямувань людських потоків", тобто переселення людей з центральної Польщі на українські землі.

Сьогодні подібний підхід до розгляду національного питання екстремісти називають відстоюванням пріоритетності титульної нації, а помірковані політики – виявами крайнього шовінізму.

Оновлені теорії міждержавного й міжнаціонального існування, що безпосередньо стосувалися взаємин української і польської держав, сформувалися саме в міжвоєнний період. Їх представляли провідні постаті, визначні державні й партійні діячі Польщі, з-поміж яких фундатор польської державності *Юзеф Пілсудський* (1867-1935) посідає одне з ключових місць. Погляди маршала протягом усього життя еволюціонували від концепції федералізму – вільної співпраці вільних народів шляхом розчленування Росії і виокремлення народів в

незалежні держави – до пацифікації, що, фактично, означало колонізацію і проведення антиукраїнської політики.

Якщо в 1903 р. Ю.Пілсудський стверджував, що "на землях Литви і Русі (*читай України*. - Л.Ч.) після перемоги з'являться дві чи три окремі, незалежні республіки, котрі можуть об'єднатися в якийсь більш-менш міцний федеральний союз" (хоч у приватних розмовах він висловлював переконання, ніби "іншого шляху народи не мають, тільки той, аби йти з нами (тобто з поляками) поруч, і найтісніше поруч"); то у пізніший період – провадив політику, спрямовану на зміцнення єдиної польської держави, що в змозі дати собі лад і здійснити цивілізаторську місію на Схід. Під час українсько-польської війни Ю.Пілсудський писав, що поляки мають відбити Львів ("це їхній обов'язок") і захистити це місто від зазіхань українців. Захоплення українських земель він пояснював цивілізаторською місією Польщі – "захоплення 400 тисяч українських селян, які національно не усвідомили себе, не є імперіалізмом", – стверджував маршал⁸.

Питання пограничних національних взаємин, що доповнювалося проблемою прав національних меншин, не раз поставало і в Україні, і в Польщі, де протягом багаторічного бурхливого історичного розвитку національними меншинами ставали то поляки в Україні, то українці у Польщі: братовбивчі війни не пропонували іншого варіанту. Панівна верхівка обирала той варіант теоретизування, що був ближчим і зрозумілішим, захищав її безпосередні інтереси. При тому обидві сторони не завжди керувалися напрацьованими досвідом і практикою, виробленими людством засадами паритетного існування в одній державі багатьох націй і народностей, часом ігноруючи вимоги й засади міжнародного права щодо захисту та підтримки національних угруповань.

Прихильником ідеї цивілізаційної місії Польщі щодо українського народу виступав письменник і громадський діяч *Ст.Стемповський* (1870-1952), який деякий час був членом уряду С.Петлюри, міністром, пізніше – директором сільськогосподарської бібліотеки у Варшаві. Він підкреслював, що український народ неспроможний утворити свою власну державу, бо не тільки не відчував у цьому необхідності, а й навіть не розумів такої потреби і відтак не міг боротися за неї⁹.

Наступний напрям польської експансії спостерігається в освіті. В 1924 р. на всіх колишніх українських землях було впроваджено в життя шкільну реформу тогочасного міністра освіти Ст. Грабського: її мета полягала у поступовій колонізації українського шкільництва. Суть цього закону зводилася до надання переваги польській мові в українських школах, що мало для української освіти негативні результати. За цією реформою було проведено т.зв. "утраквізацію" (*utraqui* – утракви – з лат. означає "злиття") українських шкіл. На практиці це

означало, що в тих, де польські учні навіть становили меншість, вводилося навчання польською мовою. В результаті здійснення реформи тільки у Пшемиському воєводстві залишилось українськими лише 7 шкіл, що становило 13,5% усієї кількості освітніх закладів. До того ж в українських класах призначали вчителями поляків, а українських викладачів переводили на роботу до західних воєводств.

У 1924/25 навчальному році було запроваджено як обов'язкові вступні іспити з польської мови до 1-го класу, що вкрай ускладнювало можливість отримати освіту дітям непольського походження. В результаті впровадження такої політики лише 8% українських учнів навчалися рідною мовою. Кількість українських шкіл катастрофічно скоротилася, з 400 українських шкіл на Волині та 35 шкіл на Поліссі в 1926 р. не залишилося жодної. В Галичині всі школи було переведено на польську мову. В червні 1925 р. зроблено спробу утратувати 4 українські гімназії – 2 у Перемишлі й 2 у Львові¹⁰, але це розпорядження відмінили, оскільки до польських класів не записався жоден поляк.

Прискорена й інтенсивна полонізація української школи, а відтак і українського населення, була наслідком логічної еволюції ставлення правлячих кіл до національного питання. “Тижоднік Подляскі” згадував, що “польська адміністрація розв'язувала проблеми української меншини нескладним способом. Просто проголосила, що ця меншість поглинута польською більшістю, тобто асимілювалась, і тим самим перестала існувати.”¹¹ Тож не дивно, що з боку українського населення чинився постійний опір полонізації, котра здійснювалася разом з колонізацією. Згодом протистояння, породжене національним і соціальним гнобленням, дійшло до гострого релігійного, етнічного та соціального конфлікту – його наслідки даються взнаки й сьогодні.

Ситуація у сфері освіти доповнювалася погіршенням матеріального становища українського селянства. Ставлення правлячих кіл Польщі до українського національного руху було однозначним: він розглядався як дестабілізаційний фактор, що загрожував і міжнародному положенню Польщі, і її внутрішній безпеці. Утиски на національному ґрунті доповнювало зубожіння населення, що зазнавало нещадної експлуатації панівних кіл. Про становище українців у Польщі 20-х рр. свідчать численні архівні документи. Яскравою стає картина життя українського селянства, коли ми дізнаємося про підвищення багаточисельних податків (їх нараховувалося 34, серед них – на нафту, сіль, тютюн, сірники, цукор тощо) на 10% , про “страшенне безробіття на селі [...], нечувані злидні [...], голод і смерть”¹². До цього додавалися такі умови культурно-освітнього життя українців, коли їм не дозволялося проводити народні й церковні свята, організувати гуртки, театральні видовища

тощо. Отже, в країні закріпилася гегемоністська ідеологія, що її було зведено в ранг державної політики.

Сутність протилежного ідеологічного напрямку – *поміркованого федералізму* –, представленого громадським діячем *Болеславом Лимановським*¹³ та іншими, – полягала в розробці ідеї федерації народів: "вільних з вільними, рівних з рівними". "Поляки, українці, білоруси, литвини вільним і загальним голосуванням ухвалюють, чи жити їм у федеральній державі, чи відокремитися кордонами". Серед федералістів виділяється постать *Тадеуша Голувка* (1899-1933 рр.), який виступав проти війни Польщі із Західно-Українською Народною Республікою. Серед причин її розв'язання він бачив намагання поляків повернути свої маєтки. На його думку, Польща значно виграла, якби Україна була незалежною державою. "Україна тоді шукала б союзу з Польщею, а не Росією"¹⁴.

Якщо серед польських соціалістів переважала думка про необхідність надання територіальної автономії українцям і білорусам, то комуністи проголошували необхідність визволення українців та білорусів "з-під польського ярма й возз'єднання їх з радянською державою". За таких умов цей заклик виглядав авантюристичним і міг негативно позначитися на ставленні правлячих кіл до українського населення¹⁵.

Замість висновку

Отже, у політичній палітрі теорій народонаселення існує безліч різнобарвних концепцій національного порозуміння. Поза тим усі вони можуть бути поділені, якщо випустити дрібні розходження, на 2 категорії: категорію позитиву, тобто "про" – "за"; й категорію негативу, тобто "kontra" – "проти". Одні теорії, що обґрунтовують необхідність захисту прав людини, нації, народу, держави й визнають право на незалежне існування, є аксіомою міжнародних відносин. А інші цілковито заперечують будь-які колективні права, права націй або народів, врешті-решт і держав, вбачаючи в цьому загрозу розвиткові державності в цілому.

Проблема прав людини (народів, націй, національних меншин та держав) є центральною у міжнародному праві. Одним із засадничих документів у цій сфері є Статут Організації Об'єднаних Націй, але сьогодні він уже не відповідає викликам часу, геополітичним змінам, що відбулися у світі, й через це вимагає певної доробки. В деяких статтях основного документу цієї універсальної міжнародної організації закладено явні протиріччя, що не відповідають вимогам сьогодення. Вони криються у твердженні про необхідність захисту прав людини, що проголошено у преамбулі документу, паралельно із

захистом прав національних меншин, хоч захист права національної меншини може увійти у протиріччя із захистом прав людини. Право на самовизначення народів закріплено в документах ООН паралельно з правом на цілісне існування держави, що вже приховує в собі антагоністичні засади. Право на іноземне втручання в разі загрози миру (хоч іноземне втручання – це вже порушення права й людини, й національної меншини) в Статуті ООН проголошене нарівні з правом держави на непорушність кордонів та багато тому подібного.

Отже, можна стверджувати, що в системі міжнародного права остаточно не вироблено засади розв'язання національного питання, захисту прав народів і національних меншин. Додаймо й те, що до сьогодні провідними теоретиками світу не сформульовано універсального визначення понять "нація", "права націй" та "національна меншина". Не маючи чітко окресленого універсального визначення, неможливо розробити концепцію захисту прав націй і народів. А для розробки теорії захисту прав спершу необхідно визначити ці права. Відсутність такого механізму призвела й продемонструвала світові катаклізми в різні історичні епохи, в т.ч. й у взаєминах української та польської держав.

Зазначимо, що протилежні вектори реалізації національної політики позначилися на долях різних народів. Особливо проблемними вони стають на зламі суспільних взаємовідносин – пограниччі земель, держав, мов, культур, світоглядів, релігій тощо. Прикладом такого складного "пограниччя" є українсько-польські взаємини. (Здавалося б, скільки років ідеться про зміцнення дружби та взаєморозуміння українського й польського народів, вже й про стратегічне партнерство говоримо не один рік... Але ж... Тільки кинули "сірник" щодо меморіалу "Орлят", а він уже й спалахнув...)

Історія розпорядилася таким чином, що український і польський народи все своє життя мають перебувати поруч, наближено чи віддалено, але близько один від одного. Проблеми, що виникають в одного, віддзеркалюватимуться в житті іншого, досягнення й успіхи з одного боку позначатимуться з другого, на сусідній державі. Так склалось історично, і вже ніхто не в змозі подолати цю близькість. Свого часу президенти 2-х країн перепросили один одного за все горе, що було завдано антинародними й антинаціональними режимами 2-х країн своїм же народам. Хоч дуже важко бути об'єктивним там, де йдеться про загарбані землі, знищені храми й пограні культурні надбаня.

На жаль, ще й сьогодні світ розділяє наші народи на Схід і Захід, зводячи стіну з віз та укріплених кордонів Північноатлантичного Альянсу. Важко прогнозувати, яким чином розвиватимуться далі

українсько-польські взаємини, якщо обидві держави опиняться за зведеними бар'єрами. Але у будь-якому разі слід розвивати діалог партнерів, які мають на толерантних і доброзичливих засадах вибудовувати майбутню європейську спільноту нових поколінь, що не нестимуть вантажу стереотипів та національних образ.

¹ Про втрати у Бещадах див. дослідження Ст. Крисіньського "церкви в Бещадах" (*Krysiński St. Cerkwie w Bieszczadach.* – Warszawa, 1991).

² Це – церкви XVI ст. у с. Посаді Леській, 1-ї пол. XVII ст. в Ошчові, сс. Коженічі, Дмитровичі, Дусовичі, а також у с. Рибачькій Посаді Черемиського воєводства (XV ст.), у Перемишлі (церква XIX ст. на вул. Вільшанській). Загинули храми XVIII ст. у Тенятиськах, XVII ст. у Любичі-Князах Замостського воєводства, церкви XIX ст. у Бабицях Черемиського воєводства та багато ін. (*Krysiński St.* Вказ. пр.).

³ У 1980 р. під виглядом перенесення було знищено церкву XIX ст. у Лутовиськах Кросненського воєводства, в 1981 р згоріла споруджена в 1900 р. церква в Лип'ї Кросненського воєводства, в 1984 р. – у Залужі Черемиського воєводства. Згоріла також унікальна дерев'яна дзвізниця XVIII ст. у Старому Махові Замостського воєводства, а в 1985 р. під час перенесення знищено стародавню дерев'яну церкву в плані грецького хреста (1802) у Дудинцях Кросненського воєводства. Перелік руйнацій пам'яток поповнився вже в 90-ті рр.: згоріли церкви в Клениках, Чижках, Крушинянах, горіли у Білостоці й Кракові (*Wojewodski Archiwum Państwowe w Przemyślu* (далі – WAPP). – Starostwa. – Sygn. 8.).

⁴ WAPP. – Starostwa. – Sygn. 8.

⁵ *Torzecki Ryszard.* Kwestia Ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. – Kraków, 1989. – S. 312.

⁶ Націонал-демократичну партію створено в Польщі 1897 р., і вона стала найсильнішою буржуазно-націоналістичною партією країни.

⁷ Роман Дмовський (1864-1939) – відомий польський політичний діяч, організатор Ліги народової (1893), перетвореної 1897 р. у Націонал-демократичну партію. Під час Першої світової війни виступив на боці Антанти, 1914 р. очолив Польський національний комітет у Петербурзі, 1917 р. - однойменний комітет у Парижі. В 1919 р. – керівник польської делегації на Паризькій мирній конференції. Заснував "Табір Великої Польщі" (1926-1933). Яскравий представник та ідеолог польської націонал-демократії або ендемії (від аббревіатури НД), мав значний вплив на формування засад польської східної політики в 1918-1919 рр. Свої погляди щодо східної політики Польщі виклав у праці "Післявоєнний світ і Польща" (Варшава, 1932). Пропозиції щодо майбутнього українських земель запропонував у меморандумі, представленому Комісії з польського питання Вищої ради Паризької мирної конференції 1919 р. У документі висунув вимогу приєднати до Польщі Західну Україну з Галичиною включно. Цю ідею було реалізовано: під тиском Франції 26 червня 1919 р.

Паризька мирна конференція вповноважила Польщу окупувати Східну Галичину (див. праці: *Chojnowski An. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939.* – Warszawa, 1979. – S. 19; Ład. – 1989. – 29 października).

⁸ Юзеф Пілсудський (1867-1935) у 1918 р. після звільнення з-під німецького арешту став головним творцем і організатором польської держави. Прихильник розчленування Росії і співпраці народів. Концепція федералізму не знайшла прихильників і підтримки у польському суспільстві, хоч вона фактично закріплювала панівне становище Польщі у Східній Європі. Після приходу до влади активно підтримував територіальні зазіхання Польщі на Західну Україну (зокрема, відрядив генерала Ю. Галлера на галицький фронт). Пропагована Ю. Пілсудським концепція розчленування Росії і федерації Польщі з Україною знайшла своє втілення у Варшавському договорі 21 квітня 1920 р., в результаті чого Армія УНР узяла участь разом з поляками у війні проти більшовиків у квітні-жовтні 1920 р. Встановивши кордон з Польщею по рр. Збруч і Случ та залишивши західноукраїнські землі в складі Польщі, Варшавський договір одночасно забезпечував широкий вплив Польщі на військо, фінанси, адміністрацію та залізницю України. Перед загрозою з боку радянської Росії Ю. Пілсудський співробітничав з Урядом УНР, уклавши з ним уже згаданий Варшавський договір. Після відступу польських військ з України й Білорусі в червні 1920 р. був головним організатором контрнаступу й перемоги над більшовицькою армією, в чому важливу роль відіграла Армія УНР. Незважаючи на попередню налаштованість Ю. Пілсудського щодо українського народу, його уряд в основному сприяв колонізації та антиукраїнській політиці місцевої адміністрації на Західній Україні. Ситуація загострилась у зв'язку з т.зв. "пацифікацією" (дослівно – умиротворенням), схваленою Ю. Пілсудським; проведеними ним арештами українських парламентарів та інших політичних діячів. Після захоплення більшості української території включно з Києвом польський наступ був стриманий, і більшовицька армія просунулася далеко на захід. Розгромивши її під Варшавою, Ю. Пілсудський загальмував польський наступ, і Польща уклала 12 жовтня 1920 р. перемир'я, а згодом, 18 березня 1921 р. – Ризький мир з Російською СФРР та УСРР, що приніс поділ українських земель, визнання УСРР Польщею. Внаслідок цього договору за Польщею залишилися землі Галичини, Холмщини з Підляшшям та західних Волині й Полісся. Підписання Польщею Ризького миру 1921 р. призвело до поділу України між нею і Росією, водночас покладаючи кінець мріям Польщі про політичну перебудову Східної Європи. Отже, Ризький мир перекреслив можливості здійснення концепції тісної співпраці вільних народів. Відмова міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека від договору про захист національних меншин 13 вересня 1934 р., проголошена за особистою ініціативою Ю. Пілсудського, поставила знак запитання щодо майбутнього української громади у Польщі [*Тютюнник Ю. З поляками проти України.* – Харків: Держвидав, 1924. – С. 13 (репринтне відтворення видання 1924 р.)].

- ⁹ *Chojnowski An.* Вказ. пр. – S. 21.
- ¹⁰ WAPP. – Akta administracji szkolnej. – Sygn. 7, 8; *Muersberg.* Komu służyła szkoła w drugiej Rzeczypospolitej?: Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty. – Ossolineum, 1988. – S. 69, 73.
- ¹¹ Tygodnik Podlaski. – 1989. – 18 czerwca.
- ¹² WAPP. – Starostwa. – Sygn. 14; Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Biuro Sejmu RP. – Sprawa 73. – II. – K. 2-9.
- ¹³ Див. кн.: *Chojnowski An.* Вказ. пр. – S. 46.
- ¹⁴ Тадеуш Голувко (1899-1933) був активним політичним діячем у таборі Ю. Пілсудського щодо реалізації східної політики Польщі (див.кн.: *Chojnowski An.* Вказ. пр. – S. 45).
- ¹⁵ Постанова III з'їзду Польської соціалістичної партії (ППС) 1895 року // AAN. – Biuro Sejmu. – Sprawa 73. – II. – K. 2-9; II Zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. – Warszawa, 1968. – S. 273.

Юрій Данилюк
(Київ)

ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ГРОМАДЯН ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ, РЕПРЕСОВАНИХ у 2-й половині 40-х – на початку 50-х років

У 1944-1945 рр. особливо масового характеру набула операція проти польського населення на територіях, звільнених Радянською Армією від німецької окупації. Як твердить ряд сучасних істориків, через це від 39-ти до 48-ми тис. поляків, у т.ч. 15-20 тис. бійців Армії Крайової (АК), потрапило в табори військовополонених і фільтраційні табори НКВС СРСР, де значна кількість перебувала на правах інтернованих¹: адже навіть для звиклої до всього радянської Феміди не вистачало доказів для їхнього засудження в судовому порядку².

Не викликає жодних сумнівів, що на Галичині, Волині та, частково, Буковині існував широкий опір заходам радянської влади, нерідко набираючи збройних форм. Також відбувалося серйозне протистояння АК з ОУН-УПА, що часом мало невиправдано жорстокий характер.

Водночас можна дійти висновку, що переважна більшість польського населення Галичини, Волині та Буковини обмежувала свою участь у русі АК встановленням зв'язків з історичною батьківщиною, поширенням об'єктивної інформації про події, що відбувалися у Польщі. Відтак в їхніх оселях органи НКДБ нерідко знаходили під час обшуків підпільно

виготовлені періодичні видання, зібрані з цією метою радіоприймачі тощо.

Примарність таких звинувачень була настільки очевидною, що вже у 1-й пол. 1950-х рр. розпочався процес реабілітації громадян, звинувачених у причетності до Армії Крайової. Робилися спроби визначити як тих, хто справді здійснив злочини проти українського народу, так і тих, хто прагнув не розривати своїх зв'язків з Польщею, родичами, з якими їх роз'єднав кордон. Для того, щоби переконатися в тому, досить звернутися до кількох виявлених в архівах Служби безпеки України архівно-слідчих справ, порушених управлінням МДБ у Львівській обл. 1945 р. проти 16-ти мешканців Львівської та Дрогобицької обл. – інженера-електрика Ю.С.Віктора (останній, до речі, був єдиним із заарештованих у цій справі), а також З.К.Висоцького, Ф.С.Тичинського, С.І.Лехович, В.М.Хвостовської, С.Л.Найченбауер, А.Л.Дуньки, К.І.Брояновського, А.С.Скворчинської і Я.С.Скворчинського, М.М.Зайонц, Д.А.Шумер, Ч.Г.Гілевича, І.І.Огородника, В.І.Шиманського та Й.І.Антоницького. Всіх їх було звинувачено в здійсненні злочинів, передбачених ст.ст. 54-1 "а" та 54-11 Кримінального кодексу УРСР.

Військовим трибуналом військ НКВС Львівської обл. 21-22 вересня 1945 р. засуджено: Віктора Ю.С. і Висоцького З.К. (він же Вишневський Р.А.) до 20-ти років каторжних робіт; Лехович С.І., Хвостовську В.М., Скворчинського Я.С., Брояновського К.І., Зайонц М.М., Гілевича Ч.Г., Шиманського В.І. та Антоницького Й.І. до 10-ти років виправно-трудових таборів кожного з поразкою у правах по п.н. а, б, в ст. 29 КК УРСР³.

Другу реальну спробу реабілітації окремих засуджених у цій справі осіб було здійснено в серпні 1954 р., коли батько С.І.Лехович – І.А.Лехович, подав заяву до Верховної Ради СРСР про помилування його доньки. Своє звернення останній аргументував тим, що С.І.Лехович, відбуваючи покарання, захворіла на туберкульоз і через це отримала інвалідність другої групи, а також тим, що її батьки мали похилий вік.

Розглянувши заяву І.А.Леховича, а також матеріали, наявні в архівно-слідчій справі, слідчий слідчого відділу МКДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській обл. Батищев запропонував винести на розгляд Львівської обласної прокуратури таку ухвалу: "Беручи до уваги, що засуджені М.М.Зайонц, Ч.Г.Гілевич, В.І.Шиманський та Й.І.Антоницький мають похилий вік, а С.І.Лехович хворіє на туберкульоз, а також те, що всі вони відбувають покарання понад дев'ять років, і керуючися наказом Генерального прокурора СРСР, Міністра юстиції СРСР, Міністра внутрішніх справ СРСР та Голови

КДБ при РМ СРСР від 19 травня 1954 р. № 96 СС/0016/00397/00252, вважав би: “Вирок Військового трибуналу військ НКВС Львівської області від 21-22 вересня 1945 р. змінити – знизити міру покарання до фактично відбутого строку – Зайонц Марії Михайлівні, Гілевичу Чеславо-Антону Гнатовичу, Шиманьському Владиславо-Івановичу, Антоницькому Йосипові Івановичу та Лехович Софії Іванівні”⁴.

Остаточна реабілітація згадуваних осіб відбулася тільки наприкінці 1980-х рр., коли прокуратура Львівської обл., проаналізувавши документи, наявні в центральних союзних, республіканських, місцевих партійних та державних архівах, науковому архіві Польського військово-історичного інституту, чітко й недвозначно заявила: “З урахуванням вище вказаних обставин кримінальну справу Огородника І.І. та інших осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності в зазначеній кримінальній справі, належить припинити”. На думку слідчого відділу КДБ УРСР у Львівській обл., викладеній у супровідному листі до справи за № 9/2415 с від 20 червня 1989 р., зазначених вище осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності незаконно⁵.

Тривалий час не вдавалося розв’язати проблему реабілітації львів’ян К.К. Климчик, К.М. Литвин, Є.О. Остроменського, С.І. Геринника, А.Б. Ланевського, К.А. Женни, Б.І. Жена, Т.І. Січик.

Зазначені особи звинувачувалися в тому, “що в різний час 1942-1943 рр., перебуваючи у м. Львові, (вони. – Ю.Д.) вступили до польської націоналістичної антирадянської організації Армія Крайова, прийняли присягу на вірність виконання завдань, поставлених цією організацією, мали псевдоніми та проводили підпільну антирадянську діяльність, спрямовану на відторгнення від СРСР західних областей радянської України і приєднання їх до Польщі на чолі з польським еміграційним урядом”⁶.

Пізніше, в 1980-х рр. чи не найбільшою провиною зазначеної групи стала наявність у засудженої К.К.Климчик склогографу й 100 аркушів паперу та 90 примірників польських підпільних газет⁷.

Приблизно такі самі звинувачення можна було б висунути проти 13-ти мешканців Вільковецького р-ну Львівської обл., заарештованих у червні-липні 1945 р., передусім педагогів Камалії Добош, Станіслава Рачинського, Крістіни Зайончковської, голови Чишської сільради Андрія Кеппи, працівників лісництва Володимира Любінського, Казімежа Ламаша, робітників Владислава Брука, селян Антоніни Соляк, Ядвіги Ламаш, Івана Ламаша, Регіни Ламаш, Юзефа Бачманського, Станіслава Лекруа⁸.

Серед речових доказів, як і раніше, знову фігурували примірники газети “Słowo Polskie” (“Польське слово”), що не лише мала суто

інформаційний характер, а й публікувала аналітичні статті, де давалась оцінка внутрішнім і міжнародним подіям. Щоби переконатися в тому, досить звернутися до числа газети від 24 вересня 1944 р.⁹

Для підкріплення звинувачення органи НКДБ у терміновому порядку відшукали провину жителів Винниківського району в шпигунстві та зв'язках з лондонським еміграційним урядом. Разом з тим не важко зауважити, що спецслужби, фабруючи остаточний варіант обвинувальних висновків, виявляли виняткову старанність і винахідливість. Наприклад, надмірною видається кількість викритих "шпигунів". До того ж їхній освітній рівень жодною мірою не дозволяв вирішувати інкриміновані їм "завдання".

Процес, аналогічний досліджуваному, відбувався і в інших областях. Остаточо поставити крапку в цій важливій справі має багатотомна науково-документальна книжкова серія "Реабілітовані історією" – її підготовка перебуває на завершальному етапі. Видання цієї серії затверджено постановами Президії Верховної Ради України від 6 квітня та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р.

Таким чином, процес реабілітації громадян польської національності пройшов 3 основних етапа:

1. 1-ша пол. 1950-х - поч. 1960-х рр., коли реабілітація відбувалася лише частково й стосувалася тільки окремих осіб.

2. 2-га пол. 1980-х рр., коли було прийнято ряд нормативних і законодавчих документів щодо реабілітації жертв політичних репресій.

3. Поч. 1990-х рр., коли активізувалася робота над підготовкою багатотомної серії книжок "Реабілітовані історією".

¹ Гурьянов А.Э. Интернирование – один из видов советских репрессий поляков и польских граждан // Исторические сборники «Мемориала». – Вып. 1. – С. 207-214.

² Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 168. – Л. 401-404; Депортация народов СССР: 1930-е – 1950-е годы. – Ч. 1. / Сост. О.Л.Милова. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1992. – С. 346.

³ Державний архів Служби безпеки України у Львівській області. – Спр. 14951. – Т. 1. – Арк. 378-381.

⁴ Там само. – Арк. 388-389.

⁵ Там само. – Арк. 10-11.

⁶ Там само. – Спр. 24625. – Арк. 343-344.

⁷ Там само. – Арк. 378.

⁸ Там само. – Спр. 22999. – Т. 2. – Арк. 323-335.

⁹ Там само. – Спр. 29941. – Речові докази.

*Мар'яна Миць
(Луцьк)*

**ЧАСОПИСИ “ГРОМАДА” ТА “УКРАЇНСЬКА
ГРОМАДА” – ВИРАЗНИКИ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ’ЄДНАННЯ
НА ВОЛИНІ (20-ті роки ХХ ст.)**

Періодична преса – цінне джерело для вивчення історії Волині 1921-1939 рр. – відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті краю. В 1921-1939 рр. на Волині існувала широка мережа газет і журналів. Так, за цей період виходило польських газет – 6, польських журналів – 4; єврейських газет – 2; російських – 1; українських газет – 15; українських журналів – 9¹. Окрім того, виходили періодичні видання, що були органами КПЗУ й КСМЗУ; в Луцькій в’язниці виходив ілюстративний рукописний місячник “Голос із-за ґрат”; рукописні часописи видавала й молодь (“Перші Кроки”, Крем’янець, 1921-1922 рр.; “Хвиля”, Крем’янець, 1923 р., та ін.).

При активній участі місцевих українських громадських, політичних, культурних діячів зазнавала широкого розвитку преса суспільно-політичного характеру. Аркадій Животко зазначав: “ [...] Аж до 1939 р. появляється ціла низка подібних органів, що ставили завданням задоволення потреб національно-політичних і культурних змагань та захисту господарсько-економічних інтересів. Перед веде м. Луцьк [...]”².

Від 1925 р. сильну конкуренцію за вплив на народні маси Волині склала одна з провідних легальних українських партій Західної України – Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО). Ця партія утворилася 1925 р. в результаті злиття 3-х угруповань: Української народно-трудової партії, Української партії національної роботи та Української парламентарної репрезентації від Волині, Холмщини й Підляшшя, або, як їх тоді називали, трудової партії (“Діло”, “незалежників” та “загравістів”)³. Масову соціальну основу цієї партії становили багаті прошарки села, частина інтелігенції (адвокати, лікарі, вчителі).

З-поміж усіх західноукраїнських угруповань УНДО видавало найбільшу кількість газет і журналів. Основним географічним регіоном політичної діяльності УНДО була Галичина. Від 2-ї пол. 20-х рр. вплив УНДО поширився й на Волинь. Там ця організація мала чимало своїх осередків і користувалась авторитетом серед місцевого населення. Зокрема, під впливом УНДО перед вели деякі культурно-освітні організації, насамперед “Просвіта”, “Рідна хата”. Згодом, станом на 1931 р.

УНДО взяло під свій вплив і, по суті, контроль ряд кооперативів, таких як “Сільський господар”, “Маслосоюз”, а також більшу частину осередків товариства “Просвіта”⁴.

Після 2-го Конгресу Українського національно-демократичного об’єднання, що відбувся 19-20 листопада 1926 р. у Львові, позиція партії різко змінилася: вона остаточно відвернулася від Радянської України і йшла на шлях “порозуміння” з польським урядом⁵.

Головою партії було обрано Дмитра Левицького, заступниками – сенаторів Олексу Черкавського й Володимира Целевича. Першим помічником, радником у політичних справах Д.Левицького став Дмитро Паліїв⁶. Від Волині членами УНДО були посли й сенатори Д.Герштонський, О.Карпінський, Б.Козубський, С.Любарський, Л. Маркович, С. Хруцький, М. Черкавський⁷. Всі вони, починаючи з 1925-1926 рр., активно займалися пропагандою провідних ідей своєї партії, видавничою і публіцистичною діяльністю.

29 липня 1928 р. у Луцьку відбулися перші повітові організаційні збори партії УНДО. Головою повітового комітету обрали Володимира Івановича Островського, секретарем – Сергія Аполоновича Вишневського. Членами комітету були також жителі сіл. Так, на посаду заступника голови повітового комітету було обрано Григорія Домбровського, мешканця с. Крупа (Луцький повіт), членом комітету – Якуба Лобурського, мешканця с. Романів (Луцький повіт), члена товариства “Самопоміч”⁸.

1927 р. у Перемишлі в серії “Політична бібліотека Українського націонал-демократичного об’єднання” побачила світ брошура, де було надруковано 2 праці провідних діячів УНДО: Олекси Черкавського - “Українське Національно-Демократичне об’єднання, його програма і тактика”, та Василя Мудрого - “Наше відношення до Радянської України”. В цих працях відбито основні положення стратегії і тактики УНДО.

Перший розділ “Програми” О.Черкавський розпочав словами: “Завданням українського народу так само як завданням кожного нашого народу, кожної живої істоти і суспільної організації є: жити і розвиватися, жити тепер і продовжувати свій рід, своє існування і будочасності. Щоб міг жити мусить заспокоювати свої потреби теперішні й забезпечити заспокоєння своїх потреб будочасності.”⁹

За досягнення цих потреб, за словами О.Черкавського, й бореться УНДО. “Українське Національно-Демократичне Об’єднання як політична партія, що своїм завданням ставить вибороти державну незалежність українського народу на всіх наших землях, є партією національної єдності, національної солідарності, бо знає, що тільки єдність дає силу”, — заявив автор¹⁰.

На підтвердження своєї тези О.Черкавський навів 2 цитати з програми УНДО, ухваленої 19 листопада 1923 р. Обидва витяги характеризують діяльність і політичну мету об'єднання. Перший: "Українське Національно-Демократичне Об'єднання гуртує в своїх рядах всі верстви українського народу. Як національна партія підпорядковує воно інтересам нації інтереси поодиноких верств, станів й окремих земель". Другий: "Політичною метою Українського Національно-Демократичного об'єднання є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях". Автор зазначив, що ці 2 витяги з Програми УНДО є найголовнішими й визначають її основну суть¹¹.

У 2-му розділі праці "Українське Національно-Демократичне об'єднання, його програма і тактика" О.Черкавський безпосередньо торкається питання видавничої діяльності партії.

Цей розділ він розпочав словами: "Пропаганду і агітацію веде партія не тільки словом, але й друком. Видає книжки, брошури, часописи, відозви, оголошення і т.п."¹². Пишучи цей розділ, автор посилався на 12-ту резолюцію з'їзду УНДО від 19 вересня 1926 р., де закликалося до того, щоб усі українські національні партії об'єдналися разом з УНДО для співпраці, спільної агітації та боротьби "за здійснення найвищої національної мети". Далі автор продовжував: "Але не тільки з українськими, але й не з українськими партіями поневолених народів співпрацює УНДО, щоби спільними силами лише побороти спільного противника"¹³. Водночас політичну увагу Українського національно-демократичного об'єднання було зосереджено довкола преси та всієї видавничої діяльності партії. Так, в обіжнику УНДО від 5 січня 1934 р. (част.6) "До всіх повітових народніх комітетів, мужів довір'я партії в краю та послів і сенаторів", написаному й видрукуваному напередодні виборів до сільських рад, в окремому розділі, рефераті "Значення преси", пояснювалася її роль і завдання у політичній боротьбі. Цей документ підписано Д.Левицьким і В.Целевичем¹⁴.

Автори реферату "Значення преси" вказували, що в житті кожного народу вона відіграє дуже важливу роль. "Чим культурніший нарід, тим більше має різних видавництв і зокрема щоденних та тижневих часописів. По кількості та якості преси оцінюють силу і ступінь розвитку народу."¹⁵. Автори наводили приклади розвою преси в Німеччині, Франції, Швеції, де "на душу населення припадає багато різних часописів. Зокрема, вони вказують, що Швеція має стільки мешканців, скільки українців проживає в Польщі, але Швеція має 393 щоденних газети."¹⁶.

"Особливо треба підкреслити, – писали Д.Левицький і В.Целевич, – значення преси для недержавного народу. Національна преса недерж-

жавного народу витворює серед народних мас почуття національної гідності [...]. Національна преса недержавного народу заступає до деякої міри владу, змушуючи нарід поступати згідно з вимогами національної політики.”¹⁷. Тобто автори проводили думку, що кожний український партійний часопис чи будь-яка національна газета виконує політичні функції в суспільстві, пропагує політику певної організації, чийм органом є.

У підрозділі “Партійна преса” Д.Левицький і В.Целевич спеціально розглядали функції преси УНДО, де вони висловлювали думку про те, що особливо важливу роль відіграє партійна преса для політичної організації¹⁸.

“Центральним офіційним органом УНДО був тижневик “Свобода”, що виходив у Львові, напівофіційно (тобто вважався поза впливом партії, але видавали й редагували його члени УНДО. – М.М.), щоденник “Діло”, що виходив теж у Львові. Одного політичного напрямку були газети “Новий час” і “Українська громада” (Луцьк).”¹⁹.

Ідейна попередниця “Української громади” (1926-1929 рр.) – газета “Громада” (1925-1926 рр.) - теж виходила в Луцьку.

Тижневик “Громада” видавався на 6-ти – 8-ми шпальтах середнього формату. На 1-й зазначалося, що газета – орган Української національної думки. Хоч основне її завдання полягало в тому, щоб об’єднати всі українські національні сили й організації в єдину партію УНДО, але сама газета юридично не являла собою орган партії. Її видавцем був сенатор М. Черкавський (Вишнівський).

З перших своїх чисел тижневик “Громада”, а пізніше “Українська громада” займала й була виразником платформи партії УНДО. Сам видавець і засновник газети М.Черкавський як один з найвидатніших унівських діячів Волині прагнув видавати свій тижневик “на засадах понадпартійних, народно-українських”²⁰, вважаючи ці принципи основою всієї своєї діяльності серед мас.

Михайло Черкавський був мешканцем міста Крем’янця, польським сенатором від Крем’янецького повіту²¹, головою Крем’янецької повітової “Просвіти”²². 8-9 липня 1922 р. М.Черкавський брав участь у 2-му просвітянському з’їзді в Луцьку, де виступив з 2-ма доповідями - “Про сучасні завдання в області дошкільного виховання” й “Про українізацію служби божої в цілях релігійно-морального і естетичного виховання”²³.

У травні 1923 р. у Львові М.Черкавський брав участь у роботі народного з’їзду, скликаного Українською трудовою партією. На з’їзді делегати обрали комітет, що повинен був очолювати Українську трудову партію. Від Волині до його складу ввійшло 39 чоловік, серед них – М.Черкавський і Є.Петриківський²⁴.

Після об'єднання трудовиків з іншими партіями в Українське національно-демократичне об'єднання М.Черкавського обрано членом ЦК УНДО, ким він був до травня 1928 р.²⁵, видаючи тоді в Луцьку вже нову газету "Українська громада".

Відтоді в ситуаційних звітах відділу безпеки Волинського воєводства зустрічаються відомості про М.Черкавського як політика й видавця газети "Українська громада"²⁶.

7 листопада 1929 р. М.Черкавський помер²⁷. 12 листопада 1929 р. в газеті "Діло" з'явилася стаття В.Островського "Дуби падають", присвячена пам'яті М.Черкавського, де він характеризувався як видатний діяч УНДО: "[...]Він був всестороннім. І в цьому полягає великий драматизм останніх років його життя. Будучи членом партії, він був також голосом, який закликав до об'єднання всіх українців [...]. Він вірив, що для абсолютного добра народу можна дійти шляхом злагоди, компромісу і миру, залишаючись просто братами між собою [...]. Все своє життя прокладав у боротьбі за єдність національного фронту і заради тієї єдності добре працював."²⁸

Вишневський Сергій Теодорович, відповідальний редактор "Громади", народився 1897 р. у с. Варковичі Дубнівського повіту в селянській православній родині²⁹. Під час встановлення Радянської влади на Волині 1920 р. працював секретарем спочатку ревкому, а згодом – товариства "Просвіта" в м. Дубно, перед тим беручи участь у його організації. У 1923 р. був посередником між політичними в'язнями Дубнівської в'язниці у справі передачі листів і працював завідувачем книгарні "Просвіта" в Дубні³⁰.

З 1926 р. постійно проживав у Луцьку³¹. Будучи секретарем повітового комітету УНДО, редактором "Громади", "Української громади", С. Вишневський активно включився у політично-громадське життя Волині й цілої Західної України, пропагував ідеї УНДО, роз'їжджаючи по всьому Волинському воєводству й за його межами.

6 вересня 1928 р. Луцький повітовий староста у своєму донесенні писав: "[...] Серед відомих членів УНДО найбільш видатними і впливовими являються В.Островський, Б.Порозюк, Г.Гладкий, С.Вишневський, І.Лубурський, які мають великий вплив серед місцевої української інтелігенції"³². Напередодні виборів до Сейму й Сенату 1928 р. С.Вишневський здійснював значну агітацію на користь УНДО.

Він став активним членом Луцької повітової філії кооперативного товариства "Сільський господар", проводив велику підготовчу роботу щодо створення його осередків на терені Волинського воєводства. 11 травня 1929 р. керував організаційними зборами щодо створення філій "Сільського господаря" в селах Скірче, Каруків та Сильно Луцького повіту³³.

Після закриття “Громади” С.Вишневський обіймав посаду відповідального редактора “Української громади”, а після закриття останньої переїхав до Львова, де працював у газеті “Наша справа” та друкованому органі УНДО. С.Вишневський підтримував контакти з організаціями УНДО Волині, зокрема активними діячами Луцького повітового комітету О.Кіцеровою, Є.Марковським, І.Маціком, Д.Олександровичем, М.Стефанським, вчителями Луцької української гімназії С.Дубником, В.Федоренком, а також членами товариства “Просвіта”³⁴.

1933 р. після розколу в партії УНДО на терені Луцького повіту з її лав вийшов і С.Вишневський. На той час він працював у Луцькій філії редакції “Волинської неділі”. С.Вишневський з 1933 р. став провідним діячем Фронту національної єдності, однак йому не вдалося створити жодного осередку цієї партії на Волині³⁵. У травні 1935 р. за політичну діяльність польська влада кинула С.Вишневського до концентраційного табору Береза Картузька³⁶.

Тож оскільки редакцію “Громади” очолили досвідчені політики й редактори, газета одразу визначила свої чіткі ідеологічні позиції – позиції партії УНДО.

Газета інформувала читачів про важливі політичні події з усього світу, але найбільш уваги приділяла питанням просвітницького руху на Волині й частково всієї Західної України, проблемам кооперативного руху. В ній висвітлювалися події, пов’язані в основному з тими кооперативами та організаціями, що були під впливом УНДО. На 1-й шпальті “Громади”, крім передової статті, друкувалися й актуальні політичні коментарі та особливо важливі інформаційні повідомлення.

У своїх передовицях редакція “Громади” демонструвала не лише власне ставлення до тої чи іншої партії, а й вдавалася до критики польської місцевої влади й навіть уряду.

15 травня 1926 р. Луцький повітовий староста звернувся до прокурора Луцького окружного суду з проханням затвердити його розпорядження про конфіскацію “Громади” № 19 від 15 травня 1926 р. та арешт і притягнення до суду редактора газети С. Вишневського за ст.ст. 129 і 154 Кримінального кодексу Польщі за вміщення в цьому номері статей “Трошки правди про волинські стосунки” й “Кінець чи початок. Нова зміна уряду в Польщі”³⁷.

У статті “Трошки правди про волинські стосунки” (без підпису) проаналізовано опубліковану на шпальтах урядової газети “Жиче Волині” статистику проживання польського населення на території Волині. Автор піддавав критиці сумнівні, непереконливі, на його думку, дані про те, що в Любомльському повіті проживало на 1926 рік 27,6 % населення польської національності, у Володимирському – 24,6 %. І лише в Костопільському повіті, українці, за підрахунками

“Жиче Волині”, складали 68,4 %. З наведеної статистики “Жиче Волині” зробило потрібний для польської влади висновок, що став підставою для збільшення чисельного співвідношення людей польської національності в роботі сеймиків, місцевих рад. Також обґрунтовувалися наслідки шкільного плебісциту 1925 р., що “вирішив за польську школу на Волині”³⁸.

І перепис населення 1921 р., і шкільний плебісцит розглядалися партією УНДО та іншими українськими партіями як державні акти, спрямовані проти національних і соціальних інтересів українського народу.

Про те, що результати перепису населення фальсифікувалися, зазначали у своїх дослідженнях також історики. Так, С. Макарчук указував, що відсоток поляків на Західній Волині під час перепису 1921 р. було завищено. З поправкою у підрахунках українців тут налічувалося понад 1 млн. осіб³⁹, а не 983596, як показав перепис 1921 р.

У 2-й статті “Кінець чи початок. Нова зміна уряду Польщі” редакція “Громади” повідомляла про кризовий стан у польському уряді та інформувала читачів про часту критичну оцінку польського урядового кабінету Вітоса Ю. Пілсудським⁴⁰. До речі, всі польські газети, що вмістили цю заяву Ю. Пілсудського, було конфісковано.

Таким чином, через вище вказані 2 статті на подання прокурора № 1967 від 20 травня 1926 р. з урахуванням заяви Луцького староства Луцький окружний суд 26 травня вніс остаточне рішення про конфіскацію газети⁴¹.

Незабаром відбулися й наступні акти конфіскації газети. 29 жовтня поліція вилучила під час друкування 1800 примірників “Громади”. Цілий набір газети разом із шрифтом було опечатано. Редакція припинила роботу. Принагідно українська делегація послів і сенаторів порушила справу у воеводи. Натомість воевода запропонував звернутися в цій справі до староства. 6 листопада Луцький староста під час розмови із С. Вишневським сказав, що це рішення залежить від суду. А 9-10 листопада прокуратура, розглянувши справу, відповіла, що її повинен вирішити лише староста.⁴²

А 21 листопада 1926 р. вийшло друком 1-ше число газети “Українська громада”, що по суті була продовженням “Громади”. Видавцем її знову став М. Черкавський. Відповідальними редакторами були С. Вишневський і В. Проказюк. На 1-й шпальті зазначалося, що “Українська громада” – орган української національної думки. Виходила вона щонеділі середнім форматом на 6-ти–8-ми сторінках. “Українська громада” цілковито субсидувалась Українським національно-демократичним об’єднанням. Жодних дотацій від держави, так само як і її попередниця, не отримувала. Не мала власної друкарні: як і

“Громада”, виходила в друкарні Ріхтера в Луцьку. Редакція перебрала приміщення від “Громади”. В характеристиці Луцького повітового старости за січень 1927 р. зазначалося: “Газета стоїть на платформі УНДО. Займає значний вплив серед українського населення і симпатиків УНДО, а також членів “Просвіти”. Ріст газети повністю залежить від фінансової допомоги з боку партії УНДО.”⁴³

У 1-му числі тижневика було надруковано передову статтю без підпису під назвою “Доля волинського часопису”, де частково описувалася трагічна історія газети “Громада” і вказувалося, що “Українська громада” буде продовжувати починання й традиції своєї попередниці. Окрім того, в цій статті зазначалося: “З наших земель під Польщею одинока Волинь не має постійно свого часопису. Що тільки часопис появиться, то скоро його придушуть, якщо сам не завмре. Не дає це, з одного боку, доброго свідоцтва для наших волиняків, зате, з другого, – дуже хороше ілюструє адміністративні умови на Волині й ті блага, які має Волинь з приналежності до Польщі. Дуже хороший малюночок того останнього дає закритий недавно часопис “Громада.”⁴⁴. Тобто, автор писав про необхідність української газети для Волині.

У тому самому числі було опубліковано ще одну передовицю під назвою “Українців до праці кличемо”, де редакція накреслила свої завдання: на першочергове місце ставилося національне виховання і згуртування мас навколо партії УНДО.

Газета вела ідейні суперечки з виданням соціалістичних і урядових об’єднань, а саме, з “Громадським голосом”, “Селянським шляхом”, “Українською нивою”, сільробівськими газетами; піддавала критиці їхні публікації й виступи політичних діячів, які стояли за цими виданнями.

Ідеї, що проповідував часопис, викликали негативну реакцію польської влади.

Вже 12 січня 1927 р. у Луцькому окружному суді розглядалася справа про звинувачення редактора “Української громади” С.Вишневського в тому, що він опублікованим у ній матеріалом від 21 листопада 1926 р. (№ 1) нібито поширював чутки, котрі можуть завдати шкоди інтересам Польської держави й “викликати громадській неспокій”. Окрім конфіскації, суд присудив Вишневському штраф сумою 100 злотих, а в разі невилати – ув’язнення на 3 дні. Однак, С.Вишневський винним себе не визнав і виконувати рішення суду відмовився. Справу було повернуто в Луцьке староство з метою вивчити її ретельніше⁴⁵.

Рішенням Луцького окружного суду за № 4511 від 21 грудня 1926 р. знов було піддано конфіскації “Українську громаду” за 19

грудня 1926 р. (№ 5) у зв'язку з опублікуванням у ній статей, "спрямованих проти інтересів" Польської держави⁴⁶.

Протягом усього свого недовготривалого існування газета постійно зазнавала репресій з боку влади й поліції. Про те, що цей тижневик був під наглядом і контролем поліції, свідчить той факт, що Луцька повітова команда систематично подавала інформації для повітового староства не тільки про організаційний стан українських партій, зокрема УНДО, а й про їх друковані органи. Так, в одній з інформацій від 2 вересня 1927 р. указувалось: "УНДО до цього часу не зуміло організувати на даному терені жодного організаційного осередку, крім "Української громади", – офіційного друкованого органу даного об'єднання [...]. Редакційний комітет газети в особах М.Черкавського, власника газети і члена президії ЦК УНДО у Львові, С.Вишневецького, керівника редакції і Г.Гладкого, помічника редактора [...]. Цю редакцію можна вважати за єдину організаційну комірку УНДО на даному терені. Окрім того, вплив УНДО розповсюджується на ті "Просвіти", до яких відносяться видатні діячі УНДО такі, як Є. Петриківський, І.Власовський, Є.Марковський, М.Черкавський та інші. У повіті приблизно нараховується близько 200 симпатиків УНДО."⁴⁷

Таким чином, із зростанням впливу партії УНДО газета завоювала собі нових читачів, про що свідчить збільшення час від часу її тиражу⁴⁸, котрий коливався від 1500 до 2500 примірників⁴⁹.

Фатальних змін зазнала "Українська громада" після невдалої виборчої компанії до сейму й сенату Польщі УНДО на Волині в 1928 р. Поразка українських угруповань, у т.ч. й УНДО, під час виборів змусило керівництво партії зміцнити свою організаційну та пропагандистську роботу.

У 1929-1930 рр. УНДО почало втрачати свій вплив на Волині. Цьому сприяла невдача партії під час виборів до Сейму й Сенату 1928⁵⁰ і 1930 рр. – під час останньої від Волині до Сейму з ундівців було обрано лише одного посла З. Пеленського⁵¹. Вплив об'єднання обмежувався в основному територією Луцького повіту⁵².

¹ За підрахунками автора.

² Животко А.Г. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 308.

³ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2371. – Арк. 440.

⁴ ДАВО. – Спр. 2320. – Арк. 9-10.

⁵ Там само. – Спр. 237. – Арк. 440.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Арк. 207, 429.

-
- ⁸ Там само. – Спр. 1021. – Арк. 30.
⁹ Там само. – Спр. 237. – Арк. 249.
¹⁰ Там само.
¹¹ Там само.
¹² Там само. – Арк. 251.
¹³ Там само. – Арк. 252.
¹⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 4258. – Арк. 1.
¹⁵ Там само. – Арк. 2.
¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само.
¹⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 4258. – Арк. 2.
¹⁹ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 237. – Арк. 440.
²⁰ Там само. – Спр. 238. – Арк. 4.
²¹ Там само. – Спр. 649. – Арк. 1.
²² Там само. – Арк. 38.
²³ *Власовський І.* Луцька просвіта. – Луцьк, 1928. – С. 49.
²⁴ ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 108. – Арк. 7-8.
²⁵ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 284. – Арк. 5.
²⁶ Там само.
²⁷ Там само. – Спр. 239. – Арк. 7.
²⁸ Там само. – Спр. 238. – Арк. 4.
²⁹ Там само. – Спр. 1022. – Арк. 30-31.
³⁰ Там само. – Спр. 1895. – Арк. 133.
³¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2545. – Арк. 69.
³² Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 696. – Арк. 1.
³³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2101. – Арк. 28.
³⁴ Там само. – Спр. 2545. – Арк. 69.
³⁵ Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 58.
³⁶ Там само.
³⁷ Там само. – Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 174. – Арк. 1.
³⁸ Громада. – 1926. – 15 трав. – № 19.
³⁹ *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвитиє и національніє отношенія на западноукраїнських землях в період імперіалізма. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 127.
⁴⁰ Громада. – 1926. – 15 трав. (№ 19).
⁴¹ ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 174. – Арк. 12.
⁴² Українська громада. – 1926. – 21 листоп. (№ 1).
⁴³ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1895. – Арк. 133.
⁴⁴ Українська громада. – 1926. – 21 листоп. (№ 1).
⁴⁵ ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 175. – Арк. 26.
⁴⁶ Там само. – Арк. 47.
⁴⁷ Там само. – Спр. 204. – Арк. 19.
⁴⁸ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1072. – Арк. 13.
⁴⁹ Там само. – Ф. 36. – Оп. 13-а. – Спр. 309. – Арк. 11.
⁵⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2-а. – Спр. 60. – Арк. 4.

⁵¹ Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 239. – Арк. 24-36.

⁵² Там само. – Ф. 1. – Оп. 2-а. – Спр. 60. – Арк. 4.

*Олександра Войналович
(Київ)*

**ПОЛЬСЬКА ШКОЛА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРОГРАМ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В
УКРАЇНІ у 20-х - 30-х рр. ХХ ст.**

У процесі реалізації державної політики в галузі народної освіти для національних меншин в Україні у 20-х - 30-х рр. ХХ ст. особливої ваги набували питання формування мережі національних шкіл, створення ефективно діючих органів їх керівництва, організаційного, науково-методичного та кадрового забезпечення, функціонування освітніх закладів.

На етапі становлення шкільної освіти для національних меншин особливе значення мав програмний документ Раднацмену при НКО УСРР – “Положення про організацію справи освіти національних меншин, які населяють територію УСРР”, прийнятий Колегією Наркомосу України в серпні 1922 р.¹

У відповідності до “Положення” первинними ланками у справі організації освіти національних меншин в Україні стали національні бюро з питань освіти, що ставили за мету формування “наукових та організаційних засад роботи і всієї культурно-освітньої політики”. Діяльність останніх мали координувати та спрямовувати Центральні національні бюро Наркомосу. До складу їх колегій входили завідувач (здійснював загальне керівництво культурно-освітньою роботою серед окремих національних меншин) і два члени, які одночасно виконували функції завідувачів відділів – оргінструкторського та науково-педагогічного.

Важливі завдання організації освіти для національних меншин покладалися на науково-педагогічні відділи Центральних бюро. Саме вони повинні були здійснювати налагодження мережі національних шкіл, підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів, займатися виданням підручників, посібників, іншої науково-методичної літератури.

У своїй практичній діяльності Центральні національні бюро Наркомосу України спиралися на відповідні національні губернські бюро, національні відділи при губсоцвосі, губпрофосі, губполітосвіті та губвидаві. Їм підлягали також повітові національні бюро, створені при районних та обласних національних органах.

У разі потреби в місцях компактного проживання окремих національних меншин при губернських, міських, повітових народніх школах могли бути організовані відповідні ради у справах національних меншин та їх органи в соціалі, професії, політосвіті та видавництві. Доцільність і своєчасність організації таких рад на місцях мала вирішуватися в кожному окремому випадку Колегією Наркомосу.

Відповідно до наведеної структури мали функціонувати Центрпольбюро, Центриімбюро, Центревбюро, Центрлатбюро, Центртатбюро та ін. Своєю чергою останні об'єднувалися в Раду з освіти національностей при Наркомосі України, що повинна була виробляти й реалізувати магістральні напрямки державної політики в цій важливій справі, здійснювати загальне керівництво культурно-освітньою роботою національних бюро, узагальнювати та пропагувати досвід їх діяльності.

Організація Раднацмену, Центральних національних бюро Наркомосу, їх місцевих органів ставила за мету інтегрувати освіту для національних меншин у загальну систему шкільної освіти в Україні з урахуванням її специфіки та особливостей.

Реальна підтримка з боку керівництва республіки дозволила активізувати діяльність Центральних єврейського, польського, німецького та латвійського національних бюро при НКО в Харкові, регіональних татарських бюро, які діяли у межах Донбасу, чехословацького бюро, що охоплювало територію Волині, бюро народів сходу, котре базувалося в Одесі, поставити на порядок денний питання створення нових центральних та місцевих національних бюро, сформулювати перспективні й поточні плани їх роботи.

Наприклад, Центральне польське бюро на 1923-1924 рр. своїми першочерговими завданнями вважало вдосконалення організаційної структури, зміцнення зв'язків з низовими ланками, здійснення обстеження й реєстрації польських шкіл, а також їх педагогічного персоналу, уніфікацію типу сільської національної школи, розробку її програми, налагодження системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, видавничу роботу².

Подібні плани накреслювалися й іншими Центральними національними бюро при НКО України. Чільне місце займало в них проведення експедицій, обстеження районів компактного проживання національних меншин, складання відповідних анкет, паспортів тощо. І це не випадково, оскільки лише за результатами такої роботи можна було розробити обґрунтовані програми розвитку мережі шкіл для національних меншин, скласти відповідні навчальні програми, визначити потреби у педагогічних кадрах, підійти до розв'язання інших важливих проблем.

Наскільки своєчасними були ці заходи, свідчать численні факти. У 1925-1926 навчальному році мережа трудових шкіл національних меншин нараховувала 934 школи, де навчалося 90.169 учнів. З них: єврейських шкіл – 295 з кількістю учнів 46.309; польських – 192 з кількістю учнів 13.050; німецьких – 345 з кількістю учнів 22.050; болгарських – 33 з кількістю учнів 3.524; молдавських – 53 з кількістю учнів 4.003; чеських – 7 з кількістю учнів 343; вірменських – 4 з кількістю учнів 475; татарських – 2 з кількістю учнів 179; шведських – 2 з кількістю учнів 122; грецьких – 1 з кількістю учнів 114³.

Водночас звертає на себе увагу й те, що у згаданий період ще зберігалася досить значна кількість т.зв. змішаних шкіл, де навчання велося українською та російською мовами. Аналіз статистичної звітності дає право стверджувати, що в 1925-1926 рр. таких шкіл налічувалося 493, де навчалося 144.360 дітей шкільного віку національних меншин⁴.

Цікавою, на наш погляд, є картина охоплення школами дітей національних меншин віком від 8 до 14 років: німці – 80,7 %; болгар – 47 %; греки – 60 %; поляки – 66,5 %; євреї – 81,6 %. З них рідною мовою навчалося: німців – 77,8 %; болгар – 71,7 %; греків – 1,1 %; поляків – 41,5 %; євреїв – 36,3 %⁵.

Істотних результатів на ниві національного шкільного будівництва було досягнуто в наступному 1926-1927 н.р. Лише за рік мережа національних шкіл першого та другого концентрів зросла на 369 учбових закладів і сягнула позначки 1.303. А кількість учнів, охоплених ними, збільшилася на 32.374 і становила 122.543.

Значно зросла мережа єврейських національних шкіл – 392 (проти 295 в 1925-1926 н.р.); польських – 279 (192); німецьких – 497 (345). Істотно збільшилася кількість молдавських шкіл – 69 (53); болгарських 44 (33); татарських – 6 (2). Дещо стримувався процес організації чеських національних шкіл – 8 (7); вірменських – 5 (4); шведських – 2 (2); грецьких – 1 (1).

Водночас не можна не помітити в цей період процесу перепрофілювання т.зв. змішаних шкіл у національні. Так, кількість шкіл з українською і єврейською мовами навчання в 1926-1927 н.р. у порівнянні з 1925-1926 н.р. зменшилася з 63 до 23; українською і польською – зі 100 до 60; українською і німецькою – з 99 до 61; українською і молдавською – з 31 до 27; російською і єврейською – із 48 до 37; російською і німецькою – зі 111 до 33; російською і молдавською – з 19 до 14; російською і болгарською – з 11 до 8. Загальна ж кількість змішаних шкіл у 1926-1927 н.р. становила 344, що на 149 шкіл менше у порівнянні з попереднім навчальним роком⁶.

Суттєвою проблемою, що її доводилося вирішувати органам народної освіти, була організація шкіл-інтернатів. Як правило, потреба в організації інтернатів на базі шкіл другого концентру існувала в містах, районних та повітових центрах, де навчалися діти не лише місцевого населення, а й навколишніх населених пунктів.

Ініціаторами створення інтернатів у більшості своїй виступали місцеві органи народної освіти, національна інтелігенція, народні обранці з числа національних меншин. Показовим щодо цього є лист члена ВУЦВК Бабіани Музики із с. Вітове Вінницької округи, яка за дорученням своїх виборців зверталася до Г.І.Петровського: "Шановний т.Петровський! Звертаюсь до Вас з проханням. Мені відомо, що кошториси на працю серед польського населення повинні розглядатися у Раді Народних Комісарів. У нас в Вінницькій округі є така справа: маємо одну округову польську семирічну трудшколу, до якої багато селян хотіли б віддати своїх дітей, але не мають змоги, позаяк поки що до праці береться ліпша частина польського населення – біднота. Отже, звертаюсь до Вас, шановний т.Петровський, з проханням допомогти нам утримати наш один польський інтернат у м.Вінниці з окремих коштів на працю польську."⁷

Як показує досвід, такі звернення, зазвичай, знаходили підтримку Наркомосу, в першу чергу його підрозділів – Раднацмену та Укрголовсоцвиху. Так, уже в 1926-1927 н.р. в Україні діяло 40 інтернатів при школах національних меншин, з них польських – 21; єврейських – 7; німецьких – 7; болгарських – 5⁸.

Таким чином, заходи з боку ВУЦВКу, уряду України, Наркомосу республіки стосовно шкіл для національних меншин, здійснені в сер. 20-х рр., були цілком своєчасними й дали свої позитивні зрушення. На це, зокрема, звернули увагу учасники I Всеукраїнської наради щодо роботи серед національних меншин, що відбувалася 8-11 січня 1927 р. Разом з тим, на нараді червоною ниткою проходила думка про необхідність якнайповнішого врахування традицій і особливостей кожної з національних меншин, побудови на цих засадах усєї системи освіти малочисельних народів, що проживали на терені України⁹.

У досить специфічних умовах розвивалася в Україні мережа польських шкіл. Російсько-польська війна 1920 р. не лише призвела до практично цілковитого закриття польських навчальних закладів, розпоршення польських педагогічних кадрів, а й породила певну упередженість до польського населення, до задоволення його духовних потреб з боку значної кількості партійних та радянських працівників на місцях.

У ситуацію, що склалася, довелося втрутитися Політбюро ЦК КП(б)У. На його засідання 31 жовтня 1921 р. думки з цього приводу

висловили Ф.Кон, Г.Грінько та ін. У прийнятій постанові “Про роботу серед населення Правобережжя” зазначалося: “Вказати Наркомосу на величезне політичне значення освітньої роботи на Правобережжі взагалі і в прикордонній смузі зокрема”¹⁰.

За дорученням вищого політичного керівництва республіки Наркомос України направив у грудні 1921 р. всім губнаросвітам за підписом заступника наркома й голови Раднацмену Я.П.Ряппо циркуляр такого змісту: “В НКО надійшли відомості про те, що в деяких губерніях Правобережжя за розпорядженням місцевих органів наросвіти закриті школи та інші освітні заклади, що обслуговують польське населення, поза будь-яку залежність від тих чи інших господарсько-організаційних труднощів і всупереч очевидним культурним потребам цієї досить значної маси трудового населення республіки. Вбачаючи в цих діях значне непорозуміння з боку вищеозначених органів як політичного, так і громадсько-культурного значення просвітницької роботи радянської влади серед національних меншин взагалі і польського (населення. – О.В.) зокрема, Наркомос пропонує всім губосвітам вжити надзвичайних заходів для перегляду всіх спірних питань і заяв, які надходять від польських бюро по освіті, суворо погоджувать свої дії з усією просвітницькою політикою стосовно національних меншин й надалі слідкувати за неухильним проведенням в життя цієї політики.”¹¹.

Завдяки своєчасному втручання вищого політичного керівництва республіки, Наркомосу України вдалося не лише зупинити процес розпаду польських культурно-освітніх закладів, у т.ч. шкіл, а й поступово домогтися зростання їх мережі. Позитивні зрушення в цій справі відзначили 1-ша губернська нарада польських учителів Поділля, що відбулася 5 липня 1924 р.¹², та 5-та Всеукраїнська конференція польських робітників освіти 14 грудня 1926 р.¹³.

Іншим важливим фактором, що суттєво впливав на стан польської шкільної освіти, був винятково високий рівень релігійності польського населення України. У зв'язку з цим на часом нездоланні труднощі наштовхувалась у польських школах реалізація положень Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”¹⁴. При тому далеко не завжди працівникам місцевих радянських органів, наросвіт у цій складній справі вистачало належного такту і внутрішньої культури. У свою чергу це породжувало численні виступи польського населення – педагогів, батьків, учнів — проти культурно-освітньої політики радянської влади. Особливого загострення ці виступи набули на Поділлі та Волині.

У цілому, як свідчать документи, в 2-й пол. 20-х рр. було проведено велику та багатогранну роботу на розбудову мережі національних шкіл, зміцнення їх матеріальної бази. Це дало підстави народному комісарові освіти України М.О.Скрипнику говорити на зустрічі з іноземними журналістами 2 жовтня 1930 р. про незаперечні успіхи у справі організації шкільної освіти для національних меншин. Порівнюючи 1921 і 1928 рр., М.О.Скрипник указав, що за цей період кількість єврейських національних шкіл зросла на 215 %; німецьких – на 364 %; польських – на 227,3 %; молдавських – на 222 %. Відповідно зростав і відсоток охоплення шкільною освітою дітей із числа національних меншин¹⁵.

Як переконаємося, на поч. 30-х рр. в Україні діяла розгалужена система шкіл для національних меншин, що нараховувала 2025 навчальних закладів. Серед них: німецьких шкіл – 628; єврейських – 786; польських – 381; молдавських – 16; татарських – 8; асирійських – 2. Рідною мовою в Україні навчалося 89,3% німецьких дітей; 84,9% – болгарських; 81,9% – вірменських; 63,3% – молдавських; 53% – єврейських; 42,1% – польських; 26,5% – грецьких¹⁶.

Однією з найбільш складних і відповідальних проблем шкільного будівництва для національних меншин була проблема його кадрового забезпечення. Поряд з налагодженням міжреспубліканського обміну педагогічними кадрами, значну увагу приділялося, зокрема, організації та функціонуванню педагогічних курсів – вищих (3-річних, у 1925 р. частково реорганізованих у педагогічні технікуми) та короткотермінових, що готували вчителів для початкових шкіл. Так, уже на поч. 20-х рр. у республіці діяло 100 3-річних та понад 130 короткотермінових курсів¹⁷.

Питання діяльності національних педагогічних кадрів постійно перебували у полі зору Раднацмену при Наркомосі України, Укрголовпрофосу, губернських відділів народної освіти. В 1924-1925 н.р. обгрунтованій критиці Наркомосу УСРР було піддано керівництво польських педагогічних курсів ім. Ф.Кона в Києві. З-поміж 60-ти зарахованих ним на навчання учнів налічувалось: українців – 53; євреїв – 4; росіян – 3, і ... жодного поляка. НКО України не задовольнило пояснення директора вищезгаданих педагогічних курсів, що подібне становище склалося внаслідок відсутності серед національних меншин належним чином підготовленої молоді. Наркомос України нагадав педагогічному колективу про постанову Президії Укрголовпрофосу від 4 червня 1923 р., де дозволялося відкрити при польських національних курсах підготовчий триместр для вступників¹⁸.

Якісно поліпшити навчально-виховний процес мала реорганізація 3-річних педкурсів, здійснена Наркомосом України в 1925 р. Не можна погодитися з рядом дослідників¹⁹, які зводять реорганізаційний процес

до механічного перейменування 3-річних педкурсів на педагогічні технікуми для підготовки вчителів початкової школи (1–4 класи). Як свідчать документи, в ході реорганізації був реалізований комплекс заходів, спрямованих на організаційне та матеріально-технічне зміцнення новоутворених навчальних закладів, зростання їх питомої ваги у підготовці вчительських кадрів.

На жаль, далеко не завжди плани Укрголовпрофосвіти щодо відкриття національних педагогічних технікумів узгоджувалися з позицією місцевих органів влади. Так, незважаючи на винятково гостру потребу вчителів для польських шкіл, не знайшло свого позитивного розв'язання питання організації польського відділення при Житомирському українському педтехнікумі внаслідок відсутності необхідних коштів у місцевому бюджеті. Тим часом, саме на Волині питання кадрового забезпечення польських шкіл викликали найбільше занепокоєння²⁰. Не кращим було становище і в інших регіонах. За даними Народного Комісаріату УСРР, бл. 40 % учителів польських шкіл на 1925 р. мало нижчу освіту²¹.

Попри існуючі труднощі та перешкоди, що доводилося долати у процесі організації, розвитку та функціонування системи національної середньої педагогічної освіти, на 1-шу пол. 30-х рр., їй вдалося досягти найбільш завершеного вигляду. На той час у республіці функціонували Житомирський єврейський технікум (2 відділи з щорічним планом набору 120 учнів), Вінницький єврейський педтехнікум (2 відділи – 120 учнів), Калініндорфський єврейський технікум (1 відділ – 60 учнів), Сталіндорфський єврейський технікум (1 відділ – 60 учнів), Одеський єврейський педтехнікум (1 відділ – 60 учнів), Київський чеський педтехнікум (1 відділ – 130 учнів), Київський польський педтехнікум (2 відділи – 180 учнів), Преславський болгарський педтехнікум (1 відділ – 90 учнів), Одеський болгарський педтехнікум (1 відділ – 30 учнів), Хортицький німецький педтехнікум (1 відділ – 180 учнів), Новомиргородський молдавський педтехнікум (1 відділ – 30 учнів), Кіровський білоруський педтехнікум (1 відділ – 30 учнів), Кадіївський татарський педтехнікум (1 відділ – 60 учнів), Маріупольський грецький педтехнікум (греко-еллінське відділення – 60, та греко-татарське відділення – 30 учнів)²². У різний час у республіці функціонували також Проскурівський польпедтехнікум, національні відділення при укрпедтехнікумах.

Цілком очевидно, що, незважаючи на певну розгалуженість системи національної середньої педагогічної освіти, щорічний випуск учителів (бл. 400) не міг задовольнити реальних потреб для національних меншин. До того ж серйозною проблемою протягом тривалого часу залишалася комплектація їх контингентом учнів. З метою її розв'язання

Укрголовпрофосвіта рекомендувала педагогічним технікумам розробити гнучкі правила вступу до цих навчальних закладів, що враховували б як загальну підготовку вступників, так і відкривали можливість для навчання в технікумах молоді з числа національних меншин – дітей робітників і селян.

Оскільки правила прийому до національних педагогічних технікумів розроблялися на основі загальних принципів, запропонованих Укрголовпрофосвітою, вважаємо за можливе зосередитися на аналізі лише одного документу – правил вступу до Київського польського педагогічного технікуму ім. Ф.Кона²³, що було характерно й для інших аналогічних навчальних закладів.

Учбовий процес у вищезначеному педтехнікумі був розрахований на 3 роки, окремо функціонував т.зв. підготовчий курс. Вступні іспити до технікуму мали право складати особи, котрим минуло 17 років, як за рекомендаціями радянських органів, органів народної освіти, Раднацмену при НКО, трудових колективів, так і без них. При вступі безперечна перевага надавалася робітникам і селянам, їхнім дітям, а також вступникам з 2-річним педагогічним стажем. Особи, які закінчили профшколу, зараховувалися на підготовчий курс без вступних іспитів.

Заслугує на увагу й той мінімум знань, що вимагався для вступу на підготовчий курс технікуму.

Польська мова й література – вміння розмовляти та писати. Короткий курс польської граматики (за підручником Стефанської, ч.ІІІ та ч.ІV). Письмова робота на вільну тему. Загальні уявлення про польську літературу (твори Ожешко, Пруса, Конопніцької та ін.).

Українська та російська мова й література – вміння читати та писати. Короткий курс граматики. Письмова робота на вільну тему. Загальні уявлення про українську та російську літературу (Шевченко, Франко, Коцюбинський, Пушкін, Лермонтов та ін.).

Арифметика – програма, відповідно до підручника Лебединцева “Счет и мера” (до розділу відсотків включно).

Алгебра – програма, включно до рівнянь 1-го ступеню з 2-ма невідомими за підручником Лебединцева чи Рутковського (польське видання).

Фізика – програма, відповідно до підручників Натансона (польське видання) чи Баранова.

Хімія – програма, відповідно до підручника Рожко.

Природознавство – програма, відповідно до підручника з ботаніки Осташкевича й Зелінського (польське видання), зоології – Кацнельсона й Грінченка (польське видання).

Суспільствознавство та політграмота – програма, відповідно до підручника Коваленка та Вольфсона (польське видання).

Географія – вміння обходитися з фізичною та політичною картою.

Як видно з наведеного нами документа, вимоги до вступу на підготовче відділення національного педагогічного технікуму були досить високими. Вони передбачали не лише опанування засад загальноосвітніх дисциплін, а й знання національної мови, класичних творів національної літератури.

Зі звітів технікумів довідуємося про те, що ці вимоги були під силу випускникам далеко не завжди. Тому переважна більшість із них зараховувалася на підготовче відділення умовно. Лише одиниці користувалися правом вступу одразу на 1-й курс педагогічного технікуму. Наприклад, за результатами вступних іспитів до Київського польського педтехнікуму в 1926-1927 н.р. з-поміж 58-ми прийнятих 52 було зараховано на підготовчий курс і лише 6 – на 1-й курс²⁴.

З численними труднощами доводилося стикатися випускникам педтехнікумів у своїй подальшій роботі. Відомо, що в 2-й пол. 20-х рр. бл. 200 вчителів єврейських та понад 100 вчителів польських національних шкіл не мали гарантованого заробітку й утримувалися поза бюджетом за рахунок спеціальних коштів²⁵.

З метою оволодіння навичками практичної роботи з урахуванням специфіки учбово-виховного процесу в національних школах ряд педагогічних технікумів виступив ініціатором створення комплексів “педагогічний технікум – школа”. Цей захід ставив за мету не лише створення відповідної бази для проходження педагогічної практики учнів, а й передбачав функціонування своєрідних лабораторій для узагальнення досвіду учбово-виховної роботи в школах національних меншин.

Одним з перших таких комплекс був утворений 1927 р. у Преславському болгарському педагогічному технікумі, де його цілком закономірно розглядали як “лабораторію колективного педагогічного досвіду і колективної педагогічної думки”. Подібні форми роботи впроваджував Київський польський педагогічний технікум ім.Ф.Кона, що при підтримці Київської окрнаросвіти розгорнув свою базу в польській трудовій школі №11 м.Києва²⁶.

Комплекси “національний педагогічний технікум – національна школа” створювалися й при інших навчальних закладах. Загалом вони відігравали позитивну роль у реалізації завдань поєднання учбово-виховного процесу в педагогічних технікумах з практикою роботи шкіл, сприяли зростанню професійного рівня майбутніх педагогів.

Одночасно з реалізацією вищеозначених завдань Наркомос України, його провідні підрозділи ставили питання про розширення в Україні мережі вищих педагогічних закладів для підготовки вчителів національних шкіл. У 2-й пол. 20-х рр. остаточно визначились основні

підходи в цьому питанні. Вони полягали як у створенні окремих національних інститутів народної освіти (Київський польський ІНО), так і у відкритті відповідних відділень, секторів, спеціалізованих кафедр при вже існуючих такого роду інститутах. Останній спосіб, за відсутності необхідних коштів, належного числа висококваліфікованих фахівців, здавався Наркомосові України більш перспективним.

Невід'ємною складовою системи підготовки вчителів для шкіл національних меншин були структури перепідготовки вчительських кадрів, робота над чим особливо активізувалася в середині 20-х рр. унаслідок спільної постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 30 липня 1924 р. "Про проведення загального навчання".

Винятковою цілеспрямованістю відзначалася діяльність у даному напрямі Польбюро Раднацмену НКО УСРР. Уже в травні 1926 р. на базі Київського польського педагогічного технікуму розгорнули свою роботу Всеукраїнські центральні курси перепідготовки польських учителів. Перший цикл перепідготовки був розрахований на 6 тижнів навчання й мав охопити 40 учителів з різних округ України. Наркомос республіки відповідно до потреб у кадрах розподілив місця на курсах таким чином: Шепетівська округа – 5 місць; Коростенська – 6; Волинська – 6; Кам'янецька – 5; Тульчинська – 1; Могилівська – 2; Вінницька – 3; Бердичівська – 4; Проскурівська – 5²⁷.

Однак, як переконував досвід, тих місць, що фінансувалися за рахунок державного бюджету, явно бракувало. Ось що писав голова Волинського окрвиконкому Сумцов: "Волинська округа має одержати 6 місць на перепідготовчих курсах польучителів у Києві. Ми вважаємо, що цих місць мало з огляду на те, що в нашій окрузі мається польський район, завдяки якому кількість польшкіл в окрузі у минулому році збільшилась на 77 %. Вчителі, яких було прийнято до цих шкіл, з дуже мізерною підготовкою, і через те вважаємо, що в цьому році необхідно пропустити через підготовчі курси не менше, ніж 50 % наявних в окрузі вчителів, тобто 45 чоловік.". Аналогічні тривожні листи надходили і з інших округ республіки. Все це змушувало Наркомос України, польбюро Раднацмену настійно шукати вихід із становища, що склалося.

Одним з таких можливих виходів була перепідготовка кадрів для польських шкіл з числа вчителів українських та російських шкіл. Аргументуючи доцільність і своєчасність цього заходу, Наркомос республіки звернувся до Раднаркому УСРР з пропозицією організувати в Києві річні курси та надати відповідне матеріально-технічне забезпечення. Пропозиція наркомату знайшла свою підтримку в уряді України. У Постанові РНК УСРР від 14 жовтня 1927 р. зазначалося: "Щодо коштів на проведення річних курсів для осіб з відповідною підготовкою, які побажають вчителювати в польських школах, визнати

за потрібне, щоб Наркомосвіти УСРР передбачав ці кошти у своєму кошторисі на 1927/28 рік”²⁸.

Незабаром періодичні педагогічні видання повідомили: “Щоб усунути гостру недостачу в учителях для польських шкіл соцвиху 1-го концентру, при Польпедтехнікумі у Києві організуються однорічні курси підготовки польучителів”²⁹.

Оцінюючи як позитивні, так і негативні сторони в діяльності перепідготовчих курсів, не можна попри всі недоречності та прорахунки не відзначити їх позитивну роль у справі кадрового забезпечення шкіл національних меншин.

У практичній діяльності НКО України, окремих педагогічних колективів досить широко використовувалися й інші форми підготовки та перепідготовки вчителів. Саме на це були зорієнтовані й т.зв. консультаційні бюро при ІНО та педагогічних технікумах. Великою популярністю серед польських учителів користувалося консультаційне бюро при Київському польському педагогічному технікумі. Цікаво, що польські педагоги розглядали його не просто як методичний центр, а й як адміністративний орган, здатний втручатися в розв’язання всіх проблем, пов’язаних з функціонуванням польських шкіл³⁰.

Перелічені нами форми не вичерпують усіх ланок системи підготовки та перепідготовки вчительських кадрів для шкіл національних меншин. У цей період Народний комісаріат освіти широко використовував і такі форми, як семінари, наради, колоквиуми тощо.

Загалом заходи Наркомату освіти дали свої позитивні результати. На поч. 30-х рр. у школах для національних меншин республіки працювало³¹: в єврейських національних школах – понад 2.000 учителів; німецьких – понад 1000; польських – бл. 600; болгарських – понад 100; татарських – бл. 70; чеських – понад 20; вірменських – бл. 10. Загалом у школах для національних меншин у цей період працювало понад 4.000 учителів³².

Однак, як уже зазначалося, кількісні показники тут не можна вважати визначальними. Надзвичайно високий відсоток учителів не мав ані достатньої кваліфікації, ані досвіду педагогічної роботи. Наприклад, у Мархлевському (польському) районі 50 % учителів було у віці 16-17 років, вони щойно закінчили 7-річку³³.

Надзвичайно гостро стояло питання кадрового забезпечення шкіл для національних меншин на нараді з роботи серед національних меншин, що її провів ЦК КП(б)У 18 травня 1931 р.³⁴. Головуючий на ній заступник народного комісара освіти О.Карпенко зазначав, що в умовах переходу до загального обов’язкового початкового навчання, визначеного постановою ЦК КП(б)У від 23 серпня 1930 р.³⁵, перед

національними школами України постає ціле коло проблем і, в першу чергу, проблема вчительських кадрів.

За підрахунками Раднацмену при НКО УСРР уже у 1-й пол. 30-х рр. національні школи потребували додатково: німецькі – 558 учителів; єврейські – 180; польські – 140; білоруські – 140; татарські – 10; вірменські – 5; болгарські – 40; грецькі – 5. Не знімалася з порядку денного й проблема перепідготовки кадрів, підвищення їхнього професійного рівня.

У рішеннях, прийнятих вищим політичним керівництвом, Раднаркомом України, Народним комісаріатом освіти республіки, передбачався комплекс заходів на розширення мережі національних педагогічних інститутів, технікумів, рекомендувалось активніше впроваджувати у практику найбільш дійові форми перепідготовки вчительських кадрів. Зокрема, у постанові Секретаріату ЦК КП(б)У від 31 серпня 1931 р. відзначалося: “Провести дійсний облік потреби учителів і відповідно до цього треба організувати короткотермінові курси перепідготовки, збільшити контингент слухачів в педтехнікумах та на відділах при педагогічних ВИШах. Поширити при них робітфаки, комплектуючи їх [...] робітниками і колгоспниками. Організувати заочну перепідготовку. Наркомосу опрацювати питання про організацію другого польського педтехнікуму в Мархлевському районі [...]”³⁶.

На жаль, як засвідчує подальша практика, переважну більшість цих заходів так і не було впроваджено в життя. Відхід від політики коренізації, нові підходи в розв’язанні національного питання, загальнополітична атмосфера – все це не могло не позначатися на ставленні до національних педагогічних кадрів. У роки “великого перелому” національна інтелігенція в числі перших потрапила в жорна сталінських незаконних репресій.

Негативні симптоми цього процесу спостерігаються вже в 1-й пол. 30-х рр. Винятковою жорстокістю щодо німецьких та польських учителів шкіл відповідних національних районів відзначалася діяльність комісії в складі М.М.Попова (голова), П.П.Любченка, Й.Е.Якіра та В.А.Балицького, призначеної постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 9 грудня 1934 р. у відповідності з шифрограмою ЦК ВКП(б) за № 513 ³⁷. Критерії, вироблені комісією для оцінки політичної благонадійності, дозволяли зняти з роботи й передати в органи ДПУ будь-якого вчителя.

Як свідчать документи, в 1935 р. справжнього погрому зазнало польське вчителство. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. М.М.Попову й В.А.Балицькому доручалося “замінити всіх учителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими вчителями”. Політбюро ЦК

КП(б)У визнано за доцільне порушити питання про реорганізацію (читай – ліквідацію) Київського польського педагогічного інституту³⁸. Аналогічні рішення приймалися щодо німецького, болгарського вчительства, відповідних національних педагогічних інститутів і технікумів.

Рішення вищого політичного керівництва України заклали своєрідний фундамент для масових незаконних репресій серед національних педагогічних кадрів. За сценаріями, сфабрикованими в катівнях НКВС, національні педагогічні кадри склали ядро численних міфічних контрреволюційних організацій.

Наприклад, у справі міфічної антирадянської контрреволюційної організації “Польська організація військова” (ПОВ), сфабрикованої в 1936-1938 рр., польське вчительство було поставлене на чолі різноманітних обласних центрів, районних комендатур, боївок. В обвинувальних висновках щодо Волинського обласного центру “Польської організації військової” читаємо, що “вчительство польських шкіл систематично засмічувалось контрреволюційними націоналістичними елементами, в польських вузах полонізувалось українське студентство”³⁹.

Директивою, підписаною 22 лютого 1936 р. народним комісаром внутрішніх справ України В.А.Балицьким, місцеві органи НКВС прямо націлювано на пошуки контрреволюційних елементів у середовищі національних педагогічних кадрів⁴⁰.

Результати не забарилися. Вже згодом місцеві органи НКВС доповідали керівництву республіки про викриття та ліквідацію на Поділлі розгалуженої організації “ПОВ”, “основною базою якої була народна освіта та польський клуб – місця концентрації націоналістично настроєних елементів”. Серед засуджених у цій справі – польський інспектор народної освіти Вінницької області А.Г.Григорович, помічник завідувача польської школи у Вінниці В.А.Пакульський, директор польського технікума П.С.Титов, викладач М.А.Шостак, завуч П.І.Дума та ін. Їх основна провина полягала в тому, що вони начебто “здійснювали шкідництво на національно-культурному фронті: виховували польську молодь в націоналістичному дусі, полонізували українські школи”⁴¹.

Всього у справі “ПОВ” на Поділлі було незаслужено притягнуто до відповідальності 103-х педагогів – вчителів, викладачів польських навчальних закладів⁴².

За приблизними підрахунками, зробленими нами на основі наявних матеріалів Служби безпеки України, жертвами незаконних репресій 20-30-х років стало близько 80% учителів шкіл для національних меншин. Досить значну їхню частину було засуджено до вищої міри покарання.

Майже одночасно розпочалася кампанія щодо згортання мережі функціонуючих шкіл для національних меншин. Постановою

Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. “Про німецькі та польські школи в Україні” культпропові при ЦК КП(б)У й органам ДПУ доручалось обстежити всі польські й німецькі школи, обмеживши прийом до них учнів⁴³.

Вище згадуваною постановою політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. “Про польські школи” процес зростання мережі польських шкіл характеризувався не інакше, як спробою “ополячення” українського населення. Іншою постановою вищого політичного керівництва республіки від 22 грудня 1934 р. схвалювалися практичні заходи Вінницького й Київського обкомів партії “Про переведення на українську мову штучно утворених польських шкіл серед населення, рідною мовою якого є українська мова”. Відповідно до них у Вінницькій області з 291-ї польської школи реорганізовано в українські чи злито з українськими 135. Реорганізовано в українські із залишенням польських комплектів 29 шкіл. Таким чином, на Вінниччині залишилось 118 польських шкіл і 9 польських шкіл з українським комплектом.

У Київській області зі 153-х польських шкіл було реорганізовано в українські чи злито з українськими 70, реорганізовано в українські із залишенням польських комплектів – 6. У результаті в Київській області (в тогочасних межах – сучасна територія Київської, Черкаської, частково Полтавської, Кіровоградської, Житомирської областей) залишилося 70 польських шкіл і 7 польських шкіл з українським комплектом⁴⁴.

Останній акорд сталінської політики в галузі освіти для національних меншин неважко було передбачити. Постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. “Про реорганізацію шкіл на Україні” утворення навчальних закладів, де учбовий процес провадився мовами національних меншин, кваліфікувалось як “насадження особливих національних шкіл”, що були вогнищами “буржуазно-націоналістичного впливу на дітей, а їх функціонування визнавалося “недоцільним і шкідливим”⁴⁵.

Не забарилися й реорганізаційні заходи. Постановою Колегії Наркомосу України “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах, вузах УРСР”, затвердженою політбюро ЦК КП(б)У 29 червня 1938 р., передбачалося 888 особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл реорганізувати у відповідні школи з російською та українською мовами викладання, де навчалось б 94.764 учня. З них: польських шкіл – 63; німецьких – 688; чеських – 19; болгарських – 66; грецьких – 24;

греко-еллінських – 10; греко-татарських – 16; асирійських – 1; шведських – 1⁴⁶.

Внаслідок проведених реорганізацій мережу національних шкіл в Україні, систему керівництва ними було майже цілком зруйновано. Окремі національні школи, що збереглися в різних регіонах республіки, не користувалися підтримкою з боку держави і, звісно, не могли суттєво вплинути на стан освіти для національних меншин.

Викладені нами матеріали яскраво свідчать про існування у 20-х рр. стрункої та розгалуженої системи діючих шкіл для національних меншин та підготовки для них педагогічних кадрів. Чільне місце в ній посідали й польські освітні заклади. В цей період було нагромаджено цінний досвід, що не втратив свого практичного значення й на сучасному етапі. Проте у 1-й пол. 30-х рр. спостерігається процес згорання мережі національних шкіл, діяльності вищих та середніх педагогічних навчальних закладів, структур перепідготовки національних учительських кадрів. Його кульмінацією стала 2-га пол. 30-х рр., коли вищезначені навчальні заклади було остаточно розформовано, а національні педагогічні кадри у більшості своїй стали жертвами масових незаконних репресій.

¹ Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УРСР // Укр. істор. журн. – 1990. - № 8. – С. 94-99.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1005. – Арк. 7, 9.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2688. – Арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 7, 8.

⁵ Там само. – Спр. 2891. – Арк. 30.

⁶ Там само. Спр. 6888. – Арк. 7.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 108.

⁸ Там само. – Спр. 131. – Арк. 35.

⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года: Стенограф. отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков, 1927. – 228 с.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 618. – Арк. 22.

¹¹ Там само. – Спр. 626. – Арк. 13.

¹² Там само. – Оп. 3. – Спр. 1005. – Арк. 5.

¹³ Бюлетень Народного комісаріату України. – 1927. - № 2. – С. 2-5.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. докум. У 2 т. 1917-1959 рр. - Т. 1. – Київ, 1959. – С. 28-30.

¹⁵ Скрипник М.О. Не об'єкт, а суб'єкт: Відповідь на запитання на прийомі делегації закордонних журналістів від 2.10.1930 р. // Шлях освіти. – 1930. - № 11-12. – С. 7.

- ¹⁶ *Його жс.* Перебудовними шляхами // Більшовик України. – 1931. - № 12. – С. 26.
- ¹⁷ *Майборода В.К.* Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941) // Укр. істор. журн. – 1990. - № 11. – С. 61.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 786. – Арк. 1зв.; Оп. 3. – Спр. 1002. – Арк. 3.
- ¹⁹ *Майборода В.К.* Вказ пр. – С. 61 та ін.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 4908. – Арк. 4, 5, 6, 10.
- ²¹ Відомості про стан культпросвітрова серед польського населення України і найближчі завдання в цій галузі за 1924/25 рік // Укр. істор. журн. – 1991. - № 1. – С. 106.
- ²² Збірник наказів НКО. – 1935. – Лип. – Додатково. – Ст. 132.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5058. – Арк. 2-4.
- ²⁴ Там само. – Арк. 8.
- ²⁵ Там само. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 31.
- ²⁶ Там само. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5289. – Арк. 2; Спр. 5066. – Арк. 11.
- ²⁷ Там само. – Спр. 5063. – Арк. 2, 3.
- ²⁸ Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ²⁹ Бюлетень Народного Народного комісаріату освіти. – 1928. - № 10. – С. 9.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5063. – Арк. 66.
- ³¹ Кількісний склад учителів подано приблизно, оскільки різні джерела, в т.ч. статистична звітність Наркомосу, мають певні розбіжності. Не враховано також склад т.зв. шкіл для національних меншин з російською або українською мовами викладання, бо, на думку автора, останні можна вважати національними школами лише умовно.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 130. – Арк. 113, 114.
- ³³ Там само. – Оп. 20. – Спр. 4177. – Арк. 138.
- ³⁴ Там само. – Арк. 1.
- ³⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 512-515.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4171. – Арк. 24, 25.
- ³⁷ Там само. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 294.
- ³⁸ Там само. – Спр. 12. – Арк. 278зв.
- ³⁹ Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 13. – Арк. 6.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 278. – Арк. 1, 1зв., 3.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 78. – Арк. 67, 68, 73, 75, 77, 78.
- ⁴² Там само. – Спр. 180. – Арк. 18.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 286. – Арк. 108.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 441. – Арк. 130.
- ⁴⁵ *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – Київ, 1990. – С. 121, 122.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. – 483. – Арк. 207-210.

*Ярослав Шабала
(Луцьк)*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ВОЛИНІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ (1921-1939 рр.). КООПЕРАТИВНИЙ СОЮЗ “ГУРТ”

Помітним явищем у господарсько-економічному житті Волині у період між 2-ма світовими війнами був кооперативний рух. Кооперація охопила практично всі сфери, пов'язані з виробництвом, переробкою та збутом продукції, забезпеченням населення необхідними товарами, кредитуванням виробників і т.п. Особливо інтенсивно й динамічно розвивалася сільськогосподарська кооперація. Це можна пояснити рядом причин, а саме:

- основу економіки волинського воєводства становило сільське господарство, де станом на 1921 р. було зайнято 1.164.939 осіб або 81% від загальної кількості населення¹;

- реформування польським урядом аграрного сектора сприяло утвердженню капіталістичних відносин у сільському господарстві, що стало об'єктивною передумовою кооперування сільських товаровиробників;

- у господарській структурі волинського села понад 50% становили господарства площею до 5 га². Ці господарства, лише скооперувавшись, могли захистити свої економічні інтереси, витримати конкуренцію з боку сильніших господарств;

- крім цього, розвитку кооперації сприяли певні зрушення у психології селянина, викликані наслідками аграрної реформи. Передача землі у приватну власність розвивала в селянина почуття господаря, посилювала його мотивацію до ефективного використання господарських ресурсів, спонукала до піднесення культури господарювання, психологічно готувала господаря до кооперативної співпраці з іншими на засадах взаємної користі;

- кооперація на селі виконувала не лише господарсько-економічні функції. Кооперативним законом, прийнятим 29 жовтня 1920 р. польським сеймом, передбачалося, що кооперація має сприяти піднесенню культурного рівня населення³. В умовах наступу Польщі на національні права українського населення це давало можливість легалізувати національно-культурне життя – відкривати при кооперативах бібліотеки, хати-читальні та інші культурно-освітні заклади.

Впродовж 20-х рр. ХХ ст. на теренах Волинського воєводства було створено понад 200 кооперативів. На 1921 р. у воєводстві існувало 266 кооперативів: з них 221 – ошадно-позичковий; 36 – молочарських; 5 – рільничо-торговельних; 4 – рільничих. Загальна кількість членів

кооперативів становила 45.995 осіб. Переважну більшість у них (90,8%) становили селяни⁴. На той час активно створювалися українські кооперативні спілки. До найбільш активних належали кооперативи “Добрий сіяч” (99 осіб) у с. Воротнів, “Українська вигода” (37 осіб) у с. Лише Луцького повіту, “Селянська сила” (68 осіб) у с. Підбереззя Горохівського повіту, “Труд” (99 осіб) у с. Завидів Володимирського повіту, “Добра слава” (66 осіб) у с. Дуліби Рівненського повіту та ін⁵.

Найбільш поширеними в той час були ощадно-позичкові кооперативи (приблизно 80% від загальної кількості). Адже тоді розпочалась активна перебудова земельного устрою: “парцеляція”, “комасація” наділів, що вимагало значних фінансових витрат (купівля землі, витрати, пов’язані з перенесенням господарських та житлових приміщень, тощо). Щодо участі в них різних категорій селян, то часто в радянській історичній літературі знаходимо твердження, що кооперативи об’єднували заможну верхівку села. Статистика свідчить, що в кооперативах господарства площею понад 50 га становили лише 0,7 %; 20-50 га – 3,1 %; від 5 до 20 га – 42,1 %; а дрібні господарства (до 5 га) – 54,1 %⁶. Це пояснюється тим, що одним з основних завдань кооперації був захист економічних інтересів товаровиробників. А дрібні господарі відчували в цьому найбільшу потребу.

В організаційному плані волинські кооперативи підпорядковувалися 2-м ревізійним союзам – Варшавському і Львівському Ревізійним Союзам Українських Кооперативів (РСУК). До останнього належало 64 % українських кооперативів Волині⁷. Слід зауважити, що під ідейним впливом РСУКу перебувало набагато більше українських кооперативів Волині.

У 30-ті рр. кооперативний рух продовжував зростати, охоплювати все ширші сфери. Як видно зі звіту окружного союзу рільничих і заробково-господарчих кооперативів, станом на 31 грудня 1934 р. у Волинському воєводстві функціонувало 526 сільськогосподарських кооперативів, що підпорядковувалися цьому союзові, й було засновано 34 кооперативи поза союзом. Кількість населення, охопленого кооперацією, становила 89763 особи, з них 93 % – селяни. Обіговий капітал цих кооперативів складав 17.663.390 злотих⁸.

За період 1929-1934-х рр. удвоє збільшилася кількість сільських господарсько-торговельних кооперативів, що на 1 листопада 1935 р. об’єднували 988 осіб. Активно йшов процес розбудови й сільськогосподарської споживчої кооперації, що об’єднала 14.840 осіб, переважно дрібних сільських виробників (98 % від загальної кількості)⁹.

На кін. 1934 р. на Волині діяло 252 ощадно-позичкові кооперативи, 217 господарсько-споживчих, 65 молочарських, бл. 20

кооперативів інших профілів¹⁰. Основними перешкодами для розвитку волинської кооперації були брак власних коштів, недостатній розвиток комунікацій, віддаленість від великих торговельно-промислових центрів, брак належного досвіду в організації кооперування, відсутність належної державної підтримки.

Незважаючи на ці труднощі, кількість кооперативів у Волинському воєводстві продовжувала зростати з року в рік. На поч. 1938 р. тут уже діяло 577 кооперативних спілок. Характерною особливістю в структурі сільськогосподарської кооперації стає те, що за кількістю на перші позиції виходили господарсько-споживчі кооперативи, постійно зростала кількість молочарських та господарсько-торговельних. Членство в кооперативах зросло до 130 тис. осіб, а обіговий капітал волинської кооперації становив 19.196.000 зл.¹¹.

Ряд волинських кооператорів ще з поч. 20-х рр. виношував ідею створення власного ревізійного союзу. Проте першу рішучу спробу виведення волинських кооперативів з-під впливу РСУК було зроблено на загальних зборах Ревізійного союзу 14 березня 1929 р., коли з такою ініціативою виступила група волинських кооператорів на чолі з О.Ковальським. Керівництво Союзу піддало різкій критиці таку пропозицію, а Ю.Павликовський назвав наміри волинських делегатів національною зрадою¹².

На поч. 30-х рр. XX ст. ряд польських та українських кооператорів Волині при підтримці польського уряду та воєводської адміністрації вирішив об'єднати українські й польські кооперативи в окремий волинський союз. При тому передбачалася не лише організаційна, а й структурно-господарська перебудова низових ланок волинської кооперації. Основним її змістом було об'єднання дрібних кооперативів у крупніші, т.зв. "районівки". 5 березня 1933 р. відбулися збори делегатів від кооперативних установ, організацій, спілок, що, обговоривши доповідь Й.Волошиновського про районіві кооперативи, визнали їх створення доцільним¹³. 3 квітня 1933 р. почалась організаційна робота щодо створення нових "районівок", а в жовтні 1934 р. відбулись організаційні збори для прийняття статуту новоутвореного кооперативного союзу під назвою "Гурт". 29 листопада 1934 р. статут було зареєстровано в Луцькому окружному суді, а в грудні того самого року міністр скарбу Польщі затвердив статут і надав право новоствореному союзові ревізувати підлеглі йому кооперативи¹⁴.

Перед тим, як проаналізувати основні показники роботи "Гурта", варто детальніше спинитися на причинах його виникнення, на основних організаційних та ідейних принципах діяльності.

Однією з причин виникнення "Гурта" було те, що економічний стан більшості сільських кооперативів Волинського воєводства

вимагав покращення. Тож і Волинський союз постав не лише як контрольно-ревізійний орган, а й установа, що мала здійснити ряд важливих структурних змін у волинській кооперації. Одним з напрямів реорганізації кооперативів було їх укрупнення, створення "районівок". Мотиви цього крилися в тім, що дрібні кооперативи відчували гостру нестачу обігових коштів (місячний оборот становив до 500 зл.), мали заборгованість перед постачальниками й не могли в належних обсягах здійснювати оптові закупки, вчасно та ефективно забезпечувати населення необхідними товарами. Так, за статистикою, на Волині до одного кооперативу входило в середньому 40 членів, його пайовий капітал складав 400 зл., а місячний обіг – бл. 500 зл.¹⁵. Об'єднання дрібних кооперативів, злиття їх капіталів, створення осередків у поживлених з господарсько-економічної точки зору районах – усе це створювало кращі перспективи для розвитку сільської споживчої кооперації.

Поряд з економічними мотивами кооператорів не менш важливе значення в цій справі мали політичні міркування центральної польської влади й волинської воеводської адміністрації. По-перше, позбавивши українські кооперативи Волині організаційної та ідейної підтримки Львівського ревізійного союзу, польська адміністрація намагалась огородити місцеве населення від шкідливих "націоналістичних галицьких впливів". По-друге, підпорядкування українських і польських кооперативів одному ревізійному союзові мало позбавити волинську кооперацію національного обличчя, порушити її самостійність. Волинський воевода Г.Юзевський вважав, що основним завданням адміністрації в галузі кооперативного руху є боротьба із засадами самостійності української кооперації. На з'їзді старост у 1936 р. воевода зазначив, що в цьому контексті діяльність "Гурта" має важливе моральне й політичне значення і що уряд для підтримки цього кооперативного союзу виділив 50 тис. зл.¹⁶. Крім того, на думку організатора й голови "Гурта" Й.Волошиновського, дрібні кооперативи часто перебували під впливом різних політичних сил, що вносило розлад в їх стосунки з місцевою адміністрацією, у міжнародні відносини. Об'єднання цих кооперативів, як польських, так і українських, зосередження основної уваги на господарській діяльності мало запобігти цьому. Голова кооперативного союзу одним з політичних завдань "Гурта" бачив встановлення добрих польсько-українських взаємин шляхом кооперативної праці, творення спільного господарського й культурного надбання¹⁷. На його позицію в цьому питанні вочевидь вплинули утравістичне виховання Волошиновського, як він сам стверджував, та симпатії до УНДО.

В основу організації “районівок”, що мали об’єднатися в “Гурт”, були покладені такі принципи діяльності:

- дрібні кооперативи об’єднувалися в “районівки”, їх осередки мали знаходитись у поживавлених з господарсько-економічної точки зору населених пунктах, бажано з якнайбільшою кількістю населення й добрими комунікаціями;

- радіус дії такого осередку становив 10–30 км, залежно від густоти населення;

- забезпечення фахового керівництва кооперативами;

- крамниці мали розміщуватися на теренах, де є достатня кількість членів кооперативів, що забезпечило би більші капітали, а відтак – і активніший товарообіг;

- основною кооперативною засадою було положення про те, що “Гурт” об’єднував лише ті кооперативи, що обслуговували виключно своїх членів. Слід зауважити, що цю ідею відстоювали ще піонери кооперативного руху, проте реалізувати її на практиці було практично неможливо. Інші ревізійні союзи її також не заперечували, але допускали й торгівлю з не членами кооперативу;

- встановлювалася відносно висока сума паю – 25 зл. Аби полегшити вступ до кооперативів незаможним селянам, цю суму можна було вносити частинами (від 1 зл. на місяць);

- “Гурт” об’єднував кооперативи українські, польські та змішані. Тобто і поляки, і українці могли бути членами кооперативів, обиратися в управи, надзирні ради, працювати в кооперативних установах різних рівнів. На думку організаторів нового союзу, це мало сприяти покращенню польсько-українських взаємин. У кооперативному діловодстві районівок українська й польська мови мали рівні права.

Аналізуючи ці засади з точки зору організаційної та господарсько-економічної, зауважимо, що вони відкривали добрі перспективи для розвитку волинської кооперації, об’єднаної в “Гурті”, могли поліпшити її економічний стан. Цілком імовірно, що ідея створення “районівок” на Волині була продиктована досвідом діяльності повітових кооперативних союзів (ПСК), утворених з ініціативи Львівського РСУКу на поч. 20-х рр., що впродовж десятиліття довели свою ефективність. Що ж до польсько-українського примирення на ґрунті кооперативної праці, то цей намір виглядав утопією в умовах відвертої асиміляторської політики Варшави щодо українського населення “Східних кресів”.

Окрім основних засад реорганізації волинських кооперативів, було визначено загальні кількісні показники у процесі створення районівок. На думку Й.Волошиновського, добре організована “районова кооператива”, що могла б здійснювати оптово-закупівельні операції, добре і вчасно обслуговувати людей, повинна об’єднувати 6 тис.

членів і мати 30 філій. Оскільки на Волині тоді проживало бл. 366 тис. сімей, то потрібно було б створити 61 районівку й відповідно 1850 філій¹⁸.

Перша районівка, створена в Дубні, розпочала торговельні операції 1 квітня 1933 р. Вона об'єднувала 400 членів кооперативів і обслуговувала населені пункти в радіусі 25 км¹⁹. До кінця 1933 р. уже працювало 4 районівки, що мали 12 магазинів і обслуговували 1791 члена кооперативів. У 1934 р. кількість районівок зросла до 18; мережа магазинів – до 61; а кількість членів кооперативів – до 8105²⁰.

У 1935 р. до “Гурта” вступив ряд споживчих кооперативів Волині, котрі доти організаційно були пов'язані з Ревізійним Союзом Українських Кооперативів у Львові. Можливо, ця обставина дала підстави окремим діячам українського кооперативного руху Галичини, в т.ч. й О.Луцькому, для звинувачень на адресу “Гурта” та його організатора Й.Волошиновського у спробі відлучити волинські кооперативи від РСУК. Проте заради об'єктивності слід зауважити: львівський ревізійний союз втратив зв'язок з волинською кооперацією, притому не на вимогу місцевого кооперативного керівництва й воєводської адміністрації, а через те, що змушений був дотримуватися положень нового кооперативного закону, прийнятого польським сеймом 13 березня 1934 р. Згідно з цим законом діяльність РСУК обмежувалася кордонами лише 3-х галицьких воєводств – Львівського, Станіславівського та Тернопільського.

Після прийняття нового закону перед українськими кооперативами Волині постало два шляхи: вступити або до вже існуючого варшавського Союзу, або до “Гурта”. Всього з-під контролю РСУК вийшло 308 кооперативів Волинського воєводства²¹. Переважна більшість із них увійшла до Варшавського союзу й лише незначна частина – до “Гурта”. Річ у тім, що “Гурт” об'єднував тільки споживчі кооперативи, а кредитні молочарські та кооперативи інших профілів змушені були увійти в інші структури. Крім того, в доповіді про розвиток кооперативного руху, виголошеній на нараді 2 квітня 1933 р., зазначалося: Волинський союз відмовляв багатьом дрібним кооперативам за винятком тих, що на зборах ухвалювали рішення про заборону торгівлі з не членами кооперативу²².

Динаміку розвитку кооперативної мережі “Гурта” в 1933-1935-х рр. можна прослідкувати за такими даними²³:

Рік, квартал	Кількість районівок	Кількість магазинів	Кількість членів у кооперати вах
1933 р., II кв.			413
1933 р., III кв.			730
1933 р., IV кв.		2	1791
1934 р., I кв.		23	3964
1934 р., II кв.	1	33	5798
1934 р., III кв.	15	44	6655
1934 р., IV кв.	18	61	8105
1935 р., I кв.	21	80	10817
1935 р., II кв.	23	89	12491
1935 р., III кв.	25	96	14258

На II конференції керівників районних кооперативів Волині зазначалося, що на 1 липня 1935 р. 23 районівки об'єднували 12491 господарство. Їх пайовий капітал становив понад 300 тис. зл.²⁴. Як бачимо, починаючи з 1933 р., спостерігається стабільний щорічний і навіть щоквартальний приріст числа районівок "Гурта" та магазинів, значне зростання членів кооперативів цієї мережі.

Слід зауважити, що "Гурт" був не єдиним ревізійним союзом, що об'єднував споживчі кооперативи Волинського воєводства: деякі з них входили до Союзу рільничих та заробково-господарських кооперативів, інші (переважно польські) – до Союзу споживчих кооперативів "Сполем". Те, що конкуруючи з 2-ма останніми, "Гурт" спромігся забезпечити кількісне зростання кооперативів своєї мережі, свідчить про популярність ідеї створення районівок у середовищі волинських кооператорів.

До кінця 1935 р. у кооперативній мережі "Гурта" функціонувало 26 районівок, що об'єднували 15174 членів²⁵.

У наступні роки також спостерігається поповнення "Гурта" новими районівками: в 1936 р. їх стало 27, а в 1937 р. – 29. Кількість магазинів на теренах кооперативів зростає відповідно до 120 у 1936 р. і до 125 у 1937 р. У 1937 р. Волинський кооперативний союз "Гурт" налічував 21.609 членів. У середньому 1 кооператив об'єднував 710 членів, 1 магазин обслуговував 172 членів кооперативу. Важливим показником, що характеризує ефективність діяльності кооперативу, є річний товарообіг. Статистика свідчить, що в кооперативах "Гурту" він зріс із 52.826 зл. у 1933 р. до 822.771 зл. у 1937 р., або, відповідно, з 13,2 тис. зл. до 28,4 тис. зл. на одну районівку²⁶.

Для піднесення ефективності кооперативної роботи керівництво “Гурта” започаткувало ряд курсів, цикл лекторіїв для кооператорів. Станом на 1937 р. було організовано 90 курсів по 70 слухачів у середньому на 1 потік²⁷. Діяльність союзу досить широко висвітлювалася на сторінках української і польської періодики, що видавалася на Волині.

У наступні два роки, аж до ліквідації “Гурта” в 1933 р., на теренах Волинського воєводства було утворено ще 11 районівок, а кількість членів у кооперативах зросла до 24-х тис. Їх обслуговувало 140 сільських та міських крамниць²⁸.

Як бачимо, мережа волинського кооперативного союзу “Гурт” розвивалася досить стабільно й динамічно. Проте, очевидно, ще з 1938 р. керівництво союзу вело переговори з воєводською адміністрацією, центральними польськими властями, кооперативними установами у Варшаві про об’єднання “Гурта” з польськими союзами. Наприкінці 1938 р. Й. Волошиновський подав інформацію в кооперативні часописи про об’єднання Волинського союзу з Варшавським союзом кооперативів рільничих та заробково-господарчих. У Варшаві було відповідно підготовлено проект угоди, де: 1) обидва союзи об’єднуються, а “Гурт” організаційно ліквідується; 2) всі повноваження й обов’язки, що виконував раніше “Гурт”, переходять до Варшавського союзу, котрий виділить окремого ревізора для районівок; 3) українці та поляки й надалі працюють спільно на засадах рівноправності, в т.ч. і в мовних питаннях²⁹.

У 1939 р. “Гурт” було ліквідовано. Проте кооперативи цього союзу, всупереч попереднім заявам, були поділені майже порівну між 2-ма існуючими союзами. Одні ввійшли до Союзу рільничих та заробково-господарчих кооперативів у Варшаві, а інші - до Варшавського союзу споживчих кооперативів, фабрик та гуртівень на Волині.

Таким чином, Волинський кооперативний союз “Гурт” проіснував лише бл. 5-ти років – час надто короткий, аби повною мірою реалізувати потенційні можливості. Проте й за цей час “Гуртові” вдалося розбудувати досить широку кооперативну мережу, добитися зростання кількісних та якісних показників, про що свідчить статистика. Отже, з точки зору господарсько-економічної навряд чи була потреба ліквідувати Волинський союз. Рішення польської влади щодо “Гурта” вочевидь було продиктоване виключно політичними міркуваннями й цілком відповідало основним засадам господарської і національної політики Варшави та місцевої воєводської адміністрації щодо українського населення краю. В державній програмі польських властей на волинських теренах у 1939 р. зазначалося, що основною засадою національної політики щодо непольського населення Волині є держав-

на асиміляція українців, а згодом — і національна. В цьому контексті належало у всіх суспільних і господарських організаціях забезпечити провідну роль польського елемента³⁰. Пішовши на об'єднання в рамках "Гурта" польських та українських кооперативів Волині, задекларувавши рівність умов у господарських та мовних питаннях, владні структури, очевидно, сподівалися поступово забезпечити чисельну перевагу полякам у союзі, що дало б можливість підпорядкувати розвиток кооперації краю господарським та ідеологічним потребам метрополії. Проте переважна більшість кооперативів, об'єднаних у Волинському союзі, була українською — українці становили понад 70% усіх членів.

Українська кооперація Волині розвивалась як національно-господарське явище, сприяла задоволенню не лише господарських, а й духовних та культурних потреб місцевого населення. Польська влада, починаючи із сер. 30-х рр. XX ст., відверто намагалася використати кооперацію як знаряддя асиміляції непольського населення краю і, очевидно, з метою позбавити українську кооперацію національного змісту ліквідувала Волинський кооперативний союз "Гурт", а українські кооперативні спілки підпорядкувала варшавським союзам.

З точки зору господарсько-економічної у 20-х — 30-х рр. XX ст. селянство волинського краю накопичило багатий досвід у сфері кооперативного будівництва. Цей досвід може бути взято до уваги й використано українськими селянами в сучасних умовах у процесі реорганізації сільського господарства.

¹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 639. — Арк. 27.

² Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1927. — S. 109.

³ Dziennik ustaw Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1920. — S. 1952.

⁴ Rocznik zjednoczenia związków spółdzielni rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. — Warszawa, 1930. — S.28.

⁵ Прихода Г., Шабала Я. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921-1939 рр.). — Луцьк, 2001. — С. 26.

⁶ Rocznik zjednoczenia... — S. 28.

⁷ Sycz T. Spółdzielność ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. — Warszawa, 1997. — S. 40.

⁸ Działalności stan spółdzielni Okręgowego związku spółdzielni rolniczych i zarobkowo-gospodarczych Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 r. — Łuck, 1935. — S. 3.

⁹ Rocznik zjednoczenia... — S. 14.

¹⁰ Там само. — S. 2.

¹¹ Przewodnik po IX targach Wołyńskich 10-12.IX.1938. — Łuck, 1938. — S. 63.

¹² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. — Kraków, 1989. — S. 43.

-
- ¹³ Українська нива. – 1933. – 20 бер.
¹⁴ Рільник: Календар на 1937 р. – С. 233.
¹⁵ Рільник. – 1938. – 15 бер.
¹⁶ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3862. – Арк. 8.
¹⁷ Українська нива. – 1936. – 9 лют.
¹⁸ Там само. – 1933. – 14 лют.
¹⁹ Там само. – 27 лип.
²⁰ Волошиновський Й. Районові кооперативи та їхній союз Гурт // Рільник. – 1938. - № 11. – С. 138.
²¹ Жук А. Відтята частина від цілості // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. - № 3. – С. 5-8.
²² Українська нива. – 1933. – 21 трав.
²³ Там само. – 1936. – 9 лют.
²⁴ Там само. – 1935. – 28 лип.
²⁵ Там само. – 1936. – 9 лют.
²⁶ Рільник. – 1938. – 15 бер.
²⁷ Там само.
²⁸ Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. - №2. – С. 8.
²⁹ Гелів С. Йоахим Волошиновський // Українські кооператори: Історичні нариси. – Кн. 2. – Львів, 2001. – С. 120.
³⁰ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк. 16-17.

*Галина Панишко
(Луцьк)*

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА У ПОМІЩИЦЬКОМУ МАЄТКУ С.ЛІПІНЬСЬКОГО НА ВОЛИНІ у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Економічна криза кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. була важким випробуванням для великих земельних маєтків Волині. Однак, як і в післявоєнній ситуації поч. 20-х рр., вони і в цей час були єдиним типом господарств, здатних налагодити товарне виробництво. Останнє досягалося не тільки завдяки збереженню у власності великих масивів ґрунтів, а й передовою організацією виробництва в цих господарствах. Спробуємо дослідити товарно-господарські відносини у маєтку Затурці, власником якого був Станіслав Ліпінський.

Не заперечуючи прогресивного характеру збільшення дрібного й особливо середнього землеволодіння в ході аграрних перетворень 20-х – 30-х рр., слід відзначити, що такі господарства отримували стільки землі, скільки могли продуктивно обробити. В той же час середні власники, які отримали можливість збільшити свої ділянки за

рахунок “парцельованої” землі, цим і скористалися. Натомість найбільш бідні селяни, в т.ч. і безземельні, виходили із ситуації за рахунок оренди дрібних ділянок, що дедалі більше прив’язувало їх до поміщицьких господарств – передусім у формі відробітків за орендовану землю. Так, наприклад, у маєтку Затурці, по території якого впродовж 2-х років проходила лінія фронту, на поч. 20-х рр. значну частину площі, що потребувала рекультивациі, було віддано в користування малоземельним селянам. Ці площі надано землекористувачам за умови виплати ними певної частини врожаю. Остання умова прямо стимулювала селян не тільки до простої рекультивациі землі, що було обумовлено угодою, а й до суттєвого підвищення її врожайності.

Прибутковість великих сільськогосподарських підприємств Волині можна простежити на маєтку Затурці, що належав С.Ліпінському. Відповідні дані наведені у таблиці.

Таблиця 1
Доходність маєтку С. Ліпінського в Затурцях упродовж 1925 – 1935-го рр.¹

Галузі господарства	Видатки		Видаток за 10 років	Чистий дохід	Збитки
	від	до			
1. Польова продукція без пропасних	24310	52941	355756	2113	-
2. Продукція пропасних (переважно картоплі)	14428	26389	17928	4734	3008
3. Насінництво	806	12041	3601	1840,8	-
4. Ужитковий інвентар (корови і свині)	5565	17889	19198	-	10434,6
5. Мертвий інвентар	8055	29774	14975	-	4271,9
6. Будинки (ремонт і амортизація)	3069	5231-	15642	-	-
7. Гуральня	1254	52751	31142	942,7	-
8. Цегельня	462	5405	1980	332,9	1081,8
9. Ліс	3066	5811	4258	11919	569
10. Хміль	936	22448	4413	0	-
11. Орендований фільварок	4926	27171	11601	-	21534,1
Середній прибуток за 10 років	11905	28857	19125		
Оплачені відсотки					
Прибуток				2409,1	

Як бачимо, середня прибутковість маєтку на рік за 1925 – 1935 рр. становила 21 тис. 534 злотих, що для Волині було непоганою величиною. Однак, вона базувалася в першу чергу на експлуатації лісу, де прибутки з 1 га в середньому становили 47,7 зл., а з 1 га ріллі – лише 25 зл. Станом на 1935 р. загальна заборгованість маєтку становила 250 тис. зл., з них 50 тис. були передвоєнними іпотечними боргами. Впродовж 20-х – 30-х рр. на розбудову маєтку було використано 767 тис. зл.; закупівлю мертвого інвентарю – 69 тис. зл.; відбудову гуральні – 73 тис. зл. Обіговий капітал маєтку (живий інвентар, продукти, посіви) становив 80 тис. зл.

Під час проведення “парцеляції” власник маєтку отримав суму бл. 700 тис. зл., але більшість із неї пішла на рекультивацію землі. Потреби відбудови й розвитку господарства змушували його власника С.Ліпінського вдаватися до кредитів, що й обумовило наявність такої великої заборгованості.

За період 1925-1935 рр. загальна сума податків (без прибуткового) становила 3 тис. 700 зл. на рік, або бл. 7 зл. на 1 га. В 1934 р. загальна сума податків становила 4 тис. 234 зл., а в 1935 році – 4 тис. 666 зл., що на 1 га ріллі відповідно становило 11 і 12,1 зл.²

Наведені цифри добре ілюструють швидкий спад прибутковості маєтку в період кризи, що було викликано необхідністю дорогих, короткотермінових позичок. Спад прибутковості маєтку загальмувався в 1932 р. Пізніше він припинився остаточно, однак на 1935 р. маєток залишався неприбутковим. Таке становище змусило самого власника й автора опису маєтку порушити питання про необхідність надання пільг для групи господарств, подібних затурцівському.

Таким чином, погіршення кон'юнктури і необхідність виплат відсотків за кредитами у період економічної кризи призвели до кризи виробництва в цілому та в затурцівському маєтку зокрема.

Великі масштаби виробництва товарної продукції накладали відбиток як на сам характер складників організації виробництва, так і на взаємозв'язок між ними. Основними складовими процесу організації виробництва у великих маєтках були: 1) управління господарством; 2) забезпечення робочою силою; 3) забезпечення засобами виробництва.

Говорячи про застосування робочої сили в господарствах типу Затурці, слід зауважити, що досліджуваний період характеризувався поступовою еволюцією відробітної системи в застосуванні найманої праці. Суть відробітку полягала в тому, що селяни обробляли поміщицькі землі своїм реманентом частково за грошову оплату, а частково – за натуральну (за землю, випас, зимову позичку тощо). Специфічним

видом відробітків була здольщина, коли селяни знову ж таки своїм реманентом обробляли поміщицькі землі за частину врожаю³.

Якщо основною рисою відробіткової системи була праця селян на поміщицькій землі зі своїм робочим інвентарем, то застосування найманої праці передбачало більшу механізацію виробництва або, як мінімум, забезпечення їх найпростішими засобами праці. Найчисленнішою групою найманих робітників були т.зв. “ординарії” – ті, хто наймався на круглий рік (на повний цикл сільськогосподарських робіт). Так, у маєтку Затурці середня кількість ординарів протягом 1925 – 1935 рр. становила 14 осіб, а на період копання картоплі та жнив залучалося до 30-ти сезонних робітників з Полісся. Стосовно Затурців маємо дані, що ілюструють зміни в інтенсивності використання найманих робітників у господарстві впродовж кризи. Так, якщо в 1930/31 рр. на 1 га землі припадало 68 робочих днів, то за період кризи їх кількість суттєво зменшилась і в 1933 - 1934 рр. становила 52. Відтоді даний показник почав зростати і вже наступного господарського року становив 57,5⁴.

Сільськогосподарський інвентар, що використовувався в тогочасному виробництві, поділявся на живий і мертвий. Найважливішим показником, що характеризував використання тягової сили, було відношення між одиницею тяглої худоби й величиною оброблюваної нею орної землі. Використання машин у процесі обробки землі мало допоміжний характер.

У маєтку Затурці одиниця робочої худоби припадала на 2,5 га ріллі. В Затурцях було 37 робочих коней (на одного коня припадало 10 га ріллі). У зв'язку з активною розробкою лісу характерною особливістю Затурців було широке залучення (найм) робочої худоби в навколишніх селах.

Серед найбільших машин у маєтку Затурці був молочно-переробний комплекс, що приводився в дію трактором. Упродовж 20-х – 30-х рр. тут було два трактори (“Гросбульдог” і “Фордзон”). Паливом для них служив спирт, що вироблявся на місцевій гуральні. Цікаво, що сам характер орної землі маєтку Затурці, що у багатьох місцях була ще не рекультивована, робив економічно недоцільним використання машин для її обробки. Для оранки, обробки посівів та збирання врожаю вони використовувалися з 1925 по 1928 рр. У подальшому економічно доцільним було використання тракторів для культивування землі. Загальна вартість машин маєтку при купівлі становила 69 тис. зл.⁵.

Економіка Волинського воєводства в досліджуваній період базувалася на сільськогосподарському виробництві. Позиційна війна 1916 – 1918 рр. залишила на карті Волині широку смугу землі, що фактично була непридатною для землекористування. Хоча ці території

становили порівняно незначний відсоток відносно всіх сільськогосподарських угідь, та їх рекультивація, зокрема у межах поміщицьких землеволодінь, дуже показова. Незважаючи на великі втрати, крупні землевласники йшли на таку рекультивацію навіть тоді, коли економічна доцільність цього процесу була сумнівною.

Брак коштів на потреби рекультивації вимагав гнучкості в її забезпеченні. Так, наприклад, у маєтку Затурці рекультивація проводилася 3-ма способами:

1) у 1918 р. селянам, які працювали до війни у фільварку, було роздано ділянки землі, що їх вони мали рекультивувати, а платою за користування цією землею була частина отриманого врожаю;

2) частину землі віддали малоземельним селянам у тимчасове користування за умови її рекультивації;

3) переважна кількість ґрунтів рекультивувалася найманими робітниками за допомогою бульдозерів і плугів.

Слід відзначити, що Міністерство землеробства сприяло рекультивації ґрунтів у Затурцях. За його допомогою для маєтку було куплено трактор, що стягував колючий дріт - ним було покрито всю територію маєтку⁶.

Таким чином, незважаючи на негативні наслідки Першої світової війни для великих сільськогосподарських підприємств Волині, вже у 20-х рр. ХХ ст. вони мали всі засоби для збільшення виробництва продукції. В досліджуваній період традиційними продуктами рослинництва на Волині були зернові культури. Незважаючи на поширення тут технічних культур, вони зберегли панівне становище у структурі посівів. Так, у 1937 р. на території воєводства під посівами пшениці знаходилося 240 тис. га, а жита – 400 тис. га. З цих площ збиралося 17,4% загальнопольського врожаю пшениці й 8,6% жита. Такі цифри якнайкраще ілюструють важливість виробництва зернових на Волині для всієї польської економіки.

Статистичні дані затурцівського маєтку дають змогу простежити еволюцію посівних площ зернових культур. Тут у 1924-1925 рр. їх посіви становили 60,6% посівної площі, а через 10 років у 1934/35 рр. вони зменшилися до 44,6%, що пояснюється кризою надвиробництва. У зв'язку з цим зменшилися й прибутки від реалізації зерна від 60% у 1925 – 1929 рр. до 30-40 % у сер. 30-х рр. Досконалий, як на той час, обробіток землі, відповідне підживлення сприяли стабільній врожайності, хоч остання дещо впала у період кризи. Жито й озима пшениця в Затурцях давали 14 – 24 центнерів з га, а овес – 14-21⁷.

На відміну від зернових культур, що були традиційними на Волині впродовж століть, у 20-х – 30-х рр. помітну роль у структурі посівів почали відігравати технічні культури. Якісним рубежем тут став період

економічної кризи, коли власники маєтків для підтримання їх рентабельності змушені були впроваджувати в сівозміни нові, як правило, технічні культури, в т.ч. ті, що вирощувалися на насіння (деякі сорти конюшини, вики, маку, рапсу, зелені добрива). В насінництві зросло виробництво елітної конюшини "Глорія". Насіння цих, а також ряду інших трав користувалися більш-менш сталим попитом. Значну його частину закупляло управління торфовищами із Сарн⁸. Уяву про еволюцію посівних площ у цьому маєтку дає наступна таблиця, складена за матеріалами опису цього господарства.

Таблиця 2

Співвідношення посівних площ технічних культур у маєтку
Затурці (1924 – 1934 рр.)⁹

Культура	Площа в %	
	1924/25 рр.	1934/35 рр.
Метеликові	5,3	17,9
Пропашні	24,8	17,9
Промислові	0,6	6,2
Пасовища	8,7	10,6

Аналіз поданих статистичних даних свідчить про те, що в Затурцях за десятиліття у понад 3 рази збільшилася кількість посівів трав на насіння (метеликові). Ще більшим, у 10 разів, було зростання посівів пропашних культур. Останні мали чітке рослинницьке спрямування. В цих умовах єдиним шляхом для власника Затурців С.Ліпінського стало значне розширення посівів технічних культур.

У затурцівському маєтку вирощувалася також насіннева продукція, хоч і в значно менших масштабах. У 1928 р. площа сортових посівів становила тут 120 га, а в 1929 р. від продажу сортового насіння за цінами, вищими від ринкових, було отримано додатково бл. 18 тис. зл. У 1929 р. до державного реєстру зернових культур було внесено пшеницю "Волинська рання", виведену в Затурцях. Тут же виведено й інший сорт пшениці – "Затурцівський Вольтман".

Що ж до розвитку тваринництва, то варто зазначити, що в затурцівському маєтку С. Ліпінського стадо худоби було започатковано тільки в 1929 р. На сер. 30-х рр. воно складалося з 56-ти корів "Поліської червоної" породи й 50-ти голів молодняка. Тільки на поч. 30-х рр. тут було закладено власне стадо овець, що в 1935 р. нараховувало 50 голів. Невеликі маєтки в порівнянні з великими більше

страждали від епізоотерій. Так, у 1934 р. у Затурцях у результаті мору було майже знищено стадо свиней¹⁰.

Звернімо увагу на велику роль лісового господарства у виробництві товарної продукції поміщицьких господарств. Особливо великого значення ця галузь як одна з найбільш прибуткових мала у період відродження маєтків у 1-й пол. 20-х рр.

Прикладом маєтку, де лісове господарство відіграло одну з основних ролей у виробництві, може виступати затурцівський маєток, що знаходився на самому краю поліської зони. Тут ліс займав 250 га площі. В 1920 р. розпочалося будівництво тартаку, що був уведений у дію наступного року. Лісове господарство велося методом санітарних рубок, що був високозатратним. Лісові матеріали йшли на задоволення потреб маєтку, на продаж навколишньому населенню, а також на регіональний та закордонний ринок. Продукція лісового господарства користувалася широким попитом і давала високі прибутки – бл. 15 тис. зл. щороку¹¹.

Великі об'єми багатьох видів сільськогосподарської продукції, що вироблялись у фільваркових господарствах, вимагали їх перевезення, зберігання та первинної обробки.

Так, у 1938 р. було відкрито шосе Луцьк – Володимир, що пройшло через Затурці. Однак, у тодішніх умовах воно не відіграло великої ролі як вантажна комунікація. Товарне зерно перевозилося на відстань 12 км до залізничної станції Війниця. На більшу відстань зерно перевозити було невигідно, до Луцька й Володимира по шосе вивозилося тільки насіння.

У частині маєтків, що мали значні об'єми сільськогосподарської продукції, що її важко було вигідно реалізувати за їх межами, в першу чергу картоплю, переробка здійснювалася на місці. Найбільш вигідним продуктом такої переробки був спирт. У Затурцях нову гуральню було збудовано в 1923 р. на місці зруйнованої. Будівництво велося за рахунок кредиту, взятого в Державному банку відбудови у Львові. У подальшому потреба створення циклу замкнутого виробництва привела до налагодження власного ректифікаційного (очищувального) виробництва й відкриття фабрики розливу горілки у Володимирі. Горілчане виробництво в Затурцях мало гарні перспективи, однак у 1925 р. у Польщі було введено державну монополію на спирт. Результатом цього стало різке зменшення прибутковості горілчаного виробництва. У 1934-1935 рр. гуральня переробляла тільки 25% виробленої в маєтку картоплі й працювала 40-50 днів на рік¹².

Отже, в досліджуваний період формувався новий ринок – налагоджувалася нова система вирощування, переробки та споживання технічних культур. Що ж стосується традиційних зернових, то як у

російський, так і в польський періоди вони, на нашу думку, не відігравали визначальної ролі в зовнішньому торговельному балансі регіону.

¹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw*. – Warszawa, 1938. – S. 872.

² *Jaworski W.-L. Reforma rolna*. – Kraków, 1926. – S. 540.

³ *Васюта І.К.* Соціально-економічні відносини на селі західної України до возз'єднання (1919-1939). – Львів, 1976. – С. 87.

⁴ *Gałusiński T. Sprawa ukraińska*. – Warszawa, 1936. – S. 50.

⁵ *Zoc St. Problem gospodarczy Ziemi Czerwieńskiej*. – Warszawa, 1938. – S. 196.

⁶ *Валігорський Кароль.* Значення державної земельної реформи на Волині. – Луцьк, 1921. – С. 86.

⁷ Там само. – С. 91.

⁸ *Roszkowski W. Gospodarcza rola większej własności ziemskiej w Polsce. 1918-1939*. – Warszawa, 1986. – S. 250.

⁹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw*. – S. 867.

¹⁰ *Trojowski M. Analiza trzech Wołyńskich gospodarstw folwarocznych*. – Łuck, 1936. – S. 35.

¹¹ Там само. – С. 40.

¹² *Зелінський М.* Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931. – С. 51.

Галина Панишко, Петро Олешко
(Луцьк)

АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У МАЄТКУ СУМОВСЬКИХ НА ВОЛИНІ У 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

На думку волинського воєводи Г.Юзевського, зростання ефективності сільського господарства, немислиме без існування високоінтенсивних насінницьких та племінних господарств, було прямопропорційне темпам асиміляції Волині в єдине ціле з Річчюпосполитою¹.

У чому ж крились економічні причини успішного розвитку переважної більшості великих земельних маєтків на Волині впродовж 20-х рр.? Відповідь очевидна – саме такі господарства мали найбільш сприятливі умови для швидкого налагодження товарного виробництва, оскільки володіли засобами для цього. В економічних умовах 20-х–30-х рр., за винятком періоду кризи, фактично тільки великі господарства були рентабельними.

Основним засобом виробництва сільськогосподарської продукції була земля. На 1921 р. великі власники на Волині володіли 1 млн. 38 тис. 501 га землі². При тому слід мати на увазі, що це були в основному

кращі землі, найбільш родючі орні ґрунти, продуктивні лісові масиви. Частина різноманітних неугідь у них було незначною.

Дещо складнішою була ситуація із засобами обробітку землі. Останні в першу чергу постраждали в ході воєнних дій упродовж Першої світової війни (реквізиції та конфіскації реманенту, робочої худоби; грабунків; нищення). Окрім того, у 20-х рр. у зв'язку з технічним прогресом очевидним стало моральне старіння ряду сільськогосподарських знарядь праці та технологій. Наприклад, намітився перехід від кінської тяги до використання парових машин та двигунів внутрішнього згорання. В умовах 20-х рр. тільки великі господарства могли забезпечити обробіток землі передовими на той час засобами та технологіями. Звичайно, не всі вони пішли таким шляхом, на що вказує поширення відробітної системи обробітку поміщицьких земель. Однак, дрібні селянські господарства таких умов не мали навіть у 2-й пол. 30-х рр.

Головна проблема в налагодженні виробництва у поміщицьких маєтках на поч. 20-х рр. полягала в тому, що бракувало обігових коштів. Кредит був дуже дорогий і не завжди вигідний навіть для поміщиків. Тому важливим економічним моментом парцеляції стала оплата селянами отриманої землі. В такий спосіб великий земельний власник отримував "живі гроші", що одразу ж мав можливість вкласти у власне виробництво. Наслідком цього було розширення останнього, при тому як екстенсивним, так і інтенсивним методами.

Помітний вплив на зростання рентабельності великих господарств справила також нова політика Польської держави. При існуючих тоді ножицях цін на промислову й сільськогосподарську продукцію тільки великі господарства ставали рентабельними. В 1927/28 рр. були найвищі ціни на сільськогосподарську продукцію, і, за даними Інституту сільськогосподарської економіки, це був єдиний рік, коли господарства площею 2–50 га отримали прибуток на діючий капітал розміром 6,75%³. Ці розрахунки добре ілюструють той факт, що рентабельними ставали тільки господарства площею понад 50 га.

Яскравим прикладом складності господарського життя волинських маєтків внаслідок надмірного оподаткування спадщини було нарахування податку сумою 130 тис. злотих на маєток Замличі в 1928 р. після смерті Томаша Сумовського і вступу у володіння ним сина Олександра. Хоч податок і був нарахований Земельною палатою у період сприятливої кон'юнктури, виплачувати його довелося під час кризи, що змусило нового власника вдатися до грабіжницьких кредитів⁴.

Ринкові ціни 20-х рр. на сільськогосподарську продукцію сприймалися як належні. Однак, від 1929 р. вони почали різко падати. Так, ціни на пшеницю впали в 1,65 разів; на жито – в 1,77 разів; на велику

рогату худобу – в 1,9 разів⁵. У зв'язку з відсутністю попиту різко зменшилися посіви технічних культур, зокрема цукрових буряків. У деяких маєтках, як, наприклад, Замличі, їх узагалі перестали вирощувати. Однак, у цих умовах найбільш передові господарства розширювали виробництво різноманітного насіння. З інтенсифікацією сільського господарства Волині у період кризи елітне насіння сільськогосподарських культур продовжувало користуватися значним попитом. Такі структурні зміни дозволили багатьом маєткам пережити кризу. Післякризові 30-ті рр. характеризувалися поступовим підвищенням цін на продукцію рослинництва, що поліпшувало становище поміщицьких господарств.

Для періоду кін. 20-х – поч. 30-х рр. характерною була ситуація надмірної заборгованості маєтків (до 70 % їх вартості) внаслідок подвійної зміни власника. В умовах кризи така система оподаткування ставала абсурдною, і ставки цього податку було знижено в 1933 р.⁶.

Другим, головним видом податків, що накладалися на волинські маєтки, були місцеві – їх кошти спрямовувалися на потреби самоврядування. Це – гмінний податок, дорожний, різноманітні виплати на громадські цілі. Для маєтків, що мали прибуток від 1,5 тис. до 24 тис. зл., місцеві податки в середньому становили 4 % від суми доходу.

У маєтках діяла досконала система обліку прибутків і витрат. Волинська земельна палата замовляла бланки для різноманітних фінансових документів та облікових книг у друкарні Л.Богуславського у Варшаві (1927 р.) і розповсюджувала їх серед поміщиків⁷. Мінімум документації, що повинна була вестися в кожному господарстві, включав:

- інвентарну книгу;
- касову книгу;
- книгу боржників і кредиторів;
- реєстр оборотів маєтку.

Оплата обрахунків балансів маєтків велась як рапортовим способом (ним в основному користувалися великі землевласники; він хоч і був простішим, але в 1,3 рази дорожчим), так і спрощеним ревізійним. Останньому надавали перевагу дрібні поміщики. Вони доручали ревізії своїх документів бухгалтерам-спеціалістам, на роботу яких у воєводстві існував постійний попит. Самі урядовці визнавали, що на Волині було важко знайти доброго бухгалтера для ведення поміщицького господарства. Підтвердженням цьому є відповідь Волинської земельної палати від 3 липня 1938 р. власникові маєтку Дольськ С.Рищевському, який звернувся туди за адресою такого бухгалтера⁸.

У маєтку Замличі бухгалтером був Фішер, послугами якого, особливо у справі проведення фінансових обрахунків, прагнули скористатися й поміщики навколишніх сіл. Так, у 1937 р. поміщик

Б.Соколовський через керівника Бюро обліку Волинської земельної палати М.Троянівського звернувся до нього з проханням про допомогу. Оплата за роботу пропонувалася в розмірі 40-50 зл. на місяць плюс утримання⁹.

Заборгованість маєтків Волинській земельній палаті за обрахункові послуги стала фактично постійним явищем. Так, станом на 24 листопада 1938 р. її мали 9 маєтків на суму бл. 3,1 тис. зл. При тому траплялися маєтки, що мали дуже велику заборгованість – понад 700 зл.¹⁰.

Погіршення кон'юнктури й необхідність виплати відсотків за кредитами у період економічної кризи призвели до кризи виробництва не тільки в невеликих поміщицьких господарствах, а й у набагато потужніших, що мали багатогалузеве спрямування. Одним з таких маєтків були Замличі О.Сумовського. У 1-й пол. 20-х рр. цей маєток мав зовсім мало іпотечних боргів. Динамічність зростання виробництва в Замличах у цей час дозволяла широко користуватися кредитами. Впродовж 1921-1926 рр., коли банківські кредити були відносно дешевими, короткотермінових позичок його власник взагалі не брав. У 1926–1927 рр. було взято кілька позичок у приватних осіб. З метою їх оплати в 1928 р. О.Сумовський узяв кредити розміром 200 тис. зл. у Банку крайового господарства.

Станом на 1 липня 1928 р. загальний борг маєтку становив бл. 300 тис. зл. Для такого економічно потужного маєтку ця сума була незначною. На кінець 1928 р. оподаткування маєтку значно підвищилося. На це вплинув ряд факторів: 1) високий врожай 1928 р. збільшив прибутковий податок; 2) на маєток було нараховано податок на спадщину розміром 130 тис. зл.; 3) збанкрутувала спілка "Гранум", що заборгувала власникові маєтку 50 тис. зл. за бурякове насіння. Окрім того, спілка розраховувалася векселями з підписом О.Сумовського¹¹.

Результатом таких подій стало збільшення заборгованості до 450 тис. зл. на 1 липня 1929 р. Паралельно з тим у результаті широких інвестицій упродовж року зросла активна частина балансу господарства від 4 млн. 365 тис. зл. до 4 млн. 500 тис. зл., тобто на 140 тис. зл. Співвідношення активної частини балансу й заборгованості наприкінці 30-х рр. залишалось стабільним – заборгованість не перевищувала 70 %.

Фінансові проблеми розпочалися в 1929/30 рр., коли маєток уперше отримав збитки в розмірі 140 тис. зл. В особливо тяжкому становищі опинилося насінництво. Кілька вагонів посівного вівсу так і залишилися нереалізованими. Урожай хмелю навіть не збирався, що призвело до простою хмелярні, а це обійшлося власникові у 20 тис. зл. У 1930/31 рр. становище ще більш погіршилося. Ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію впали до мінімуму, і їх продаж не покривав потреб господарства в обігових коштах. Постійно зростали

борги. Для виплати відсотків державним банкам власник маєтку брав позички під лихварський відсоток.

Отже, економічна криза кін. 20-х – поч. 30-х рр. була важким випробуванням для великих землевласників Волині. Однак, як і у післявоєнній ситуації поч. 20-х рр., вони й тоді були єдиним типом господарів, здатних налагодити товарне виробництво.

Коли йдеться про організацію управління великим землеробським господарством на Волині у 20-х–30-х рр., то не можна обійти увагою ключове поняття в цьому процесі – фільварку. Це поняття мало як адміністративний, так і господарський зміст. Загальне керівництво маєтком Замличі здійснював сам господар. Власникові допомагали 2 економа, 1 комірник та бухгалтер, який виконував також обов'язки касира¹². На кожному з фільварків був окремий управитель, керівництво іншими господарськими відділками здійснювалося фахівцями, які підлягали загальному керівництву управляючих та власникові маєтку.

Говорячи про застосування робочої сили у великих сільськогосподарських маєтках, відзначимо, що в досліджуваній період характер найму робітників залежав від розмірів маєтків. Для великих латифундій у цілому були характерні постійні наймані робітники (т.зв. “ординарії” – їх було найбільше), а для менших – сезонні. Вже в самому характері найму робочої сили проявлялася більша гнучкість.

У маєтку Замличі наймалося 35 ординаріїв, 60 допоміжних робітників та 40 сезонних, які працювали впродовж півроку. Окрім того, тут були 4 об'їждчики, 4 ремісники, їздовий, городник, хмеляр та 2 спеціаліста, один з яких керував рибним господарством, а другий – видобуванням торфу. Ці дані стосуються сер. 30-х рр., однак перед кризою кількість найманих робітників була значно вищою¹³.

Специфіка Волинського воєводства полягала в найнижчому рівні застосування машин (34,8 % площі поміщицьких маєтків тут оброблялося без їх допомоги) у порівнянні з іншими воєводствами Західної України. Так, наприклад, у Тернопільському воєводстві ця величина становила 7,8 %; у Станіславському – 4, 8%; Львівському – 2,5 %. При тому середній показник у Польщі був 7,1 %¹⁴.

У маєтку Замличі нараховувалося 90 робочих коней та багато іншої худоби. Тут одиниця робочої худоби припадала на 2,7 га орної землі, що вказує на більшу інтенсивність ведення господарства порівняно з іншими. Окрім того, маєток було добре механізовано. Тут працювали 2 парові машини з переробки молока, 8 жниварок, 5 сівалок та ряд інших складних механізмів. Усі машини ремонтувались у власних майстернях¹⁵.

Хоча в досліджуваній період з-поміж продуктів рослинництва на Волині переважали зернові культури, але вже у 20-х – 30-х рр. істотно

місце почали посідати технічні. Процес їх поширення впродовж зазначеного терміну добре видно на прикладі маєтку Замличі, де в 1929/30 рр., пропашні культури займали 34,4 % орних ґрунтів, з них посіви цукрових буряків, що відправлялися на цукровий завод у Стжижові, обіймали 100 га ріллі. Хоч після 1937 р. цукрові буряки в цьому маєтку не вирощувалися, посіви інших технічних культур зросли від 89 га наприкінці 20-х рр. до 134 га в сер. 30-х рр.

Сама природа великих землеробських господарств визначала пріоритетність у них рослинницької продукції, виробництво різноманітного насіння. Чи не найбільш відомим насінневим господарством Волині був маєток у Замличах. Вирощувати насіння цукрових буряків тут розпочали ще до Першої світової війни. На базі цього маєтку на поч. 20-х рр. діяла фірма "Томаш Сумовський", що пізніше, вже за часів його сина Олександра, переросла у фірму "Вирощування й репродукція зерна в Замличах на Волині". Ці фірми вирощували насіння як зернових, так і технічних культур. У справі вирощування насіння цукрових буряків Замличівський маєток тісно співпрацював зі спілкою "Транум". Значна частина вирощених тут пшениці й вівса продавалась як сортове насіння для селян, а також місцевим органам самоврядування, кооперативним організаціям, при тому не тільки Волині, а й сусідніх воєводств. Про масштаби виробництва насінневої продукції свідчить той факт, що з урожаю 1928 р. було продано 4 тис. 530 центнерів різноманітного насіння¹⁶.

Для розвитку насінництва у маєтку створили добрі умови. Тут функціонувала селекційна лабораторія, було зведено 2 великих, покритих бляхою зерносушарки, закуплено потужну машину для очищення зерна, побудовано зерносушарку. Практичне керівництво насінневим напрямком господарства здійснював відповідний фахівець та його помічник. За досягнення в галузі насінництва О. Сумовський регулярно отримував відзнаки й від Міністерства землеробства, й від різного роду землеробських організацій.

Відносно слабкий розвиток тваринництва у великих сільських господарствах обумовлювався як місцевими умовами, так і кон'юнктурою ринку. На ґрунтах Волинського Опілля значно більший прибуток давало вирощування зернових та технічних культур. На Поліссі, де фізико-географічні умови для рослинництва були менш сприятливі, не було також умов для товарного тваринництва. Наявні там сіножаті, луки та випаси не підходили для інтенсивної відгодівлі худоби, а відсутність розгалуженої мережі комунікацій та переробних підприємств не дозволяла швидко і з економічною доцільністю вивезти продукцію поліського тваринництва на широкий ринок. Натомість Полісся мало сприятливі умови для розвитку селянського тваринництва,

його продукція мала почасти товарний характер, покриваючи потреби місцевого ринку.

Такий характер тваринництва вимагав постійного підтримання та поліпшення місцевого поголів'я худоби, оскільки селяни не мали змоги самостійно провадити племінну роботу. Вони регулярно зверталися щодо цього до послуг поміщицьких маєтків. Звичайно, найкращі породи худоби й найліпші виробники мали саме такі господарства.

У Замличах існував племінний осередок великої рогатої худоби. Її стадо тут складалось із 40-ка високопродуктивних корів, які залишилися ще з довоєнного часу. Для покращення стада в 1928 р. у Швейцарії придбали бугая за 5 тис. 500 зл. Надої від корів доходили до 4 тис. літрів за рік. Окрім того, власник маєтку мав стадо з 50-ти корів місцевої червоної польської породи, що було започатковане в 1925 р. Молочність цих корів була дещо меншою і сягала 3 тис. літрів на рік. Загалом 1931 р. у Замличах налічувалося 100 корів та 50 ялівок¹⁷.

Характерною особливістю Замличівського маєтку була наявність тут птахоферми, де вирощувалося бл. 1 тис. курей¹⁸.

Широка мережа дрібних річок Волині сприяла розвитку ставкового рибоводства, що мало в цьому регіоні давні корені. Воно характеризувалося високою рентабельністю, що спричиняло його поширення у багатьох поміщицьких маєтках. Так, наприклад, О.Сумовський у період економічної кризи виявив нерентабельність виробництва молока в Замличах на кормовій базі раніше осушених боліт. Ці площі на поч. 30-х рр. знову було обводнено й створено там систему ставків площею 70 га. На сер. 30-х рр. у цих ставках щорічно вилловлювали 150 – 200 центнерів коропів¹⁹.

Великі об'єми багатьох видів сільськогосподарської продукції, що вироблялись у фільваркових господарствах, вимагали їх перевезення та первинної обробки. Вже від поч. 20-х рр. у маєтках будувалися різноманітні ремонтні майстерні та переробні підприємства. У Замличах в 1926-1928 рр. заклали плантацію хмелю й побудували хмелярню. До того ж у цьому маєтку впродовж 1925-1931 рр. було моторизовано й модернізовано водяний млин (вартість робіт – 30 тис. зл.), зведено цегельню, що виробляла 150 тис. цеглин на рік. Починаючи від 1932 р. у ньому розпочато виробництво бекону на продаж. У той же час із метою підвищення рентабельності господарства тут започаткували видобуток торфу²⁰. Економічне піднесення кін. 20-х рр. разом з поширенням нової для Волині технічної культури буряків зумовило необхідність удосконалення внутрішньогосподарських комунікацій. Відтак виникла потреба швидкої доставки великих масивів вирощених буряків до залізничних станцій для подальшого транспортування на переробні підприємства. У межах господарства

перевезення буряків гужовим транспортом ставало економічно невідповідним, а вихід зі становища полягав у спорудженні вузькоколіїних залізниць, що обходилося досить дорого. Так, наприклад, у межах Горохівського повіту в 1939 р. спорудження 1 км вузькоколіїної залізниці коштувало 35–40 тис. зл.²¹. Таке будівництво було під силу тільки великим господарствам. Наприклад, дорогу в Замличах спорудили в 1927-1929 рр., а вартість будівництва (75 тис. зл.) оплатили на пайових засадах власник та цукровий завод у Стжижові.

Останнім часом дослідники історії західноукраїнських земель 20-х – 30-х рр. чимало уваги приділяють вивченню кооперації. Однак не часто згадується, що в ряді випадків кооперативний рух організовувався, підтримувався й розвивався великими землевласниками. Прикладом такого кооперативного діяча був власник Замличів О.Сумовський. Його зусиллями в маєтку 1928 р. організовано “Молочний кооператив у Замличах”, що невдовзі став найбільшим у регіоні виробником масла. Власник маєтку, який сам мав велике молочне стадо й молочарню, був зацікавлений у збільшенні виробництва молочних продуктів. Для цього він залучав виробничі можливості членів кооперативу, допомагаючи останньому обіговими коштами. Кооперативна молочарня мала механічний привід, пастеризаційне відділення та 2 міських магазина. О.Сумовський за власний рахунок будував для кооперативу житлові та господарські приміщення²². Організація та успішна діяльність такого кооперативу вказує на наявність доброго збуту молочної продукції, що вироблялась у поміщицьких господарствах.

Наявні матеріали дозволяють усебічно охарактеризувати збут продукції із Замличів. Продаж зерна й насіння відбувався на волинському та польському ринках. Молоко здавалося до кооперативу. Структуру збуту характеризують наведені нижче дані за деякими видами продукції. Вони характеризують збут 1928-1929 рр., коли сільськогосподарських товарів було продано на суму 652 тис. 394 зл.²³.

1. Насінневої та зернової пшениці – на 133 тис. 588 зл. (20,4 %).
2. Насіння вівса – 75 тис. 178 зл. (11,5 %).
3. Насіння цукрових буряків – 59 тис. 905 зл. (9,2 %).
4. Цукрових буряків – 139 тис. 562 зл. (21,3 %).
5. Молока – 56 тис. 627 зл. (8,7 %).

Аграрні перетворення 20-30-х рр. ХХ ст. на прикладі маєтку Сумовських слід розглядати як спробу розвитку капіталізму в сільському господарстві американським шляхом. Хоч брак часу не дозволив укорінитися й набрати сили новим аграрним відносинам, все ж їх успіхи аж до катастрофи 1939 р. були очевидними. Впродовж усього досліджуваного періоду великі сільські господарства відігравали

---

pomітну роль, а в ряді випадків – і домінуючу у виробництві товарної продукції.

-
- ¹ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. - Dział Rękopisów. - Nakc. 1949 «Wołyń – czerwiec, 1937». - Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuację Wołyńskiego. – S. 40.
  - ² Większa i średnia własności na Wołyniu. - Łuck, 1937. – S. 5.
  - ³ *Войнаровський Т.* Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів, 1910. – С. 41.
  - ⁴ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 860.
  - ⁵ Там само. - S. 864.
  - ⁶ Ciężary publiczne większej własności ziemskiej w opracowaniu biura naczelnej organizacji ziemiańskich. – Warszawa, 1938. – S. 13-14.
  - ⁷ *Лимек С.В.* Аграрная олигархия Западной Украины 20 – 30-х годов XX ст.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Львов, 1988.
  - ⁸ Державний архів Волинської області. - Ф. 278 (Волинська сільськогосподарська палата). - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 121.
  - ⁹ Там само. - Арк. 18.
  - ¹⁰ Там само. - Арк. 173.
  - ¹¹ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 860.
  - ¹² Там само. – S. 863.
  - ¹³ Там само.
  - ¹⁴ Statystyka Polski: Wielka własność rolna. - T. 5. - S. 17.
  - ¹⁵ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 962.
  - ¹⁶ Там само. - S. 858.
  - ¹⁷ Там само. - S. 856.
  - ¹⁸ Там само. - S. 856.
  - ¹⁹ Там само. - S. 854, 861.
  - ²⁰ Там само. - S. 855, 860-861.
  - ²¹ Powiat Horochowski, jego możliwości i potrzeby. – Łuck, 1939. – 77 s.
  - ²² Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 858.
  - ²³ Там само. - S. 859.

*Іван Пасемко
(Київ)*

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ТОПОНІМІЇ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ, ВОЛИНІ ТА ЗАКАРПАТТЯ – СВДЧЕННЯ АВТОХТОННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Пропонована робота – результат багаторічних спостережень і узагальнень, наслідок вивчення гідронімів, ойконімів та оронімів багатьох районів Західної України. Таке дослідження з ділянки топоніміки, зокрема Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття, навіть суміжних з ними районів у закордонні (Берестейщина; Закерзоння – Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина; Пряшівщина, Південна Буковина, Марморощина, Задунав'я, Банат, Придністрів'я), хоч як це дивно, стало особливо актуальним в роки української Незалежності, коли антиукраїнським силам, недругам української державності як у межах України, так і поза її кордонами навіть після кількох років самостійності всіляко прагнеться на угоду антиукраїнським силам віднайти відповідні шляхи та аргументи зруйнування всіх підвалин самостійності України як незалежного державного організму в Центрально-Східній Європі. Але найбільший подив викликає те, що серед багатьох українофобів, супротивників та відвертих ворогів української незалежності є чимало вихідців з України, щоправда, таких, хто не має щонайменшого уявлення про західний регіон України, його історію, про внесок галичан, волинян та буковинців у розвиток української матеріальної культури, літератури, мистецтва, усної народної творчості, зрештою, техніки, архітектури, гідробудівництва... На науковій конференції у Сенаті Республіки Польщі 15 вересня 1999 р. Надзвичайний і Повноважний посол України в Польщі Дмитро Павличко заявив: "На виникнення самостійної України 1991 р. чи не вирішальний вплив мали власне галичани і волиняки"¹.

Та згадувані українофоби, переважно не володіючи системними знаннями, проголошують свої безпідставні узагальнення, що лише засвідчують і унаочнюють їхнє дилетантство, розкривають плани й завдання підризу України як незалежної держави, можливо, виконуючи якісь особливі завдання спецслужб відповідних держав.

Чого варті у цьому зв'язку хоча б заяви відомого в минулому члена Національної Спілки письменників України Віталія Коротича. В одному зі своїх антинаукових і антиукраїнських послань, оприлюднених у газеті „Киевские ведомости”, він заявив: “ [...] і я думаю те, що Україна відокремилась сьогодні від Росії і потрапила в колоніальне, набагато гостріше, ніж це було з Росією, підпорядкування до трьох західноукраїнських областей – це неприродно [...]. Це дуже

ненормально, бо величезний потенціал України народжений далеко не тільки прикарпатськими районами, що впродовж багатьох років були ніякою не Україною, а польською провінцією з усіма провінційними нашаруваннями.”²

Ще один „фахівець” із проблем Галичини народний депутат Верховної Ради України 1-го й 3-го скликань Олександр Чародеев вважає, що „Галиция – это сплошная колонизация”³.

Лише на цих 2-х прикладах переконуємося, що і зовнішні, і внутрішні „ідеологи” всіляко намагаються принизити роль Галичини в українському історичному процесі державотворення, заперечити її внесок у загальноукраїнській національний процес історичного розвитку. І все це за наявності таких сподвижників українства – вихідців з Галичини, якими були Юрій Котермак (1450-1494), Іван Вишенський (1545-1620), Маркіян Шашкевич (1811-1843), Іван Франко (1856-1916), Іван Труш (1869-1941), Андрей Шептицький (1865-1944), Юліян Романчук, Іван Крип’якевич, Володимир Кубійович(1900-1985)! Якщо Галичина - «суцільна колонізація», то як у цьому регіоні народжувався у далекому історичному минулому й народжується зараз такий інтелектуальний потенціал? Адже Львів і Галичина в умовах майже суцільного польського та німецького засилля були родоначальниками українських братств (1585 р.) та братських шкіл (1586 р.), що зіграли вирішальну роль у формуванні й навіть комплектуванні вищої школи в Україні. Створені у Львівській та Луцькій братських школах “порядки школьні” або ж навчальні статuti сприяли розвитку теоретичних положень дидактики геніальним чеським педагогом Яном Амосом Коменським, формуванню його педагогічних переконань. Відтак трохи незрозуміло або в часових рамках неаргументовано звучить твердження В.П. Трощинського та А.А. Шевченка в книжці «Українці в світі» із серії «Україна крізь віки» про те, що «в братських школах України глибокі корені пустили педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського»⁴. Насправді ж, коли формувалися засади дидактики Я.А. Коменського, то досвід роботи братських шкіл мав за собою вже десятки років; вони подекуди навіть уже почали сходити з історичної сцени, щоправда, ставши основою зародження та подальшого розвитку вищої школи в Україні (Києво-Могилянська академія). Просто названі автори не досить обізнані з досягненнями української педагогічної думки, зокрема дрогобицької педагогічної школи, де свого часу знаний фахівець Б.Н. Мітюрів на підставі методу порівняння положень згаданих „школьних статутів” та творів Я.А.Коменського довів, що той в деяких місцях буквально процитував окремі фрагменти “школьних статутів”. На підтвердження цього дослідник своєю чергою цитує цілі пасажі з “школьного статуту”

та уривки з творів славнозвісного чеського педагога.

Тут не можна обійти й думок нинішнього ідейного виразника польських інтересів у Галичині Станіслава Славомира Ніцеї, чий виступ на шпальтах „Gazety Lwowskiej” під рубрикою „З нагоди року Львова” у матеріалі «Вісник польського Львова» створював навкільцього західноукраїнського міста особливу ауру великомучеництва, утверджуючи таким чином ідею повернення Львова до лона “своєї” матері-батьківщини Польщі. “Феномен Львова, – писав С.С.Ніцея, – міста, якому п’ятдесят років тому перерізано вени, звідки на підставі Ялтинських ухвал виселено чи не всіх його давніх мешканців і замінено їх іншомовними, є дивним. Ця катастрофа спіткала багато європейських міст того часу: з польських – Вільно, Станіславів, Тернопіль, Кременець, з німецьких – Вроцлав, Щецін, Ополе, Гданськ. Але жодне з них, навіть набагато більше од Львова, як Вроцлав або Гданськ, не витворило такої легенди вигнання, не видало такої кількості літературних, наукових та художніх плодів туги [...]. Львів не належить до Польщі ось уже п’ятдесят років, але якщо порівняємо польську літературу з українсько-російською в цьому місті лише за останнє десятиліття, то на одну українсько-російську позицію припадає кільканадцять польських, і перевага тут не лише в кількості. Чим пояснити це? Ризикну висловити твердження, котре впливає з факту, що українсько-російський Львів не витворив гуманітарної еліти такого рівня, яка була і зараз є в діаспорі польського Львова. Депортовані з-понад Полтви над Віслу, Одру, Темзу, Сену, Ізар чи Йордан є чудовими співцями міста “семи Фесольських пагорбів” з гордим найменням „Semper Fidelis” – “Завжди вірний”⁵.

Польська громадська й наукова думка вже століттями з особливим пієтетом своїх “суперпатріотів” висловлює переконання, що „Lwów – to jest dawne polskie miasto”. Але століттями ті самі польські ідеологи не можуть збагнути щонайменше двох елементарних істин: старовинне українське місто Львів заснував 1256 р. (до речі, за даними деяких науковців та істориків української діаспори дата заснування Львова – 1252 р., з цієї нагоди в Нью-Йорку вийшло ювілейне видання «Наш Львів»⁶; за іншими переказами місто було збудоване 1241 р., але за твердженнями радянської історичної науки вперше згадується 1256 р.) український князь, а згодом король Данило Галицький, назвав його на честь свого сина Лева – Львовом, перенісши туди столицю з прикордонного Холма, що постійно перебував під загрозою польського нападу. В новозбудованому Львові він організував резиденцію Галицько-Волинської держави, однак у попередній столиці, Холмі, заповідав себе поховати. Запитуєш мимоволі, а хоча б хтось із державних керівників на нашій планеті заповідав поховати себе в чужому місті на

чужій землі?

Друга істина - навколо Львова як у роки історичної Речіпосполитої, так і в 20-30 рр. ХХ ст., тобто в добу Другої Речіпосполитої, у Кривчицях, Оборозині, Скнилові, Зимній Воді, Жовтанцях, Брюховичах, Рясному, Рясному Руському, Великих Грибовичах, Дублянах, Підбірцях, Лисиничах, Винниках, Солонці, Соکیلниках, Лапаївці – завжди мешкали представники українського етносу. Польські, німецькі, чеські або єврейські колоністи були в селах довкола Львова такою самою рідкістю, як, наприклад, вірмени. Постає запитання, звідкіля взялися ці острови Львів, Станіславів, Самбір, Дрогобич, Стрий, навкіл котрих, як виявляється, мешкали автохтони – українці. Сучасна Західна Європа майже повністю позбулася таких аналогів. Тож ці та інші західноукраїнські міста в умовах польської державності були просто реліктами окупаційних і колоніальних дій західних сусідів України, які кремсали й шматували українську землю, а сьогодні вимагають якоїсь міфічної історичної справедливості, прибувши в минулому на землю України завойовниками-колонізаторами.

Відхиляючися трохи від теми нашої роботи, наведемо й таку паралель. Російська історіографія ось уже впродовж понад 2-х століть всіляко намагається на підставі теорії т.зв. «історичної коліски» довести, що Київ – це стародавнє російське місто. Але навколо того самого Києва, як, до речі, й Полтави, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, чомусь розташувалися самі українські села, де іноді не те що в топонімах, а й у побутовій мові слова російського не відшукаєш. Феномен того явища загальнознаний – він повторює себе, як уже зазначалося, в Галичині, Закарпатті. У минулому це було характерно для Індії, Балкан, Чехії, Словаччини, коли міста були польськими, англійськими, турецькими, німецькими, угорськими, а навколишнє село продовжувало залишатись українським, індійським, болгарським, сербським, чеським чи словацьким, плекаючи свою рідну мову, культуру та народні звичаї. Свого часу чеський письменник Іван Ольбрахт (1882-1952) критикував національну політику уряду ЧСР у галузі шкільництва в 30-х рр. ХХ ст., що в українському середовищі Закарпаття насаджував чеські школи. Тоді він влучно зауважив, що «мова залежить не тільки від школи – набагато більше від того, як сваримося на теля, що забігло на кукурудзяне поле, або як залицяємося до дівчини під час нічного випасання коней. Русини залишилися русинами.»⁷. Тобто залишилися українцями!

Але згадані перед ним автори-опоненти, апологети Російської імперії та захисники інтересів Речіпосполитої “од можа до можа” на історичних українських землях – це просто представники жанру публіцистики, де можна висловлювати довільні думки, гіпотези,

футурологічні передбачення, що інколи не мають щонайменших історичних або наукових підстав. Тож звернімося до представників наукового світу, торкнімося діяльності проф. Пола Роберта Магочі, ідеолога та натхненника т. зв. “русинізму”, який разом з іншими апологетами “русинізму”, спираючися, здавалося б, на неспростовні й незаперечні наукові аргументи, висловлює істину в останній інстанції, прагнучи, наприклад, кодифікувати русинську мову в своєму, бажаному йому напрямі й дусі.

Про тих русинських “кодіфікаторів” лаконічно висловився українознавець із Прящівщини (Словаччина) проф. Юрій Бача в рецензії “Що собою являє русинський словник?”. “Над рецензією “Орфографічного словника русинського язика, – писав він, – ми працювали два роки. Допомогали нам у цьому студенти факультету, – тож йдеться про більше ніж сорок тисяч слів, які треба проаналізувати по кілька разів з різних аспектів, повиписувати тисячі слів різних категорій і знайти ключ до оцінки словника. В першій частині рецензії ми відповіли на питання – зі слів яких мов “укладаючі зложили” той словник. Ми довели, що “явно нерусинських” слів у “русинському” словнику понад 97 процентів, а “ніби русинських” – неповних два з половиною процента.”⁸ Як бачимо, самі вихідці з того краю спростовують, спираючися на наукові аргументи, маячню русиністів про якусь окремішність русинської мови та про створення Русинії як окремого державного організму.

Але потерпівши повне фіаско на Закарпатті з ідеєю створення Русинії, П.Р. Магочі на цьому не спинився, ініціюючи нову проблему – Галичини. Для нього ця земля абсолютна *terra incognita*, але ж то байдуже. Заради певної ідеї він може працювати самовіддано, жертвовно – тільки б досягти мети. А мета одна: довести світовій громадськості, що Закарпаття, Галичина (не відаємо, який наступний регіон України зацікавить його у майбутньому) – це не автохтонні землі українців. Десь на певному історичному етапі, на переконання П.Р. Магочі, українці на зразок іспанських конкістадорів або ж британців просто-напросто захопили ці землі, витіснили автохтонів і самі заявили про себе як єдині її господарі. Так, у доповіді, виголошеній на міжнародній конференції «Галичина – регіональна ідентичність», що відбулась у м. Орхусі (Данія) з нагоди 70-річчя місцевого університету, він заявив, що Галичина повинна стати трансферною територією⁹ поміж Україною та Польщею, а ніякою не Україною.

Сповідуючи наукові засади в дискусії, ставлю резонне запитання: «А що матеріального та духовного залишили польський, єврейський та німецький етноси в Галичині?». Оponentам одразу відповідаю, що навіть величаві латинські костьоли у Львові, Самборі та Дрогобичі аж

ніж не можуть слугувати аргументом – це вже релікти, що постали після 1349 та 1387 рр. на теренах чи радше у містах колишнього Галицько-Волинського князівства. А Галицько-Волинський літопис промовисто свідчить, хто панував тут до завоювання Литвою і Польщею Галичини та Волині. Зрештою, вже в «Літописі Руському» за Іпатським списком цю Галицьку землю слідом за центральною Україною в 1187 р. називають Україною Галицькою в 1189 р. («І приїхав же він до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх (галичан. – І.П.) радою»)¹⁰.

На наш погляд, не потрібно високих титулів професора Торонтського університету та ще й завідувача кафедри історії України, щоб збагнути суть аж надто прозорого запису українського літописця тих далеких часів.

Тож мета і завдання нашого дослідження – довести на матеріалах топоніміки Галичини, Буковини та Волині, а також Пряшівщини (Словаччина), Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини (Польща), Берестейщини¹¹ (Білорусь), Південної Буковини, Марморощини, Задунав'я, Банату, що це історично українські регіони, хоч на їх карті історія полишила свої особливі знакові імена й водночас незначні чужомовні острівці-релікти присутності інших народів. Ці народи приїжджали на наші землі з духовною чи культурологічною місією, але основою залишається – і в Україні, і поза її межами – все-таки український елемент. Тут доречно згадати книжку українських авторів Богдана Гука, Михайла Козака, Миколи Новосада та Адама Яремка “Чужинче, іди скажи Україні”, що вийшла у Перемишлі (Польща) 2001 р.¹² У ній наводиться ціла низка назв сіл і містечок Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини, що аж ніяк не можемо назвати польськими чи німецькими. Наведімо бодай декілька ойконімів, аби підтвердити це: Березка (польською було б Бжозка – Brzozka; такої назви там не існує), Василів, Вербиця, Верхрата, Вільшана, Володж, Гаї, Гільче, Гребенне, Грушівка, Грушовичі, Гута-Поруби, Запалів, Кобильниця Волоська, Корні (до речі, рідне село колишнього редактора тижневика „Українське Слово” й нинішнього – “Нашого слова” – Мирослава Вербового), Лази, Ліски, Малковичі, Розтока, Середня, Тенетиська (рідне село Івана Гука, автора книжки „Село над Солокією”), Терка, Тростянець, Хотинець, Явірник Руський (тобто за сучасною термінологією Явірник Український), Ярослав (поширене в Київській і Галицькій Русі ім'я). Від себе додам і назву села Розпуття (Rozpuscie, а польською мовою було б Rozdroże).

Автори книжки „Чужинче, іди скажи Україні” доречно цитують промову вихідця з Верхратої: “Ми, українці [...], не якісь „зайди”, що

не відомо, звідкіля прибули сюди – ми мешкали тут з давніх-давен разом з поляками, і ми тут зараз є, і з тим фактом конче потрібно погодитися”¹³.

У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на думки, що висловлює польський мовознавець Тадеуш Лер-Сплавінський, наводячи їх у своїй книжці “Польська мова. Походження, виникнення, розвиток”: “Ще важче з'ясувати питання давнього територіального проникнення малопольської говірки і взагалі польського елемента на південному сході. Оминувши справу власне згаданих лемків, поселення яких є відносно недавнє, бо ж не сягає у минуле далі XIV століття, але відкрило собою дуже рідко заселені підгірні терени – тут напрошується проблема первісної етнічно-мовної приналежності т. зв. Червоної Русі, або давніх Червенських міст. Згідно зі свідченням найдавнішої руської хроніки (т.зв. Нестора) були це польські землі, що Володимир Великий здобув 981 року на “Ляхах” разом з Перемишлем, Червнем та іншими навколишніми місцями. Подальші їх історичні долі відомі: повернувшись за Болеслава Хороброго під тимчасове польське панування, ті т.зв. Червенські міста опинилися, після упадку Болеслава Хороброго, знову в руських руках і лише 1340 року були здобуті Казиміром Великим для Польщі. Однак це була тоді вже етнічно цілковито руська територія, куди тільки повільно почала проникати польська колонізація, щоб лиш упродовж віків заледве добитись у цьому краї, бодай у деяких округах, кількісної переваги над руським елементом, як це було в найближчих околицях Перемишля, Львова та на Тернопільщині”¹⁴.

Якщо бути аж надто прискіпливим, то можна одразу заперечити думки Т. Лер-Сплавінського, спираючися на топонімію. Якби Червен найменовували поляки, то вони скоріше за все назвали б місто Czerwiec, як назву місяця червень польською мовою.

У „Літописі руському” за Іпатським списком у рік 6489 (981) повідомляється: „Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю”¹⁵.

А ось погляд на ці питання Наталі Полонської-Василенко: „Слова літопису, що то були „лядські” міста, викликають сумнів. Територія, яку захопив Володимир, була заселена українською людністю – дулібами, білими хорватами – і не належала до Польщі; можливо, вона входила до Великоморавської держави. Пізніше землі над горішньою Віслою – Краківщина – до 990-х років належали до Чеської держави. Масуді писав, що в 943 році Русь межувала з Богемією, себто Богемія володіла Краковом та Білою Хорватією [...]. Козьма Празький писав, що до 980-х років Краків належав до Чехії.»¹⁶.

Схожа ситуація й на Пряшівщині. Рецензуючи книжку Івана Ваната “Волинська акція” про історичне минуле Пряшівського краю у післявоєнний період, зокрема про переселення пряшівців на Волинь, і знаходячи паралелі в долі мешканців Пряшівщини й жителів Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини, український письменник і публіцист Леонід Кореневич зазначав: “Пряшівщина теж споконвіку належала до Закарпаття. Вчитайтесь в назви її сіл, і на вас повіє такою українськістю, що іншої годі й придумати: Криве, Крижі, Луків, Ялинки, Малий Липник, Воронів, Ясенівці, Машківці, Матівці, Маківці, Збій, Новоселиця, Пихні, Пчолиний, Руський Потік, Руська Воля, Телепівці, Чукалівці, Бистре, Борів, Вільшинків, Мала Поляна, Рокитівці, потічки, потоки, Доброслав, Довгуня, Куримка, Ладомирова, Рівне, Розтоки... І так без кінця – що в Бардіївському окрузі, що в Сабинівському чи в Старолубовнянському, Снинському чи Гуменському, Воронівському чи Міжлабірському... Старі ужгородці з прикрістю згадують, як до війни місто постачали овочами з Пряшівщини. Та її по війні відрізали попід самі ужгородські вікна: літак, ідучи на посадку в Ужгороді, мусить робити коло над Словаччиною. Задля того й проводили 48-го року оптацію, аби край цей не мав надалі й згадки про своє українство.”¹⁷.

Бо ж особливою рисою топоніміки відповідного регіону є той факт, що вона являє собою своєрідну скарбницю чи комору таких назв водних об’єктів, елементів рельєфу земної поверхні та назв поселень, котрі століттями й тисячоліттями несли своє ім’я. Ці назви й нині продовжують життя під своїм стародавнім іменем, зафіксованим у літописних документах або інших пам’ятках, зрештою, в історичній пам’яті народу, що з покоління у покоління передає звучання тієї чи іншої назви наступним поколінням, котрі, зрештою, передадуть її своїм нащадкам. Звісно, корінний народ, тобто автохтони, може також націоналізувати або засвоїти відповідні назви своїх попередників і зберігати їх у своєму фонетичному та морфологічному оформленні як історичний факт для подальших поколінь. Красномовним свідченням цього слугує назва німецького містечка Зуль (Suhl) на західних теренах Німеччини, що має у своїй основі слов’янську назву сіль – соль – sol – sŭl (чеське). Тривалість чеського -ŭ- відтворюється німецьким довгим -uh-, де „h” вживається лише для передачі тривалості -u-. Схожим реліктом може слугувати назва міста Москви, що у перекладі з фінської мови означає “каламутна”, “брудна”. Йдеться, звісно, про річку. Таким самим промовистим свідченням минулого є назва села Ятвяги колишнього Рудківського району на Львівщині, що свідчить про походи або про торговельні контакти того спорідненого з прусами племені ятвягів, чії бойові чи ділові шляхи пролягли аж до Галичини.

Цікаві й переконливі дані подає широко знана дослідниця української топонімії Алла Коваль про західноукраїнські населені пункти Ятвяги, котрих налічується аж три: “У XII-XIII ст. Литовське плем’я ятвягів постійно воювало з нашими князями. Війни велися з перемінним успіхом, і часто давньоруські князі брали в полон воїнів-ятвягів, та їх не вбивали, а селили у себе на необжитих, незалюднених землях, яких тоді в кожному князівстві було багато. Ятвяги осідали на цих землях, заводили родини, постійно змішувалися з місцевими людьми, які поселялися поряд, переймаючи мову і віру. Так поступово від ятвягів залишилася тільки назва поселень, яка, за словами одного дослідника, є пам’яттю про великодушність наших хоробрих предків.”¹⁸

Отже, топоніміка – це своєрідна енциклопедія, комора пам’яті, що у своїх найменуваннях зберігає, а при незначних зусиллях чи пошуках – розкриває таємниці історичних назв минулого.

Очевидно, таким самим оберегом українства на Наддніпрянщині виступає й ойконім „кыяне-кыяни”. Так, у „Повісті врем’яних літ” мешканці Києва йменуються «кыянами», а не «киевлянами», як це характерно для російської мови, котру російська наука схильна переважно вважати “древнейшим восточнославянским языком”. І як лише придворні історики династії Романових не збагнули, здавалось би, аж надто простої і прозорої істини: засновником Києва був полянський князь Кий, і на його честь місто найменували Київ. Чий стольний град? І логічна відповідь: “Це Київ град”. Тож ойконім „кыяне - кыяни”¹⁹ виник ще напередодні заснування міста, а це означає, що загін, дружина або ж якась гілка племені полян, очолюваного Кием, називалися «кыянами». Після заснування міста Києва найменування “кыяне-кыяни” було перенесено й на мешканців даного нового поселення. Саме так зафіксовано у першоджерелах, таку назву зберігала й продовжує зберігати народна пам’ять українців. Натомість російська назва мешканців Києва виникла пізніше, тобто тоді, коли вже існувало місто Кия – Къевь, а отже – „кыевляне”. Звідси й поява у позиції „в+я” т.зв. „л” пентетікум. Зрозуміло, що назва “киевляне” історично вторинна. В тодішній старослов’янській чи церковнослов’янській абетці не існувало літери „э”, але літописець за її наявності обов’язково написав би „кыянэ”, та, мабуть, іще логічніше, що тодішні літеросполучення „н+е” читали [не], тобто в російській транскрипції вимова передавалась би [нэ]. Не могло бути російським і написання в літописах столиці України-Руси у формі “Къевь”, бо природа російської мови зовсім інша: таке написання не відповідає російській вимові. Отже, це було просто-напросто українське написання, але графема “ы” заплутала багатьох учених, навіть російського мовознавця німецького походження Макса Фасмера²⁰.

Прикладом того, як ойконім зберігає своє історичне походження та свої типові національні корені, може слугувати найменування польського міста у межах сучасної Речіпосполитої Польщі Грубешув (Grubieszów), колишня українська назва Грубешів. Доходимо висновку, що цей ойконім – український за походженням, бо ж український “грубий”, а польською “gruby”. За умови польського походження назви міста воно йменувалося й Grubieszów – Груб’єшув, чого не подають польські історичні, географічні чи енциклопедичні джерела, зрештою, не подає й сучасна польська мапа, написи на шляхах країни.

Але досліджуючи топонімію Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, ми не можемо проходити повз такі важливі в історичному минулому терени, як Пряшівщина (Словаччина), Лемківщина, Надсяння, Підляшшя та Холмщина (Річпосполита Польща), що нині перебувають поза межами України. Йдеться про колись єдиний ареал, що входив до складу Київської Русі, а згодом Галицько-Волинського князівства, (пізніше королівства). На якійсь же підставі Володимир Великий 981 р. приєднував ці землі до Київської Русі! Очевидно, це був історично руськомовний чи українськомовний регіон, бо впродовж наступних століть аж до 1945 р. над його українізацією не могла працювати ні Річпосполита Польща до свого першого поділу 1772 р., ні Австрія, а згодом з 1867 р. Австро-Угорщина до свого розвалу в 1918 р., ні сама Друга Річпосполита протягом 1918-1939 рр. Тут не можна оминати події, що мала місце після Другої світової війни, коли землі того регіону було передано на підставі підписаних документів відповідно Чехословаччині та Польщі. Українські історики та мовознавці мали б глибше опрацювати цю проблему, що її свого часу почала славетна Н. Полонська-Василенко.

Говорячи про проблему нашого дослідження, доречно процитувати звернення „До громадян України! До українців зарубіжжя!” письменника Володимира Дрозда, президента Фонду „Дівич-гора”, де надзвичайно вдало передані завдання, поставлені в цьому дослідженні: „Проте розбудова будь-якої, а тим більше – нашої української, на багаторічних руїнах держави неможлива без пильної уваги до джерел етносу, без дослідження і пропаганди цих джерел, нашої історії у широкому світі. Маємо ж усвідомити самі і донести до світового співтовариства, що ми, українці, не гості на своїй землі, що наше національне коріння – у найглибших пластах минувшини. Хто це зробить, окрім нас самих?.. Трипільська цивілізація, що існувала понад 5 тис. років тому на землях Середнього Подніпров’я, а відкрита на початку (XX. – I.П.) століття, є одним із джерел української духовності”²¹.

-
- ¹ Наше слово. – 1999. – 26 вер. (№ 39). – С. 2.
- ² Киевские ведомости. – 1994. – 2 апр.
- ³ Виступ О. Чародеева на 1-й програмі Українського радіо у квітні 1994 р.
- ⁴ *Троцинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – Т. 15. Серія “Українці крізь віки”.
- ⁵ *Nicieja Stanisław Sławomir.* Z powodu roku Lwowa // *Gazeta Lwowska.* – 1994. – 28 marca (Nr. 5-6).
- ⁶ Наш Львів. – Нью-Йорк, 1952.
- ⁷ *Ольбрахт Іван.* Микола Шугай, розбійник. Твори. – Ужгород: Карпати, 1990. – С. 200.
- ⁸ Нове життя (Пряшів, Словаччина). – 1998. – № 11-12.
- ⁹ Доп. Пола Роберта Магочі на Міжнар. наук. конф., присвяченій Галичині, з нагоди 70-річчя Орхуського ун-ту (Данія), 1998 р.
- ¹⁰ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав *Л.Махновець.* – Київ: Дніпро, 1989. – С. 347.
- ¹¹ *Леонюк В.* Словник Берестейщини. – Львів, 1996. – С. 357.
- ¹² *Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А.* Чужинце, іди скажи Україні. – Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2001. – С. 7.
- ¹³ Там само. – С. 109.
- ¹⁴ *Lehr-Spławiński T.* Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój. – Warszawa: PWN, 1978. – S. 67-68.
- ¹⁵ Літопис Руський. – С. 49.
- ¹⁶ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1. – Київ: Либідь, 1995. – С. 111.
- ¹⁷ *Кореневич Л.* [Рец. на кн.: *Ванат І.* Волинська акція] // Літ. Україна. – 2002. – 29 серп.
- ¹⁸ *Коваль А.П.* Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – Київ: Либідь, 2001. – С. 126.
- ¹⁹ *Пасемко І.* “Кияни” і “киевляне”: Що було первісним? // Літ. Україна. – 1999. – 24 черв.
- ²⁰ *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. – Т. 2. – Москва, 1990.
- ²¹ Літ. Україна. – 1999. – 7 жовт.

*Анатолій Калениченко
(Київ)*

КАРОЛЬ ШИМАНОВСЬКИЙ І УКРАЇНА: НОВІ ПОГЛЯДИ, МАТЕРІАЛИ, ПЕРСПЕКТИВИ¹

Творчість небагатьох слов'янських митців ХХ ст. викликає такий глибокий науково-дослідницький інтерес, як художня спадщина основоположника польської композиторської школи минулого століття Кароля Шимановського (1882-1937). Але його творча постать залишилася багато в чому загадковою. Вона, можливо, до певної міри ірраціональна й до кінця незбагнена, оскільки далеко не завжди піддається глибинному розумінню, логічному поясненню й осмисленню, часом немовби вислизав з рук дослідника. З одного боку, навіть, здавалося б, уже доведені факти при перевірці часом не підтверджуються. І це симптоматично, бо ще за життя Шимановського його постать була оповита легендами, до чого значною мірою спричинився, між іншим, він сам. З другого боку, правильності та аргументованості висновків перешкоджають численні прогалини у потрібній інформації. Майже всі погоджуються, що композитор вважається у польській музиці другим після Шопена, але навіть тепер не можна зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, чи він був тільки польським композитором, чи (хоч трохи) українським².

Усе це повною мірою стосується й теми *“Кароль Шимановський і Україна”*, що її так чи інакше не могли обминути автори біографічних монографій, брошур, альбомів та антологій, польські автори Здзіслав Яхимецький, Станіслав Голяховський, Стефанія Лобачевська, Юзеф М. Хоміньський (українець за походженням), редактор Повного зібрання творів Шимановського Тереса Хиліньська, упорядник тематичного каталогу творів, бібліографії та дискографії композитора Корнель Міхаловський, Богуслав М. Мацеєвський (видав монографію англійською мовою в Лондоні), Тадеуш Пшибильський, Єжи Вальдорфф, Здзіслав Серпінський, колись львівський музикознавець, який переїхав до Санкт-Петербурга, Едуард Волинський, відомий російський (у міжвоєнне 20-ліття – український) музикознавець-славіст Ігор Белза. Це питання висвітлювали й польські автори прижиттєвих спогадів про композитора, його рідна молодша сестра Зоф'я Шимановська та посмертних – троюрідний брат, видатний польський письменник і поет Ярослав Івашкевич (мало відомим є факт, що він був ще й музикознавцем, а як піаніст брав уроки в Київській консерваторії), а в сер. 1980-х рр. автори (насамперед І. Белза та Ірина Нікольська) й редактори-упорядники досить ретельно науково опрацьованого московського збірника листів композитора та спогадів і статей про нього *“Кароль Шимановський: Воспоминания, статьи, публикации”*, хоч трохи раніше і з'явилися

окремі невеличкі роботи, наприклад, московських музикознавців Віктора Юзефовича та Ізраїля Нестьєва (статтю останнього піддав критиці Я.Івашкевич)³. Але спеціальні ґрунтовні дослідження на цю тему з'явилися саме в Україні 1962 р. По справжньому її відкрив 2-ма статтями у польському журналі "*Ruch Muzyczny*" один з основоположників українського музичного авангарду, відомий диригент Ігор Блажков, а починаючи від 2-ї пол. 1970-х рр. почали розробляти російська дослідниця Ольга Левтонова, польський дипломат Ванда Міхалевська та автор цих рядків⁴. На поч. 1990-х рр. інтерес до цієї теми з'явився й у польських дослідників – окрім Т. Хиліньської, в Зоф'ї Гельман, Юзефа Опальського, Лешека Мазепи, Адама Мригоня, Ельжбети Ясінської-Єндрош; російських – І. Темченко, Г. Коваленка (обидва – Москва), Ю. Кона, О.Бочкарьової, Н. Старикової (всі – Карелія, Петрозаводськ), І. Гребньової (Владивосток), Т. Єрмолаєвої (Удмуртія, Іжевськ); українських – Ж. Хурсіної (Київ), В. Гузеєвої, О.Маркової, Л. Смирнової (всі – Одеса), О. Полячка, Г. Дідич, М.Гейченко (всі – Кіровоград), М.Солтис (Львів), О.Ізваріної (Донецьк). І в 1993 р. у Кіровограді пройшла міжнародна наукова конференція "*Кароль Шимановський і Україна*", де всі ці та інші дослідники з автором цих рядків включно або виступили з доповідями, або надіслали тези доповідей, що дозволило через 5 років видати збірник матеріалів⁵.

Зв'язки Шимановського з Україною логічно розглядати на 2-х рівнях – б і о г р а ф і ч н о м у і т в о р ч о м у . У подібних випадках на біографічному рівні нерідко виділяють різні аспекти – наприклад, ідейно-естетичний, подійно-фактологічний, часом фольклористичний. Але в даному разі дійти висновків про ідейно-естетичний та фольклористичний аспекти неможливо – фактів для цього сьогодні майже немає. Отже, залишається єдиний – *подійно-фактологічний*.

В українському періоді життя Шимановського (1882-1919) можна вирізнити 2 приблизно однакові за часом етапи – дитячі та юнацькі роки, тобто етап формування митця як особистості (1882-1900), і етап мистецького становлення й творчої зрілості композитора (1901-1919), що своєю чергою розподіляється на кілька стадій залежно від стильових уподобань композитора – шопенівсько-скрябінівську, пізньоромантичну (насамперед не без впливу Ріхарда Вагнера) та імпресіоністичну.

Через брак матеріалів 1-й етап в опублікованих біографіях польського митця було висвітлено пунктиром. Будь-яка біографія, як відомо, починається з визначення дати й місця народження. Однак, стосовно Шимановського навіть їх встановлення було не таким простим. Тільки 1980 р. зусиллями Т. Хиліньської стало достеменно відомо, що він народився 3 жовтня 1882 р.⁶ в с. Тимошівка (нині

Кам'янського р-ну Черкаської обл.). Але тривалий час датою його народження вважалося не 3-го, а 6-го жовтня. Те саме відбувалося також з місцем народження. Адже брат Фелікс і старша сестра Анна народилися не в Тимошівці, а в с. Орлова Балка (нині околиця райцентру Знам'янка Кіровоградської обл.). Через це можна було припустити, що там народився також Кароль. Та нарешті сьогодні вже доведено, що Кароль Шимановський народився саме в Тимошівці.

Такі розходження почасти пояснюються тим, що Тимошівка не була родовим маєтком Шимановських, на відміну від Орлової Балки, котру батько композитора, Станіслав Шимановський, схоже, продав 1897 р.⁷ Частину земель свого маєтку в Тимошівці він також продав за чиншевим правом відставному рядовому Іванові Артемовичу Чоменку в червні 1893 р.: це вдалося встановити за датованим 16 червня 1893 р. документом, що зберігається в Черкаському обласному архіві⁸. Розпродували свої землі й близькі сусіди за Тимошівкою та водночас родичі Шимановських – Росцішевські. Принаймні двічі, 1894 та 1901 рр., Адам, Францішек та Сигізмунд Росцішевські продавали власні землі місцевим селянам⁹. Розпродаж тимошівських земель згодом, після смерті батька, мабуть, продовжував і рідний брат композитора Фелікс, який юридично успадкував маєток у Тимошівці. Матеріали Фонду Давидових того самого архіву засвідчують, що частину орної землі в 1910-1911 рр. він відпустив місцевим селянам, іншу продав міщанинові Синькову, а серед власників землі під тимошівським лісом значилися тоді не лише Шимановські, а й якийсь поміщик Бумак¹⁰.

Ця, на перший погляд, несуттєва для розуміння творчості Шимановського інформація сприймається зовсім в іншому світлі, коли пригадати, що в Тимошівці в 1903-1918 рр. композитор цілком або частково створив чи не половину своєї музичної спадщини – оперу “*Gaïm*”, перші 3 симфонії (з 4-х), усі 3 фортепіанні та скрипкову сонати, 5 фортепіанних циклів (з 6-ти), вокальні цикли “*Пісні Гафіза*” (1-й зошит) і “*Пісні принцеси з казки*”, цикли пісень на вірші Тадеуша Міціньського та німецьких поетів, фрагменти 1-го струнного квартету тощо.

Певні розбіжності викликало й походження Кароля Шимановського. Вже в 1980-х рр. у варшавському журналі “*Ruch Muzyczny*” висловлювалася думка, що він був нащадком єврея-вихреста доби Конквісти. Але наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. Т. Хиліньська аргументовано спростувала це твердження й довела, що Кароль Шимановський доводився родичем (хай і дуже далеким) відомому українському поетові, акад. М. Рильському¹¹.

Серйозні сумніви викликає загальновідомий, уже майже хрестоматійний факт зустрічі в Орловій Балці (дехто вважає – в Тимошівці)

9-річного Шимановського з класиком української музики, композитором Миколою Лисенком. Як згодом згадував його син Остап, Лисенко разом з ним перебував у Шимановських влітку 1892 р. Прослухавши у виконанні Кароля Полонез Огінського, твори Шопена, Шуберта, М.Лисенко нібито обійняв маленького Кароля й промовив: “Ти будеш великим композитором, мій хлопчику. Вчись! Ціле життя вчись!”¹². Ця красива історія виглядає, на перший погляд, цілком правдоподібно. Однак, мемуарам Остапа Лисенка можна довіряти далеко не завжди. Зокрема, у своїх спогадах він дуже детально описав зустріч батька з видатним українським поетом Іваном Франком, свідком чого начебто був. А згодом з’ясувалось: Остап мав тоді стільки років, що докладно пам’ятати всі діалоги навряд чи міг. Отже, чи відбулася зустріч Кароля Шимановського з Миколою Лисенком насправді, чи це лише красива легенда, міг би сказати тільки сам Остап, але він уже давно помер...

Менше сумнівів викликає факт хрещення Кароля Шимановського в костьолі м. Сміли (нині райцентр Черкаської обл.): його споруда збереглася до сьогодні, хоч і зазнала перебудови. Відповідного запису в костьольній книжці знайти не вдалося, бо вона не збереглась; однак, в облікових книгах Звенигородської римо-католицької дієцезії за 1849 р., що зберігаються в Черкаському обласному архіві, в розділі про Смілянський костьол містяться записи стосовно родичів Шимановського. Наприклад, у записі від 6 вересня 1854 р. зазначено, що в штаб-ротмістра Генріка й Теофіли (з Наружевських) Таубе народився син Густав. Свідком була бабуся композитора Міхалина Таубе, яка фігурує як свідок також через 4 роки, в записі від 8 вересня 1858 р. У більш ранньому записі від 31 серпня 1849 р. названо імена Яна Ігнаца та Домініка Вінцента Шимановських¹³.

Загалом перші 18 років життя композитора досліджено найменше, оскільки, крім спогадів, залишилися в основному матеріали, пов’язані з його навчанням у Реальному училищі в Єлисаветграді (нині – Кіровограді), що їх опублікував І. Блажков. А між іншим, саме на тому етапі відбувалося творче формування Шимановського як композитора, саме тоді він написав опери “Золотиста вершина” й “Роланд” (останню у співавторстві зі згадуваним братом Феліксом), *фортепіанні сонати g-moll і fis-moll* та *скрипкову E-dur*, *пісні* на вірші “млодопольського” поета Казімежа Тетмайера, Поля Верлена та Фрідріха Ніцше, численні *фортепіанні прелюдії*. Якими були ці твори – невідомо, оскільки вони не збереглися. Щоправда, пару *прелюдій (c-moll і es-moll)* Шимановський згодом включив до фортепіанного циклу *9 прелюдій op. 1*. Більш того, навіть досі невідомо, де їх було написано – в Тимошівці, Орловій Балці чи Єлисаветграді.

Дещо прояснити тут могло б дослідження музично-педагогічної системи двоюрідного дядька Шимановського по материнській лінії, відомого піаніста-педагога Густава Нейгауза (Нейгаузи належали до числа сполонізованих німців, рід яких походив десь із-над Рейна), в якого він учився в Єлисаветграді й мав шанс стати (але не став) видатним піаністом, як стали товариші Кароля – діти Густава Нейгауза Наталя та Генрик (тоді ще Гаррі, а потім під час викладання в Київській і Московській консерваторіях його називали Генрих), згодом у свою чергу вчитель теж вихідців з України Святослава Ріхтера, Еміля Гілельса та інших світових зірок фортепіанного виконавства¹⁴. Як згадував Я. Івашкевич, сам композитор неодноразово відзначав вплив Густава Нейгауза на становлення його мистецької особистості¹⁵. Взагалі вивчення діяльності приватної музичної школи Густава Нейгауза в Єлисаветграді важливе також з погляду історії українсько-польських взаємин¹⁶.

Доповнити картину формування композитора як митця могло б і дослідження книжок з родинної бібліотеки Шимановських: частина їх знаходиться у бібліотеці ім. Д. Чижевського в Кіровограді, інші можна було б спробувати розшукати у м. Калузі в Росії, де проживала дочка мешканки Єлисаветграда Софії Дирди, якій у 1919 р. відійшла частина єлисаветградського будинку Шимановських.

І все ж магістральним напрямом вивчення дитячих та юнацьких років Шимановського є пошук джерел – нот, листів, фотографій та інших документів. Поки що вони знайдені далеко не всі.

Незрівнянно більше відомостей збереглося про 2-й етап українського періоду життя польського композитора – 1901-1919 рр. Адже зусиллями Т. Хиліньської знайдено й опубліковано листування, спогади рідних і близьких композитора, літературні твори, зрештою ту частину композиторської спадщини зазначеного періоду, що збереглася.

Одним з важливих напрямів дослідження цього етапу видається пошук насамперед загублених творів композитора – “Саломеї” для сопрано й оркестру на вірші теж “млодопольського” поета Яна Каспровича ор. 6, *Тріо для скрипки, віолончелі та фортепіано ор. 16*, *кантати “Атава” ор. 38* на вірші вже згадуваної молодшої сестри композитора З. Шимановської та тих решток філософського роману “Ефеб”, що їх ще не вдалося віднайти.

2-м напрямом могло б стати якнайширше висвітлення зв’язків Шимановського з його оточенням в Україні, надто тими особами, кому він присвятив музичні композиції українського періоду. Таких осіб налічується всього 31: найбільше тут виконавців його творів (10), з-поміж яких було чимало друзів; трохи менше приятелів і знайомих (7) та родичів (5); поетів, на чій вірші писав музику (3); його варшавський

педагог, композитор Зігмунт Носковський, меценат князь Владислав Любомирський та музикознавець – перший біограф композитора Здзіслав Яхимецький.

Серед них тільки одна особа була українського походження – Наталя Давидова з відомого українського роду Гудим-Левковичів (їй Шимановський присвятив, як відомо, *2-гу фортепіанну сонату*). Не випадково на вірші її чоловіка Дмитра Давидова, онука декабриста й родича великого російського композитора (щоправда, на чверть українця) Петра Чайковського, Шимановський написав 3 романси ор. 32 – і це було чи не єдиним зверненням композитора до віршів російською мовою. Саме Наталя Давидова (не плутати її з тезкою та однофамільцею – теж художницею приблизно того самого періоду) мала найбільший вплив на світогляд композитора. Адже вона вивела українське народно-ужиткове мистецтво на європейську арену й, можливо, відкрила як художниця новий напрямок у світовому авангардизмі, що виростав з особливостей української декоративної творчості¹⁷. (Її роботи до нас майже не дійшли – в запасниках Музею декабристів, О. Пушкіна та П. Чайковського в райцентрі Кам'янка Черкаської обл. зберігся виконаний сангіною чи олівцем у реалістичній манері портрет Сажина, економа мастку чоловіка Наталі Дмитра, але цей портрет, на мій погляд, не відбиває її прагнення поєднати українські народні засади із світовим авангардом.) Можна припустити, що захоплення Н. Давидової українською народною культурою, музичні враження Шимановського від організовуваних нею селянських фольклорних концертів удома в с. Вербівка (нині – Кам'янського р-ну Черкаської обл.) стали одним з імпульсів до зацікавлення композитора у майбутньому фольклором польського Підгалля (до історії світової музики він увійшов насамперед як представник неофольклоризму поряд з композитором українського походження Ігорем Стравинським, угорцем Белою Бартоком, іспанцем Мануелем де Фальєю та ін.).

Радше всього саме через Н. Давидову Шимановський міг познайомитись і з її товаришкою за навчанням, відомою українською художницею-авангардисткою Олександрою Екстер.

На жаль, у київських нащадків Гудим-Левковичів (кілька з них поховано на центральній алеї Байкового цвинтаря) додаткової інформації, пов'язаної з Н. Давидовою, не виявилось.

У Кам'янці мешкали родичі Д. і Н. Давидових Лев Давидов з дружиною Маріанною, якій Шимановський присвятив поему "*Навзіка*" з фортепіанного циклу "*Метопи*" ор. 29¹⁸. У вже згаданому Фонді Давидових Черкаського обласного архіву містяться господарські документи, що стосуються, наприклад, купівлі М. Давидовою земель на Красносільському хуторі в якогось міщанина Миколи Миколайовича

Білокопитова або зобов'язань родича Шимановських Едварда Росцішевського перед Л. Давидовим, починаючи від 1911 р., упродовж 6-ти років у маєтку Росцішевських у с. Косара (нині – Косарі Кам'янського р-ну Черкаської обл.) щороку засівати від 50-ти до 100 десятин землі білим цукровим буряком для Кам'янської цукроварні Давидових¹⁹. У с. Косара зберігся 2-поверховий з великим підвалом будинок Росцішевських з розбитим навколо мальовничим парком, уже в советські часи перебудований під сільську лікарню. Принаймні ще 1981 р. інтер'єр будинку включав мистецькі каміни та сходи чорного дерева.

Логіка викладу матеріалу підвела до визначення 3-го, на мій погляд, перспективного напрямку дослідження цього етапу життя і творчості Шимановського – глибокого вивчення обставин його перебування в тих українських містах і селах, де він писав свої твори. Зі спогадів сестри Зоф'ї, Я. Івашкевича та деяких інших джерел відомо, що, крім названих вище Тимошівки, Орлової Балки, Вербівки, Кам'янки, Сміли, Косари й, звісно, Єлисаветграда, композитор також бував у Києві, Львові, Одесі, Кривому Розі (Гданцівка), невеличких містечках Кальник на Житомирщині, Знам'янка на Кіровоградщині, Умань на Черкащині, селах Заруддя (зараз Оратівського р-ну Вінницької обл.), Рижавка (Уманського р-ну Черкаської обл.), Дахнівка (Черкаського р-ну Черкаської обл.), Хрінівка (Іллінецького р-ну Вінницької обл.), Бандурово (Кам'янського р-ну Черкаської обл.), Дібрівка (тодішня Рейментарівка) та Верхня Оситнячка (обидві тепер належать до Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.), а також Ситківці (на Житомирщині) та Криниця (на Лемківщині – нині Польща), під Галичем, можливо, в Чернівцях та Бродах, планував, але не зміг побувати на Гуцульщині – у Ворохті, Жаб'юму, Яремчі, долині Прута²⁰.

Відомо, що поява скрипкових творів Шимановського пов'язана в основному із с. Заруддя, де мешкав знайомий композитора, музичний меценат, цукрозаводчик та піаніст-аматор Юзеф Ярошинський. У нього часто гостював друг Шимановського, виконавець майже всіх прем'єр його скрипкових творів, видатний польський скрипаль Павло Коханський (народився в Одесі під прізвиськом Каган, в дитячому віці його вихрестив відомий варшавський диригент і скрипаль Еміль Млинарський), згодом певний час професор Київської консерваторії²¹. Нерідко до них приєднувався й Шимановський, в результаті чого там виникли скрипковий цикл *“Міфи”*, частково *Перший скрипковий концерт*, *Ноктюрн* і *Тарантела*. *Тарантелу* почасти написано в с.Рижавка (після пляшки доброго коньяку) й присвячено її господарю – іншому другові композитора – Августу Іваньському. А прем'єра *“Міфів”* у виконанні П. Коханського відбулася в Умані на добродійному концерті у фонд Товариства допомоги жертвам війни. Там само, в Умані, 1916 р. під час

прогулянки алеями “Софіївки” – одного з наймальовничіших парків Європи – народилася головна партія 1-го струнного квартету. Питання перебування Шимановського в Зарудді, Рижавці та Умані ще зовсім не досліджене й потребує пильного вивчення.

Натомість елісаветградські роки Шимановського, порівняно з іншими містами України, висвітлені найкраще, тож на періоді навчання в місцевому Реальному училищі, а згодом – Першої світової війни, детально спинятися не варто. Лише зауважу, що під час громадянської війни він то працював задля грошей заступником голови музичної секції Елісаветградського відділу народної освіти (МУЗО), виступаючи разом з Генр. Нейгаузом з концертами (при більшовиках), то публікував антисоветські статті (при денікінцях). Загальновідомо, що там він написав фрагменти *1-го струнного квартету*, вокальний цикл “*Чотири пісні*” на вірші Рабіндраната Тагора та “*Пісні божевільного мuedзина*” на вірші Я.Івашкевича, а також літературний твір – філософський роман “*Ефеб*”²². За участю скрипаля Віктора Гольдфельда (згодом проф. Київської та Мінської консерваторій), композитор зробив там *транскрипції* (гармонізував і переінструментував) для скрипки і фортепіано *3-х сольних-скрипкових каприсів Н. Паганіні*. Менш відомо, що в Кіровоградському музеї музичної культури ім. Кароля Шимановського (у будинку, поруч з яким мешкали Шимановські, але його вже кілька років реконструюють) збереглися видання Каприсів Паганіні з власноручними олівцевими позначками Шимановського. Вивчення цих нот може принести цікаві результати.

Лише один-єдиний твір Шимановський написав у Києві – *поему* “*Острів сирен*” з *фортепіанного циклу* “*Метопи*”, хоч і провів там разом з родиною три воєнні зими 1915-1917 рр. Враховуючи пропозиції Шимановському від композитора польського походження Рейнгольда Глієра, тодішнього ректора Київської консерваторії, викладати в ній та від Леона Ідзіковського, нотовидавця, – публікуватися в його музичному видавництві в Києві, логічно припустити наявність листування Шимановського з Глієром та Ідзіковським, але його поки що не знайдено. Листування з Глієром варто шукати в Росії, зокрема, Москві, де він згодом був проф. Московської консерваторії, а з Л. Ідзіковським, за словами Т. Хилінської, – у Львові (у Польщі архіву Ідзіковського знайти не вдалося). Щоправда, думкам і судженням Шимановського, викладеним у листах, як слушно вважав І. Белза, не завжди можна довіряти.

Тепер про київські адреси Шимановського. Досі відомо три – в розпал Першої світової війни квартири на вул. Левашовській (тепер Шовковична), 11²³, і Рейтарській, 17, кв. 7, та номер у “Гранд Отелі” (нині – Національна музична академія України, донедавна Київська

консерваторія) на вул. Миколаївській (тепер – архітектора В.Городецького, до речі, теж поляка)²⁴. Однак, встановити, чи збереглися перших два будинки, поки що не вдалося. Натомість пощастило віднайти кілька київських адрес згадуваних вище Д. і Л. Давидових 1908-1911 рр. та 1914 р., які щороку знімали для своїх родин нові помешкання. Цікаво, що ці адреси знаходяться поряд з адресами Шимановських. Якщо композитор приїздив у цей період до Києва (1910 р. він планував опублікувати у видавництві Л.Ідзіковського *фортепіанну Фантазію*²⁵), то ймовірно припустити, що 1908 р. відвідував Д. і Н. Давидових за адресою Левашовська, 29, та Л. і М. Давидових на Рейтарській, 13. Адже він був змушений (хоч і не завжди охоче) провадити в Києві активне світське життя. Наступного року Л. і М. Давидови мешкали на Рейтарській, 25, а 1911 р. – на Трьохсвятительській, 20²⁶. Н. Давидова в листі до К. Шимановського від 18 лютого 1914 р. подає ще одну адресу – Севастівська (?), 29. Можливо, вона також приводила Шимановського до названої вище художниці О.Екстер, яка мешкала тоді на вул. Фундуклеївській (тепер – Б. Хмельницького) напроти споруди Оперного театру. Не міг не заходити композитор і до вже згаданого Ю. Ярошинського, який, за словами видатного польського піаніста Артура Рубінштейна, мав у Києві родинний будинок²⁷. Варто з'ясувати його адресу.

Якщо Шимановський приїжджав до Києва перед 1897 р. і в 1918-1919 рр. (щоправда, останнє дуже сумнівно), то логічно припустити, що він бував і в сім'ї своїх родичів по батьковій лінії Блюменфельдів (вони належали до числа сполонізованих австріяків). Адже всі п'ятеро братів і сестер, батько яких, Михайло, став одним із засновників гімназії в Єлисаветграді, теж славились як музиканти. Зокрема, зі своїм двоюрідним дядьком Феліксом він мав не лише родинні, а й музичні зв'язки. На жаль, їхнє листування поки що не віднайдене (варто ретельно пошукати у Москві й Санкт-Петербурзі), але залишилися відомості про багаторазові зустрічі дядька з небожем, що, зазвичай, завершувалися спільним музикуванням. Фелікс Блюменфельд – у 1870-х рр. теж учень Густава Нейгауза (за останнього вийшла заміж рідна сестра Фелікса Марта, відтак родичі Шимановського по материнській і батьківській лініях поріднилися) – визначний піаніст, диригент, композитор та педагог, учитель світової слави піаністів Володимира Горовіца, Марії Грінберг, Олександра Дубяньського, диригента Олександра Гаука та ін. У 1918-1922 рр. він очолював Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка в Києві та одночасно працював професором Київської консерваторії. Рідний брат Фелікса Станіслав Блюменфельд, піаніст і педагог, наприкінці ХІХ ст. очолював у Києві

відому власну приватну Музичну школу, але помер, коли Шимановському було лише 14 років²⁸.

Завдяки Т. Хилінській можна стверджувати, що твори композитора неодноразово виконувалися в Києві – і в концерті у фонд Товариства допомоги жертвам війни²⁹, і на сцені Польського театру в Києві³⁰. В концерті 5 квітня 1915 р. прозвучали скрипкові композиції – *Соната оп. 8*, *Романс оп. 23* та “*Джерело Аретузи*” з циклу “*Міфи*”: партію фортепіано виконував автор³¹. Однак, київські сторінки Шимановського прочитано далеко не всі.

Так само ще не досить досліджене перебування композитора у Львові, хоч там він і не завершив жодного твору. Але за далеко не вичерпними підрахунками впродовж 30-ти років (1903-1933) Шимановський приїздив до Львова щонайменше 15 разів. І це не випадково, бо, по-перше, там мешкала його інша сестра, відома співачка Станіслава Корвін-Шимановська (на відміну від неї, композитор не вживав шляхетського долучника до прізвища, хоч і мав на це право), а, по-друге, порівняно з іншими зазначеними містами його твори у Львові виконувалися (в т.ч. і вперше) найчастіше³².

Якщо у Львові Шимановський бував і після 1919 р., бо Львів аж до 1939 р., як відомо, входив до складу Другої Речіпосполитої (він вочевидь вважав його містом більш польським, аніж українським), то на решту України не приїжджав уже ніколи. Щоправда, ще за життя композитора в Харкові й Києві виконувалася його музика. Так, у Харкові 31 січня 1934 р. відбувся симфонічний концерт з творів тогочасних польських композиторів. Разом з опусами друга Шимановського, польського композитора й диригента Гжегожа Фітельберга (він диригував концертом) і Кароля Ратгауза прозвучали також композиції Шимановського – *4-та симфонія* (партію солуючого фортепіано виконував Олександр Каменський з Ленінграда, тепер – Санкт-Петербурга) й балет “*Гарнасі*” (в концертному виконанні й без короткої фінальної, 3-ї картини). Концерт пройшов з успіхом, але контекст його був трагічним. Адже напередодні, в 1932-1933 рр., як відомо, в Україні лютував Голодомор. Шимановський, щоправда, міг цього й не знати, бо факт Голодомору, звичайно, приховувався офіційними Москвою і Києвом. Відповідно, не досить щирою була й рецензія на концерт відомого українського композитора Пилипа Козицького, який, високо оцінюючи твори Шимановського, в той же час чомусь віднайшов паралелі (в трагічному світосприйманні й фольклоризмі) з музикою Чайковського. Річ у тім, що Козицький, в атмосфері тогочасної “боротьби з модернізмом у музиці”, що панувала в Советському Союзі, іншим чином просто не міг дати належну оцінку

творам Шимановського, які, звичайно ж, репрезентували стиль музики ХХ, а не ХІХ ст.³³

Після названого концерту у виконанні в Україні творів К.Шимановського настала велика пауза, пов'язана з насаджуванням советською ідеологією методу "соціалістичного реалізму" в музиці. Крига скресла під час "хрущовської відлиги", в 1962 р., коли до 80-річчя польського композитора І. Блажков організував концерт з його творів у Великому залі Київської державної консерваторії ім. П. Чайковського. Передне слово виголосив основоположник української композиторської школи ХХ ст., видатний композитор і водночас член правління, один із засновників Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби Борис Лятошинський (текст переднього слова поки що, на жаль, віднайти не вдалося). Пізніше, на філармонічних сценах фортепіанні твори польського композитора почала виконувати проф. Львівської державної консерваторії, піаністка Марія Тарнавецька. Згодом музичні опуси Шимановського почали входити до екзаменаційних програм студентів і випускників українських консерваторій. А наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. усі скрипкові інструментально-ансамблеві твори композитора виконали в концертах і записали на компакт-диск заслужені артисти України, лауреати міжнародних конкурсів скрипаль Олесь Семчук і піаністка Ганна Середенко, які, до того ж, отримали спеціальний приз за виконання його музики на одному з міжнародних конкурсів у Великій Британії. Не можна тут не згадати й про гастрольний концерт у Колонному залі Київської філармонії 1982 р. видатного піаніста ХХ ст. С. Ріхтера, котрий, будучи, як і його вчитель Генрих Нейгауз, популяризатором музики польського композитора, виконав його *2-гу фортепіанну сонату*, присвячену, як уже зазначалося, Н. Давидовій, у рамках Року Шимановського, проголошеного ЮНЕСКО.

Кілька слів про Одесу. Шимановський там не написав жодного твору, але наприкінці літа – на поч. осені 1918 р. обговорював з Я.Івашкевичем деталі лібрето своєї опери "*Король Рогер*", що її по праву тепер вважають однією з найкращих опер ХХ ст. А тоді разом з матір'ю й сестрою композитор відпочивав у згадуваних вище Л. і М. Давидових на 8-й станції Середнього Фонтану, котрі знімали дачу Шварців. Варто встановити, чи зберігся цей будинок.

Одеську адресу опубліковано у фундаментальному виданні кореспонденції Шимановського українського періоду, зібраній і ґрунтовно науково опрацьованій Т. Хилінською³⁴. Незважаючи на те, що перші виявлені листи датовано 1903 р., а регулярне листування вдалося зібрати тільки від 1905 р., виняткова ретельність при підготовці цього унікального видання дозволяє спробувати скласти хронологічні таблиці

українського періоду життя і творчості Шимановського, на зразок тих, котрі зробив польський музикознавець, один з його біографів Станіслав Голяховський³⁵. Такі таблиці стали б вагомим підґрунтям для написання біографічної монографії *“Кароль Шимановський і Україна”*.

Тож дослідженість біографічного рівня зв'язків Шимановського з Україною хоча й рясніє прогалинами, та все ж явища й факти піддаються логічному поясненню та осмисленню.

Далеко не завжди однозначний результат дає вивчення їх творчого рівня.

Щоправда, це не стосується його **естетико-культурологічного аспекту**. Необхідним тут видається новий аналіз відомих творів Шимановського того періоду під кутом зору типології індивідуального композиторського стилю в контексті європейських музично-естетичних напрямків, стилів та течій. Щодо останнього усталеної думки поки що не вироблено. Одні вбачають вплив Ріхарда Штрауса, а інші це заперечують; дехто знаходить вплив імпресіонізму, а хтось цього не бачить, і т.ін.

Цікавим тут могло би стати порівняння музичних творів Шимановського та композиторів – його сучасників – на ту саму тематику. Наприклад, звернення до давньогрецького міфу про Деметру та її дочку Персефону 3-х митців – Шимановського, Ігоря Стравинського та українського композитора польського походження Івана Рачинського (симфонічна сюїта *“Елевзінські містерії”*). Не менший інтерес викликає також порівняння й визначення причин впливу музики О. Скрибіна на поч. 20-го ст. на ранні твори як Шимановського³⁶, так і видатних українських композиторів Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, згодом В. Косенка та ін.

Комплексного аналізу (з участю філософів, естетиків та літературознавців) потребує й літературна спадщина композитора, зокрема опубліковані Т. Хиліньською фрагменти складного багатогранного філософського роману Шимановського *“Ефеб”*, написаного в Єлисаветграді³⁷.

Інший аспект творчого рівня становить звернення Шимановського до української музичної культури. В дотеперішній літературі існують 5 згадок про використання композитором українських музичних джерел у творах досліджуваного (а одного разу – й пізнішого) періоду творчості (з певним застереженням до нього належить і опера *“Король Ротер”*): 3 – в Я. Івашкевича, 2 – у польського диригента Станіслава Чижовського.

Я.Івашкевич у повісті *“Сади”* (*“Ogrode”*) твердив, що Шимановський не лише збирав, а й робив обробки українських народних пісень у

Тимошівці, де якийсь узимку переховувався під час епідемії³⁸. Чи це дійсний факт, чи витвір фантазії Івашкевича міг би підтвердити хіба що сам письменник, якого вже немає в живих. Радше за все наведений факт є фантазією письменника, в якого художній домисел часом переважав над історичною правдою. Тим більше, що “Сади” – це художній твір, а не історична праця.

Поки що не вдалося знайти підтвердження також іншим 2-м фактам, наведеним Івашкевичем у його хоча й художньому, але біографічному та водночас музикознавчому творі “Шопен” і в одній із статей – буцімто композитор звертався до українського музичного фольклору в “*Колисковій Роксани*” з опери “*Король Ротер*” та на початку 2-ї частини 2-го струнного квартету, щоправда, написаного вже пізніше, у польський період³⁹.

4-та згадка міститься в згодом опублікованій доповіді С. Чижовського на варшавській науковій сесії 1962 р. до 80-річчя від дня народження Шимановського. Тоді доповідач зауважив, що в основі *Пісні Роксани з опери “Король Ротер”* лежить українська народна пісня “*Ой у полі та корчомка стоїть*”⁴⁰. В існуючих опублікованих фольклорних збірках пісні під такою назвою знайти не вдалося. Водночас з’ясувалося, що Чижовський спирався не на фольклорні збірки, а на власний слуховий досвід, і тривалий час було не відомо, чи не підвела його музична пам’ять. Тільки через понад 35 років поталанило виявити інтонаційну (але не ритмічну) спорідненість мелодичної лінії названого фрагменту опери з мелодією відомої української народної пісні “*Ой хмелю мій, хмелю*”⁴¹. Чи знав про це сам Шимановський, остаточно визначити навряд чи вдасться, але окремі факти дозволяють дійти висновку, що таке не виключено. Річ у тім, що у своєму пізнішому балеті “*Гарнасі*” композитор звертався до підгальського варіанту польської народної пісні “*Хміль*” (“*Chmiel*”) – її називали одним з найдавніших зразків польського музичного фольклору, котрий дійшов до нашого часу⁴². Тож чи не міг композитор вважати й українського “*Хмеля*” (хай і помилково) щасливо врятованою архаїкою, інтерес до якої саме тоді почав у нього пробуджуватися? Але, звичайно, таке міркування залишається тільки непідтвердженим припущенням.

У тій самій доповіді С. Чижовський також твердив (остання, 5-та згадка), що візантійські хори в “*Королі Ротері*” нав’язні враженнями від відвідин композитором православної церкви в Тимошівці⁴³ (на жаль, уже наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. цю дерев’яну церкву поварварському розібрали). Гадаю, таке припущення не є безпідставним. Але з таким самим успіхом Шимановський міг почути православну духовну музику і в інших церквах, у т.ч. у Росії, де він неодноразово бував.

Тож усі 5 згадок про звернення композитора до українських музичних джерел поки що не знайшли свого остаточного підтвердження. Інших випадків такого звернення до сьогодні не виявлено.

Отже, існуючим фактам не суперечить такий висновок – в український період Шимановський свідомо не звертався до української музичної культури⁴⁴, що, зрештою, впливало з його тодішніх ідейно-естетичних позицій. Скоріш за все композитор писав музику, опираючися навколишній інтонації. Відкриваючи нову добу в польській музиці, він, можливо, хотів заперечити відому традицію польського сентименту до української пісні, ширше – культури, що спостерігався в ХІХ ст.

Натомість зв'язки музики Шимановського з українським фольклором вдалося знайти в його пізніших творах, написаних уже після остаточного переїзду з України до Польщі (1920-1933). Але уважніший аналіз таких зв'язків теж не дав підстав твердити, що композитор свідомо звертався до українського фольклору⁴⁵.

У цих зв'язках виділяються 2 типи. 1-й характеризується тим, що вони мало начебто *безпосередній* характер. Так, виявлено початкові інтонації поширеного на Київщині українського народного плачу “*Ой мамочко, мамочко моя*” у вокальній партії середнього розділу 1-ї частини кантати “*Stabat Mater*” Шимановського; лемківської колискової “*Люляй же мі, люляй*”⁴⁶ у темі, що відкриває фінальну, 6-ту частину тої самої кантати [цю тему сам композитор вважав “найпрекраснішою мелодією, котру (йому. – А. К.) вдалося будь-коли створити”⁴⁷]; а також притаманну українському гуртовому співові розвинуту хорovu поліфонічну фактуру народно-підголоскового типу (у польському фольклорі подібної немає) в одному з епізодів 2-ї частини названої кантати. Але у перших 2-х випадках не вдалося з'ясувати, чи існують інтонаційні аналоги зазначених плачу й колискової у польському фольклорі, а в 3-му – не визначено остаточного, на який гуртовий спів орієнтувався Шимановський: український чи російський, де на півдні теж існує розвинута народно-підголоскова поліфонія. Тож і тут факти звернення композитора саме до українського фольклору остаточного підтвердження не знайшли.

2-й тип цих зв'язків примітний тим, що вони мали *опосередкований* характер і здійснювалися через спорідненість фольклору України (надто Західної) з тими польськими, й особливо підгальськими піснями, до котрих звертався Шимановський у 1920-1933 рр.⁴⁸ Так, у фінальній, 3-й картині балету “*Гарнасі*” композитор цитував підгальську пісню “*Powidz ze mi, powidz*”, інтонаційно близьку до відомої української народної “*Ой сивая зозуленька*” (особливо популярною є її обробка видатним українським композитором Миколою Леонтовичем) та, меншою мірою, до лемківської “*Ани ми не вечер*”⁴⁹. В основі

початкових тактів “Гарнасів” і, як вдалося встановити, “*Stabat Mater*” (в останній – у трансформованому вигляді) лежить мелодія підгальської “збуїницької” пісні “*Ej idzie sie Janicek*”⁵⁰, що за ритмічним малюнком наближається до українських лемківських – колискових “*Ей люляй мі, люляй*” і “*Ой сину мій, сину*”, а також окремих тактів пісень “*Сіла муха на коноплі*” та “*А в неділю раз пальонку тию*”⁵¹. Підгальська “сороміцька” пісня “*Kieby było nie świtało*”, котру Шимановський обробив і згодом використав у “*Гарнасях*”, текстуально споріднена з лемківською менш фривольного змісту “*Ой же било не свитало*”⁵², а інтонаційно, як вважав відомий польський музикознавець, акад. Адольф Хибінський, – з деякими гуцульськими піснями, зокрема, “*Танцювала лиска з вовком*” (надто в ритмічному плані) та з окремими угорськими⁵³, що, на думку відомого угорського композитора та етномузиколога Золтана Кодая, мають аж... китайське інтонаційне коріння (через монгольські, калмицькі, чуваські та близькі до угорських за угро-фінською спільнотою марійські пісні)⁵⁴. Існують також інші випадки такого типу⁵⁵.

Звертаючися до підгальських пісень, Шимановський не знав про їх спорідненість із піснями українських лемків, східних словаків-гірців та інших народів карпатсько-балканського регіону⁵⁶, вважаючи підгальські пісні **прапольськими**, що щасливо збереглися. Коли А.Хибінський згодом пояснив йому помилковість таких поглядів, то, за його словами, в композитора зіпсувався настрій⁵⁷.

У сер. 1990-х рр. вдалося виявити інтонаційну спорідненість популярної польської пісні мазуркового плану “*Ułani, ułani*”, що її обробку зробив Шимановський майже одразу після свого переїзду з України до Польщі, з відомою ліричною українською народною піснею “*Тече річка невеличка*”⁵⁸. Але чи знав про це композитор, знову ж таки залишається не відомим.

На окрему увагу заслуговують наукові праці українських дослідників, присвячені різним аспектам творчості К.Шимановського, не пов’язані або опосередково пов’язані із зв’язками польського митця з Україною. Першою ластівкою стала дипломна робота випускниці Київської консерваторії Галини Мокреєвої, присвячена *мазуркам* композитора; її було захищено на поч. 1960-х рр. Трохи пізніше опубліковано статтю про його фортепіанні твори вже згадуваної М.Гарнавецької⁵⁹, якій згодом відомий львівський композитор, диригент і педагог польського походження Адам Солтис передав авторські рукописи та фотокопії автографів чернеток творів Шимановського⁶⁰, що, можливо, виконувалися на концертах у Львові. Що ж до дисертаційних робіт, то спочатку в Ленінграді в сер. 1970-х рр. захистив кандидатську дисертацію, присвячену польському композиторові,

колишній львів'янин Едуард Волинський; згодом у Київській консерваторії 1988 р. – автор цих рядків; 1995 р. – харків'янин Олександр Сердюк; а 2001 р. – вже згадувана як піаністка, киянка Ганна Середенко⁶¹.

Таким чином, висвітлення зв'язків Шимановського з Україною (1882-1919), де він написав чи не половину своїх творів, сьогодні хвибує на неповноту, а подеколи – й на бездоказовість існуючих уявлень. На біографічному рівні це стосується насамперед дитячих та юнацьких років композитора (1882-1900), хоч істотні прогалини простежуються також стосовно етапу його мистецького становлення та творчої зрілості (1901-1919). Що ж до творчого рівня таких зв'язків, то доведених фактів свідомого звернення Шимановського до українських джерел поки що не виявлено. Існуючі в літературі щодо цього згадки (Я. Івашкевич, С. Чижовський) при перевірці не знайшли свого остаточного підтвердження. Натомість віднайдені мелодичні збіги з українськими народними піснями у пізніших творах композитора, написаних ним уже в незалежній Польщі, тобто після 1919 р., можуть пояснюватись інтонаційною спорідненістю фольклору України та Польщі.

Найперспективніші напрями дальших досліджень біографічного рівня зв'язків Шимановського з Україною полягають, на мій погляд, у:

- ретельній перевірці наявних фактів;
- пошуках невідомих джерел і документів, щонайменших відомостей про дитячі та юнацькі роки композитора, листування з Ф. Блюменфельдом, Р. Глієром та Л. Ідзіковським;
- вивченні музично-педагогічної системи Густава Нейгауза;
- пошукові й дослідженні книжок з родинної бібліотеки Шимановських;
- висвітленні контактів польського митця з тими особами (надто з Н. Давидовою), яким він присвячував твори досліджуваного періоду, та обставин перебування в тих місцевостях України, що в той чи інший спосіб пов'язані з написанням ним і публічним виконанням творів;
- складанні хронологічної таблиці життя і творчості Шимановського в Україні.

Що ж до творчого рівня таких зв'язків, то найважливішим тут є, гадаю:

- новий стильовий аналіз творів композитора (в т.ч. літературних) українського періоду в контексті тогочасних світових музично-естетичних напрямків (зокрема, і в Україні);
- пошуки доказів свідомого звернення ним у своїй музиці до українських джерел:

- вивчення “життя” в Україні творів композитора на театральних і концертних сценах, аудіо- й відеозаписах;
- історіографічне узагальнення тих наукових праць українських музичних теоретиків та практиків, що пов’язані з усім життям і творчістю Шимановського.

Дослідження всього цього дозволить майбутнім дослідникам написати фундаментальну монографію “*Кароль Шимановський і Україна*”.

- ¹ Стаття являє собою доповнений та перероблений варіант опублікованої ст. у зб.: Шимановський і Україна: Матеріали наук. конф., Кіровоград, 28-30 вер. 1993 р. /Наук. ред., передм. А.П.Калениченко. – Кіровоград, 1998. – С. 6-20.
- ² Див. напівсерйозну ст.: Калениченко Анатолій. Чи можна вважати Кароля Шимановського також українським композитором? // Українська тема у світовій культурі: Наук. вісник МАУ. – Вип. 17. – Київ, 2001. – С. 314-322.
- ³ *Jachimecki Zdzisław*. Karol Szymanowski. Rys dotychczasowej twórczości // *Przegląd Współczesny*. – 1927. – Nr. 60, 61, 62; *Golachowski Stanisław*. Karol Szymanowski. – Warszawa: Czytelnik, 1948. – 121 s. (монографію перевидано рос. мовою у кн.: *Голяховський Станислав*. Кароль Шимановський / *Ивашкевич Ярослав*. Встречи с Каролем Шимановским (фрагм.) / Пер. с польск. *Ирина Свирида*; Вступ. ст. и общ. ред. *Игорь Бэлла*. – Москва: Музыка, 1983. – С. 1-112); *Łobaczewska Stefania*. Karol Szymanowski. – *Życie i twórczość (1882-1937)*. – Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne (далі – PWM), 1950. – 667, 57, 40, 28 s.; *Chomiński Józef Michał*. Studia nad twórczością Karola Szymanowskiego. – Kraków: PWM, 1969. – 351 s.; *Chylińska Teresa*. Szymanowski i jego muzyka. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1980. – 147 s.; *ii ж*. Szymanowski: [Album]. – Kraków: PWM, 1962. – 231 s.; О Каролу Сzymanовским: *Antologia / Opracował Zdzisław Sierpiński*; *Wybór ilustracji Elżbieta Jasińska-Jędrosz*. – Warszawa: Interpress, 1983. – 216 s.; *Maciejewski Bogusław M*. Karol Szymanowski, his life and music. – London, 1967; *Przybylski Tadeusz*. Karol Szymanowski (1882-1937). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1977. – 34 s.; *Waldorff Jerzy*. Serce w płomieniach: Оповідь о Каролу Сzymanовским. – Warszawa: Iskry, 1980. – 120 s.; *Волынский Эдуард*. Кароль Шимановский, 1882-1937: Краткий очерк жизни и творчества: Популярная монография. – Ленинград: Музыка, 1974. – 88 с.; *Michałowski Kornel*. Katalog tematyczny dzieł i bibliografia. – Kraków: PWM, 1967. – 348 s.; *його ж*. Karol Szymanowski: Bibliografia, 1967-1991. Dyskografia, 1981-1991 / Towarzystwo Muzyczne im. Karola Szymanowskiego w Zakopanem. – Kraków: Musica Jagełonica, 1993. – 163 s.; *Szymanowska Zofia*. Оповідь о naszym domu. – Kraków: PWM, 1980 (1-ше вид. – Lwów: Książnica-Atlas, [1935]). – 123 s.; *Iwaszkiewicz Jarosław*. Spotkania z Karolem Szymanowskim. – Kraków: PWM, 1976 (1-ше вид. -

1947). – 108 s. (спогади Я. Івашкевича частково перевидано рос. мовою в кн.: *Станислав Голяховский. Кароль Шимановский / Ярослав Ивашкевич. Встречи с Каролем Шимановским.* – С. 113-125); *його ж.* Książka moich wspomnień. – Kraków-Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1983. – 423 s.; Кароль Шимановский: Воспоминания, статьи, публикации / Ред. и сост. *И. Никольская, Ю. Крейнина.* – Москва: Сов. композитор, 1984. – 296 с.; *Юзефович В.* Наследник славных традиций // Сов. музыка. – 1978. – № 3. – С. 67-75; *Нестьев И.* Кароль Шимановский в России // Сов. Музыка. – 1962. – № 11; *Iwaszkiewicz Jarosław* // *Życie Warszawy.* – 1965. – 10/11 stycznia.

- ⁴ *Błażkow Igor.* Elizawietgradzkie lata // *Ruch Muzyczny.* – 1962. – Nr. 23. – S. 1-6; *його ж.* Reportaż z Tymoszówki // Там само. – 1962. – Nr. 19. – S. 3-6; *Lewtonowa Olga.* Tymoszówka jest piękna // Там само. – 1981. – Nr. 11. – S. 13-16; *Левтонова Ольга.* Портрет художника в письмах // Сов. музыка. – 1987. – № 4. – С. 94-101; *Michalewska Wanda.* O Karolu Szymanowskim na Ukrainie // *Przyjaźń.* – 1976. – Nr. 18. – S. 6-7, 16-17; *Калениченко Анатолій.* Кароль Шимановський і Україна // Український календар. 1982. – Варшава: УСКТ, 1982. – С. 111-113; *його ж.* Українські сторінки життя і творчості Кароля Шимановського // Проблеми слов'язнавства: Міжвідомч. наук. зб. – Львів, 1984. – Вип. 27. – С. 58-64; *його ж.* Украинские мотивы в творчестве К. Шимановского // Узловые вопросы советского славяноведения: Тез. докл. и сообщ. IX Всесоюзной науч. конф. историков-славистов, Ужгород, 21-23 сент. 1982 г. – Ужгород, 1982. – С. 309-310; *його ж.* Пам'ятні місця України, пов'язані з діяльністю Кароля Шимановського // Тези доп. II респ. наук. конф. з істор. краєзнавства., 19-21 жовт. 1982 р., м. Вінниця. – Київ, 1982. – С. 284-286. Окрім згадуваних спогадів Я.Івашкевича і З.Шимановської, до мемуарної частини джерельної бази даної теми належать також колективний збірник спогадів про К.Шимановського (*Karol Szymanowski we wspomnieniach / Opracował Jerzy Maria Smoter.* – Kraków: PWM, 1974. – 394 s.) та мемуари А. Іваньського-мол. і Генриха Нейгауза (*Iwański August. Jadwiga Spiessowa: Przyczynek biograficzny do prac o Karolu Szymanowskim // Ruch Muzyczny.* – 1947. – Nr. 5. – S. 13-14; *Нейгауз Г.Г.* Размышления, воспоминания, дневники. Избранные статьи. Письма к родителям. – М., 1975). Вагоме місце посідають окремі спогади, що не увійшли до наведеного збірника, про перебування Шимановського в Тимошівці того самого А. Іваньського, Р.Роговського, А. Росцішевської, Е. Шерментовського (*Iwański August. W Tymoszówce i dalej: Fragment pamiętnika // Świat.* – 1962. – Nr. 40. – S. 14-15; *його ж.* Wspomnienia 1881-1939. – Warszawa, 1968; *Rogowski Roman.* Do widzenia, stary domu! Z Dzikich Pól na Mazowsze. – Warszawa, 1980. – S. 79-85; *його ж.* Dwa spotkania z Karolem Szymanowskim // *Stolica.* – 1967. – Nr.18. – S. 12-13; *його ж.* Karnawałowe wspomnienie. – Там само. – 1962. – S. 24; *його ж.* Szymanowscy z bliska // Там само. – 1977. – Nr. 14/15. – S. 10-11; *Rościszewska Alina.* Okruchy // *Kierunki.* – 1960. – Nr. 39. – S. 7; *її ж.* W sprawie Tymoszówki: [Полеміка з Е. Шерментовським] // Там само. –

1958. – Nr. 44. – S. 9; *Szermentowski Eugeniusz*. Tymoszówka: Pepinieria artystów // Там само. – 1958. – Nr. 36. – S. 8-9). Викликають інтерес спогади знову ж таки А. Іваньського про перебування скрипаля П. Коханського й К. Шимановського та написання останнім скрипкових творів у Зарудді й Рижавці (*Iwański Awgust*. Zarudzie 1915-1916 // *Ruch Muzyczny*. – 1967. – Nr. 6. – S. 11-12; *Karol Szymanowski: Wspomnienia i impresje*: [A. Хибінський, А. Іваньський, А. Таубе та ін.] // *Muzyka Polska*. – 1937. – Z. 4. – S. 185-203). Цікавими є також спогади О. Вільгорського й А. Свідерської про роль Шимановського у культурному й зокрема концертному житті Києва (*Świdarska Alina*. Ze wspomnień o Karolu Szymanowskim // *Ruch Muzyczny*. – 1947. – Nr. 21. – S. 12-13; *Wielhorski Aleksander*. Ze wspomnień o Karolu Szymanowskim // *Zdrój* (Люблін). – 1946. – Nr. 6. – S. 6).
- ⁵ Див. зб.: Шимановський і Україна: Матеріали наук. конф. – 152 с.
- ⁶ *Chylińska Teresa*. Kiedy urodził się Karol Szymanowski // *Ruch Muzyczny*. – 1980. – Nr. 9. – S. 8-9. Для даної теми важливо, що до музичного оточення Шимановського входила й українська народна музика. Про одну з пісень – “*Oj z-za gór, z-za gór wiliłae sokół*” – згодом згадувала його сестра Зоф’я. Майбутній композитор з дитинства бачив український народний побут, чув мову й фольклор – прислів’я, казки, пісні, танці, можливо, й плачі, зокрема на похоронах його няньки, українки Софії, яку називав Зося (*Szymanowska Zofia*. Вказ. пр. – S. 7, 63-75, 105).
- ⁷ *Błażkow Igor*. Reportaż z Tymoszówki. – S. 4.
- ⁸ Черкаський обласний архів (далі – ЧОА). – Ф. 697. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 1.
- ⁹ Там само. – Арк. 7: Геодезическое описание, веденное землемером Черкасско-Чигиринского съезда мировых посредников Струговщиковым при съемке границы участка усадебной земли села Тимошевки, Киевской губернии, Чигиринского уезда, Александровской волости, выкупаемого на чиншевом праве отставным рядовым Иваном Артемовым Чоменком из владения дворянина Станислава Феликсовича Шимановского
- ¹⁰ Там само. – Ф. 315 (фонд Давидових). – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 118, 120.
- ¹¹ *Chylińska Teresa*. O genealogii Karola Szymanowskiego // *Ruch Muzyczny*. – 1988. – Nr. 18. – S. 3-5; *Хилінська Тереса*. Бути поляком в Україні // Шимановський і Україна. – С. 24, 29, 31.
- ¹² *Лысенко Остап*. Николай Лысенко: Воспоминания сына. – Москва: Молодая гвардия, 1960. – С. 11-12.
- ¹³ ЧОА. – Ф. 421. – Оп. 1. – Од. зб. 1.
- ¹⁴ Звертає на себе увагу застенографована бесіда Генриха Нейгауза, присвячена Шимановському, що відбулася десь у 1940-1942 рр. (*Нейгауз Г.* [Великий польський музикант] // *Кароль Шимановський: Воспоминания, статьи, публикации*. – С. 24-32). Генріхові Нейгаузу, який був першим виконавцем *Варіацій на польську народну тему для фортепіано op. 10* композитора, той присвятив п’єсу “*Блазень Тантріс*” з *фортепіанного циклу “Маски” op. 34*; а його сестрі Наталі (Талі) Нейгауз, яка заграла

прем'єру *Першої сонати для фортепіано оп. 8*, – свої *фортепіанні Чотири етюдів оп. 4*. Натомість їхній батько Густав Нейгауз переклав німецькою мовою вірші вокального циклу К. Шимановського *Чотири пісні на сл. Т. Міціньського оп. 11*.

- ¹⁵ *Iwaszkiewicz Jarosław*. Książka moich wspomnień. – S. 50. Винятково багатогранними були зв'язки (як в Україні, так і поза її межами) Кароля Шимановського з троюрідним братом по матері, відомим польським письменником і поетом Ярославом Івашкевичем, що вже ставали об'єктом спеціального дослідження (*Kofin Ewa*. Wokół sztuki: Karol Szymanowski // *Odra*. – 1918. – Nr. 12. – S. 72-77; *Golachowski Stanisław*. Szymanowski – Iwaszkiewicz // *Ruch Muzyczny*. – 1947. – Nr. 1. – S. 2-10; Nr. 2. – S. 5-10; *Boniński Edward*. Spotkanie i więź – Iwaszkiewicz i Szymanowski // *Ogrody*. – 1990. – Nr. 2. – S. 31-44; *Радишевський Ростислав*. Вічне “Джерело Аретузи”: Передмова // Ярослав Івашкевич / Jarosław Iwaszkiewicz. Поезії / Poezje. – К., Бібліотека українця, 2000. – С. 35; *Калениченко Анатолій*. Ярослав Івашкевич і Кароль Шимановський: Доп. на Міжнар. наук. конф. “Ярослав Івашкевич і Україна”, Київ, 20-31 трав. 2000 р. (неопубл.)). Ставали вони й предметом принагідного розгляду (*Мальков М.П.* Музыкальные аспекты творчества Ярослава Ивашкевича // *Литература и музыка*. – Ленинград, 1975. – С. 224-226; *Opalski Józef*. „Sprawiedliwość w pięknie” czyli O muzyce w twórczości Jarosława Iwaszkiewicza // *Życie Literackie*. – 1980. – Nr. 10. – S. 3; Nr. 11. – S. 8; *Skarbowski Jerzy*. Literatura – muzyka: Zbliżenia i dialogi. – Warszawa, 1981. – S. 154-173). Але відомий щодо цього фактаж є напрочуд багатим та різноманітним і потребує в контексті даної теми окремої систематизації та узагальнення, особливо з урахуванням опублікованої Т. Хилінською в 1989 р. літературної спадщини композитора в галузі красномовного письменства (*Karol Szymanowski*. Pisma. – Т. 2: Pisma literackie / Zebrała i opracowała *Teresa Chylińska*; Przedmowa: *Jan Błoński*. – Kraków: PWM, 1989. – 454 s.). Адже саме Я. Івашкевич відкрив світові Шимановського-письменника й поета, тривалий час очолював літературну секцію Товариства ім. К. Шимановського, а під час Другої світової війни врятував багато його рукописів. Письменник і поет був автором віршів деяких вокальних циклів і окремих творів Шимановського (зокрема “*Пісень божевільного муедзіна*” оп. 42), його співавтором при створенні лібрето опери “*Король Ротер*” оп. 46 композитора. Івашкевич перекладав польською мовою іншомовні вірші до багатьох його музичних опусів, зокрема й написаних в український період *Трьох пісень на вірші Дмитра Давидова* оп. 32, *Чотирьох пісень на вірші Рабіндраната Тагора* (з циклу “Садівник”) оп. 41; а з польської іншими мовами – музикознавчі праці Шимановського. Івашкевич палко популяризував музику троюрідного брата, виступаючи не лише як літератор, а й як музикознавець (цей факт мало відомий широкому загалові) – він написав понад 30-ти музикознавчих (у т.ч. наукову монографію) і музично-публіцистичних праць, присвячених композиторові та його творчості (не цурався навіть програмок до концертів і вистав).

Окрім зазначених вище спогадів про композитора, письменник нерідко згадував його у своїх художніх творах, а в трилогії “Честь і слава” зробив прототипом літературного героя Едгара Шиллера. Вплив Шимановського на формування творчих смаків молодшого родича важко переоцінити. Не випадково кількадесят віршів Івашкевича навіяні особистістю й музикою старшого троюрідного брата (“До Шимановського”, “Слухаючи музику Шимановського”, “Вступний сонет”, “Дош” тощо), його конкретними музичними творами, у т.ч. українського періоду (“Джерело Аретузи”, “Вітражі” – за мотивами фортепіанної п’єси “Блазень Тантрис” з циклу “Маски” оп. 34), своєрідною атмосферою Тимошівки (“Ще якось у Тимошівці”, “Баркарола в Тимошівці”, “Зьока такий вірш написала” тощо). Вони також обмінювалися присвятами своїх художніх творів: Івашкевич присвятив Шимановському, зокрема, вірші “Деметра” і вже згадуване “Джерело Аретузи” (в Україні композитор написав однойменні опуси), а згодом Шимановський Івашкевичеві з дружиною Анною – чотири фортепіанні мазурки (№ 13-16) з фортепіанного циклу “Двадцять мазурок” оп. 50. Беручи уроки в Київській консерваторії в 1915 р., письменник пробував компонувати музичні твори й показував їх Шимановському, але той вельми скептично оцінив композиторський хист троюрідного брата (*Iwaszkiewicz Jarosław. Moja lekcja kompozycji u Karola Szymanowskiego // Muzyka Polska. – 1939. – Z. 3. – S. 127-130*). Івашкевич також робив неодноразові, але безуспішні спроби схилити Шимановського до творчої співпраці з київським польським театром “Студио” Станіслави Висоцької, де завідував літературною частиною. Театр розташовувався у будинку на вул. Мерингівський (тепер М. Заньковецької), що, на жаль, не зберігся. Щоправда, Шимановський нерідко приходив туди як гість, товаришуючи із сином С. Висоцької (*Iwaszkiewicz Jarosław. Stanisława Wysocka i jej kijowski teatr „Studo”.* – Warszawa, 1963).

¹⁶ Окремі цікаві спостереження щодо музично-педагогічних принципів Густава Нейгауза містяться в тезах.: *Хурсіна Жанна. Кароль Шимановський і Генрих Нейгауз (до питання взаємостосунків) // Шимановський і Україна. – С. 110-112.*

¹⁷ Наталя Михайлівна Давидова - художниця, колекціонерка, перший голова Київського кустарного товариства (1906) – дочка українського шляхтича, великого поміщика Михайла Васильовича Гудим-Левковича (20.05.1848 – 20.01.1900) та відомої меценатки, організаторки художнього промислу Юлії Миколаївни Гудим-Левкович з роду Бахметєвих (1852? – після 1919), тітки відомого православного філософа Миколи Олександровича Бердяєва (1874-1948), старший брат якого, Сергій (1860, Київ – 06 (19).11.1914, Київ), був українофілом і писав добрі, хоч і не позбавлені абстрактної патетики та, на думку І. Франка, просвітницького моралізаторства, - вірші українською мовою. Бердяєви влітку, зазвичай, відпочивали у власному маєтку під Обуховим на Київщині, до яких нерідко приєднувалися й Гудим-Левковичі. Щоправда, підтвердженень фактові зустрічей К. Шимановського з Бердяєвими поки що не віднайдено, але

виключити його не можна. Н.Давидова мала також 2-х сестер – Марію і Олександру – та брата Павла, повітового предводителя Київського дворянства. Детальніше про Н.Давидову див. у працях: *Коваленко Георгій*. Наталія Давидова – друг и муза Кароля Шимановського // Шимановський і Україна. – С. 79-80; *Нога О., Кодлубай І.* Наталія Давидова: Від народної творчості до супрематизму // *Нога О., Девдюк Т., Савицький Б., Бобош Я., Кодлубай І.* Три всесвітньо не відомі постаті українського авангарду. – Львів, 1994. – С. 66-81; *Шудря Євгенія*. Подвижници народного мистецтва: Біобібліографічні нариси / За ред. *М. Селівачова*. – Зошит 1. – К.: Редакція вісника “АНТ”, 2003. – С. 21-22, 29-31. В останній праці вміщено нарис не лише про Н. Давидову, а й про Ю. Гудим-Левкович та інформацію про їхніх зазначених кровних родичів. Про С. Бердяєва див. гасло: *Погребенник Ф.П.* Бердяев Сергій Олександрович // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К.: Гол. Редакція УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. – С. 152.

¹⁸ Детальніше про стосунки Шимановського з родиною Давидових див. ст.: *Левтонова Ольга*. Кароль Шимановский и семейство Давидовых (некоторые наблюдения на основе писем и воспоминаний) // Шимановський і Україна. – С. 73-78.

¹⁹ ЧОА. – Ф. 315 (фонд Давидових). – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 85, 96.

²⁰ Див. кн. і ст.: *Iwazkiewicz Jarosław*. Spotkania z Szymanowskim; *Szymanowska Zofia*. Вказ. пр.; *Z.M.* Festywal w Krynicy // *Głos Narodu*. – 1933. – 29 sierpnia; *Karol Szymanowski*. Korespondencja: Pełna edycja zachowanych listów od i do kompozytora. – Т. 1: 1903-1919 / Zebrała i opracowała *Teresa Chylińska*. – Kraków: PWM, 1982. – S. 435; *Makuszyński Kornel*. Kartki z kalendarza. – Kraków, 1956. – S. 156; *Szymanowski Karol*. Z listów / Opracowała *Teresa Bronowicz-Chylińska*; Przedmową opatrzył *Jarosław Iwazkiewicz*. – [Kraków]: PWM, [1958]. – S. 279.

²¹ П. Коханський відредагував партію скрипки фактично всіх скрипкових творів К. Шимановського, зробив скрипкові транскрипції “*Пісні Роксани*” з його опери “*Король Рогер*” ор. 46, “*Танця*” з балету “*Гарнасі*” ор. 55, пісні “*Zarzuje, kupiu*” з вокального циклу “*Дванадцять курпівських пісень*” ор. 58, був першим виконавцем *Сонати для скрипки і фортепіано ор. 9*, циклу скрипкових поем “*Міфи*” ор. 30, мав грати прем'єру *Першого концерту для скрипки з оркестром ор. 35* (останнього не вдалося реалізувати, але скрипаль пізніше виконував твір у Парижі, Нью Йорку, Філадельфії та інших музичних центрах світу). Натомість К. Шимановський присвятив П. Коханському, якого називав найбільш музикальним скрипалем світу того часу, обидва свої скрипкові концерти (2-й – вже його пам'яті), *Романс для скрипки і фортепіано ор. 23*, перші дві транскрипції (з 3-х) для скрипки й фортепіано *каприсів Н. Патаніні*, а його дружині Зоф'ї – згадувані “*Міфи*”. Композитор слушно вважав, що вони з П. Коханським “ [...] створили в “*Міфах*” і [Першому скрипковому] концерті новий стиль, нову виражальність скрипкової гри, річ під цим оглядом зовсім епохальну”, а П. Коханський “ [...] зробив для скрипки

щось на зразок того, що Шопен для фортепіано, показав необмежені нові можливості” (Dzieje przyjaźni: Korespondencja Karola Szymanowskiego z Pawłem i Zofią Kochańskimi / Opracowała Teresa Chylińska. - [Kraków]: PWM, [1971]. – S. 242-243). Шимановський написав також некролог на смерть свого друга-скрипаля (*Szymanowski Karol. Pamięci Pawła Kochańskiego // Wiadomości Literackie*. – 1934. – 4 lutego). Т. Хиліньська зібрала й видала листування композитора з П. Коханьським та його дружиною (Dzieje przyjaźni. – 400 s.).

- ²² Детальніше про перебування К. Шимановського в Єлисаветграді див ст. і тези: *Błażkow Igor. Elizawietgradzkie lata // Ruch Muzyczny; Юзефович Виктор*. Назв. ст.; *Полячок Олександр*. Про традиції скрипкового виконавства і педагогіки в Єлисаветграді першої чверті ХХ століття, або До передісторії одного з єлисаветградських творів Кароля Шимановського // Шимановський і Україна. – С. 67-73; *Дідич Г., Гейченко М.* Кароль Шимановський і музичне життя Єлисаветграда // Там само. – С. 108-110. Назву дві статті Шимановського в єлисаветградській денікінській газеті “Война и мир”, опубліковані за ініціалом Ш.: Ш. Что не умирает: К русской интеллигенции // Война и мир: Лит.-крит. газета. – 1919. – 6 сент.; *його ж.* История и миф // Там само. – 4 окт. Наведу назви також 3-х рецензій на концертну діяльність польського митця в Єлисаветграді у складі більшовицького МУЗО партнера Шимановського в цих концертах, українського й російського композитора-авангардиста (урбаніста) Володимира Дешевова, опублікованих під псевдонімом Пелеас у місцевій газеті “Голос Юга”: *Пеллеас. Вечер камерной музыки // Голос Юга*. – 1918. – 3 янв.; *його ж.* Об ожидаемом концерте // Там само. – 3 мая; *його ж.* Концерт К. Шимановского и В. Гольдфельда // Там само. – 11 мая. Більшість творів у програмі останнього рецензованого концерту, що відбувся 25 травня в залі Окружного суду, становили твори Шимановського, котрі він виконував і як соліст (*Менует із Сонати № 1 ор. 8, Сарабанда й Фуга із Сонати № 2 ор. 21*, п’єси з фортепіанних циклів – *Етюд es-moll з Чотирьох етюдів ор. 4, два Етюда з Дванадцяти етюдів ор. 33, дві Прелюдії з Дев’яти прелюдій ор. 1, “Серенада Дон Жуана” з “Масок” ор. 34*), і як ансамбліст у дуєті із скрипалем В. Гольдфельдом (*Соната ор. 9, дві транскрипції Каприсів Паганіні – D-dur і a-moll*), з яким загравав також твори інших композиторів (Концерт П. Чайковського, Інтродукцію і Тарантелу П. Сарасате, твір Р. Вагнера в скрипковій транскрипції А. Вільгельмі); натомість Гольдфельд без Шимановського виконав Чакону Й.С. Баха для скрипки соло. 20 липня 1919 р. одночасно відбулося 2 денних концерта-мітинга за участю оркестру: в 1-му, в Залі ім. Леніна, взяли участь К. Шимановський, Генр. Нейгауз, Л. Балановська, О.Гарін та Я. Зав’ялов; а в 2-му, в аудиторії Ельворта – В. Дешевов, Є.Борщ-Бургіна, Л. Княжич, О. Лип’янський та О. Урбан-Волковицька.
- ²³ *Iwazkiewicz Jarosław. Spotkania z Szymanowskim*. – S. 58.

- ²⁴ Karol Szymanowski. Korespondencja. T. 1. – S. 495; Шимановский Кароль. Избранные статьи и письма / Сост., перевод и коммент. А. Фарбитейна. – Ленинград, 1963. – С. 148-149.
- ²⁵ Michałowski Kornel. Karol Szymanowski: Katalog tematyczny dzieł i bibliografia. – S. 54.
- ²⁶ ЧОА. – Ф. 315 (фонд Давидових). – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 70, 102, 127.
- ²⁷ Rubinstein Artur. Moje młode lata. – Kraków: PWM, 1986. – S. 304. Артурові Рубінштейну – першому виконавцю *Другої фортепіанної сонати оп. 21* та (разом із скрипалем П. Коханьським) *Скрипкової сонати оп. 9* К. Шимановського – останній присвятив *Варіації для фортепіано b-moll оп. 3*, *п'єсу "Серенада Дон Жуана" з фортепіанного циклу "Маски" оп. 34*, а після остаточного переїзду до Польщі – *перші чотири мазурки з циклу Двадцять мазурок для фортепіано оп. 50*. Вірогідність відвідин у Києві К.Шимановським Ю. Ярошинського дуже висока, оскільки в скрипкових концертах у Києві й Умані вони (в Умані до них як піаніст приєднався А.Іваньський) акомпанували на фортепіано П. Коханьському. Див. кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. - T. 1. – Ilustracja 219.
- ²⁸ Детальніше про родину Блюменфельдів див. у ст.: Iwaszkiewicz J. O rodzinie Blumenfeldów // Ruch Muzyczny. – 1946. – Nr. 13/14. – S. 23-25.
- ²⁹ Szymanowski: [Album]. - S. 80.
- ³⁰ Програма концерту, що відбувся 11/24 лютого 1916 р., включала 8 *пісень* К. Шимановського з акомпанементом автора. Виконувалися також вокальні твори багатьох інших композиторів, у т. ч. колеги Шимановського за Видавничою спілкою молодих польських композиторів (це угруповання ще називали "Молодою Польщею у музиці") Мечислава Карловича й авторів опублікованих через багато років спогадів про перебування Шимановського в Києві – Владислава Бурката та Олександра Вієльгорського (останній акомпанував при виконанні власних композицій). Концерт прорецензував у газеті "Dziennik Kijowski" від 13/26 лютого 1916 р. уже згадуваний у зв'язку з концертами через 3 роки в Єлисаветграді композитор Володимир Дешевов, цього разу за ініціалами *W.T.D.* (у кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. – T. 1. – S. 461).
- ³¹ В концерті, що відбувся в залі Купецького зібрання (тепер – Колонний зал ім. М.В. Лисенка Київської філармонії), звучала скрипкова музика Шимановського у виконанні П. Коханьського, якому при виконанні своїх опусів акомпанував автор, а творам інших композиторів – вже згадуваний меценат, цукрозаводчик, власник Заруддя Юзеф Ярошинський, котрий, до речі, подарував П. Коханьському скрипку Страдиварі. Концерт знову прорецензував той самий В. Дешевов (*W.T.D. Z teatru i sztuki: Koncert Karola Szymanowskiego i P. Kochańskiego // Dzienik Kijowski. – 1915. – 8/21 kwietnia; фотографії статті Дешевова та афіші рецензованого концерту – останню знайшла Т. Хилінська – вона опублікувала в кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. – T. 1. – Ilustracje 219-221*). З тими самими виконавцями, до яких приєднався й А. Іваньський, через 5 днів зусиллями Комітету Уманського відділу Товариства допомоги жертвам війни відбувся

концерт в Умані, звідки всі концертанти (можливо, за винятком А. Іваньського) виїхали до Заруддя, де Шимановський продовжив роботу над "Міфами". "Dziennik Kijowski" 1/14 травня 1915 р. відгукнувся й на цей концерт (див. кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. – Т. 1. – S. 455-456).

³² Про перебування Шимановського у Львові див. ст. і тези: *Калениченко Анатолій*. Українські сторінки життя і творчості Кароля Шимановського // Проблеми слов'язознавства. – Вип. 27. – С. 60-61; *його ж.* Пам'ятні місця України, пов'язані з діяльністю Кароля Шимановського // Тези доп. – С. 284-286; *його ж.* Украинские мотивы в творчестве К. Шимановского // Тез. докл. и сообщ. – С. 309-310; *Мазепа Лешек*. Кароль Шимановський у Львові // Шимановський і Україна. – С. 104-106; *Солтис Марія*. Львів у творчій біографії Кароля Шимановського // Там само. – С. 108. Але названі роботи не подають вичерпну інформацію. Тож спинюся на цьому питанні детальніше.

Шимановський не написав у Львові жодного завершеного твору. Але наприкінці 1907 – на поч. 1908 рр. він там почав писати оперету "Лотерея для чоловіків" на лібрето сина відомого польського художника, місцевого літератора Юліана Кшевінського-Машинського під початковою назвою "Головний виграш" (*Krzewiński-Maszyński Julian*. Nieznany utwór Karola Szymanowskiego // *Gazeta Polska*. – 1937. – 3 kwietnia). Згодом композитор не дуже високо її оцінював, не позначивши навіть номером опусу. Через 17 років, наприкінці 1924 р. (бл. місяця) й за деякий час на поч. 1925 р. (понад тиждень) він писав *Фортеп'яний концерт*, призначений для виконання Арт. Рубінштейном, але чомусь так його й не закінчив, а влітку 1928 р. працював над одним із своїх знакових творів – балетом "Гарнасі" *op. 55*. На створенні одного з шедеврів Шимановського – кантати "Stabat Mater" *op. 53* (1925-1926) – позначилась особиста трагедія: тоді у Львові загинула дочка сестри Станіслави Корвін-Шимановської, відомої співачки, його улюблена племінниця Алюся Бартошевич, яку вбила монастирська статуя св. Станіслава Костки, що обвалилася на неї. Тільки через понад 10 років, 16 лютого 1937 р. Львів почув музику кантати під диригуванням відомого львівського композитора й диригента Адама Солтиса, але Шимановський цього виконання вже не чув, повільно вмираючи від туберкульозу у швейцарському санаторії.

З-поміж численного грона львівських знайомих композитора був і сліпий поет Станіслав Баронч, який ще на початку століття передав йому багато своїх перекладів німецьких поетів. Шимановський поклав їх на музику й об'єднав у *вокальні цикли П'ять пісень op. 13* (1905-1907), *Дванадцять пісень op. 17* (1907), "Барвисті пісні" *op. 22* (1910), *фортеп'яний і оркестровий зошити "Любовних пісень Гафіза" op. 24 і 26* (парафрази німецького поета-експресіоніста Бетге на арабські вірші, відповідно 1911 і 1914) та написав на лібрето С. Баронча одноактову оперу "Гатім" *op. 25* (1912-1913). Натомість композитор присвятив сліпому львівському поетові пісні "Колискову дитятка Ісус" та "Чорну лютню" з *П'яти пісень op. 13* (№ 2, 5).

У Львові відбулося 5 авторських концертів Шимановського, де співала його сестра, вже згадувана Станіслава Корвін-Шимановська та нерідко виступав як піаніст (або принаймні був присутній) сам винахідник цієї події – композитор. На кожен з концертів відгукувалася численним анонсами й рецензіями польська, насамперед львівська преса.

Перший з них, камерний, також за участю піаніста Арт. Рубінштейна, відбувся 25 березня 1912 р. Програма включала фортепіанні та камерно-вокальні твори. Фортепіанні становили Друга соната оп. 21, Варіації h-moll оп. 3, Прелюдія і Фуга, кілька прелюдій оп. 1 та етюдів оп. 4; а вокальні – пісні (таке композиторське жанрове визначення можна приймати досить умовно) з вокальних циклів Шість пісень на вірші К. Тетмайєра оп. 2, Шість пісень на вірші Т. Міціньського оп. 11, П'ять пісень оп. 13 (зокрема “Зюлейка”), “Барвисті пісні” та “Любовні пісні Гафіза”, а також означена окремим опусом пісня “Лебідь” на вірш В. Берента оп. 7. Не сприйнявши новаторську, незвичну музичну мову, досить консервативна львівська музична громадськість з прохолодою зустріла цей концерт. Не останню роль у цьому відіграла думка впливового місцевого музичного критика С. Невядомського (Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // *Lwów Teatralny*. – 1912. – Nr. 5. – S. 14; *Walter E[dmund]*. Koncert kompozytorski Szymanowskiego // *Gazeta Wieczorna*. – 1912. – 29 marca, 30 marca; *Gajewski Marcei*. List ze Lwowa // *Przegląd Muzyczny*. – 1912. – Nr. 9. – S. 6; *Niewiadomski St[anisław]*. Karol Szymanowski w drodze z Wiednia do Lwowa // *Słowo Polskie*. – 1912. – 23 marca; *його ж*. Muzyka Szymanowskiego przed (nad?) publicznością lwowską // *Słowo Polskie*. – 1912. – 6 kwietnia).

Не менший розголос у пресі мали інші авторські концерти Шимановського. Програма другого, теж камерного концерту, що відбувся в залі Музичного товариства 17 березня 1920 р., одразу після переїзду композитора до Польщі, де виступав також скрипаль П. Коханський, включала скрипкові й камерно-вокальні твори. П. Коханський загравав Сонату оп. 9, “Міфи” оп. 30, Ноктюрн і Тарантелу оп. 28 та транскрипції капрісів Патаїні D-dur і a-moll оп. 40, а С. Корвін-Шимановська заспівала по дві пісні з вокальних циклів композитора „Любовні пісні “Гафіза” оп. 24, “Барвисті пісні” оп. 22, “Пісні божевільного муредзина” оп. 42 та П'ять пісень на вірші німецьких поетів оп. 13. Партію фортепіано протягом усього концерту виконував автор. Цей концерт мав оперативні, хоч і назагал теж гречно-стримані відгуки (*Jaworski Lesław*. Karol Szymanowski: W dniu koncerta kompozytorskiego // *Słowo Polskie*. – 1920. – 18 marca; *його ж*. Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Там само. – 1912. – 21 marca; *Walter E.* Karol Szymanowski: Sylweta // *Kurier Lwowski*. – 1920. – 18 marca; *його ж*. Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Там само. – 1920. – 25 marca; *Neuhauser F[ranciszek]*. Ruch muzyczny we Lwowie // *Gazeta Muzyczna*. – 1920. – Nr. 13/14. – S. 103-105). Але публіка сприйняла цей концерт, як писав композитор, з ентузіазмом (Karol Szymanowski. – S. 226). Згадували його й через понад півстоліття (*Warniecki Janusz*. Mój najdłuższy monolog. – Warszawa, 1971. – S. 144). Того приїзду Шимановський

зустрівся з визначним музикознавцем, талановитим науковцем і викладачем, у майбутньому академіком Адольфом Хибінським, який зацікавив композитора фольклором Підгалля, що стало визначальним для всієї його подальшої творчості (*Chybiński Adolf. Karol Szymanowski a Podhale. – Kraków: PWM, 1977. – S. 13*).

Не обійшла увагою музична критика, насамперед львівська, й третій, пісенний авторський концерт композитора в середині грудня 1923 р., що дещо менше, ніж попередні, висвітлювався у пресі. Але тоді вперше з'явилася гаряча підтримка творчих пошуків Шимановського з боку музичної критики, зокрема в особі того самого Адольфа Хибінського, котрий, виступаючи тут як чутливий музичний критик, анонсував цю подію (*Chybiński Adolf. Karol Szymanowski // Słowo Polskie. – 1923. – 12 grudnia*). Музикознавець і раніше цікавився творчістю Шимановського, науково аналізуючи її окремі опуси та висвітлюючи виконання закордоном. Для композитора ця підтримка була вкрай важливою, ставши сигналом перших позитивних зрушень у прийнятті його музики музичною критикою. Показово, що через пару років він присвятив музикознавцеві останні 2 мазурки з *фортепіанного циклу “Двадцять мазурок” op. 50* (№ 19, 20), хоч тут могло відіграти роль також їхнє спільне захоплення народною музикою Підгалля. Дещо потеплішав і тон рецензій (*Balicki Juliusz. Kompozytorski wieczór pieśni Karola Szymanowskiego // Gazeta Poranna. – 1923. – 16 grudnia; Mitscha Adam. [Назва невідома] // Słowo Polskie. – 1923. – 16 grudnia, та ін.*). Ще один авторський концерт у Львові, як писав Шимановський у листі до свого видавця Еміля Герцки, було заплановано на 25 січня 1924 р. (*Między kompozytorem i wydawcą: Korespondencja Karola Szymanowskiego z Universal Edition / Opracowała Teresa Chylińska. – [Kraków]: PWM, 1978. – 1978. – S. 176, 178*), але цілковита мовчанка з цього приводу преси викликає серйозні сумніви в тому, що він відбувся.

Поступове збільшення кількості активних прихильників творчості Шимановського серед музичних критиків засвідчив його передостанній, 4-й авторський концерт у Львові на поч. грудня 1927 р., коли гарячий ентузіазм А. Хибінського стосовно його музики розділила згодом відомий музикознавець, авторка найгрунтовнішої донині наукової біографічної монографії про композитора Стефанія Лобачевська (*Łobaczewska Stefania. Karol Szymanowski: Z okazji koncertu kompozytorskiego // Słowo Polskie. – 1927. – 6 grudnia*). Та загалом кількість рецензій на цей концерт не перевищувала рівня висвітлення у пресі попереднього (*Mitscha Adam. Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Gazeta Lwowska. – 1927. – 10 grudnia; Neuhauser F. Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Gazeta Poranna. – 1927. – 6 grudnia*). Можливо, консервативна львівська музична критика тоді ще не змогла перетравити факт визнання музики Шимановського варшавською музичною громадськістю (попереднього, 1926 р. гарячий прийом у Варшаві мали прем'єри його опери “*Король Ротер*” і кантати “*Stabat Mater*”), а особисто композитора – високими

державними достойниками (за 9 місяців перед цим авторським концертом, у березні 1927 р. Шимановського було призначено ректором Варшавської консерваторії).

Та не минуло й 3-х місяців, як цю новину було належним чином усвідомлено традиційною львівською музичною критикою і зроблено відповідні висновки, що засвідчив останній, 5-й авторський концерт Шимановського у Львові. Програма цього симфонічного концерту, що відбувся 3 лютого 1928 р., включала 3-тю симфонію для голосу, мішаного хору та оркестру "Пісня ночі" на вірші персидського поета XII ст. Джалалюддіна Румі *op. 27* та оркестрову версію 2-го зошиту вокального циклу "Любовні пісні Гафіза" *op. 26* (перше виконання з хором). Диригував А. Солтис, а співала, як завжди, С. Корвін-Шимановська. Концерт широко висвітлювався у пресі, а до небагатьох прихильників музики Шимановського серед місцевої музичної громадськості, у т.ч. С. Лобачевської, приєднався львівський композитор-авангардист Юзеф Кофлер (*Koffler Józef. Symfoniczny koncert kompozytorski // Muzyk Wojskowy. – 1928. – Nr. 5. – S. 4-5; Łobaczewska Stefania. [Назва невідома] // Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie. – 1928. – Nr. 3. – S. 3-4; її ж . Z opery i sal koncertowych: [...] Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Muzyka. – 1928. – Nr. 2. – S. 78*). Але найбільш показовим був той факт, що помітно змінився тон традиційної львівської музичної критики (*A.M. [Mitscha Adam]. Twórczość symfoniczna Karola Szymanowskiego. – Słowo Polskie. – 1928. – 3 lutego; його ж . Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Там само. – 1928. – 9 lutego; Neuhauser F. Koncert kompozytorski Karola Szymanowskiego // Gazeta Poranna. – 1928. – 6 lutego*).

Отже, можна твердити, що останнім авторським концертом Шимановський завоював львівську музичну громадськість. Не зрозуміло, чому до програм авторських концертів майже не входили твори композитора 1920-х рр., де він почав звертатися до фольклору Підгалля, розташованого не так далеко від Львова, що полегшувало б їх сприймання. Може, навмисне хотів піти тяжчим, тернистим шляхом?

Але справжнім триумфом Шимановського стало присвоєння 1931 р., ще за життя, його імені польській Львівській консерваторії (див. *Dzieje przyjaźni. – S. 290*), що означало його визнання львів'янами не лише як лідера всіх тогочасних музикантів Польщі, а й фактично як національного героя (одночасно у Львові діяв український музичний вищий навчальний заклад – Вищий музичний інститут ім. М.В. Лисенка).

У Львові звучали не лише авторські концерти, а й прем'єри камерних варіантів окремих вокальних творів Шимановського у виконанні С. Корвін-Шимановської, на яких композитор навряд чи був присутній. 18 березня 1908 р. вона заспівала пісню "Пентесілея" на вірші С. Виспяньського *op. 18* (грудень 1907 – березень 1908, оркестрована 1910) під час заходів на вшанування пам'яті цього поета, незадовго перед тим померлого (див. кн. і ст.: *Karol Szymanowski. Korespondencja. – T. 1. – S.*

158; *Niewiadomski Stanisław. Przegląd Muzyczny*. – 1908. – 24 marca), а 27 жовтня 1922 р. – вокальний цикл “Слопівні” на вірші Юліана Тувіма *op. 46* (оркестрований 1928), на що відгукнувся у пресі вже згадуваний А. Хибінський (*Chybiński Adolf. Drugi koncert St. Szymanowskiej // Słowo Polskie*. – 1922. – 4-5 listopada).

Шимановський також планував здійснити світову прем'єру сценічної версії свого балету “Гарнасі” *op. 55* на сцені Львівського оперного театру у постановці його директора, відомого режисера Леона Шиллера під диригуванням Г. Фітельберга (*Dzieje Przyjaźni*. – S. 263), але цим планам не судилося бути реалізованими. Прем'єра відбулась у Празі 1935 р., а 2-га постановка – у Парижі на сцені Гранд Опера 27 квітня 1936 р. з хореографією видатного, світової слави українця, уродженця Києва Сержа (Сергія) Лифаря, який також танцював головну роль. Спеціально для нього композитор навіть трохи змінив партитуру. Після Н. Давидової це був 2-й і останній випадок у житті Шимановського творчих контактів з українцями.

Відбувались у Львові й непрем'єрні виконання окремих творів Шимановського, включених поряд з музикою інших композиторів до різного роду концертних програм. Так, на поч. 1926 р. колектив світової слави – Триєстський квартет – заграє його *Перший струнний квартет* (*Gołębiowski Władysław. Koncerty – opera – operetka // Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie*. – 1925/26. – Nr. 2. – S. 3). 23 лютого 1927 р. А. Солтис як диригент разом із скрипалем Феліксом Ейле виконали *Перший скрипковий концерт композитора op. 35*. Навесні 1932 р. Шимановський, обіймаючи вже посаду першого ректора Варшавської музичної академії, вирішив поліпшити власне матеріальне становище, виступаючи в концертах як піаніст. Для цього він написав *Четверту симфонію* (*Symphonie concertante op. 60* з не дуже складною партією сольного фортепіано (під свої тодішні піаністичні можливості) для виступів у великому європейському концертному турне. На його початку, після прем'єри у Познані, разом зі своїм товаришем, композитором і диригентом

Г. Фітельбергом 5 листопада 1932 р. вони виконали цей твір у Львові. На той час для львівської публіки Шимановський був уже класиком польської музики, і вона дуже тепло прийняла *Симфонію*, змусивши виконати фінал на біс.

Наприкінці квітня 1912 р. було заплановано виконання у Львові *Другої симфонії Шимановського op. 19*, а 1930 р. – “*Stabat Mater*” з участю С. Корвін-Шимановської, але вони не відбулись.

Важливим для композитора став факт перемоги у Львові його Першої фортепіанної сонати *op. 8* на конкурсі, влаштованому до 100-річчя від дня народження Ф. Шопена. Результати урочисто було оголошено 24 жовтня 1910 р., але не відомо, чи зміг тоді Шимановський приїхати до Львова. На цю подію відгукнулося чимало газет (“*Dziennik Kijowski*”, “*Słowo Polskie*”, “*Świat*”, “*Przegląd Muzyczny*”): гаряче радів музикознавець, згодом перший біограф і активний популяризатор музики композитора Здзіслав Яхимецький (*Troski i spory muzykologii polskiej 1905-1926: Korespondencja*

między Adolfem Chybińskim i Zdzisławem Jachimeckim / Opracowała Krystyna Winowicz. – [Kraków]: PWM, 1983. – S. 226), висловив задоволення з цього приводу навіть уже згадуваний С. Невядомський, а от музичний оглядач “Przeglądu Muzycznego” під псевдонімом Самсон підважив об’єктивність результатів конкурсу (у кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. – Т. 1. – С. 233-234). Всі наведені тут факти містяться в листах композитора або коментарях до них у кн.: Karol Szymanowski. Korespondencja. – Т. 1. – S. 85, 148, 149, 285, 317, 401, 203, 424, 436.

Назвемо 8 львівських адрес К. Шимановського, наведених у його листах, – у березні 1906 р. на вул. св. Антонія, 9; у грудні 1907 р. на вул. Хорунжчина, 6, 3-й поверх (тоді там жила його матір; у той приїзд, як згадував через 5 років музичний рецензент “Gazety Wieczornej” Е. Вальтер, він також відвідував С. Баронча, який мешкав на вул. Жуліньського, 1, 2-й поверх); в липні й грудні 1911 р. на вул. Ю. Крашевського, 5; від грудня 1913 р. нерідко на вул. Сенаторській, 6, 2-й поверх (за 2-ма останніми адресами проживала сестра Станіслава з чоловіком і дочкою); восени 1924 р., січні 1925 р. та влітку 1928 р. на вул. Ю. Потоцького, 94, на околиці Львова, де по кілька тижнів гостював і творчо працював на віллі промисловця Генриха Тепліца; в лютому 1914 р. у готелі “Жорж” (можливо, там відвідувала композитора й Н. Давидова, яка зустрічалася з ним у Львові у березні того самого року); у період 2-го авторського концерту в березні 1920 р. – у *Hôtel de Cracovie*.

Доступне мені листування Шимановського дозволило встановити також ще 4 не зазначені вище дати його приїздів до Львова – в травні 1925 р., у січні, восени та грудні 1926 р.,

З усього наведеного випливає, що львівська польська преса (особливо газети „Słowo Polskie”, „Gazeta Poranna” та „Gazeta Wieczorna”) приділяли велику увагу творчості К. Шимановського. Тож не дивно, що в ній ще за життя композитора виходили інтерв’ю з ним (“Miasto tradycyjnej atmosfery muzycznej”: Wywiad z Karolem Szymanowskim // *Gazeta Poranna*. – 1932. – 6 listopada), а після смерті – численні некрологи (*Bul. Karol Szymanowski // Gazeta Lwowska*. – 1937. – 7 kwietnia; *Życiorys śp. Karola Szymanowskiego // Там само*. – 1937. – 31 marca), часом навіть передруковані (*Ujejski Józef. I oto pieśń skończyłeś... // Gazeta Lwowska*. – 1937. – 9 kwietnia). За іронією долі автором одного з некрологів був музичний критик П. Ритель, який за життя композитора завдав йому багато прикрощів своїми несправедливими оцінками (*Rytel Piotr. Śp. Karol Szymanowski // Lwowski Dziennik Narodowy*. – 1937. – 31 marca).

Згодом про перебування Шимановського у Львові з’явилися спогади польських композиторів (наприклад, *Friemann Witold. Autoportret polskiej muzyki / Rozmawiał Janusz Ciegelła // Muzyka Polska*. – 1971. – Nr. 26. – S. 11) і музикознавців (у т.ч. *Chybiński Adolf*. [Назва невідома] // *Muzyka Polska*. – 1937. – Z. 4). Ще за життя композитора там побачило світ перше видання вже згадуваних спогадів сестри Шимановського Зоф’ї.

У Львові також видавалися більшою чи меншою мірою пов'язані з творчістю композитора наукові розвідки З. Яхимецького (Polska. Obrazy i opisy. – Lwów, 1907; *Jachymecki Zdzisław*. Prądy i kierunki w dzisiejszej muzyce polskiej // *Ateneum Polskie*. – 1908. – Т. 1. – Nr. 1. – S. 63-74), Леона Поплавського (*Popławski Leon*. Torami nowej muzyki. – Lwów, 1924. – S. 77-78), Станіслава Зетовського (*Zetowski Stanisław*. Erosowe wzloty Karola Szymanowskiego // *Przegląd Klasyczny*. – 1939. – Nr. 6/8. – S. 671-719) і, звичайно ж, А. Хибінського (наприклад, *Chybiński Adolf*. Duma muzyki polskiej // *Słowo Polskie*. – 1923. – 1 kwietnia), літературно-художні твори, надихнуті музикою Шимановського (*Żakiej Tadeusz*. Pamięci Karola Szymanowskiego // *Lwów Literacki*. – 1937. – S. 5).

Досить показовим у контексті обраної теми видається факт наявності згадки про Шимановського у виданій у Львові ще за його життя Українській Загальній Енциклопедії, що засвідчує не лише позитивне ставлення до польського митця української людності Львова, а й високу оцінку його композиторської та організаційної діяльності (Українська Загальна Енциклопедія. – Львів, [1930]. – Стовп. 1221).

- ³³ *Козицький П.* Симфонічний концерт польської музики // *Рад. музика*. – 1934. – № 2-3. – С. 68-69. Передрук рец. у зб.: Шимановський і Україна. – С. 125-127.
- ³⁴ Шимановський приїжджав до Одеси принаймні тричі: крім кін. літа – поч. осені 1918 р., (тоді він тяжко захворів на “іспанський” грип, що не зашкодило йому обговорити лібрето “*Короля Ротера*”), це було в грудні 1907 і 1919 рр., коли композитор оформляв візи для остаточного переїзду до Польщі. В останній приїзд він зустрічався з давнім знайомим Д. Давидовим і, мабуть, відвідував чоловіка Н. Давидової в орендованому ним помешканні Кестнера на вул. Рішельєвській, 11. Не виключено, що тоді ж заходив і до О. Екстер (як радила Н. Давидова), котра знімала житло на вул. Херсонській, 17, куди до кв. 2 часом приїжджала також ця їхня спільна з Шимановським добра знайома (див. кн.: *Karol Szymanowski*. Korespondencja. – Т. 1. – S. 548, 595, 603-606).
- ³⁵ *Golachowski Stanisław*. Tablice chronologiczne do życia i twórczości Karola Szymanowskiego // *Z życia i twórczości Karola Szymanowskiego / Pod redakcją Józefa Michała Chomińskiego*. – Kraków: PWM, 1960. – S. 217-318.
- ³⁶ Детальніше про це див. ст. і доп.: *Хоминський Юзеф*. Шимановський и Скрябин // *Русско-польские музыкальные связи: статьи и материалы / Под ред. Игоря Бэлзы*. – Москва, 1963; *Данилевич Леонид*. Скрябин и Шимановский: Докл. на Науч. сессии, посв. творчеству Кароля Шимановского, Варшава, 23-28 марта 1962 г. (неопубл.).
- ³⁷ *Karol Szymanowski*. Pisma literackie / Zebrała i opracowała *Teresa Chylińska*. – Kraków: PWM, 1989. – S. 141-168, 395-426.
- ³⁸ *Івашкевич Ярослав*. Твори. Поезії. Повісті та оповідання / Перекл. з польськ. *Дмитро Павличко*. – Київ: Дніпро, 1979. – С. 409.
- ³⁹ *Iwazkiewicz Jarosław*. Szopin. – Kraków: PWM, 1955. – S. 314; його ж. Syn kresów // *Wiedza i Życie*. – 1931. – Nr. 1. – S. 55.

- ⁴⁰ *Czyżowski Stanisław*. Problem stylizacji w Królu Rogerze // Karol Szymanowski: Księga Sesji naukowej poświęconej twórczości Karola Szymanowskiego, Warszawa, 23-28 marca 1962. – Warszawa, 1964. – S. 50-51.
- ⁴¹ *Калениченко Анатолій*. Чи можна вважати Кароля Шимановського також українським композитором? // Українська тема у світовій культурі. – С. 318.
- ⁴² Детальніше про польську народну пісню “*Chmiel*” див., наприклад, у ст.: *Stęszewski Jan*. „Chmiel”: Szkic problematyki etnomuzycznego wątku // *Muzyka*. – 1983. – Nr. 2. – S. 51-59.
- ⁴³ *Czyżowski Stanisław*. Вказ.ст. – S. 50-51.
- ⁴⁴ На цю думку наштовхує і здійснене фаховими етномузикологами дослідження українського музичного фольклору Тимошівки (див ст.: *Тереценко Наталя, Тереценко Олександр*. Пісенна традиція села Тимошівки // *Шимановський і Україна*. – С. 97-99).
- ⁴⁵ Див. ст.: *Калениченко Анатолій*. Українські сторінки життя і творчості Кароля Шимановського // *Проблеми слов'янознавства*. – С. 61-63.
- ⁴⁶ *Колесса Філарет*. Народні пісні з Галицької Лемківщини. – Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1929. – С. 157, № 174 а.
- ⁴⁷ Цит. за кн.: *Michałowski Kornel*. Karol Szymanowski: Katalog tematyczny dzieł i bibliografia. – S. 141.
- ⁴⁸ Зв'язки творчості К. Шимановського з фольклором Підгалля (частина польських гір Татр) розкрито в дисертації автора цих рядків, див.: *Калениченко А.П.* Кароль Шимановський и народная музыка Подгалья (к проблеме эволюции композиторского творчества): Автореф. дис. ...канд. искусствоведения. – Киев, 1988. – 18 с. Про використання композитором музичних ладів, спільних для підгальського й гуцульського фольклору, зокрема в кантаті “*Stabat Mater*”, див ст.: *Калениченко А.* О фольклорных истоках “*Stabat Mater*” Кароля Шимановского // *Кароль Шимановский: Воспоминания, статьи, публикации*. – С. 272.
- ⁴⁹ *Колесса Філарет*. Народні пісні з Галицької Лемківщини. – С. 51, № 157 б.
- ⁵⁰ *Od Tatr do Bałtyku: Wybór polskich melodii ludowych / Zestawił Adolf Chybiński*. – Kraków: PWM, 1958. – S. 14. Детальніше про це у ст.: *Калениченко Анатолій*. Кароль Шимановський і гуральська музика (на прикладі мелодики кантати “*Stabat Mater*”) // *Українське музикознавство: Респ. міжвідомч. наук.-метод. зб.* – Київ, 1982. – Вип. 17. – С. 103-104, 107-110.
- ⁵¹ *Колесса Філарет*. Народні пісні з Галицької Лемківщини. – С. 57, 137, 221-222; № 173, 358 а, 515 б; *його ж.* Народні пісні з південного Підкарпаття. – Ужгород: Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1923. – С. 26, № 53. Польський дослідник, акад. А. Хибінський вбачав спорідненість і з деякими гуцульськими коломиїками та словацькими піснями (*Chybiński Adolf*. *O polskiej muzyce ludowej: Wybór prac etnograficznych*. – Kraków: PWM, 1961. – S. 139).

⁵² Підгальський варіант (підгальським діалектом):

“Kieby było nie świtało
 Było by dziwce dało
 Ale zacon kohut piskać
 Zasceno sie dziwce ciskać”

(*Chybiński Adolf*. О polskiej muzyce ludowej. - S. 475, Nr. 130, 131).

Лемківський варіант (лемківським діалектом):

“Ой же било не свитало,
 То било мі дзевча спало,
 Але почав пастир трубці,
 Почала се дзевча будзіц”

(*Колесса Філарет*. Народні пісні з Галицької Лемківщини. – №. 425).

⁵³ *Chybiński Adolf*. О polskiej muzyce ludowej. – S. 475.

⁵⁴ *Кодай Золтан*. Венгерская народная музыка / Перев. Э.Т. Владимировой. – Будапешт: Корвина, 1961. – С. 35-36, № 24 а, 24 б; С. 145-146, № 162 а, 162 б, 163, 164.

⁵⁵ Див. машинопис дис.: *Калениченко А.П.* Кароль Шимановский и народная музыка Подгалья (к проблеме эволюции композиторского творчества): Дис. ...канд. искусствоведения. - Киев, 1988. – С. 114, 120-121, 140, 159, 183-184.

⁵⁶ Героєм численних підгальських, лемківських та словацьких пісень є Яніцек (Яносік, Яношік) - за словами українського фольклориста Володимира Гнатюка, “словацький опришок” (*Гнатюк В.М.* Вибрані статті про народну творчість. – Київ: Наук. думка, 1966. – С. 96). А поняття “опришки” близьке підгальському “гарнасі”.

⁵⁷ *Chybiński Adolf*. Karol Szymanowski a Podhale. – Kraków: PWM, 1977. – S. 48.

⁵⁸ *Калениченко Анатолій*. Кароль Шимановський і Україна: нові погляди, матеріали, перспективи // Шимановський і Україна. – С. 16-17.

⁵⁹ *Тарнавецька Марія*. Друга соната К. Шимановського // Українське музикознавство. – Київ, 1964. – Вип. 4.

⁶⁰ *Тарнавецька Марія*. Неизвестные автографы Шимановского: К вопросу о методе творческой работы композитора // Кароль Шимановский: Воспоминания, статьи, публикации. – С. 228-255.

⁶¹ *Волынский Э.И.* Симфоническая музыка К.Шимановского и некоторые проблемы его творческой эволюции: Автореф. дис. ...канд. искусствоведения. – Ленинград, 1976. – 28 с.; *Калениченко А.П.* Кароль Шимановский и народная музыка Подгалья (к проблеме эволюции композиторского творчества): Автореф. дис. ...канд. искусствоведения. – 18 с.; *Сердюк О.В.* Музична драма К.Шимановського “Король Рогер” в контексті духовних пошуків епохи: Автореф. дис. ...канд. мистецтвознавства. – Київ, 1995. – 30 с.; *Середенко А.М.* Камерно-інструментальна творчість Кароля Шимановського: До проблеми індивідуального стилю композитора: Автореф. дис. ...канд. мистецтвознавства. – Київ, 2001. – 16 с.

АВТОРИ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Володимир Литвин – Голова Верховної Ради України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Валерій Смолій – директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний редактор “Українського історичного журналу”

Ярослав Ісаєвич – директор Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Олександр Ресніт – заступник директора Інституту історії України НАН України, завідувач відділу історії XIX – поч. XX століття Інституту, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор

Олександр Рубльов – учений секретар Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук

Юрій Макар – завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Микола Литвин – завідувач відділу наукових та інформаційних видань Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, доктор історичних наук, професор

Леонід Зашкільняк – завідувач кафедри історії слов’янських країн Львівського національного університету ім. І.Франка, доктор історичних наук, професор

Гунчак Тарас – професор Ратгерського університету (США), доктор

Микола Павленко – професор Національної академії внутрішніх справ, доктор історичних наук

Богдан Заброварний – завідувач кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук, доцент

Валентина Піскун – заступник директора Центру українознавства Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук, доцент

Феодосій Стеблій – завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, кандидат історичних наук

Юрій Данилюк – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук

Людмила Чекаленко – державний експерт Національного інституту проблем безпеки при Раді національної безпеки та оборони України, кандидат історичних наук, доцент

Таїсія Зарецька – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, президент Центру українсько-польських студій

Ігор Ільюшин – доцент Київського славістичного університету, кандидат історичних наук

Алла Бортнікова – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук

Юрій Крамар – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук

Василь Марчук – доцент кафедри історії України Прикарпатського державного університету, кандидат історичних наук

Мар'яна Миць – доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук

Галина Панишко – доцент кафедри давньої та нової історії України Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук

Ярослав Шабала – доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету ім. Л.Українки, кандидат історичних наук

Олександра Войналович – доцент кафедри педагогіки Київського національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, кандидат педагогічних наук

Наталія Рубльова – старший науковий співробітник Інституту політологічних і етносоціальних досліджень НАН України, кандидат історичних наук

Анатолій Калениченко – старший науковий співробітник відділу музикознавства Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, кандидат мистецтвознавства, член Національної спілки композиторів України

Ігор Чорновол – науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, кандидат історичних наук

Петро Олешко – кандидат історичних наук, голова правління агрофірми “Україна”

Володимир Адамовський – молодший науковий співробітник Головної редколегії “Реабілітовані історією” НАН України

Іван Пасемко – член Міжнародної координаційної ради з проблем українознавства

Олена Михайлова – аспірант Інституту історії України НАН України

З М І С Т

СЛОВО ПРО П.М.КАЛЕНИЧЕНКА _____	3
ПЕРЕДМОВА _____	10
ВІД РОДИНИ П.М.КАЛЕНИЧЕНКА _____	11
Н А У К О В І С Т А Т Т І	
І С Т О Р І Я _____	14
<i>Володимир Литвин (Київ)</i> ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ _____	14
<i>Ярослав Ісаєвич (Львів)</i> ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ ТА ГНЄЗНЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВ: ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ _____	76
<i>Олександр Реснт (Київ)</i> УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. _____	90
<i>Феодосій Стеблій (Львів)</i> УКРАЇНЦІ І ПОЛЯКИ ГАЛИЧИНИ В 30-40-х рр. ХІХ ст.: ПОШУКИ ПОЛІТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА _____	98
<i>Юрій Макар (Чернівці)</i> УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМНИМИ НА БУКОВИНІ ЗА ЧАСІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ: РОЗДУМИ ІСТОРИКА _____	113
<i>Ігор Чорновол (Львів)</i> ТЯГАР ПРАГМАТИЗМУ, АБО ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ У СВІТЛІ СУЧАСНОСТІ _____	122
<i>Леонід Зашикільняк (Львів)</i> ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СПІР ЗА ГАЛИЧИНУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: МІЖ ІСТОРИЧНОЮ СВІДОМІСТЮ І РЕАЛІЯМИ _____	144
<i>Микола Литвин (Львів)</i> УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ІСТЕБЛІЩМЕНТ У ПЕРІОД “ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ” І НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ (1914-1918 рр.) _____	155
<i>Тайсія Зарецька (Київ)</i> ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УНР В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917-1918 рр.) _____	174
<i>Наталія Рубльова (Київ)</i> УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І КОСТЬОЛ _____	188
<i>Василь Марчук (Івано-Франківськ)</i> ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918 - 1919 рр.) _____	215
<i>Олена Михайлова (Київ)</i> УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР У СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ Ю.ПІЛСУДСЬКОГО (КІНЕЦЬ 1918 р. - КВІТЕНЬ 1920 р.) _____	221
<i>Микола Павленко (Київ)</i> МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ У ПОЛЬЩІ (1921-1923 рр.) _____	243

<i>Валентина Піскун (Київ)</i> УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У ПОЛЬЩІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ (20-ті рр. ХХ ст.)	255
<i>Олександр Рубльов (Київ)</i> ШКІЦ ДО ІСТОРІЇ ЗАГИБЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ “ПОЛОНІЇ”, 1930-ті РОКИ	275
<i>Юрій Крамар (Луцьк)</i> РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ВОЛИНІ В 2-й ПОЛОВИНІ 1930-х рр.	319
<i>Володимир Адамовський (Київ)</i> ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ 30-х – ПОЧАТКУ 40-х рр. ХХ ст.	329
<i>Тарас Гунчак (Нью-Арк, США)</i> ПОЛЯКИ І УКРАЇНЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	335
<i>Ігор Ільошин (Київ)</i> ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ І АРМІЇ КРАЙОВОЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939-1945 рр.)	343
<i>Богдан Заброварний (Луцьк)</i> ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКЕРЗОННЯ В 1944-1947-х роках	359
<i>Алла Бортнікова (Луцьк)</i> СТАНОВИЩЕ ПІСЛЯВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ (за матеріалами виступу В. Гомулки в ЦК ВКП(б) у травні 1945 р.)	374
<i>Людмила Чекаленко (Київ)</i> ПРАКТИКА І ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОРОЗУМІННЯ	385
<i>Юрій Данилюк (Київ)</i> ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ГРОМАДЯН ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ, РЕПРЕСОВАНИХ У 2-й пол. 40-х – поч. 50-х рр.	395
<i>Мар'яна Миць (Луцьк)</i> ЧАСОПИСИ “ГРОМАДА” ТА “УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА” – ВИРАЗНИКИ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ НА ВОЛИНІ (20-ті роки ХХ ст.)	399
<i>Олександра Войналович (Київ)</i> ПОЛЬСЬКА ШКОЛА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-30-ті рр. ХХ ст.	409
<i>Ярослав Шабала (Луцьк)</i> РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ВОЛИНІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ (1921-1939 рр.). КООПЕРАТИВНИЙ СОЮЗ “ГУРТ”	425
<i>Галина Панишко (Луцьк)</i> УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА У ПОМЩИЦЬКОМУ МАЄТКУ С.ЛІПНЬСЬКОГО У 20 – 30-Х рр. ХХ ст.	434
<i>Галина Панишко, Петро Олешко (Луцьк)</i> АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У МАЄТКУ СУМОВСЬКИХ НА ВОЛИНІ У 20-х – 30-х рр. ХХ ст.	441

<i>Іван Пасемко (Київ)</i> УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ТОПОНІМІЇ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ, ВОЛИНИ І ЗАКАРПАТТЯ – СВІДЧЕННЯ АВТОХТОННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ _____	450
<i>Анатолій Калениченко (Київ)</i> КАРОЛЬ ШИМАНОВСЬКИЙ І УКРАЇНА: НОВІ ПОГЛЯДИ, МАТЕРІАЛИ, ПЕРСПЕКТИВИ _____	461
<i>АВТОРИ НАУКОВИХ СТАТЕЙ</i> _____	494
<i>З М І С Т</i> _____	496

Наукове видання

Редактор: А.П.Калениченко

Підписано до друку 18.03.2003. Формат 60x84 1/8
Ум. друк. арк.57,90. Обл. вид.арк.34,29.
Наклад 250 пр. Зам. 123. 2003 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4